

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לשוננו

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושלושה, התש"ס-התשס"א

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

עריכה לשונית והתקנה לדפוס: נחמה ברוך

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשס"ב

סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
טל' 02-6493555, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

תוכן העניינים

	מאמרים	
	חנן אשל	על השימוש בשפה העברית בתעודות כלכליות
41		שנתגלו במדבר יהודה
	יהושע בלאו	הצעה לגלגולו ההיסטורי של הכינוי הפרוד המופנה
19		בגוף שלישי במשפטים שמניים
	רבקה בליבוים	מ"פה עיניים" עד "טיפש בחכמה": על סמיכות
81		שם התואר ותחליפיה ברכדים השונים של העברית
	רבקה הלוי	תמורות במעמדה ובתפקודה של הסמיכות הפרודה
61		בעברית של ימינו
	רבקה הלוי	תפקודן של יחידות מילוניות מורכבות לצד
		מקבילותיהן הפשוטות: הרהורים על דמותה של
293		העברית בת ימינו
221	אלכס טל	ללקסיקון התלמודי: על ביצים, הטלתן ובקיעתן
53	מרדכי מישור	פפירוס אוקספורד e.120 – עיון מסכם
	אהרן עמית	"תגרי סימטא" ו"אבן הקח": עיון בלקסיקוגרפיה
227		תלמודית
	זהר עמר וירון סרי	ליקוטים ממילון שמות הרפואות של ר' יונה
279		אבן ג'נאח
	משה פלורנטין	יְעִיר לִי אֵזֶן לְשִׁמְעַ פְּלִמּוֹדִים: על מקומות היקרותן
9		של צורות פועל קצרות וארוכות במקרא
	משה פלורנטין	"כלי חמס מְכַרְתִּיהֶם" (בראשית מט, ה) והנוסח
189		השומרוני של התורה
247	שמואל פסברג	חילופי הבניינים אֶתְפַּעֵל/אֶתְפַּעֵל בסורית
	משה צפור	שתי הערות ללשון המקרא: נד"ר (יונה א, טז);
31		מלאכי א, יד); של"ם (איוב ה, כג)
	גד בן-עמי צרפתי	
311	וקרן דובנוב	הסמנטיקה של הפעלים גזורי-שם

203	משפטי "ש" ב"מקצת מעשי התורה"	מנחם צבי קדרי
35	שלוש מילים מצפוני מגילות מדבר יהודה	מנחם קיסטר
107	על השימוש בצורות פועל מקראיות בזמר העברי	יעל רשף
	שלוש קללות נמרצות מתוך הכתובת הארמית	ר"ש שטיינר
239	מבוכאן	
	הצעה לביאור הפועל "תחולל" בפסוק "רוח	סיגל שלמה
	צפון תחולל גשם ופנים נזעמים לשון סתר"	
183	(משלי כה, כג)	
	פועלי האמירה הבסיסיים "אמר" ו"דיבר" בלשון	רבקה שמש
209	המשנה	

מן העבודה במילון ההיסטורי

327	מייחודי הלשון של התעודות מזמן המרד הגדול	מרדכי מישור
-----	--	-------------

ביקורות

131	העברית ואחיותיה	משה בראש
333	לשונות העיתון	דנה טאובה
141	ספר דקדוק חדש לארמית המצרית	דוד טלשיר
341	העברית בראי הסמנטיקה	רפאל ניר
151	בין עצי הבשמים	זהר עמר
155	מחקרים בלשון המשנה	גד בן-עמי צרפתי
159	בין התחביר ללקסיקון	מנחם צבי קדרי

הערות ותגובות

	"עזר כנגדו" (בראשית ב, פסוקים יח, כ): הערה	משה ויינפלד
167	להצעת זאב בן-חיים	
	עוד למילת היחס "המן": למאמרו של שמא יהודה	מיכאל וקסלר
169	פרידמן, לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 259-263	
171	השלמות למאמר "מנין באו האחים החשמונאים?"	יוסף כץ
175	יידם אהרן	יונה צבר
173	תגובה: למאמרו של פלורנטין בחוברת זו	אלישע קימרון
345		ספרים שנתקבלו

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושלושה, חוברת ראשונה ושנייה
התש"ס-התשס"א

ירושלים התשס"א

“לשוננו” יוצא לאור בסיוע הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
והקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי

עריכת לשון והתקנה לדפוס: נחמה ברוך

ISSN 0334-3626

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשס”ב

הפקה: ליזה מוהר

סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס “גרפית” בע”מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת”ד 3449, ירושלים 91034
טל’ 02-6493555, פקס’ 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ם)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

האקדמיה ללשון העברית אבלה על פטירת חברה

הפרופסור **אהרן מירסקי** ז"ל

החוקר, הפרשן, הסופר והמשורר

— ח' באייר תשס"א —

תוכן העניינים

מאמרים

משה פלורנטיין	יָעִיר לִי אֶזֶן לְשִׁמְעַ פְּלִמּוּדִים: על מקומות היקרותן של צורות פועל קצרות וארוכות במקרא	9
יהושע בלאו	הצעה לגלגולו ההיסטורי של הכינוי הפרוד המופנה בגוף שלישי במשפטים שמניים	19
משה צפור	שתי הערות ללשון המקרא: נד"ר (יונה א, טז; מלאכי א, יד); של"ם (איוב ה, כג)	31
מנחם קיסטר	שלוש מילים מצפונית מגילות מדבר יהודה	35
חנן אשל	על השימוש בשפה העברית בתעודות כלכליות שנתגלו במדבר יהודה	41
מרדכי מישור	פפירוס אוקספורד e.120 – עיון מסכם	53
רבקה הלוי	תמורות במעמדה ובתפקודה של הסמיכות הפרודה בעברית של ימינו	61
רבקה בליבוביץ	מ"פה עיניים" עד "טיפש בחכמה": על סמיכות שם התואר ותחליפיה ברבדים השונים של העברית	81
יעל רשף	על השימוש בצורות פועל מקראיות בזמר העברי	107

ביקורות

משה בראשור	העברית ואחיותיה	131
דוד טלשיר	ספר דקדוק חדש לארמית המצרית	141
זהר עמר	בין עצי הבשמים	151
גד בן־עמי צרפתי	מחקרים בלשון המשנה	155
מנחם צבי קדרי	בין התחביר ללקסיקון	159

הערות ותגובות

	משה ויינפלד	"עזר כנגדו" (בראשית ב, פסוקים יח, כ): הערה
167	מיכאל וקסלר	להצעת זאב בן-חיים עוד למילת היחס "המן": למאמרו של שמא יהודה
169	יוסף כץ	פרידמן, לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 259–263
171	אלישע קימרון	השלמות למאמר "מנין באו האחים החשמונאים?"
173	יונה צבר	תגובה: למאמרו של פלורנטין בחוברת זו
175		יידם אהרן

I

תקצירים באנגלית

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

ד"ר משה פלורנטין, החוג ללשון העברית וללשונות השמיות, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978

פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים 92345

פרופ' משה צפור, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900

פרופ' מנחם קיסטר, החוג לתלמוד, המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905

פרופ' חנן אשל, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900

ד"ר מרדכי מישור, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034

ד"ר רבקה הלוי, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905

גב' רבקה בליבוים, בית הספר לתלמידים מחו"ל ע"ש רוטברג, היחידה להוראת עברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905

ד"ר יעל רשף, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905

פרופ' משה בראשר, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905

ד"ר דוד טלשיר, המחלקה ללשון העברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84105

ד"ר זהר עמר, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900

פרופ' גד בן-עמי צרפתי, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900

פרופ' מנחם צבי קדרי, רח' סנהדרין 16, רמת-גן 52376

פרופ' משה ויינפלד, החוג למקרא, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905

מר מיכאל וקסלר, 653 Le Parc Circle, Buffalo Grove, IL 60089, USA

מר יוסף כץ, רח' ביאליק 54, רמת גן 52441

פרופ' אלישע קימרון, המחלקה ללשון העברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84105

פרופ' יונה צבר, 405 Hilgard Avenue, Los Angeles, CA 90095-1511, USA

יַעִיר לִי אֶזֶן לְשִׁמְעַ פְּלִמוּדִים

על מקומות היקרותן של צורות פועל קצרות וארוכות במקרא

בעקבות מאמרו של אלישע קימרון

מכל האמירות על תפקידן של צורות הפועל במקרא נמשך הלב ביותר אחר אמת דבריו של ז'ואון הצרפתי: "סוגיית הזמנים והמודוסים היא החשובה והקשה שבסוגיות התחביר העבריים".¹ היטיב אפוא לעשות אלישע קימרון שהוסיף משלו על הדברים הרבים והנכוחים שאמרו קודמיו בעניינים הסבוכים האלה. במאמר שנתפרסם בכרך סא (התשנ"ח) של "לשוננו" ושמו "הצעה חדשה לפירוש צורות העתיד בעברית הקדומה",² הוא קובע כי "הצורות הקצרות והארוכות הורע כוחן לסמן את ההבחנה הזאת [בין איורי לחייו]" (עמ' 42). אף הוא פוסק כי "הקביעה איזהו מבע של איורי ואיזהו מבע של חייו, הנדרשת לצורכי הפרשנות והתרגום, תיסמך מעתה בעיקר על התחביר ועל ההקשר" (שם). ואיזהו ההקשר שבעיקר על פיו נקבע טיבו של מבע הפועל? מקומו של הפועל במשפט: "הצורות המלאות"³ משמשות שלא בתחילת משפט, ואילו הצורות הארוכות והקצרות משמשות בתחילת משפט" (עמ' 32). כלל זה, מעיד קימרון, תקף במגילות מדבר יהודה, ואילו בלשון המקרא "אין הוא מובהק וברור כמו שהוא במגילות" (שם).

מסקנה זו הגיע אליה קימרון לאחר שבדק את העובדות שבמקרא ולאחר שעיין בדברי החכמים שלפניו, כמקובל. על העובדות, על מקצת דבריהם של החכמים

1. בתרגומו האנגלי של מוראוקה כך: "The question of tenses and moods, which is both the most important and the most difficult in Hebrew syntax, was neglected by ancient grammarians" (P. Jouon, *A Grammar of Biblical Hebrew*, translated and revised by T. Muraoka, Roma 1996, p. 353).

2. הקורא אנגלית התוודע אל חידושו של קימרון כבר לפני שנתיים, כשהתפרסמה גרסה קרובה של הדברים תחת השם "A New Approach to the Use of Forms of the Imperfect Without Personal Ending", *The Hebrew of The Dead Sea Scrolls and Ben Sira*, ed. T. Murakoa, Leiden 1997, עמ' 174-181.

3. צורה "מלאה" היא צורת עתיד רגיל, כגון יעלה, צורה "ארוכה" היא צורת עתיד "קָאֵרֶךְ", כגון נרדה, וצורה "קצרה" היא צורת עתיד "קָצֵר", כגון יעל. הצורה "המלאה" אפשר לכנותה "רגילה", ואת הצורות ה"ארוכות והקצרות" אפשר לכנות "מיוחדות".

שלפניו ועל מסקנת המחבר אני מבקש לומר כמה דברים וכן לעסוק קצת בשאלות עיון עקרוניות, שאינן נוגעות רק בעניין החשוב שלפנינו.

לכאורה, השאלה שהעמיד לפנינו קימרון אין בה כל מקום לחילוקי דעות. כי אין אנו נדרשים כאן לגשש בעלטה הפרה-היסטורית שהצורות הנדונות היו שרויות בה כדמותן המקורית, אלא לקבוע בפשטות גמורה את מקומות הופעתן במקרא גופו. מתבקש אפוא מניין מדויק של צורות יקטל ה"רגילות" וה"מיוחדות" בראש המבע ושל א בראש המבע.

מניינים ומשמעויותיהם, וכן דרכי הצגתם, הם הדברים הראשונים שהקורא את מאמרו של קימרון מוצא עצמו נדרש להם. אפתח בצורות המוארכות, משום שקימרון עצמו מודה עליהן ש"אין הדברים בגדר כלל ויש גם מעט אפעלה במעמד לא תחילי ולא מעט מקרים של אפעל במעמד תחילי" (עמ' 36). מכותרתו של המאמר ומדבריו המפורשים של קימרון שצוטטו לעיל, הקורא נרמז שאל לו לייחס לסייג הזה משקל רב, שאילו היה הסייג בעל משקל, לא היה המחבר יכול לקבוע את הקביעות הפסקניות שקבע בתחילת דבריו ובסופם. הקורא יכול אפוא להתמודד עם הקושי שבדברי המחבר, אלא שגם הסייג עצמו טעון בירור. בהערה 11 קימרון מציג "חריגים לכלל של הערכות הצורות על פי המקום במשפט", ובהם הוא מביא שבעה פועלי אפעלה במעמד לא תחילי. בכך הוא ממלא לכאורה את "הצורך לרשום את השימושים החריגים" (ההבלטה שלי). שבעה מקרים מתוך שלל צורות אפעלה שבמקרא מיעוט כמעט זניח הוא, ולאורו נראית הצעת קימרון משכנעת למדי. אף הוא הציג (בעמ' 36) פסוקים (11 במספר), שנקרית בהם צורה ארוכה במעמד תחילי וצורה רגילה שלא במעמד זה, ללמדנו שסופרי המקרא ייחסו חשיבות רבה למקומו של הפועל במשפט. אולם בדיקה מלאה⁴ של הצורות המוארכות מגלה למעלה מ-60 צורות אפעלה המזדמנות במעמד לא תחילי.⁵ זה מניין המדובר בעדו, ואין צריך

4. הבדיקה נעשתה באמצעות הקונקורדנצייה הממוחשבת accordance, המאפשרת הכנת קובצי מילים המוגדרים לפי בקשת המשתמש, על פי תכונות דקדוקיות כגון עתיד מוארך, עתיד מקוצר, בניין הפעיל, פועלי ע"ו, פועלי ל"י וכיו"ב. אני מודה לפרופ' אברהם טל שסיפק לי את המידע שביקשתי מתוך הקונקורדנצייה הממוחשבת שכרשטו. כבכל כלי עזר גם בקונקורדנצייה הזאת נפלו פה ושם טעויות בנייתו הצורות, על כן אפשר שהמספרים שאנקוב כאן ולהלן שונים מעט מן המצוי בטקסט גופו. על כל פנים התמונה הסטטיסטית עומדת במקומה.

5. כדי שלא להיגרר לתוך מחלוקת העלולה להסיט את תשומת הלב מן העיקר, לא מניתי כאן כמה וכמה צורות אפעלה הבאות בתוך המשפט, כגון אחרי אל, עתה, וראה פירוט שיקוליי בהערות 6 ו-9 להלן. לעומת זאת ראיתי לנכון להביא במניין את צורות אפעלה הבאות בתוך המשפט לאחר המילים הבה, לכה, ומילות כגון אך, כי, למען. מניין צורות אפעלה אלה, המובאות להלן בתוך סוגריים מרובעים, הוא בסך הכול 18, וגם אם לא נביא אותן בחשבון, יהיה מספר צורות אפעלה שבתוך המשפט רב – גדול מ-40. הנה מקומות הופעתן של צורות אפעלה שלא בראש המשפט: בראשית יא, ג [הבה נלכנה לבנים]; כב, ה; לא, מד [לכה נכרתה]; לג, יד; לד, כג [אך נאותה להם]; שמות א, י [הבה נתחכמה לו]; ה, ח [נלכה נזכחה

להוסיף עליו דבר כדי להבחין בקושי שהוא מעמיד בפני גישת קימרון.⁶ אשר לצורות אפעל רגילות של הגוף הראשון במעמד תחילי, שעליהן קימרון מודה כי הן "לא מעט" (עמ' 36), מוצא אני לנכון להודיע שבדיקתי העלתה למעלה מ-150⁷ צורות כאלה. בין שנכנה אותן "לא מעט", בין שנכנה אותן "הרבה", אף מניין

לא להינן, יז [נלכה נזבחה לה']; לב, ל; במדבר כ, יט; דברים ב, כח; שופטים ה, ג; שמואל א ט, י [לכה נלכה]; שמואל ב, כב; ישעיה ה, יט; לח, י; מא, א; נו, יב [אתיו אקה יין]; נט, י; ירמיה ד, יט; ו, י; מט, יט [כירארגיעה אריצנו]; נ, מד [כירארגעה אריצם]; הושע ה, טו [אלך אשובה]; ו, ג; יונה ב, י (2x); מיכה א, ח; ד, ו; חבקוק ב, א; ג, יח; תהלים ד, ט [בשלוש יחדו אשכבה ואישן]; ט, טו [למען אספרה כל תהליך]; יח, נ; מ, ו; מב, ה; נד, ח; נה, יח; נט, י, יח; ס, ח; סא, ט [כן אזמרה שמך לעד]; סו, ו; עא, כג [תרננה שפתי כי אזמרה לך]; עז, פס' ז, יב [אזכור מעללי ה' כיראזכרה מקדם פלאך], יג; פח, טז; פט, ב; צה, א [לכו נרננה לה']; קא, א (2x); קיט, פס' טו, קמה; קמד, ט (2x); קמה, ה; משלי א, כג; איוב ט, כז; טז, פס' ד, ו [אם-אדברה לא יחשך כאבי]; לד, ד; דברי הימים א יג, ב.

6. מן הטעם המובא בראש ההערה הקודמת, נהגתי בעוד עניין לפני משורת הדין: לא הבאתי את כל צורות אפעל הרבות הפותחות בוי"ו, אשר לשיטת קימרון הן עומדות בכל מקרה בראש המשפט (עמ' 33, הערה 6) גם כשאין עומדות למעשה בראש המבע. למשל, לא הבאתי: "לכו ונלכה הגלגל" (שמואל א יא, יד), לעומת "לכה ונלכה" (שמואל א ט, י) שהבאתי (אמנם בהסתייגות), והרי אין הבדל בין השניים. וכן: "לכה ונעברה אל מצב פלשתים" (שמואל א, יד, א) ועוד. כאמור, גם כך המספרים ברורים: בסך הכול נמנו כ-520 צורות אפעל; מהן כ-250 עם וי"ו; כ-270 בלא וי"ו, ומהן למעלה מ-60 במעמד לא תחילי. שאלת "תחילת המשפט" חזרת גם בדיון על הצורות הקצרות. למשל, בעמ' 34 הביא קימרון את יצב שבדברים לב, ח: "בהנחל עליון גוים בהפרידו בני אדם יצב גבלת עמים למספר בני ישראל". תחילת משפט בוודאי אין כאן, אולם כיוון שזהו מבע לאחר הפסק, אפשר שרק סוגיית מינוח לפנינו. על כל פנים, שלא כצורות המהופכות (ראה הערה 19 להלן), אין כאן חילוק דעות היכול להשפיע הרבה על מניין כלל הצורות הקצרות שבראש המשפט.

7. בהערה 11 שבמאמרו הציג קימרון מקרה "חריג" אחד ("ארדוף אויב", תהלים יח, לח). הנה מקומות הופעתן של צורות אפעל רגילות שמצאתי בראש המבע: בראשית כד, נח; ל, לב; לד, יא; מז, כה; שמות ב, ז; טו, ט (4x); שופטים ה, ג; שמואל א ז, ה; יד, לו; ל, ח; שמואל ב, י; יב, כג; טז, ד; יז, ב; יט, פס' כז (2x), לו; לח; מלכים א יא, כא; יב, ט; כ, לא; כב, פס' ו, טו; מלכים ב, ד, י; ו, יג; ד, יט, פס' כג, כד; ישעיה א, כה; ז, ו; י, יג (2x); יב, יד; יג; כב, ד; לז, כד (2x), כה; מא, פס' יח (2x), יט (2x), כו; מב, פס' יד (4x), טו, טז; מג, פס' ד, ו, יג; מד, פס' ג, יט; מו, ד; נ, פס' ב, ג; ירמיה ג, יט; ה, כד; ח, יד; יז, יד; מ, ד; מב, יב; נא, ט; יחזקאל יג, טו; הושע ה, פס' יד (2x), טו; ח, יב; י, יא; יג, פס' ח, יא (2x); יד, ה; מיכה ו, ז; חבקוק א, ב; זכריה א, ג; מלאכי ד, א; תהלים ד, ט; יב, ו; טז, יח; לח; כב, יח; כו, ו; לח, יט; מו, יא (2x); מט, ה; נ, יג; נא, ט; נה, פס' ג, ח, יג (2x); נו, ג; סו, יג (2x); סח, כג; עא, טז (2x); עז, יב; פו, יא; פז, ד; צ, יב; צא, ב; קא, ב; קב, כה; קטז, ט; קיח, יט; קיט, מז, מח; קכא, א; קלט, ט; קמב, ג; משלי א, יג, כו; כג, לה; איוב ג, פס' יא, יג; ט, לב; י, פס' ב, יח; יג, יט; יט, ז; כג, פס' ג, טו (2x); כט, פס' כד, כה (3x); ל, כ; לב, פס' יא, כ; לו, ג; שיר השירים ד, ו; ז, יב; רות ב, יג; איכה ג, מא; עזרא ט, יד; נחמיה ב, יח; ה, יב; ו, י; י, לב; דברי הימים ב ז, יד (2x); י, פס' ט, יד; יד, ו; יח, פס' ה, כא; כ, ט.

מקשה על יכולתנו לקבל את דברי קימרון. ואשר לפסוקים שיש בהם לכאורה "תפוצה משלימה", יש כנגדם פסוקים כגון "נגששה כעורים קיר וכאין עינים נגששה" (ישעיה נט, י), "ואני בה' אעלוזה באלהי ישעיי" (חבקוק ג, יח), המראים לנו שאין המקרא חש כל קושי להעמיד באותו מבע שתי צורות מוארכות – אחת בראשו והאחרת בסופו. אף סמיכות מבעים כגון "אספר כל עצמותי" (תהלים כב, יח) כנגד "אספרה שמך לאחי" (תהלים כב, כג) ו"אלהי בך בטחתי אל אבושה" (תהלים כה, ב) כנגד "שמרה נפשי והצילני אל אבוש" (תהלים כב, כ) מלמדים, שהמונח "תפוצה משלימה" יומרני מדי אם אנו מבקשים לתאר בו את יחסי התפוצה ההדדית של הצורות הרגילות והארוכות.

עד שלא נעבור אפוא על כל פועל מהעשרות הרבות של הפעלים שאינם מתיישבים עם הכלל שקימרון מציע ונתרץ את מקומו – וקרוב הוא שמלאכת התירוצים עשויה להיות בלתי אפשרית – נתקשה מאוד לקבל את שיטתו. עד כאן לעניין הצורות המוארכות, ובהופעותיהן הרבות בראש המבע אדון להלן עם הצורות הקצרות.

אשר לצורות הקצרות, אף כאן ראוי תחילה למנותן. ראש לכול – צורות קצרות הנקרות שלא בראש המבע. על הדוגמה היחידה, "והעוף ירב בארץ" (בראשית א, כב) שהביא קימרון (הערה 11),⁸ אפשר להוסיף עוד למעלה מ-40 צורות,⁹ כגון: "והנער יצל עם אחיו" (בראשית מד, לג); "מאזני צדק ואיפת צדק. ובת צדק יהי לכם" (יחזקאל מה, י); "אז יקהל שלמה את זקני ישראל" (מלכים א ח, א).¹⁰

8. בסיכום דבריו (עמ' 42) מביא קימרון עוד שלושה מקרים של צורה קצרה במעמד לא תחילי, אלא ששם כבר אינם בגדר "חריגים" אלא "ראיה לשימוש הראשוני" של הצורות הקצרות והארוכות.

9. אינני מביא כאן את הצורות הקצרות שאחרי המילית אל, משום שקימרון מודה שצורתן אינה נגזרת מן ההקשר (עמ' 41). וכן לא הבאתי כאן צורות עתיד מקוצר שאחרי לא, כגון "לא תחוס" ו"לא תוסף" (בסך הכול 16 פעלים לפי מניין בן-דוד [ראה להלן הערה 15], עמ' 225). אף נמנעתי מלהביא כאן פעלים קצרים שאינם עומדים בראש המשפט, אבל באים אחרי פנייה או הפסק אחר שבעטיים אפשר לטעון, גם אם לעתים בדוחק, שהם עומדים בראש המבע. כאלה הם, למשל, הפועל יהי במשפט "ועתה יהי פחד יהוה עליכם" (דברי הימים ב יט, ז; ודומה לזה "ועתה יעש..." בשמואל ב, ו), והפועל הקצר תהי במשפט "אנא אדני תהי נא אונך קשבת אל תפלת עבדך" (נחמיה א, יא), וכן לא הבאתי כתובים כגון: "גם כל חלי וכל מכה אשר לא כתוב בספר התורה הזאת [אתנח תחת הזי"ן] יצלם ה' עליך עד השמדך" (דברים כח, סא). אלה כתובים שהצורה הקצרה באה בהם לאחר הפסק, ועם זאת אינה עומדת בראש המשפט. גם לא מניתי כאן צורות מסופקות, כגון "אז ירד שריד... ה' ירד-לי בגבורים" (שופטים ה, יג).

10. קימרון תמה על "חכמי הלשון [ש]תמהו על השימוש בצורות העתיד המלא אחרי המילה אז, כגון 'אז ישרי משה' (שמות טו, א)" (הערה 10). לשיטתו, יש לתמוה על הצורה הקצרה שלמעלה ועוד על כל הצורות שאלה מקומותיהן: בראשית א, כב; כד, ח; ל, לד; מד, לג;

וכנגד אלה נקרות בטקסט לא מעט צורות אפעל רגילות בראש המבע. אף כאן ראוי להוסיף על המקרה היחיד שהביא קימרון בהערה 11 של מאמרו – "ותַּרְאָה היבשה" (בראשית א, ט) – עוד כ־120 מקרים כגון "יְעִיר לִי אֶזְנוֹן לְשִׁמְעַת בְּלִמּוּדִים" (ישעיה נ, ד; מגזרת ע"ו), "וְיַעֲלֶה מַעֲלִי" (מלכים א טו, יט; מגזרת ל"ה), "תרחיב צעדי תחתני" (שמואל ב כב, לו; מבניין הפעיל).¹¹

על כן לא נתפלא שבניגוד לעקרון "התפוצה המשלימה" שקימרון מבקש להעמיד עליו, יש פסוקים כגון "ותאמר שפחתך יהיה נא דבר אדני המלך למנוחה... וה' אלהיך יהי עמך" (שמואל ב יד, יז), ו"הבאים יִשְׁרָשׁ יַעֲקֹב יִצְיָן ופרח ישראל" (ישעיה כז, ו), ו"קול ה' יִחַל מדבר יִחַל יהוה מדבר קדש" (תהלים כט, ח), ו"נפשי תִּגִּיל בַּה' תִּשְׁשׁ בִּישׁוּעָתוֹ" (תהלים לה, ט). מן הפסוקים הללו עולה שכותביהם לא חששו להעמיד בראש דיבורם צורת יפעל רגילה, ובתוך אותו דיבור עצמו צורה קצרה – בניגוד לכלל שקימרון מציע.

את הדברים שמנינו עד כה אפשר לסכם כך: הכלל לכאורה הנוגע לצורות אפעל מתכרסם מכוחן של כ־210 צורות פועל – כ־60 מהן צורות אפעל במעמד לא תחילי, וכ־150 מהן צורות אפעל במעמד תחילי. הכלל לכאורה הנוגע לצורות הקצרות מורע כוחו מהיקרותן של כ־160 צורות פועל – כ־40 מהן צורות קצרות שלא במעמד תחילי, וכ־120 מהן צורות לא קצרות במעמד תחילי.

אם כן, "תפוצה משלימה" בוודאי אין כאן, וממילא נתקלת הצעתו של קימרון בקושי גדול. אבל המתעלם מיחסיות אחרת של המספרים שהועלו כאן עשוי

11. ויקרא ה, טז; כז, לא; במדבר ה, ז; כב, יט; דברים א, יא; טו, ג; לב, פס' ח, יח; שמואל א ב, י; ח, שמואל ב יד, יז; מלכים א ח, א; ישעיה כז, פס' ה, ו; מא, ב; יחזקאל ג, ג; ה, טז; טז, טו; מה, י; תהלים ז, ו; יד, ז; כא, ב; נג, ז; נח, ה; סז, ה; סח, טו; קט, יג; משלי ג, ח; איוב ג, פס' ד, ז; ב, כג, יא; כד, יד; לט, כו; מ, פס' ט, יט; קהלת י, כ; דברי הימים ב ה, ב; כד, כז. הרי הצורות שראיתי: (א) מגזרת ע"ו: בראשית כז, לא; דברים יט, ג; שמואל ב כב, מז; ישעיה ז, יז; כז, ו; מא, טו; מב, יג; נב, יג; ירמיה יח, טז; מיכה ז, יט; חבקוק א, טו; צפניה ג, יז (2x); זכריה ט, ה; תהלים ז, יז; י, יח; מז, כט; ח, לה; ט, מז; ז, סה; י, סח; פס' ב, יא; פט, יד; קמו, ד; משלי ו, פס' ח, יט; יב, יז; יד, פס' ה, כה; יט, פס' ה, ט; כג, ה; ל, יז; איוב טו, פס' כו, ל; טז, יד; כד, כב; כז, יז; לג, כה; לו, יא; לח, לר; לט, כא; איכה ג, סד; קהלת יב, ד; דניאל יב, יג. (ב) מגזרת ל"ה: בראשית א, ט; מא, לר; במדבר כא, כז; מלכים א טו, יט; מלכים ב, ו; יז; ישעיה מד, טז; ירמיה טז, כ; כא, ב; מט, כב; יחזקאל יב, פס' כה, כח; הושע י, יב; עמוס ג, ה; מיכה ו, ז; תהלים סט, לו; פס' ז, צ, טז; איוב ח, יא; י, טז; מ, כז; משלי כו, כז (2x); לא, פס' ה, ז; דניאל יא, י; יב, ד; דברי הימים ב טז, ג. (ג) מבניין הפעיל (כמובן, בלא צורות ל"ה וע"ו שהובאו לעצמן): שופטים ז, ה; שמואל ב כב, פס' לו, מ; ישעיה ה, כט; מב, כא (2x); כג, ג, ד (2x); נג, י; סג, יז; עמוס ט, י; מיכה ז, יט; חבקוק א, יג; צפניה ב, טו; ג, יז; תהלים י, פס' א, יז; יח, פס' לו, מ; עב, ד; פח, טו; קג, ז; קו, ב; משלי יב, יז; יג, ה; איוב ז, כא; ח, טו; יא, י (2x); כב, פס' כג, כז; לו, לג; לו, יח; לט, פס' יב, יט; מא, כג; קהלת א, יח (2x); דניאל יב, יב; נחמיה ג, פס' יד, טו; דברי הימים ב כ, ט.

להחמיץ אמת אחרת הקשורה בתפוצת הצורות המודליות, היא האמת שככל הנראה בנה עליה קימרון את שיטתו. הדברים אמורים עתה לא ביחס שבין הצורות הרגילות לצורות המודליות, אלא במקומו של כל אחד מסוגי הצורות הללו במשפט, בלא כל קשר בין סוג זה לסוג זה.

אף כאן נתחיל בצורות המוארכות. כאמור לעיל,¹² ספרתי במקרא כ-520 צורות כאלה בגוף הראשון,¹³ והנה רק כ-60 מהן במעמד לא תחילי וכ-460 במעמד תחילי. לעומת אלה מניתי כ-1400 צורות אפעל בגוף הראשון של העתיד הרגיל.¹⁴ וכאן המצב שונה לגמרי: בניגוד גמור לעתיד המוארך שרובו המכריע נודמן בראש המשפט, הרוב הגדול של הפעלים הרגילים (כ-1250, שהם כ-90%) מופיעים דווקא שלא במעמד תחילי. ורק אותם 150 פעלים, שהם כעשרה אחוזים, שמניתי לעיל, מופיעים בראש המשפט. זו קרקע המציאות שעליה צמחה שיטת קימרון, ועד שאני בא להסבירה, אני מצביע קודם על הפעלים הקצרים. אף כאן המצב דומה, כלומר רוב רובם של הפעלים הרגילים בא שלא במעמד תחילי, ורק מעטים ביחס – אותם 120 פעלים שמניתי לעיל – באים במעמד תחילי. וכן הפעלים הקצרים: רק כ-40 מהם מזדמנים שלא במעמד תחילי, וברובם המכריע הם באים במעמד תחילי.

קימרון הזכיר כמה מקודמיו אשר השגיחו במקום התחילי שנדחקו אליו הצורות הקצרות.¹⁵ ואולם חרשני כי שגגה יצאה מתחת ידו כשתלה בגזניוס את "עוולות" הדורות האחרונים: "המדקדקים והפרשנים שהלכו בדרך שהתווה גזניוס דחקו לפעמים את העדויות למיטת סדום כדי לבסס את ההתאם הצפוי שבין הצורות ובין שימושן המקורי" (עמ' 32). בסעיף 109 של דקדוקו סקר גזניוס¹⁶ את שימושו של העתיד הקצר בתשעה תת-סעיפים מפורטים, וגם אם אפשר לחלוק על כמה מניתוחיו והסבריו, אין להסיח את הדעת מדבריו המפורשים בסעיף העשירי, k. הריני מביא אותם כאן מתורגמים מילה במילה:

יתרה מזו, בלא מעט מקרים היוסיב משמש, בלא כל משמעות נוספת, במקום צורת העתיד הרגיל. היקרויות אלה

12. ראה הערה 6 לעיל.

13. לא באו בחשבון צורות העתיד המהופך, כגון ואתאבלה.

14. מניתי רק צורות שיש בהן הבחנה בין עתיד רגיל לעתיד מוארך, כלומר לא נמנו פועלי ל"י ופעלים שכינויי מושא חבורים אליהם.

15. ראה הערה 10. חומר רב מאוד, וגם מסקנות העשויות לענייננו, מצוי במאמרו של י' בן-דוד, "עתיד השלם, עתיד הקצר ועתיד הקצר ומלרע כהיותם במקרא", לשוננו ס (תשנ"ז), עמ' 191–276, שהוזכר שם (להלן: בן-דוד). אף הוא קבע שבעה גורמים שבעטיים עשויה להופיע צורת עתיד קצר, ובהם "ראשו של דיבור" ו"יו" החיבור".

16. אני אומר "גזניוס", וכוונתי אל הספר, המהדורה העשירים ושמונה של דקדוקו, ולא אל האדם. כידוע, המהדורה העשירים ושמונה, יש בה גם מדבריהם של רודיגר אשר התקין את המהדורות 14–21 ושל קאוטש שהתקין את המהדורות 22–28.

אינן רק ב[ניקודן של] צורות שיכלו להיווצר עקב אי־הבנה של הכתיב החסר, כגון: דברים כח כא, לו [...] אלא גם ב[כתיבן של] צורות קצרות, כגון: יְהִי, בראשית מט, יז [...] קשה לתלות שימוש זה של היוסיב ב"חירות השיר", אלא יש לתלותו בגורמים ריתמיים. בכל המקרים המצוטטים לעיל היוסיב עומד למעשה בראש המשפט [...] [ההבלטות שלי – מ"פ].¹⁷

עד כאן מעט מאוד מדברי קודמינו, ועתה נשוב אל המניינים שהבאתי כאן. אכן, מניינתנו "לימדה" כי מקומן השכיח של צורות העתיד הרגילות אינו בראש המבע, ואילו מקומן השכיח של הצורות המיוחדות – בראש המבע. שהתניה בין צורה קצרה לארוכה אין – כבר הראיתי בראשית הדברים. מה אפוא יש כאן? נראה לי כי הסברי הדברים – מהם פשוטים מאוד ומהם פשוטים. שמקומן השכיח של צורות העתיד הרגילות אינו בראש המבע – עניין פשוט מאוד הוא,¹⁸ ודבר אין לו עם צורות הפועל ה"מיוחדות" ועם מקומן האחר במשפט, שהרי דרך המלך של הפועל העברי לעמוד בתוך המבע ולא בראשו. ובנידון זה אין הבדל בין פועל בעל סופיות לפועל בעל תחיליות, והקורא העברי אינו צריך לשום מניין ולשום בדיקה לצורך ראיית הדבר הזה. וכיוון שסדר המילים בעברית אינו קובע דרך אחת שאין בלתי, אין אנו תמהים על אותן צורות פועל מעטות שדחקו עצמן לראש המבע, ואם אפשר למצוא לכך טעמים – של סגנון, של מיקוד הדברים, של טעם לשון או של גחמת לשון – אין מקום וצורך להביאם כאן.

17. נראה שבמאמרו של קימרן נפלו עוד שגגות בהבאת דבריהם של מלומדים. בהערה 20 הוא תמה על דברי ברגשטרסר כי "דרכי־שימוש של המילית פֶּן, הקרובות מאוד לצורות איזוי שליליות יידונו בתחביר". כלום לא ידע שהמילית פֶּן משמשת עם צורות החיזוי דווקא?! במקור הכתוב גרמנית נמצא כך: Mit den negierten Begehrungs-formen sich פֶּן sind in der Syntax zu behandeln. וכונת דברי המחבר מפורשת מן הדברים האלה, וברור מהם כי הוא מודיענו שדרכי השימוש של פֶּן קרובות לדרכי השימוש בצורות האיזוי. ובאמת לא ביקש להגיד דבר וחצי דבר על צורת הפועל התוכפת את פֶּן, ובוודאי לא היה מעז לומר דבר שמבט חטוף בקונקורדנציה יכול להיזמו. מוקשה גם השגתו על זאב בן־חיים. בעמ' 39 הוא הולך אחריו בציניו כי "במסורת זו [שומרן] נשארו רק מעט צורות קצרות של העתיד המהופך ומעט מאוד צורות קצרות לציון איזוי". ובהערה 32 שבעמ' 41 הוא טוען: "קביעתו [של בן־חיים] שלמעשה נשתיירו רק צורות יחידות של עתיד מקוצר אינה מדויקת כל צורכה". וכן הוא תמה: "אם הצורות יחידות, מדוע לא נזכרו כולן?", כאילו דקדוק הוא קונקורדנציה, וכאילו לא נתברך אותו דקדוק בקונקורדנציה דקדוקית שכולנו חיים מפיח. ועוד קימרן שואל: "מדוע לא נזכרה, למשל, אל תפן tefan [צריך להגיה tēfān]? ואולם תפן tēfān (דברים ט, כז) נזכרה גם נזכרה בידי בן־חיים באמצעו של עמ' 129.

18. נכוחים אפוא דברי קימרן: "עד היום הוכר שצורת יפעל רגילה לציון חיזוי משמשת בעיקר במעמד לא תחילי" (עמ' 34).

אשר לריבוי היחסי של צורות עתיד מקוצר בראש המבע – אף זה עניין המנותק מצורות הפועל המקבילות, כלומר ה"רגילות". ריבוי זה יש לראות באור שני תפקידיו המקוריים של העתיד הקצר בעברית, כפי שעדיין ניכר יפה במקרא גופו: (א) עם וי"ו (בעיקר) הוא משמש להבעת העבר. (ב) תפקיד מודלי, מעין תפקידו של הציווי.

כידוע, וי"ו זו שעמה העתיד הקצר משמש להבעת העבר, אנו מכנים "וי"ו הרצף", ובשם זה מקופל לא רק תיאור תפקידה של צורת הפועל בהבעת פעולות או מצבים שהתרחשו בזמן עבר, אלא מקופל גם מקומה במבע שהיא עומדת בראשו.¹⁹ אם רשאים אנו לנסות לחזור אל מעמקי תודעת הלשון של "מחברי" הטקסט המקראי, אולי נהיה גם רשאים להניח שבאותה תודעה גרמו הצורות המהופכות שוי"ו בראשן לזיקה כלשהי בין צורה קצרה לבין ראשו של מבע. זיקה זו בתודעתו של הדובר התחזקה והשתרשה בזכות התפקיד השני של הצורות הקצרות, התפקיד המודלי. כידוע, מקומן ה"טבעי" של הצורות המודליות הוא בראש המבע.²⁰ מה אנו למדים מכאן? שהצורות הקצרות שבראש המבע, חלקן שם משום מקומן ה"טבעי", הצפוי, ואחרות שם משום גררת הדובר ונטיית לבו, כוח היקשו. משנתערער כוחן של צורות יקטול להביע באמצעות ההבדלים שביניהן את התפקידים שהיו להן לפני, לא חששו "מחברי" הטקסט להשתמש בצורה הקצרה בתפקיד שלכתחילה לא היה לה, ודווקא בראש המשפט, אולי מן הטעמים שהבאתי כאן ואולי עוד מטעמים שהזכירו חכמים.²¹ בעניין זה יש אפוא לקבל את דבריו המפורשים של קימרון בעמ' 38 של מאמרו ("הסבר התופעה").

על מה אפוא המחלוקת עומדת? על משקלם של "חריגים" בקביעת חוק ועל דיוק ההבחנה בין מסובב למסובב. קימרון, כך נראה, סבור שאין בכוח מספרם הרב של החריגים לפגוע בטיעונו.²² אבל משקלם הכבד של החריגים אינו מתיר לנו בשום

19. קשה לקבל את דברי קימרון, המונה עם הצורות הקצרות שבראש המשפט "גם צורות עתיד אשר ו צמודה להן לפנייהן" (עמ' 34) כאילו המקום בראש המשפט גרם את הופעת הצורה הקצרה. והרי מוסכם עלינו כי הצורה הקצרה עם וי"ו ההיפוך אינה נגזרת אלא מאותה וי"ו שבראשה, שיחד הן בגדר "סינטגמה סגורה" שבזכותה נשמר התפקיד המקורי של הצורה הקצרה. ראה, למשל, י' בלאו, תורת ההגה והצורות, תל-אביב תשל"א, עמ' 114 והערה 8. המבקש לראות היקרויות וי"ו היפוך שאחריה צורה רגילה ולא קצרה, יפנה אל בן-דוד, עמ' 206–209.

20. ראה הערה 21 אצל קימרון. אף כי אין הדבר הזה צריך ראייה, אני מציג בזה את תוצאות בדיקתי בספר בראשית; מצאתי שם כ-200 צורות ציווי. כ-170 מהן, שהן כ-85%, עומדות בראש המבע, והשאר עומדות שלא בראש המבע (מחציתן לאחר פנייה וכינוי גוף פרוד).

21. במקום המובא לעיל גזניס תולה את הצורות הקצרות בטעמים פונטיים וריתמיים: ריחוק מן הטעם או קרבה מרובה אל הפסק ראשי.

22. לכן מפתיעה מאוד השגתו על הכלל שניסחתי במאמר שהוא מזכיר בהערה 26. שם קבעתי כי בעברית השומרנית אפשר לחזות את תפקידה של צורת יקטול של פועל מן הפעלים, אם היא

פנים לראות את מנגנון לשון המקרא מתפקד כאילו המקום במשפט קובע את הצורה. הוא שאמרנו: המקום במשפט הוא תוצאת טבען של הצורות (ו"טבען המשיני", אם אפשר לכנות כך את כוח ההיקש), ולא הסיבה לבחירה בהן. לשון אחר, המקום מסובך, לא מסובך.

אני מעז לומר יותר מכך. בהכירנו את טיבן של התניות צורה מעין אלה ואת המקופל במונח "תפוצה משלימה" שהשתמש בו קימרון, ובהכירנו פחות או יותר את דרך התגבשותו של הטקסט המקראי, שלא בזמן אחד הוא בא אל העולם ולא במקום אחד, והוא אסופת דברים השונים זה מזה, ולא נצבעו בצבע אחד אלא בידיהם של בעלי המסורה, ואף הצבע הזה ניכרים בו גוונים ומיני גוונים – בהכירנו את אלה היינו משתוממים אילו הייתה כאן התניה תחבירית של ממש.

ובאמת אין. הרי כל לידת הרעיון הזה בלשון מגילות ים המלח אשר בה, לפי עדות קימרון, "ההיערכות מגובשת להפליא"²³ שם אולי אפשר להבין היערכות אחידה כזאת, משום שהמגילות, אף שאינן עשויות עור אחד, אין בהן מידת ההבדלים הגדולים שאנו מוצאים בין כתובי המקרא. על כן עצם סברת ההיקש מן המגילות אל המקרא מעוררת קושי, עוד לפני שטפחו על פניה העדרויות הכתובות.

מביעה עבר או עתיד, על פי ניגוד התנועות e, a , אם הוא קיים (אני עצמי הערתי שם בהערה 25 על צורת הנסתרים יָהִי שהגייתה אחת, $yāyū$, הן בצינה עבר הן בצינה עתיד). העובדה שניגוד זה אינו קיים (גם) בצורות הגוף הראשון היא אכן עובדה חשובה, אך אין היא פוגעת בכח זה בכלל כפי שניסחתי שם. כלל זה אינו יפה רק ל"מעט" מן המקרים, אלא לכולם, והם מגיעים לידי עשרות רבות. מכל מקום, לצערי, קימרון לא הראה אף חריג אחד לאותו כלל כניסוחו המדויק. "לצערי" – כי אילו היה מביאו, הייתי מזדרז להציגו לראוהו כחריג המאשר את הכלל. תפקיד ניגוד התנועות e, a להבעת הבדלי זמנים היה כה מורשע במבנה העברית השומרונית, עד כי נמצא ראוי לשמש גם בצורות העבר (ראה עמ' 222 שם). כן לא ברורה לי השגתו על הנחת, שצורות יקטול שומרוניות שיש בהן תנועת a לא מקורית אולי קלטו את התנועה הזאת בדרך ההיקש מצורות העבר. הנחה זו עשויה להתיישב יפה בלשון כעברית השומרונית, שנטיתה להאחדה ניכרת מאוד, ושצורתו של בניין שלם נבנתה בה בהיקש "מזמן" אחד ל"זמן" אחר ($niqāṭal$ במקום $niqṭal$, בהשפעת $yiqāṭal$). ועדיין, ככל השערה, אף השערת זו אינה יותר מהשערה. אולם טענתו של קימרון שקשה לקבלה, משום "שבצורת העבר [בעברית השומרונית] משמשים כמה דגמים בכמה תנועות" (הערה 26), מתעלמת מן העובדה שבכל זאת הדגם השכיח בזמן עבר הוא הדגם שיש בו תנועת a (הנה דבריו המפורשים של זאב בן-חיים בעניין זה: "וכך אנו רואים בענ"ש את הסוג $yifqāḏ: fāqāḏ$ של יט [ההבלטה שלי – מ"פ] ועמו יש בעבר – לא בכל הגופים – הסוגים $fēqāḏ, fēqēḏ, fāqēḏ$ (עברית וארמית נוסח שומרון, ה, ירושלים תשל"ז, עמ' 77). לא הייתי מציין לעניין זה, אילולא היה קשור למשקל המשתנה הניתן למיעוטים: פעמים יפה לכאורה כוחו של המיעוט, ופעמים – אפילו המיעוט גדול ורב – מורע כוחו לכוא בחשבון.

23. "מגובשת להפליא", ובכל זאת קימרון עצמו מודה כי אף במגילות צורות האיווי "משמשות על פי רוב [ההדגשה שלי – מ"פ] במעמד תחילי" (עמ' 41), ובתוך כך הוא כולל "במיוחד כשקודמת להן ו (בין מחברת ובין מהפכת)" (שם).

תרומתו הגדולה של קימרון לחקר לשון המגילות ברורה וידועה ואחד מעיקריה נתון בדבריו אלה: "בשנות עיסוקי הרבות בלשון המגילות הגעתי לכלל הכרה שלשון זו יונקת מלשון חיה שאינה לשון חז"ל או לשון הדומה לה [...] ההכרה הזאת מחייבת התייחסות שונה ללשון המגילות. על פיה יש לבדוק את תפקוד הצורות במגילות מתוך עצמן ולא על פי שימושן במקרא" (הערה 31; ההבלטה שלי – מ"פ).

דומני כי כלל יסודי זה כוחו יפה גם למעיין בשימושי הצורות במקרא גופו.

הצעה לגלגולו ההיסטורי של הכינוי הפרוד המופנה בגוף שלישי במשפטים שמניים

מאמר זה התהווה מתוך עיון בספרה של מילר¹ על המשפט חסר הפועל² בעברית המקרא. ספר זה צמח מוועידת 1996 של ה-Society of Biblical Literature, המדור Linguistics and Biblical Hebrew. על ההרצאות שנישאו שם נוספו שישה מאמרים, ובהם מאמריהם של א' ניקאצי (A. Nicacci) ובייחוד של ט' מוראוקה (T. Muraoka), הדנים בבעיות הקשורות במישרין בנושא המאמר הזה. העורכת ס"ל מילר, שכתבה גם מאמר מקדים חשוב לספר, השכילה בין היתר להעמיד תאוריות של ניתוח אלו לעומת אלו. אכן, מעניין מאוד לעמת גישות שונות זו מזו, לשקול אותן זו כנגד זו ולנסות לקבוע אם הן מספקות לנו בוננות חדשה. אישית לא יכולתי להימנע מן הרושם שחשיבותן של תאוריות מצומצמת בהרבה ממה שנטען לרוב. עיקר ערכן הוא שבתחילת דרכן הן מציעות נקודות ראות חדשות ובוננויות חדשות.³ אך לאחר שנקודות ראות אלו נעשו קניין הכלל ונכללו בגישה המקובלת,⁴ אדיקות יתר בתאוריה מסוימת עשויה לעתים להזיק יותר משתועיל.

1. C. L. Miller (ed.), *The Verbless Clause in Biblical Hebrew: Linguistic Approaches*, Linguistic Studies in Ancient West Semitic, 1, ed. M. O'Connor & C. L. Miller, Winona Lake, Indiana 1999; כאשר אני מצטט להלן עמודים סתם הכוונה לעמודי הספר הזה.
2. אני אישית מעדיף את המונח "משפט שמני" וכן כתבתי בכתרת. אני מודה, כמובן, שבמשפט "השמני" כמו "הילד שם" הנשוא אינו מכיל שם, אך זה המונח המקובל ואיני רואה טעם להמירו. מונחים מקובלים הוראתם המקורית נשחקת לעתים קרובות, אך אין סכנה בשימושם, כי הקורא יודע מה הם מציינים, והם בבחינת תלושים המסמנים מעות, אך אינם מעות ממש. "Rechenpfennige, die nur markieren, nicht zählen" (ראה P. de Lagarde, *Uebersicht über die im Aramäischen, Arabischen und Hebräischen übliche Bildung der Nomina*, Göttingen 1889, עמ' 4, § 1.12 על מונחים מעין פועל, שם, נטייה; בעקבותי הלך C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, I, Berlin 1908–1913, עמ' 145, על המונחים פרפקט ואימפרפקט).
3. כגון ההבחנות החשובות כל כך בין פונטי לפונמטי, בין סינכרוני לדיאכרוני או בין דקדוקיות לאי־דקדוקיות.
4. מאמר זה, למשל, מבוסס על ההבחנה בין סינכרוני לדיאכרוני, כפי שהיא מקובלת בכלשנות. אני מקווה להראות שאין הכרח שגישה היסטורית תהא מופרדת בקפדנות מראייה סינכרונית. נהפוך הוא, הבנה היסטורית עשויה להפרות את הגישה הסינכרונית.

עניין אותי במיוחד מעמדו של הכינוי הפרוד המופנה בגוף שלישי במשפט השמני, שכתבו עליו למשל מילר בהקדמתה (עמ' 13–14), מוראוקה במאמרו "The Tripartite Nominal Clause Revisited" (עמ' 187–213) וניקאצ'י במאמרו "Types and Functions of the Nominal Sentence" (עמ' 215–248). הדיון בו בספר שלפנינו הוא סינכרוני. אני חושב שאפשר לחדד את הניתוח הסינכרוני כשמעמידים במרכז הדיון את החריגים דווקא, כי לא רק על עצמם יצאו ללמד אלא על כל המערכת כולה. אם ניתוח מסוים (שמבחינה היסטורית עשוי להיות המקורי) אינו אפשרי במקרים קיצוניים, צריך לבדוק את המקרים הרגילים, שמא גם אותם צריך להבין לפי היוצאים מן הכלל, כדי שתתאפשר הבנה אחידה של משפטים שלכאורה הם שונים זה מזה. ויתרה מזו; מן הראוי להשלים את הניתוח הסינכרוני על ידי ניתוח היסטורי לא רק בגלל ערכו העצמאי של ניתוח דיאכרוני, אלא גם מפני ששחזור הגלגול ההיסטורי של קן לשון עשוי לחדד את ראייתנו ולא אחת ללמדנו על המבנה הסינכרוני. אני פותח אפוא בניסיון לבנות מודל היסטורי להתהוות השימוש בכינוי פרוד מופנה במשפטים שמניים.

הכינוי הפרוד המופנה מוסב (בדרך כלל) למה שלפניו ולפעמים למה שלאחריו.⁵ בפסוקים "ויוסף|| הוא השליט" (בראשית מב, ו)⁶ ו"חלום פרעה|| אחד הוא" (בראשית מא, כה) הוא מופנה לשמות הקודמים לו יוסף וחלום (*אשר ליוסף, הרי יוסף השליט; *אשר לחלום פרעה, הרי חלום פרעה אחד). אך בפסוקים "צדיק הוא|| ה'" (איכה א, יח) או "אתה-הוא|| האלוהים" (שמואל ב ז, כח), הוא מוסב לשם שלאחריו, רוצה לומר ל-ה' ו-האלוהים (*צדיק הוא, כלומר [צדיק] ה'; *אתה הוא, כלומר [אתה] האלוהים). משפטים שהכינוי הפרוד מופנה בהם לקודם לו קל להסבירם מבחינה היסטורית (ואף מבחינה סינכרונית) כמשפטי ייחוד, מעין *אשר

5. הגדרה זו כבדה במקצת. היא באה כדי שלא להידרש (על כל פנים לעת עתה) לבעיה אם כינוי זה משמש אוגד אם לאו. היא מתאימה לדברי ת' נלדקה בדקדוקו הסורי (*Kurzgefasste syrische Grammatik*, Leipzig 1898, §311, "als solche" שדרכו אומר בעצם את הכול כה) "als solche (i.e., als Copula) dient zunächst das Pron. der 3. Pers., eigentlich eine Hin- und Rückweisung auf das Subj." ס"ר דרייבר, בפרק החשוב על משפטי הייחוד בספרו *A Treatise on the Use of the Tenses in Hebrew and Some Other Syntactical Observations*,³ Oxford 1892, עמ' 264–274, אומר על הכינוי המוקדם "the pronoun... is an imperfect anticipation of the subject" (עמ' 272).

6. כדי להקל את הבנת הפסוקים המצוטטים, הבאתים בכתיב מלא יותר מכתיבם במקור. כיוון שחשוב להבחין מתי הסבו בעלי הטעמים את הכינוי לקודם לו ומתי הסבו אותו לאחריו, סימנתי את החלוקה הפנימית העיקרית ב-|| ופעמים את המשנית ב-|. הטעמים, כמוהם כניקוד, משקפים מסורת חשובה, ויש להתחשב בשניהם, כמובן בזהירות הולמת. ואכן, מניתוח הכתובים מתברר שהשימוש בטעמים לסימון הכינוי המופנה במשפטים שמניים עקיב להפליא והוא פותח פתח להבנות חשובות.

ליוסף, הוא השליט" ו-⁷"אשר לחלום פרעה, אחד הוא". אולם כינוי פרוד המוסב למה שאחריו נדיר למדי.⁷ ואלה כל הדוגמאות שאספתי:

שמות ז, יא: ויעשו גס־הם || חרטומי מצרים
 שמות יב, מב: (ליל שימורים הוא לה'...) הוא־הלילה הזה לה' שימורים
 שמואל א כ, כט: והוא ציווה לי|| אחי
 ישעיה נז, יא: והמה רועים|| לא ידעו הבין
 יחזקאל ג, יח: (להזהיר רשע מדרכו...) הוא רשע|| בעונו ימות
 יחזקאל יא, טו: לנו היא|| ניתנה הארץ למורשה
 יחזקאל לג, ח: (להזהיר רשע מדרכו) הוא רשע|| בעונו ימות
 תהלים פז, ה: והוא|| יכוננה עליון
 עזרא ז, ו: (פסוק א: עזרא בן...) הוא עזרא עלה
 נחמיה י, לח: (נביא...) ומעשר אדמתנו ללוויים|| והם הלוויים המעשרים
 דברי הימים א ט, כו: כי באמונה המה ארבעת גיבורי השוערים|| הם הלוויים
 דברי הימים א כו, כו: (פסוק כה: ושלמית בנו) הוא שלמות ואחיו|| על כל
 אוצרות הקדשים
 דברי הימים א כז, ו: (פסוק ה: בניהו...) הוא בניהו|| גיבור השלושים
 דברי הימים ב כח, כב: ויוסף למעול בה'|| הוא המלך אחז
 דברי הימים ב לב, יב: (פסוק יא: הלא יחזקיהו מסית...) הלא־הוא|| יחזקיהו||
 הסיר
 דברי הימים ב לב, ל: והוא יחזקיהו|| סתם
 דברי הימים ב לג, כג: (ולא נכנע...) כי הוא אמן|| הרבה אשמה

נראה לכאורה שאין לפרש פירוש אחיד את כל הכתובים המובאים לשימוש הוא ככינוי מוקדם. בדרך כלל הוא בא לפני השם שהוא מופנה אליו, אך יש שהוא נפרד ממנו (שמואל א כ, כט; יחזקאל יא, טו; תהלים פז, ה) ואז גם הטעמים מפרידים ביניהם. בספרים מאוחרים שכיח הוא זה לפני שמות עצם פרטיים דווקא.⁸ על כל

7. על הכינוי הפרוד המוקדם עיין ש' קוגוט, "הכינוי ה'תר בלשון המקרא", לשוננו מו (תשמ"ב), עמ' 104–106, הקובע שכינוי פרוד פרולפטי נדיר לעומת הכינוי הדבוק. מוראוקה (P. Joüon & T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Roma 1991), עמ' 542, §1e, 146) מעיר שחוץ משמות ז, יא כל התקדויות של כינוי פרוד מוקדם באות בהיסטוריוגרפיה מאוחרת. אמנם יש בזה מן ההגזמה (עיין להלן), שהרי מתועדות דוגמאות קדומות אחרות ויש גם דוגמאות בספרי נבואה (עיין להלן), אך בעיקרו של דבר השימוש בכינוי פרוד המופנה למה שאחריו הוא קו לשון נדיר, ורק בספרים מאוחרים הוא נעשה שכיח במקצת.

8. במקצת הכתובים האלה היה אפשר לכאורה לפרש את הוא ככינוי רמז מוקדם (עזרא ז, ו = "אותו עזרא"; דברי הימים א כו, כו = "אותו שלמות"; דברי הימים א כו, ו = "אותו בניהו"). אולם זה רחוק, כי בכתובים אחרים בדברי הימים בהקשר תחבירי דומה הוא אינו מתפרש ככינוי רמז בגלל תוכן הפסוקים, שהרי בדברי הימים ב לב, יב; לב, ל; לג, כג אין לדבר על "אותו חזקיהו" או על "אותו אמן".

פנים, ברור שקו לשון זה אינו שכיח, ויותר ממה שהוא בא בספרים קדומים הוא מצוי במאוחרים. קשה אפוא להניח שמבנה זה היה שכיח כל כך בעברית המקראית הקדומה עד שהסתעפו ממנו צורות רגילות למדי של משפטים שמניים הפותחים בנשוא שמני ואחריו הוא, המשמש סינטגמה אחת עמו והמופנה לביטוי שאחריו. מעין:

בראשית כא, כט: מה הנה || שבע כבשות האלה
 שמות לך, י: כי נורא הוא || אשר אני עושה
 שמואל ב ז, כח: אתה־הוא || האלוהים
 ישעיה לו, טז: אתה־הוא || האלוהים לבדך
 ישעיה מג, כה: אנוכי אנוכי הוא || מוחה פשעך
 ישעיה נא, ט: את־היא || המחצבת
 ישעיה נא, י: את־היא || המחרכת
 ישעיה נא, יב: אנוכי אנוכי || הוא || מנחמכם
 ישעיה נא, יט: שנים הנה || קוראותיך
 ישעיה נב, ו: כִּי־אני הוא (מרכא) המדבר
 ירמיה יד, כב: אתה־הוא || ה' אלוֹקֵינוּ
 יחזקאל לח, יז: האתה־הוא (קדמא) אשר־דיברתי... להביא אותך
 זכריה ד, ה: הלוֹא ידעת מה־המה אלה (#פסוק יג: הלוֹא ידעת מה־אלה)
 תהלים כד, י: מי הוא זה || מלך הכבוד (#פסוק ח: מי זה || מלך הכבוד)
 תהלים מד, ה: אתה־הוא || מלכי אלוהים
 משלי ל, כד: ארבעה הם || קטני ארץ
 משלי ל, כט: שלושה המה || מיטיבי צעד (ארבעה מיטיבי לכת)⁹
 שיר השירים ו, ח: ששים המה || מלכות (ושמונים פילגשים)
 שיר השירים ו, ט: אחת היא || יונת¹⁰ תמתי (אחת היא || לאמה)
 איכה א, יח: צדיק הוא || ה'
 נחמיה ט, ו: אתה־הוא || ה' לבדך
 נחמיה ט, ז: אתה הוא || ה' האלוהים
 דברי הימים א כא, יז: ואני־הוא (מהפך) אשר חטאתי (פשטא)
 דברי הימים ב כ, ו: אתה־הוא || אלוהים בשמים (ואתה מושל בכול)

9. השווה גם אל המשפטים הפועליים "שלוש הנה" לא תשבנה (ארבע לא אמרו הן", משלי ל, טו), "שלושה המה" נפלאו ממני (וארבע לא ידעתים", שם ל, יח). חן דעתך שגם בכתובים האלה הטעמים מעידים ששם המספר והכינוי סינטגמה אחת הם.

10. חלוקת הפסוק אצל גרוס (W. Gross, *Die Pendenskonstruktion im Biblischen Hebräisch*, Münchener Universitätschriften, Arbeiten zu Text und Sprache im Alten Testament 27, Studien zum althebräischen Satz 1, St. Ottilien 1987 [להלן: גרוס, ייחוד], עמ' 148) "אחת" היא יונת" – נגד הטעמים – אינה נראית.

תן דעתך כמה שכיח מבנה זה כשהוא פותח בכינוי גוף (אתה, אני), בכינוי שאלה (מי, מה), במספרים (שתיים) ודומיהם, וכן שים לב שהוא מתועד לפעמים גם אחרי שמות תואר סתם (נורא, צדיק).¹¹ רחוק אפוא להניח מבחינה היסטורית שמבנה שכיח למדיי כזה התגלגל מקו לשון נדיר כמו כינוי פרוד מוקדם. אין זאת אומרת שמבחינה סינכרונית אין לנתח פסוקים אלו כמכילים כינוי פרוד מוקדם,¹² אך מבחינה דיאכרונית אין זה סביר לראות בהם כינוי פרוד מוקדם.

על כן נראה להתחיל את הסברו ההיסטורי של השימוש בכינוי נפרד מופנה בגוף שלישי במשפטי ייחוד באופן גורף. אף על פי שמבחינה סינכרונית רק במשפטים שהכינוי הפרוד בגוף שלישי מופנה לקודם לו רואים משפטי ייחוד רגילים (טיפוס "ויסוף|| הוא השליט" ו"חלום פרעה|| אחד הוא"), אך פסוקים שהכינוי מוסב בהם למה שאחריו (טיפוס "צדיק הוא|| ה'" ו"אתה-הוא|| האלוהים") מנתחים כמשפטים מבוקעים או כמכילים תמורה,¹³ הרי בגלל נדירות כינוי פרוד מוקדם, מבחינה היסטורית צריך להניח שכל סוגי השימוש בהוא המופנה במשפטים שמניים על כל

11. לעומת זאת לא מצאתי דוגמאות של הקדמת נשוא שם עצם + הוא. בדוגמה היחידה שמצאתי במשפט זהות בישעיה ט, יד (פסוק יג: "יכרות ה' מִיִּשְׂרָאֵל רֹאשׁ חֹנֵב... זָקֵן וְנִשְׁוֹא פָנִים|| הוּא הָרֹאשׁ, וְנִבְיָא מִרְרָה שְׁקָר|| הוּא הַחֹנֵב" הוקדמו אמנם הנשואים "זָקֵן וְנִשְׁוֹא פָנִים" ו"נִבְיָא מִרְרָה שְׁקָר" (שהם החידוש, שהרי "רֹאשׁ חֹנֵב" הוזכרו כבר בפסוק הקודם), אך הטעמים מורים (לפי הרגשתי, בצדק) שהוא הוא חלק של רכיב הנושא שאחריו: הוּא הָרֹאשׁ, הוּא הַחֹנֵב, והוּא מופנה אל הנושא הקודם. מבחינת מבנה המילים אין אפוא הבדל בין יִשְׂעִיָּה ט, יד, הפותח בנשוא, בחידוש, לבין משפטי זהות הבסיסיים, מעין בראשית ב, יד "וַהֲנִיחַ הָרְבִּיעִי|| הוּא פֶרֶת". ההבדל הוא סופרסגמנטלי: במשפט הבסיסי הוא אינו מוטעם הטעמת יתר, ואילו הוא שבישעיה ט, יד מוטעמת הטעמה חזקה ומסמנת שהשם הקודם לו (זָקֵן, נְבִיא) הוא הנושא ולא הנושא. ועיין הערה 20. קשה לנתח את בראשית כז, לח (פסוק לו: "הֲלֹא אֲצִלְתָּ לִּי בְרָכָה"; פסוק לו: "הֵן גִּבֹּר שְׁמַתִּי לְךָ... וְלָכֵן אֶפְרָא מָה אַעֲשֶׂה בְנִי") הברכה אחת (אזלא מונח) היא לך (פשטא). לכאורה יש להבינו "יש לך (רק) ברכה אחת" והנשוא הוא שם העצם הלא מידוע המוקדם, לך הוא הנושא הפסיכולוגי; מור שהיא הצטרפה במקף לנושא שאחריה ולא אל הנושא המוקדם כנהוג בנשוא שם תואר מוקדם. אולם אין זו האפשרות היחידה להבין פסוק זה (עיין גם אצל גרוס, ייחוד, עמ' 130, הערה 117). שמא יש להבין שהיא הנושא והכוונה לברכה שמדובר בה בפסוק לו "האם היא, הברכה שדיברת בה בפסוק לו, ברכה יחידה בשבילך".

12. אך עיין להלן.

13. ראה למשל ניקאצ'י, עמ' 224, 245–246; G. Goldenberg, *Studies in Semitic Linguistics*, Jerusalem 1998, index s.vv. cleft sentence; extraposition; Hebrew: pronoun. השווה גם מוראוקה, עמ' 203–204, המציין את הקרבה בין משפט ייחוד למשפט מבוקע. גם גרוס, ייחוד, עמ' 147–148, מביא פסוקים מעין "צדיק הוא ה'" (דברים ט, ג) "אחת היא יונתי" כייחוד הנושא, אגב חלוקת המשפט שלא לפי הטעמים; והשווה גם שם, עמ' 143. הן ניקאצ'י הן מוראוקה מתמודדים עם עבודת הדוקטור של תמר צבי, תלמידתו של ג' גולדנברג, "ההסבות התחביריות הכרוכות במבנה הפונקציונלי של המשפט בעברית מקראית", ירושלים תשנ"ב.

סעיפיו התגלגלו ממשפטי ייחוד. מסתבר ששלב הראשון נטה הכינוי המוסב לביטוי המיוחד לעמוד בסוף המשפט, מעין "כי כל העושר..." || לנו הוא" (בראשית לא, טז), "האנשים האלה" || שלמים הם (אתנו) " (שם לד, כא), "חלום פרעה" || אחד הוא" (שם מא, כה), "המקום אשר אתה עומד עליו" || אדמת קודש הוא" (שמות ג, ה), "כי ה' אלוהיך" || אש אוכלה הוא" (דברים ד, כד).¹⁴ אולם יש שהכינוי בא בין הנושא לנשוא, כגון "ודבורה..." || היא שופטה את ישראל" (שופטים ד, ד).

בשלב השני הלכה וגברה העמדת הוא המופנה בסוף משפט הייחוד השמני, רוצה לומר אחרי הנשוא, שהרי סדר המילים הבלתי מסומן של משפטים שמניים הוא בהעמדת הנושא בראשית המשפט והנשוא בסופו. אולם כאשר גם הנושא וגם הנשוא היו מיודעים, כרגיל במשפטי זיהוי, נטתה העברית להעמיד את הכינוי בין הנושא לנשוא של משפט הייחוד השמני, מן הסתם כדי למנוע את הבנת הנושא כתמורה לנשוא.¹⁵ בפסוק מעין "והנהר הרביעי" || הוא פרת" (בראשית ב, יד),¹⁶ לו החסרנו את הכינוי (*והנהר הרביעי פרת), היינו עשויים להבין את פרת כתמורה "והנהר הרביעי, כלומר פרת", ורק משהיה מתברר שהמשפט חסר, היינו עומדים על מעמדו של פרת כנשוא. בפסוק מעין "כי ה' אלוהיך" || הוא-העובר לפניך, אש אוכלה, הוא ישמידם" || והוא יכניעם" יפגע המבנה אם נשמיט את הוא, אף שהמשפט המתקבל אינו מנוע ממש: * "כי ה' אלוהיך" || העובר לפניך אש אוכלה, הוא ישמידם והוא יכניעם". ואף יש שהשמטת הכינוי יוצרת משפט בלתי דקדוקי: "וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה" || הוא שמו" (בראשית ב, יט), אם תישמט הוא, יתקבל משפט בלתי דקדוקי * "וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה שמו".

בשלב השני שלטו אפוא בעיקר שתי הסתעפויות של משפטי ייחוד. מצד אחד הייתה נטייה גוברת להעמיד את הכינוי בין שני שמות מיודעים במשפטי זיהוי כדי להעמידם כנושא ונשוא (משפטים מטיפוס "והנהר הרביעי הוא פרת"), ומצד אחר בא הכינוי לרוב בסוף משפט ממין אחרי נשוא בלתי מיודע (מטיפוס "האנשים האלה שלמים הם [אתנו]"). את שני טיפוסים משפטיים אלו אפשר וצריך לנתח כמשפטי ייחוד ואת הכינויים ככינויים מופנים אל הביטוי המיוחד (המוקדם).

14. לכאורה חריג המשפט "כי כחטאת האשם הוא" || לכהן" (ויקרא יד, יג). אם "לכהן" הנושא, היה צפוי "לכהן הוא"; אם "כחטאת" הנושא (ולכהן מחשבת משנה), היינו מצפים ל"כחטאת הוא".

15. עיין אצל מילר, עמ' 4-6 על הקשיים בהבנת הפסוק הראשון של קריאת שמע, וכן בעמ' 11. בערבית הקלאסית נקרא האוגד הבא בין נושא לנשוא מיודעים *ضمير الفصل*, להבדיל מאוגד במשפט שמני בעל נושא בלתי-מיודע, המכונה *ضمير التأكيد* (שאף הוא מקומו בערבית בין הנושא לנשוא והגבולות ביניהם אינם נהירים תמיד; עיין H. L. Fleischer, *Kleinere Schriften*, I, Leipzig 1885, עמ' 584 ואילך; H. Reckendorf, *Die syntaktischen Verhältnisse des Arabischen*, Leiden 1895-1898, עמ' 384).

16. ניתוחו של מוראוקה, עמ' 202, נראה לי דרש דקדוקי.

בשלב השלישי חל שינוי: במשפטים שמניים בלתי מסומנים בא כאמור הנשוא (הלא-מיועד) בסוף המשפט ואחריו הכינוי. במשפטים כאלה הורגש הכינוי לא רק ככינוי מופנה אל השם המיוחד אלא גם כמדגיש את הנשוא. על כן, כאשר במשפט מסומן לשם הדגשת הנשוא הוקדם הנשוא, נגרר הכינוי עמו, מפני שהכינוי בא גם במשפטים בלתי מסומנים אחרי הנשוא (שם בסוף המשפט) וכדי להדגיש את הנשוא הדגשת יתר. לפי "האנשים האלה שלמים הם" נוצר טיפוס המשפט *שלמים הם|| האנשים האלה", ולעיל הבאתי רשימה ארוכה של דוגמאות למבנה זה. מבנה זה מצביע על שינוי חשוב ביותר, מפני שמשפט מן הטיפוס *שלמים הם|| האנשים האלה" אינו עוד משפט ייחוד, שהרי אין הם מוסב לביטוי מיוחד קודם ובעברית, כאמור, כינוי פרוד משמש אך לעתים רחוקות להפניה לביטוי שאחריו. במילים אחרות: כדי להבין את התהוות המבנה *שלמים הם האנשים האלה", צריך להניח שבשלב זה "האנשים האלה שלמים הם" עצמו לא הורגש (תמיד) כמשפט ייחוד, שהם בו מוסב לביטוי הייחוד האנשים האלה, אלא הורגש כמשפט שמני רגיל שאינו נבדל מן המשפט "האנשים האלה שלמים" אלא בכך שהם מדגיש ומבליט את שלמים. ומן המשפט "האנשים האלה שלמים הם" הבלתי מסומן נתגלגל, לשם הבלטת יתר של הנשוא, *שלמים הם האנשים האלה".

לכאורה במשפטים מן הטיפוס *שלמים הם האנשים האלה", מעין "צדיק הוא|| ה" (איכה א, יח) היה אפשר לנתח את הכינוי הפרוד לאו דווקא כמדגיש אלא כאוגד. היה אפשר לטעון שבמשפט מעין *האנשים האלה שלמים הם" המילה הם נתפסת לאו דווקא כמילת הדגשה לביטוי שלפניו אלא כאוגד, וממנו התגלגלו משפטים מן הטיפוס *שלמים הם האנשים האלה", שהם משמש בהם כאוגד. אכן, ניתוח זה אפשרי, אולם ניתוחו כמילת הדגשה עדיף, כי כך אפשר להסביר כתובים נדירים אחדים שאין לראותם כמכילים כינוי-אוגד, כי משפטים פועליים הם: "מי-הוא|| ירשיעני" (ישעיה נ, ט), "ואתה הוא|| נקה תינקה" (ירמיה מט, יב), "שש-הנה|| שנה ה' (משלי ו, טז; ושבע תועבות נפשו". שים לב ששש הוא מושאו של שנה), שאפשר להבין "ואכן מי ירשיעני", "ואכן אתה נקה תינקה", "ואכן שש שנה ה'" אך לא כאוגד (המשפטים פועליים) וגם לא ככינויים מוקדמים, כאילו *מי הוא, רוצה לומר ירשיעני", *ואתה הוא|| רוצה לומר נקה תינקה". או *שש-הנה|| רוצה לומר שנה ה' ושבע תועבות נפשו".¹⁷

17. לניקאצ'י, עמ' 238 ואילך, הצעה חריפה ויפה: פועל ניטה במקום השני במשפט ובתפקיד נושא (תחבירי) שקול כנגד שם. לפי תפישה זו אכן שני פסוקים אלו שווים ל-*ואתה הוא|| אשר נקה תינקה", *שש-הנה|| אשר שנה ה' (ושבע תועבות נפשו) ומשפטים שמניים הם, ועל כן לפי תפישה זו (זו אינה דעתו של ניקאצ'י!) אין מניעה להבין את הכינוי כאוגד. אולם לפום חורפא שבשנתא. ראשית, הקביעה שפועל בתפקיד נושא שקול כנגד שם בבחינת מעגל קסמים היא, שהרי תפקיד הנושא (התחבירי) תפקיד שמני הוא; אנו שואלים אם אמנם יש תפקיד נושא-שמני לפועל ניטה, ואין צורך לומר שפועל ניטה במקום השני במשפט כשהוא

לעומת זאת במשפטי זיהוי לא חל שינוי והכינוי הוסיף לבוא בין שני שמות עצם (מיודעים בדרך כלל).

מן הראוי לחזור עכשיו לניתוח הסינכרוני. כפי שאמרנו, ננסה לחדד אותו על ידי התחשבות נאותה בחריגים, שהרי הצעת ניתוח החלה לא רק על המבנים המקובלים אלא גם על היוצאים מן הכלל עדיפה מהצעה המתחשבת רק בצורות המקובלות. כמובן, נייחס את החשיבות הראויה לטעמים, שהרי, כאמור, הם עקיבים ביותר ועל כן יש לראות בהם עובדה לשונית שיש להתחשב בה במלואה.

ואלו טיפוסים המבנים השמניים הבסיסיים המכילים כינוי פרוד מופנה:¹⁸

1. משפטים המקבילים למשפטי ייחוד פועליים שהשם המיוחד משמש בהם נושא (מעין "האיש אשר ... || הוא יהיה-לי עבד" – בראשית מד, יז, "כי-עבדך יואב || הוא ציוני" – שמואל ב, יד, יט). מצויים שני מבני משפטים:
- א. הכינוי עומד במשפט זיהוי בין שני שמות עצם מיודעים,¹⁹ מעין "ויוסף || הוא השליט" (בראשית מב, ו).²⁰

לעצמו אינו נעשה שמני. שהרי למשל כשיעקב, בראותו את כחותנו בנו המגואלת בדם, מזדעק "חיה רעה אכלתהו" (בראשית לז, לג), אין הכוונה "חיה רעה היא שאכלתהו" אלא כל המשפט בבחינת חידוש (נשוא תחבירי) הוא (מעין "מה חדש?" – "חדש שאכלתהו חיה רעה").

18. ביבליוגרפיה רחבה ימצא הקורא בספרות המובאת אצל מילר, בייחוד במאמריהם של מוראוקה וניקאצ'י, וכן בספרות המובאת לעיל בהערה 13, בייחוד בעבודת הדוקטור של צבי. כינוי בין שם מיודע לבינוני לא מיודע נדיר (אלה, כמובן, אינם משפטי זיהוי): דברים לא, ג (פסוק ב: "לא תעבור את-הירדן הזה) ה' אלוהיך || הוא עובר לפניך... יהושע || הוא עובר לפניך"; "דבורה... || היא שופטה את ישראל" (שופטים ד, ד); "חנה || היא מדברת על-לבה" (שמואל א, יג); "עיני ה' || המה משוטטים" (זכריה ד, י); דוגמאות (מעטות) אחרות מביא גרוס, ייחוד, עמ' 121. שמא לפנינו השפעת הפועל הניטה, שאף הוא בא אחרי נושא מיודע + כינוי גוף נפרד בגוף שלישי (מעין "האיש אשר... || הוא יהיה-לי עבד" – בראשית מד, יז, "כי-עבדך יואב || הוא ציוני" – שמואל ב יד, יט). בדברים לא, ג השם המיוחד (ה' אלוהיך, יהושע) הוא הנשוא, החידוש, אך לפי מבנה המילים אין כל הבדל בינו ובין שלושת הכתובים האחרים, שהשם המיוחד בהם הוא הנשוא, הדבר הידוע. יש להניח שהיה הבדל סופרסגמנטלי בין שני המבנים, שאחרי הנשוא הוטעם הוא הטעמת יתר. כמו כן נדיר שהוא יבוא במצב סופי אחרי שם העצם המיודע השני, הנשוא, כשהנשוא והנשוא הם שמות עצם מיודעים במשפטי זיהוי: "והעומר || עשירית האיפה הוא" (שמות טז, לו), "כי נפש כל בשר (כל מיידע את כל הביטוי הנושאי || דמו בנפשו הוא)... כי נפש כל בשר (כל מיידע את כל הביטוי) || דמו היא" (ויקרא יז, יד). היידוע אינו חייב להיות מסומן; ראינו לעיל שכל הופך את סומכו למיודע. בספר כמו משלי נעדר היידוע הפורמלי לעתים קרובות, כגון "ומוציא דיבה || הוא כסיל" (משלי י, יח; כאילו = ומוציא דיבה / המוציא דיבה הוא הכסיל, שהרי במושג הכסיל דן ספר משלי רבות); "בוטח בלבון || הוא כסיל (והולך בחכמה || הוא יימלט)" (שם כח, כו); "ה' אלוהים || הוא אלוהים (=האלוהים) בשמים ממעל" (יהושע ב, יא; אי היידוע גם מפני שהושם בפי לא יהודי; אך עיין בהמשך). "ה' || הוא אלוהים" (תהלים ק, ג). לעיל בהערה 11 דנתי בישעיה ט, יד.

20. בדרך כלל שם העצם השני הוא הנשוא, והכינוי בא אפוא לפני הנשוא. אולם יש שהנשוא-

ב. הכיני בא בסוף משפט ממיין אחרי נשוא לא מידוע בצורת שם עצם, שם תואר, שם מספר, תואר פועל או צירוף יחס, מעין "כל אשר איננו..." גנוב הוא אתי" (בראשית ל, לג), "האנשים האלה" שלמים הם (אתנו) "שם לד, כא), "חלום פרעה" אחד הוא" (שם מא, כה), "שבע פרות הטובות" שבע שנים הנה, ושבע השיבולים הטובות" שבע שנים הנה" (שם מא, כו), "טוב כל ארץ מצרים" לכם הוא" (שם מה, כ), "ארץ מצרים" לפניך היא" (שם מז, ו), "המקום אשר אתה עומד עליו" אדמת קדש הוא" (שמות ג, ה), "וחשב אפודתו אשר עליו" ממנו הוא" (שם לט, ה), "והגבעונים" לא מבני ישראל המה (כי אם מיתר האמורי) (שמואל ב כא, ב), "מה שהיה" כבר הוא" (קהלת ג, טו).

2. משפטים שמניים הפותחים בנשוא שמני ואחריו הוא, שכעדות הטעמים הם סינטגמה אחת המופנית לכאורה לביטוי שאחריו. מבנה זה מצוי במשפטים הפותחים בנשוא שהוא כינוי גוף ("את-היא" המחצבת – ישעיה נא, ט), בכינוי רמז ("אלה הם" בני ישמעאל – בראשית כה, טז), בכינוי שאלה ("מי הוא זה" מלך הכבוד – תהלים כד, י; "הלוא ידעת מה-המה אלה – זכריה ד, ה) ובמספרים ("ארבעה הם" קטני ארץ" – משלי ל, כד) ויש שיימצא גם אחרי שמות תואר סתם "צדיק הוא" ה" (איכה א, יח), "כי נורא הוא" אשר אני עושה" (שמות לד, י). משפטים אלו בעלי נשוא מודגש, שהרי הם סוטים מסדר המילים הרגיל (הלא מסומן) של משפטים שמניים ופותחים בנשוא.

הקושי לבנות מודל סינכרוני של מבנה המשפטים השמניים המכילים כינוי פרוד מופנה הוא למצוא מצד אחד את הצד המשותף בין המשפטים 1א, 1ב ו-2, ומן הצד האחר לא לנתק את הקשר בין משפטי ייחוד שמניים ופועליים שהשם המיוחד הוא הנושא בהם. נוסף על זה מן הראוי היה שגם המשפטים (הפועליים) החריגים "מי-הוא" ירשיעני" (ישעיה נ, ט), "ואתה הוא" נקה תינקה" (ירמיה מט, יב), "שש-הנה" שנא ה' (משלי ו, טז) ייכללו במודל המוצע.

שלוש דרכי גישה סינכרוניות עיקריות אפשריות אפוא למשפטים אלו, שהצד השווה שבהם הוא היותם שמניים ומכילים כינוי פרוד מופנה בגוף שלישי. לכל אחת יתרונות וחסרונות. ננתח כל אחת לחוד, ובסוף ננסה לצרף שתי גישות.

א. המשפטים שתוארו ב-1 (א ו-ב) הם משפטי ייחוד, ואילו המשפטים שב-2 מכילים כינוי גוף פרוד המופנה לשם שאחריו.²¹ יתרונה הגדול של גישה זו הוא

החידוש הוא שם העצם הראשון, והכיני, שאינו שייך לסינטגמה של שם העצם הראשון, בא אחריו: שמואל א יז, יד (פסוק יג: "והשלישי שמה) ודוד" הוא הקטן", "יראת ה'" היא אוצרו" (ישעיה לג, ו). שוב, לפי מבנה המילים אין כל הבדל בין משפטים ששם העצם השני בהם הוא הנושא, החידוש, ובין אלו שהוא הנושא, הדבר הידוע. יש להניח שהיה הבדל סופרסגמנטלי בין שני המבנים, שאחרי הנושא הוא הוטעם הטעמת יתר. ועיין הערה 11.

21. בין שנכנה את השם שהכיני מופנה אליו תמורה ובין שנגדיר את המשפט כמשפט מבוקע (חלקית), דחינו גישה זו בניתוח דיאכרוני, אך אין להתנגד לה בניתוח סינכרוני.

שאינה מנתקת את הקשר בין משפטי ייחוד פועליים לשמניים. חסרונה הוא שהניתוח של 2 כמכיל כינוי מוקדם המופנה לשם שאחריו אינו מתאים למשפטים (הפועליים) החריגים "מי-הוא || ירשיעני" (ישעיה נ, ט), "ואתה הוא || נקה תינקה" (ירמיה מט, יב), "שש-הנה || שנא ה'" (משלי ו, טז). גם עצם הדבר שמשפט מעין "האנשים האלה || שלמים הם" (בראשית לד, כא) (טיפוס 1b) הופרד לגמרי מן המבנה * "שלמים הם || האנשים האלה" (שם לד, כא), אף על פי שהם נראים קרובים כל כך, אינה מעוררת אמון.

ב. אפשר לנתח את כל המשפטים כמכילים אוגד. יתרון הניתוח הזה שהוא מבאר בהנחה אחת את טיפוסים שתוארו ב-1א, 1b ו-2, חסרונם שהוא מנתק את הקשר בין משפטי ייחוד שמניים לפועליים (כולל את שלושת החריגים הפועליים הנזכרים).

ג. אפשר לנתח את המשפטים מטיפוס 1א כמשפטי ייחוד,²² ואילו את 1b ו-2 כמכילים כינוי הבא להבליט ולהדגיש את השם-הנשוא הקודם לו. יתרונה של שיטה זו הוא שהיא מאפשרת לנתח באופן שווה משפטים מן הטיפוס 1b ו-2 בהנחת כינוי מדגיש, וכן שרק היא מאפשרת להבין את החריגים הפועליים הנזכרים: ישעיה נ, ט; ירמיה מט, יב ומשלי ו, טז. חסרונה הגדול הוא שהיא מפרידה בין 1א ל-1b וכן בין 1b למשפטי ייחוד פועליים.

אני תוהה אפוא אם לא כדאי להציע צירוף של גישה א עם גישה ג. אכן, משפטים מן הטיפוס 1א יש להבין כמשפטי ייחוד, את המבנה 2 (וכן את שלושת החריגים הנזכרים)²³ כמכילים כינוי מדגיש, ואילו את הכינוי במשפטים הבנויים על דרך 1b כבעל תפקיד כפול, הן כמופנה לשם המיוחד הן ככינוי מדגיש. באופן כזה טיפוס 1b משמש כעין צומת שמסתעפים ממנו גם משפטי ייחוד (טיפוס 1א), גם משפטים בעלי כינויים מדגשים (טיפוס 2). אני יודע שהצעה זו הושפעה מן המודל ההיסטורי שהצעת. אך דמיון בין מודל היסטורי לסינכרוני אינו בבחינת חיסרון.

לסיכום: נראה שאין לראות במשפטים המתחילים בנשוא + הוא (מעין "צדיק הוא || ה'" – איכה א, יח) משפטים ראשוניים כשהכינוי מופנה אל השם שאחריו, שהרי כינוי פרוד מוקדם מצומצם בעברית, ואין זה סביר שמקו לשון מצומצם כל כך התגלגל מבנה לשון זה. נראה שמבחינה היסטורית נסתעף מבנה זה ממשפטי ייחוד שמניים ממיינים שהשם המיוחד משמש בהם נושא של כלל המשפט והכינוי הפרוד המופנה אליו בא בסוף המשפט מיד אחרי הנשוא (מעין "האנשים האלה || שלמים הם [אתנו]" – בראשית לד, כא). יש להניח שבמשפט זה הורגש הכינוי המופנה הם

22. אין לכינוי הפרוד במשפטים מן הטיפוס 1א תפקיד של הדגשה, שהרי ההדגשה במבנה זה היא סופרסגמנטלית; עיין לעיל הערה 11.

23. אולם בהנחת אוגד אין להסביר חריגים אלו, ועיין מה שכתבתי לעיל בדוני בשלב השלישי.

לא רק ככינוי מופנה אל השם המיוחד (האנשים האלה), אלא גם כמדגיש את הנשוא (שלמים). ועל כן, כאשר במשפט מסומן לשם הדגשת הנשוא הוקדם הנשוא, נגרר הוא עמו, מפני שהכינוי בא גם במשפטים בלתי מסומנים אחרי הנשוא (שם בסוף המשפט) וכדי להדגיש את הנשוא הדגשת יתר. ואילו במשפטי זיהוי (מעין "והנהר הרביעי" הוא פרת" – בראשית ב, יד) בא הכינוי המופנה בין הנשוא המיועד לנשוא המיועד, כדי לאשש את הבנת הנשוא כנשוא ולמנוע את תפישתו כתמורה. נדמה לי שניתוח דיאכרוני זה עשוי ללמדנו גם לעניין הניתוח הסינכרוני. אני מציע את הניתוח הזה: במשפטים ממיינים בלתי מסומנים ("האנשים האלה" || שלמים הם") לכינוי שבמצב סופי אחרי הנשוא תפקיד כפול, הן ככינוי מופנה לשם המיוחד הן ככינוי מדגיש. באופן כזה משפטים אלו משמשים מעין צומת שמסתעפים ממנו גם משפטי זיהוי, המתפקדים כמשפטי ייחוד ואשר הכינוי עומד בהם בין הנשוא המיועד לנשוא המיועד ומופנה לשם המיוחד, כלומר לנשוא (טיפוס "והנהר הרביעי" הוא פרת") וגם משפטים ממיינים מסומנים, הפותחים בנשוא המודגש ואחריו הכינוי, המשמש לשם הדגשה (טיפוס "צדיק הוא" || ה").

שתי הערות ללשון המקרא: נדר"ר (יונה א, טז; מלאכי א, יד); של"ם (איוב ה, כג)

א. עוד למשמעות הפועל נדר במקרא

לפועל נדר ולשם העצם נדר יש במקרא הוראה של התחייבות חגיגית כלפי האל, הבטחה לעשות משהו או להימנע משהו. במקרא משמש השורש הזה בעיקר להבעת התחייבות לתת משהו לאל, בייחוד קרבן.¹ זו גם משמעות נדרה של חנה – ש"תיתן" לה' את הבן שייוולד לה (שמואל א א, יא) ושל נדרם של ישראל, ש"יחרימו" את ערי הכנעני (במדבר כא, ב), היינו יעשו אותן טאבו, אסורות בהנאה לבני אדם (השווה ויקרא כז, כח–כט), כיאות לכל "ראשית", שהיא קודש (השווה יהושע ו, יז–כ; ז, א).² ואולם שם העצם נדר מציין גם את הקרבן המשמש למילוי ההתחייבות (כגון במדבר כט, לט). לפי המתואר בסיפורי המקרא, בני אדם נודרים נדרים בשעת מצוקה. המאפיין את הנדר הוא לשון "אִם..." (וכאן נזכר התנאי, שהוא חילוץ הנודר ממצוקתו או מילוי צרכיו; ראה בראשית כח, כ; לא, יג; במדבר כא, ב; שופטים יא, ל; שמואל א א, יא ועוד), ואחריו, כאפודוסיס, הנודר מפרט בתמורה את התחייבותו כלפי האל.

המסופר ביונה א, טז, "ויזבחו זבח לה' וידרו נדרים", מעורר תהייה: מעשה זה עשו המלחים אחרי שכבר שקטה הסערה והייתה לדממה. מדוע זה לא נדרו נדר עוד

1. ראה בהרחבה מ' הרן, הערך "נדר", אנציקלופדיה מקראית, ה, עמ' 786–790; C. A. Kaller, "neder", *Theological Lexicon of the Old Testament*, ed. E. Jenni & C. Westermann, trans. M. E. Biddle, II, MA 1997, pp. 719–722; R. Wakely, "neder", *New International Dictionary of the Old Testament Theology and Exegesis*, II, Grand Rapids 1997, עמ' 37–42.

2. ייתכן שיש כאן הרחבת השימוש בשורש נדר: הטלת איסור הנאה מדבר מה, כאילו הוא קודש לשמים ולא רק נתינה ממשית. מן האמור במדבר ל, ג ואילך לא ברור אם המושג נדר הנזכר שם קשור גם עם איסור והימנעות משהו (ראה בייחוד פסוק יד), או שלשון נדר לחוד ולשון אסר לחוד. בפרק זה באים הצירופים "נדר נדר" ו"נשבע שבועה" זה לצד זה. כיוצא בזה בתהלים קלב, ב–ה, שם היו הנדר והשבועה שלא לעלות על יצועו ולא לתת שינה לעיניו. לא מצאנו במקרא שימוש מפורש בשורש נדר להוראת עשייה של מעשה כלשהו (כבלשון ימינו), שאינו בגדר נתינת משהו לאל. בשמואל ב טו, ז–ח מסופר שנדרו (הבדוי?) של אבשלום בעת שבתו בגלות היה "לעבוד את ה'". טיבה של עבודת ה' זו אינו ברור. לצורך זה אבשלום הולך עד חבורן בשעה שאוהל ה' שוכן בעיר דוד.

קודם לכן, כאשר היו בסכנת טביעה? לפי המסופר בפרק זה, כך התגלגלו הדברים: אחרי שהגיד להם יונה במפורש כי מלפני ה' הוא בורח, ושהדרך היחידה להינצל היא לשאת אותו ולהטילו אל הים, לא מיהרו המלחים לעשות זאת. הם ניסו בכל כוחם לחתור אל היבשה, אך לא יכלו. עתה נוכחו לדעת שהסערה היא מעשה ידיו של ה', הרודף את יונה המרדן, וכל עוד לא יצליחו לרצות את ה', לא יעמוד הים מזעפו. על פי מהלך הדברים הטבעי, זה היה הרגע הנכון לנדור נדר לאלוהיו של יונה ולומר שאם ישקט את הסערה, יקריבו לכבודו זבחים ועולות.³ גם אי אפשר לבאר שהאמור בפסוק טז "וידרו נדרים" הוא מעין "עבר מוקדם", שהיה זה עוד בטרם הטילו את יונה אל הים, שהרי יחד עם זה הכתוב אומר גם "ויזבחו זבח לה'", ומלשונו נראה שהזבחים וגם הנדר היו לאחר ששקטה הסערה. יתר על כן: בכל מקום אחר בסיפורת המקראית נמצא הצירוף "וידר נדר" יחד עם פירוט התנאי שהנדר מציב (כאמור, מעשה ישע של ה', כרגיל לאחר פתיחה בלשון "ויאמר, אם...") ופירוט התחייבותו. אין כאן לא זה ולא זה.⁴

מכל הטעמים הללו נראה לי שאי אפשר להשתמש כאן בנוסחת הפלא *hysteron* (מאוחר שהוא מוקדם בכתוב). פתרון כזה בוודאי אינו מתאים לאמור במלאכי א, יד, שבו נדון להלן.

דומני אפוא שלפועל נדר בפסוקנו שימוש שונה מן הרווח. כאן הוא דגומינטיבי, גזור משם העצם נדר, והוראתו להוציא לפועל את הנדר, להקריב את הקרבן המכונה "נדר" בהקבלה לתיאור "ויזבחו זבח לה'". הביטוי "וידרו נדרים" מקביל אפוא לצירופים כגון "שילם נדרים", "עשה את הנדר" (כמשמעותו בשופטים יא, לט), והשווה אל לשון "זבח את זבח הימים ואת נדרו" (שמואל א א, כא). הקורא בספר

3. בעיבודו של יוסף בן מתתיהו לסיפור יונה (קדמוניות, ספר ט, י, 208–214) מובא עניין הנדרים של אנשי האנייה יחד עם תפילתם, כאשר פרצה הסערה (ראה יונה א, ה), וגם מפורש שנדרו להביא זבחי תודה אם יימלטו מן הסערה. זה, כמובן, שכתוב הסיפור המקראי, כדרכו של יוסף בן מתתיהו, כדי לחמוק מקשיים. הרן (הערה 1 לעיל, טור 788) מעיר בקצרה: "ויזבחו זבח לה' וידרו נדרים", כלומר שנדרו נדרי זבח לה'". ספק אם אפשר לבאר כך את הכתוב. זה גם אינו פותר את הקשיים הענייניים בפסוק.

4. ביאורו של רש"י ל"וידרו נדרים" – שיתגיירו – הוא על דרך הדרש, ואין לו כל בסיס בכתוב (ומדוע "נדרים" בלשון ריבוי?). ללשון הפסוק "ויזבחו זבח לה'" מוסיף יונתן בן עוזיאל מדעתו "ואמרו לדבוח דבח קדם יי", כלומר: הם התחייבו שבבואם אל היבשה יזבחו זבחים. על פי התרגום, זה אפוא תיאור מקביל אל "וידרו נדרים". בכך ניסה יונתן לפתור את הקושי היאך יכלו ליזבוח עתה בהיותם על הספינה: וכי מגיין היו להם בעלי חיים אחרי שהטילו אל הים את כל המטען המיותר שהיה בספינה? אכן, לא סרה התמיהה שכרגיל נדרים נידרים בעת המצוקה. ושמה הבין יונתן, שעתה, משנוכחו לדעת כי אל ה' ראוי להתפלל ולו ראוי לנדור, נדרו שאם יגיעו אל החוף בשלום, יעשו קרבנות כראוי. אין צורך להטעים שהמילה "ואמרו" אשר התרגום מוסיף כאן אין לה יסוד בטקסט, ואף אין במקרא צירוף לשוני מעין זה, שמושא "לזבוח זבח".

יונה יקבל כמובן מאליו שבשעה שנשקפה סכנה לחייהם נדרו המלחים נדרים לאל שיושיע אותם כחלק מן הקריאה ומן הועקה של "איש אל אלהיו" (יונה א, ה). עתה, לאחר ששככה הסערה, הם משלמים את נדרם וגם זוכחים עוד זכחים⁵ לה' אלהי יונה, אשר השקיט את הים. השימוש בפועל נָדַר בפסוקנו דומה לשימוש בפועל הקריב (בהפעיל), אשר גם לו תכופות יש הוראה דנומיטיבית: לעשות קרבן, בין שיש עמו המושא הגזור קָרְבַּן (כך בדרך כלל) או מושא אחר של שם קרבן, בין שאין עמו מושא (כגון במדבר ז, יב). כיוצא בזה בצירוף "העלה עולה", שבו יש לפועל העלה הוראה דנומיטיבית: עשה את הקרבן המכונה "עולה". לעתים יש לפועל העלה שימוש כזה גם כאשר נזכר שם העצם עולה לאו דווקא בצורת מושא פנימי (למשל דברי הימים ב ח, יג; כט, כא). לפי זה, לשון "וידרו נדרים" בפסוקנו משמעה 'הקריבו קרבנות המכונים נדר', ומתאימה לה צורת הריבוי "נדרים".

ייתכן שכך יש להבין גם את המשפט "וארור נוכל... נָדַר וַיִּכַּחַם מִשְׁחַת לֵה" (מלאכי א, יד). אין זה סביר שאדם נודר (בעת מצוקה, כמסתבר) להביא לקרבן דווקא בעל חיים פגום מתוך עדרו, כי אז ודאי לא ישעה ה' אל תפילתו ואל נדרו. מתקבל על הדעת יותר, שמחשבת זדון כזאת לא עלתה בדעתו בשעה שנדר להביא קרבן תודה לכשיוושע, אבל לאחר שנענתה תפילתו והגיעה השעה לקיים את נדרו, הוא עושה זאת בצייקנות, לצאת ידי חובה בלבד, והוא עתה "נודר" (היינו, מקריב קרבן המכונה נָדַר)⁶ ו"זובח" בעל חיים שאינו ראוי (מלאכי א, ו-יג; ויקרא כב, יט-כה). זהו אפוא הביאור המתאים לפועל נָדַר גם בפסוק הזה. אם נכונה השערתנו, יש להוסיף במילון ללשון המקרא את אחד השימושים של הפועל נָדַר:

פועל דנומיטיבי עם המושא הפנימי נָדַר או בלעדיו: להקריב קרבן המכונה "נדר"; אולי גם: להביא (=לשלם) את הנדר.

ב. "וחית השדה הַשְּׁלֵמָה לָךְ"

המשפט "וחית השדה הַשְּׁלֵמָה לָךְ" (איוב ה, כג) מבואר בפי כול 'תעשה עמך שלום'. כך תרגמו כבר הקדמונים, החל מן השבעים, וכך מבארים כל המפרשים, ממפרשי ימי הביניים ועד לחדשים.

הביאור הזה מתקבל על הדעת. הוא גם תואם את חלקו הראשון של הפסוק: "כי עם אבני השדה בריתך". שתי המילים ברית ושלום הן צמד קבוע, הן כתקבולת עניינית או שירית (כגון יהושע ט, טו) הן בצירוף (כגון ישעיה נד, י).

5. השווה שמואל א א, כא וכן דברים יב, ו, יא ועוד.

6. ואולי מביא לבית ה' את בעל החיים אשר נדר; השווה דברים יב, פסוקים ו, יא, כו.

הקושי בביאור המקובל לפועל זה (שזו הופעתו היחידה בבניין הופעל במקרא) הוא במשלים המתחבר אליו במילת היחס ל (לָךְ) ולא במילת היחס עם או את (עמך, אתך), הרגילה בשימושי בניין הפעיל.

רצוננו להציע כאן אפוא ביאור אחר הנשען על הסורית. "וְנִתְּמָם בִּיד אוֹיֵב" (ויקרא כו, כה) מתורגם בפשיטתא: "ותשתלמון באידא דבעלדבבא", היינו: 'ותימסרו ביד אויב'. אם כן אפשר שזו משמעות הדברים גם בנידוננו: חיות השדה (היינו, חיות הטרף) יינתנו בידך, לשלטונך, מעין האמור בדברי ה' לנח (בראשית ט, ב) ומעין האמור על נבוכדנאצר: "וגם את חית השדה נתתי לו לעבדו" (ירמיהו כז, ו). אפשר שהכותב נקט כאן מילה מן השורש של"ם דווקא משום שהיא תואמת את המילה "ברית" אשר בצלע הראשונה. על פי הביאור הזה מדובר פה בברית שאינה בין שני צדדים שווים אלא בין הצד הדומיננטי, החזק (אויב), לבין הצד הכפוף לו (אבני השדה; חיות השדה), כדוגמת הברית אשר כרת נבוכדנאצר עם צדקיהו (יחזקאל יז, יג-יח).

שלוש מילים מצפונית מגילות מדבר יהודה

הטקסטים החדשים ממדבר יהודה ההולכים ומתפרסמים מאירים באור חדש כמה תחומים ובהם גם אוצר המילים של העברית הקדומה. ממצאים ראויים לתשומת לב בתחום זה יש לעתים גם בטקסטים מקוטעים ביותר, כמעט נטולי הקשר. כאן נדון בשלוש מילים המצטרפות למילון העברית הקדומה, שתיים הרגילות בארמית ואחת העשויה לפי פסוק מקראי.¹

א. מלוש

בקטע קטן וקרוע, שאותיותיו נשמרו יפה (4Q439, א, שורה 1) אנו קוראים:²

[ל]אספ צד'י[קי]	[עמי ולהקים דרך
[בברית אנשי סודי וכול מלוש]
[רש לנחלתי על כן עיני מקור מים]
[מוסר והעומדים אחריהם אשר]
[וְהָנָה כול עירי נהפכה לסירים]]
[ה]נה כול שופטי נמצאו אויל[ים]
[ו צדיקי פוטיים אש'ר]]
[בוגד'ים]]

המהדירים תרגמו את המילה מלוש בשורה 2 (שאינן ספק בקריאתה) kneading trough (מכל לישא). הם מציעים בהיסוס רב כמה פירושים ללישה האמורה כאן כמטפורה ומעלים את האפשרות לתקן מלוש למליץ. ואולם המילה מלוש במובן 'מזל' (אחד משנים עשר המזלות) – ומכאן גם הוורוסקופ, גורל וכיוצא בזה –

1. על יסודות אלה באוצר המילים של קומראן ראה M. Kister, "Some Observations on Vocabulary and Style in the Dead Sea Scrolls", *Proceedings of a Third International Symposium on the Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, ed. T. Muraoka & J. F. Elwolde, Leiden 2000, עמ' 137–165.
2. M. Weinfeld & D. Seely, "Lament by a Leader", *Qumran Cave 4 XX*, Discoveries in the Judaean Desert, 29, Oxford 1999, עמ' 338. לא כללתי בהעתקה כמה אותיות שקריאתן מסופקת בעיניי ולא את צירוף הקטעים שהציעו המחברים בתחילת שורה 2.

מתועדת בסורית ובמנדעית,³ וחכמים סבורים שהיא שאולה מן האכדית.⁴ ח"י גרינפלד ומ' סוקולוף סקרו את הממצא בארמית ובאכדית והראו⁵ שמילה זו מופיעה גם בקטע גניזה עברי מספרות ההיכלות: "שנים עשר מזלות וגם מלושיהן [=גורל הנולדים בהם]".⁶ עתה מילה זו מצויה לפנינו גם בטקסט עברי מקומראן. קשה לשער מה משמעה של התיבה בהקשר המקוטע כל כך. כלום בשורה 2 כבר לפנינו תחילתה של הקינה על מצבו של העם הבאה משורה 3 ואילך? כלום כוונת הכתוב לומר שישראל עברו למזלות ולאלים, או האם אין המזלות מושלים עוד בבאים בברית היחד?⁷ כלום כוונתו למזלות כשהם לעצמם או לגורל? כל אלה אינם אלא ניחושים בעלמא, ואולם עצם הימצאות המילה מלוש בעברית בארץ-ישראל כבר בימי הבית השני דומה שהיא שרירה וקיימת גם בלא הבנת ההקשר.

ב. עור

בקטע שירי אחר, אף הוא מקוטע מאוד (4Q433, קטע 1, שורות 2–5)⁸ אנו קוראים:

[מי אני ומי כד] [°] [ה כאין ואני
[°חך כעור כמגרן ואהיה כמו אין וכ]
לנצח והמלכ[ים] [אתה משפיל וא]ת[ה]
[תשפיל מ°] [תכל תהש°]

המהדירה התחבטה בפירוש המילים "כעור כמגרן". היא מציעה שתי הצעות: לפי האחת יש לנקד עור, ולפרש שהכוונה לסומא, ולפי האחרת – "המילה 'עור' היא מן השורש 'ערה/עור/ערר', כלומר מי שהופשט, נחשף בעירומו", והיא מתרגמת: 'as stripped, as from the threshing floor'. הצעתה זו לא זו בלבד שהיא קשה מצד הדקדוק אלא שגם את העניין היא מיישבת יישוב של ממש.

3. E. S. Drower & R. C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*², Halle 1928 עמ' 390.
- Macuch, *A Mandaic Dictionary*, Oxford 1963 עמ' 244.
4. S. A. Kaufman, *The Akkadian Influence on Aramaic*, Chicago 1974 עמ' 67.
5. J. C. Greenfield & M. Sokoloff, "Astronomical and Related Omen Texts in Jewish Palestinian Aramaic", *Journal of New Eastern Studies* 48 (1989) עמ' 211.
6. P. Schäfer, *Geniza-Fragmenten zur Hekhalot-Literatur*, Tübingen 1984 עמ' 137.
7. M. Kister, "Demons, לשטת כת היחד ראה: Theology and Abraham's Covenant (CD 16:4–6 and Related Texts)", *The Dead Sea Scrolls at Fifty: Proceedings of the 1997 Society of Biblical Literature Qumran Section Meetings*, Atlanta 1999 עמ' 167–184, ובמיוחד עמ' 176–177, 182–183.
8. E. Schuller, "Hodayot", *Qumran Cave 4 XX*, Discoveries in the Judaean Desert, Oxford 1999 עמ' 234.

פתרון המילה עולה מן הארמית. המילה עור, עורא בארמית מקראית (דניאל ב, לה), בסורית⁹ ובארמית ארץ-ישראלית¹⁰ פירושה 'מוץ'. אין ספק שזה גם פירוש המילה העברית שלפנינו, והדברים נקשרים הן עם תיבת "גרן" שלאחריה¹¹ הן עם התיבה שלפניה, שבּוּדַאי יש לקרואה "רוחך",¹² שהרי זריית המוץ בגרן היא ברוח. מילה זו מלמדתנו להשלים את המשפט: "[ואני לפני] רוחך כעור כמגרן ואהיה כמו אין" או כיוצא בזה. המחבר מעיד על עצמו שהוא כאין וכאפס בפני אלוהיו, ואם יִשֵּׁב האל את רוחו, אין הוא (ועמו כל בשר ודם וכל מלכי העולם) בפני רוח זו אלא כמוץ מגורן וכאין נחשב. כדבריו של סופר סורי קדום: "מנא אנון בני אנשא קדמך, איך להגא דסלק מן קדרא ואיך עורא דשקלא עלעלא ואיך עננא דצפרא ואיך עורא דעבר ואיך הבכא דחמא אן צבית איתין ואלא צבית לא איתין" (מה בני אדם לפניך? כהבל העולה מן הקדרה וכמוץ שנושאת רוח וכענן בוקר וכמוץ עובר וכציץ נובל. אם תרצה קיימים אנו, ואם לא תרצה איננו).¹³

המילה הארמית עור מתועדת עתה בעברית של ימי הבית השני.

ג. מבלגות

בקטע ממגילת ההודיות (4Q429, קטע 2, שורות 8–12, בהשלמות על פי 1QH/a/ה, 26–28 [=יג, 28–30])¹⁴ אנו קוראים:

[והמה הוות לבם]

יחשבו ודברי ב[ליעל פתחו לשון שקר]

כחמת תנינים פורחת לקצים וכ[זוחלי]

9. ברוקלמן (הערה 2 לעיל), עמ' 517.
10. M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat-Gan 1990 עמ' 400.
11. והשווה "כעור מן אדרי קיט" (דניאל ב, לה). לכאורה צריך לתקן בקטע שלפנינו: "כעור מגרן", והשווה גם הושע יג, ג (הקריאה "כמגרן" בטוחה). אבל שמא חש המחבר שעליו לציין בכ"ף הדמיון את שתי המילים היוצרות דימוי זה, ויש כאן סממן סגנוני מיוחד.
12. המהדירה מציינת ששרידי האות הראשונה במילה עשויים להיות שרידי רי"ש, דל"ת או ח"ת.
13. Aphraat, *Demonstrationes*, ed. Wright, London 1869, עמ' 493. מאליה עולה קרבתו של הקטע לקטע היהודי מתפילת הימים הנוראים: "אדם [...] משול כחרס הנשכר כחציר יבש וכציץ נובל וכצל עובר וכענן כלה וכרוח נושבת וכחלום יעוף" (ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים: ראש השנה, ירושלים תש"ל, עמ' 171). דימוי המוץ הנישא ברוח לדבר שכמוהו כאין מצוי גם בהושע יג, ג; איוב כא, יח.
14. ראה שולר (הערה 8 לעיל), עמ' 185–187. מראה המקום הראשון למגילת ההודיות ממערה 1 – על פי המהדורות המצויות לטקסט העברי; מראה המקום השני – על פי שחזורי החדש של שטגמן, שטרם ראה אור בספר. השלמות המהדירים למגילת ההודיות ממערה 1 טעונות תיקון לפי הטקסט החדש.

עפר יורו¹⁵ לחתוף מבלגות פתנים לאין
 [חב]ר ותהי לכאוב אנוש ונגע נמאר
 [בתכמי] עבדכה להכשיל רוח ולהתם
 המהדירה מעירה על מבלגות בשורה 10: ¹⁶

בעותק 3 של מערת ההודיות ממערה 4 בקומראן כתובה המילה "מבלגית" או "מבלגות". מילה זו יכולה להתפרש כשם עצם יחיד מופשט, המסתיים ב־ית או ב־ות או כריבוי. נראה ש"מבלגות פתנים" מקביל ל"חמת תנינים" (ראה הודיות ה, 10 [=יג, 12]). השורש בלג הוא אחד מכמה שורשים הקשורים בעוז, אוכל עז (רעל, מרירות) ורגש עז (השווה [לשורשים] חמה, מרר, עז; גזירה [סמנטית] זו הציע א' קימרן). אותו מובן מצוי ככל הנראה גם ב"מבליגיתי עלי"¹⁷ (ירמיהו ח, יח; תן דעתך להקשר המיידית לנחשים "אשר אין להם לחש" [שם, פסוק יז]).

באמת כדאי להתבונן בירמיהו ח, יז–יח. נוסח המסורה גורס שם:

כי הנני משלח בכם נחשים צפענים אשר אין להם לחש ונשכו אתכם נאם ה':
 מבליגיתי עלי יגון עלי לבי דוי.

ואילו תרגום השבעים גורס:

διότι ἰδοὺ ἐγὼ ἐξαποστέλλω εἰς ὑμᾶς ὄφεις θανατοῦντας, οἷς οὐκ ἔστιν ἑπῆσαι, καὶ δήξονται ὑμᾶς ἀνίατα μετ' ὀδύνης καρδίας ὑμῶν ἀπορουμένης

(בתרגום מילולי: לכן הנני משלח לכם נחשים ממיתים אשר אין להם לחש ונשכו אתכם [נשיכות] בלי רפואה ביגון לבכם הנבוך)

תרגום השבעים אינו גורס אפוא את המילים "נאם ה'" בסוף פסוק יז, והוא מקשר את המילה הראשונה שבפסוק יח ("מבליגיתי" לפי נוסח המסורה) לפסוק יז. קרוב לוודאי שגם בעל מגילת ההודיות עיצב את דבריו בהשראת הפסוק בירמיהו,¹⁸ ואף

15. גם מגילת ההודיות ממערה 1 גורסת כאן "יורו". המהדירה מתקנת ל"יורבו", לאור פסוק אחר בהודיות: "חמת תנינים כול מזומתם לחתוף יורבו [=יארבו] ולא פצו עלי פיהם" (הודיות ה, 10–11), ויש להוסיף אף את הפסוק "אף היא [הזונה] כחתף תארכ ובוגדים באדם תוסף" (משלי כג, כח) המקיים את הגרסה "יורבו" (פסוק זה ודאי התפרש בכת על המינות; השווה 4Q184 וראה מ' קיסטר, "לפירושו של ספר בן-סירא", תרביץ נט [תש"ן], עמ' 372, הערה 253). ראה עוד הערה 19 להלן.

16. שם, עמ' 187 (בתרגום לעברית).

17. הציטוט חסר בטעות; נוסח המסורה גורס "מבליגיתי עלי יגון".

18. "אשר אין להם לחש" שבירמיה מקביל למילים "לאין חבר" בהודיות, והשווה "כמו פתן [...] אשר לא ישמע לקול מלחשים חובר חברים מחכם" (תהלים נח, ה–ו). לאור המקבילה בירמיה עדיפה גרסת "חבר" על "חובר" (השווה לדיונה של המהדירה, שם, עמ' 187).

הוא לא גרס את המילים "נאם ה'" בסוף פסוק יז, וצירף לפסוק זה את המילה הראשונה בפסוק יח, שאותה קרא מבלגות (או מבלגית?). מבלגות משמעו, כנראה, נשיכות ארסיות.¹⁹ מובן זה יתאים היטב גם למקרא בירמיהו וגם להקשר במגילת ההודיות, והוא עולה בקנה אחד עם המסורת הפרשנית של תרגום השבעים הגורסת *avíata*.²⁰ מעתה מסתבר שמבלגות (או כיוצא בה) היא הגרסה שהייתה גם לפני תרגום השבעים, והיא העומדת ביסוד צורת הרבים היוונית *avíata*.²¹ משעה שראינו שמבלגות שבמגילת ההודיות תלוי בפסוק מן המקרא, בנוסחו ובפסיקו, ברור

19. ולא דווקא poison, כתרגומה של המהדירה. המהדירה מתרגמת את המילים "וכ[ו]חלי עפר יורו (ראה הערה 15 לעיל) לחתוף מבלגות פתנים לאין [חבר]ר": "and like [crawling creatures of] the dust they lie and wait to lay hold of the poison of cobras against which there is no charm". המטפורה בתרגום זה בלתי אפשרית: נחשים אינם אורבים כדי לחטוף ארס, ואף הזיהוי של "חתף" ו"חטף" (בעקבות י' ליכט, מגילת ההודיות, ירושלים תשי"ז, עמ' 101) מסופק. אם נקבל את ההגהה "יורבו" (הערה 15 לעיל), יש לפרש שהמינים שסטו מדרך הכת (שזכרו בשורות הקודמות) הם כנחשים האורבים להתנפל (או: להרוג?) בנשיכות ארסיות של פתנים שאין להן רפואה. אם נקרא את הטקסט כפי שהוא, צריך להניח שבלשוננו של בעל ההודיות היה הנחש יורה את ארסו ואת נשיכותיו או שיש כאן זיווג של המטפורות (ראה פירוש ליכט, עמ' 105–106), ושהלשון כאן מכוננת אף להורייחם של מורי הרשע, שבהם מדבר בעל ההודיה, ולפי זה תהיה המילה "מבלגות" במעמד של מושא ישיר. השורש חת"ף, האטימולוגיה שלו והשימוש בו בתקופת המקרא ובתקופה הבתרמקראית עוד צריכים עיון לגופם.

20. חוקרים לא מעטים נאחזו בגרסתם של כמה כחבי יד מימי הביניים שגרסו "מבלי גיתי" (כ"ד גינצבורג, נביאים אחרונים: מדויק היטב על פי המסורה ועל פי דפוסים ראשונים, לונדון תרפ"ו), וסברו שנוסח השבעים מבוסס על הגרסה "מבלי גהה" (או "מבלי גהות"), בהנחה שגהה משמעה רפואה. בצדק הטיל רבין ספק בהנחה זו ("גהה" במשלי יז, כב משמעותה פנים, בהקבלה מלאה למשלי טו, יג, ומבחינה אטימולוגית היא אחותה של ܓܗ הערבית [ש"א ליונשטם ו" בלאו, אוצר לשון המקרא, ב, ירושלים תש"ך, עמ' 206; אולם הם סבורים שכפל משמעות כאן]; "גהה" שבהושע ה, יג ספק אם הוא קשור ברפואה, ולו רק משום השימוש במילת היחס "מן"). רבין סבר שיש לגרוס כאן *avíatá* מן הפועל *avíomai* (Ch. Rabin, "Strength or Cheerfulness?", *Oriental Studies Presented to B. S. J. Isserlin*, ed. R. Y. Ebeid & M. J. L. Younge, Leiden 1980, עמ' 11–23, ובייחוד עמ' 12–13 והערה 11) אולם מילה זו לא מצאתי במילון היווני ואין היא יפה ביותר להקשר. ההקבלה למגילת ההודיות מוכיחה שרבין צדק בדחיית הקריאה "מבלי גהה", אך מכריעה נגד האפשרות שהעלה הוא. גם ההצעה המהוססת "א[נלי] אטימ[ולוגיה] מן ה[שורש] בלג [הש[ו]וה] תה' לט [לח] 14 [בתרגום ה[ש]בעים]) וניקוד מ" (ספר ירמיהו בעריכת ע' טוב, ש' טלמון וח' רבין, מהדורת מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ז, עמ' מט) נדחתה. מהדירי תרגום השבעים ששמו נקודה בין פסוק 17 לפסוק 18 עשו זאת, כנראה, בעקבות נוסח המסורה, שכן ביוונית אין פסוק 18 נקרא כמשפט בפני עצמו.

21. המתרגם קרא אפוא בירמיה "מבלגות", וכך (ולא "מבלגית") יש לקרוא גם בקטע מקומראן. המילה "ותהי" בשורה 11 עשויה להתייחס שוב ל"חמת תנינים" (שורה 9).

שהגורם הפרשני הוא שקבע את גורלה של המילה בלשון הבית השני. עדיין נשאלת השאלה מה הגרסה העדיפה בפסוק: אם נעדיף את נוסח המקרא שעמד כאן לפני השבעים, אפשר שעדיין יהיה ממש בשיקולים הסמנטיים לעניין השורש בל"ג להסברת האטימולוגיה של המילה בלשון המקרא; ואולם אם נכריע שזו גרסה משנית בפסוק (ואפשר בהחלט שכך הוא!),²² השיקול הסמנטי נעשה שולי ביותר: הנוסח והפרשנות של הפסוק המקראי חשובים כאן להתפתחות ההוראה החדשה יותר מן השיקולים הלשוניים.

22. כדאי לשים לב לבעיות הנוסח והפרשנות בתרגום פסוק יח. השימוש בפועל בלג בסמיכות לרגשות יגון ומצוקה מצוי גם בתהלים לט, יד, באיוב ט, כז ובאיוב י, כ. קשה לתרץ את הצורה מבליגיתי, אולם דווקא זרות הצורה ונדירות הפועל יכלו ליצור את הנוסח הקל יותר שעמד לפני בעל ההדיות ולפני תרגום השבעים.

על השימוש בשפה העברית בתעודות כלכליות שנתגלו במדבר יהודה

רוב התעודות המשפטיות שנתגלו במדבר יהודה כתובות ארמית או יוונית. אף במשנה, שלשונה עברית, הציטוטים מהשטרות הנם בארמית. לפיכך, מפתיע היה לגלות שחלק מהתעודות שנכתבו במהלך מרד בר כוכבא נכתבו עברית.¹ באחת האיגרות הכתובות יוונית שנתגלו במערת האיגרות נאמר שהיא "כתובה יוונית, שכן לא עלה בידינו לכותבה עברית".² באיגרת הדומה לתעודה כלכלית, שנתגלתה בוואדי מורבעאת (Mur 42), ניסו הפרנסים של הכפר בית משכו, ישוע ואלעזר, לכתוב עברית אל ישוע בן גלגולא מפקד הרודיון, אך הם שילבו במכתבם ביטויים ארמיים המעידים שהתקשו להתנסח בעברית.³ על סמך נתונים אלו הציע יגאל ידין ש"ייתכן שהשימוש בעברית במהלך מרד בר כוכבא בא בעקבות צו מיוחד של בר כוכבא שרצה להחזיר את עטרת הלשון העברית ליושנה ולעשותה הלשון הרשמית של מדינתו".⁴ ברשימה זו נדון מחדש בשאלת השימוש בעברית בתעודות כלכליות

* רשימה זו מבוססת על דברים שנאמרו ביום ר' באדר ב' תש"ס (13 במרץ 2000) באקדמיה הלאומית למדעים, בערב עיון לזכרו של פרופ' חיים יונה גרינפלד ז"ל במלאת חמש שנים לפטירתו.

1. ראה י' נוה, "עברית לעומת ארמית בממצא האפיקרפי, מאמר ראשון: בימי הבית השני ועד שנת 135" לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 310.

2. על פרסומה של איגרת זאת ראה B. Lifshitz, "Papyrus grecs du désert de Judea", *Aegyptus* 42 (1962) עמ' 241-248; לדיון אחרון במכתב זה ולביבליוגרפיה על אודותיו ראה H. Lapin, "Palm Fronds and Citrons: Notes on Two Letters from Bar", *Hebrew Union College Annual* 64 (1993) עמ' 114-122.

3. ראה J. T. Milik, "Textes Hébreux et Araméens", *Les Grottes de Murabba'ât*, Discoveries in the Judaean Desert, 2, Oxford 1961 עמ' 155-159; וכן י' קוטשר, "לשונן של האיגרות העבריות והארמיות של בר-כוסבא ובני דורו, מאמר שני: האיגרות העבריות", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 15-18, 20.

4. ראה י' ידין, החיפושים אחר בר כוכבא, תל-אביב תשל"א, עמ' 181. את ההצעה הזו אימץ אף י' נוה, במאמרו (הערה 1 לעיל), עמ' 310, 315-316. לאחרונה ציינה גם ח' כותן שלא נכתבו תעודות בעברית בימי הבית השני. ראה H. M. Cotton, "The Languages of the Legal and Administrative Documents from the Judaean Desert", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 125 (1999) עמ' 219-231.

קודם למרד בר כוכבא. דיון זה מתאפשר בעקבות כמה פרטים שנתבררו בשנים האחרונות:

א. ב־1986 וב־1993 נתגלו במערה ממערב ליריחו 19 תעודות כלכליות. 17 מתוכן הובאו למערה על ידי פליטים שברחו מפני הצבא הרומי בסופו של מרד בר כוכבא, וביניהן נמצאו שלוש תעודות הכתובות עברית.⁵

ב. ב־1996 נתגלה בחורבת קומראן אוסטרקון שעליו נכתב שטר מתנה כתוב עברית (הוא סומן K1-Qh).⁶ סופה של נוסחת התאריך של שטר זה לא נשתמר, ולפיכך אי אפשר לקבוע אם "שנת שטים" הנזכרת בשטר היא למניין המרד הגדול, לשנות שלטונו של שליט יהודי כדוגמת אגריפס הראשון או השני, לשנות שלטונו של אחד מקיסרי רומי, או אולי למניין שנות שירותו של אחד הכוהנים הגדולים ששירתו במאה הראשונה.⁷

ג. ב־1997 נתגלו במערה בנחל מכמש מטבעות שנטבעו באיליה קפיטולינה יחד עם מטבעות שנטבעו מחדש על ידי המנהל של בר כוכבא. המטבעות מלמדים שהעיר הפגאנית איליה קפיטולינה נבנתה על חורבות העיר ירושלים לפני מרד בר כוכבא.⁸ לאור גילוי זה החלטנו לבדוק את תאריכיהן של ארבע תעודות שנתגלו בוואדי מורבעא, כיוון שסברנו שאין להניח שהן מתקופת מרד בר כוכבא. המדובר בשתי תעודות שנכתבו בירושלים (Mur 29, 30) ובתעודה המתוארכת לשנת "תלת לחרות

5. על התגליות בכתף יריחו ראה ח' אשל וב' זיסו, "ממצאים מתקופת מרד בר כוכבא ממערות כתף יריחו", מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא, בעריכת ח' אשל וד' עמית, תל־אביב תשנ"ט, עמ' 113–151; H. Eshel et al., "A. Ketef Jericho", *Miscellaneous Texts from the Judaean Desert*, 38, Oxford 2000, pp. 113–3.

6. F. M. Cross & E. Eshel, "Ostraca from Khirbet Qumrân", *Israel Exploration Journal* 47 (1997) 17–28. F. H. Cryer, "The Qumran Conveyance: A Reply to F.M. Cross and E. Eshel", *Scandinavian Journal of the Old Testament* 11 (1997), pp. 232–240; A. Yardeni, "A Draft of a Deed on an Ostrakon from Khirbet Qumrân", *Israel Exploration Journal* 47 (1997), pp. 233–237; P. R. Callaway, "A Second Look at Ostrakon No. 1 from Khirbet Qumrân", *The Qumran Chronicle* 7 (1997), pp. 145–170; G. W. Nebe, "Qumranica IV: Die jüngst in Khirbet Qumran gefundene Hebräische Schenkungsurkunde auf einer Tonscherbe", *Zeitschrift für Althebraistik* 12 (1999), עמ' 96–103; וראה תשובתו של קרוס להצעות אלו: F. M. Cross & E. Eshel, "1. KhQOstrakon", *Qumran Cave 4 XXVI*, Discoveries in the Judaean Desert, 36, Oxford 2000, עמ' 505–507.

7. על האפשרות האחרונה ראה הערה 14 להלן.

8. ראה ח' אשל וב' זיסו, "סקר ארכיאולוגי במערת אל ג'י בנחל מכמש (ואדי סויניט) ומועד הקמתה של איליה קפיטולינה", מחקרי שומרון: דברי הכנס השמיני תשנ"ח–1998, בעריכת י' אשל, קדומים–אריאל תשנ"ט, עמ' 81–96.

ירושלם" (Mur 25). אחת התעודות שנכתבו בירושלים מתעדת עסקה שנערכה "בעשרים ואחד לתשרי שנה ארבע לגאולת ישראל" (Mur 30). אף התעודה הרביעית נכתבה ב"14 למרחשון שנה ארבע לגאולת ישראל" (Mur 22). מרד בר כוכבא נמשך שלוש שנים וחצי, ולפי עדות המשנה הסתיים בתשעה באב (תענית ד, ו). קשה להניח, שבתשרי ובחשוון של השנה הרביעית למרד בר כוכבא עדיין השקיעו כספים בקניית נכסי דלא נידי בירושלים, ושירושלים הייתה בידי אנשי בר כוכבא לאחר נפילת ביתר. בדיקות פחמן 14 שערכנו לתעודות אלו מוואדי מורבעאת הוכיחו שתעודות אלו קודמות לשנת 78, ולפיכך מסתבר שהן נכתבו במהלך מרד החורבן ולא בתקופת שלטונו של בר כוכבא.⁹ שלוש מבין תעודות אלו כתובות עברית.

ד. ב-1997 פרסמו חנה כותן ועדה ירדני את התעודות הכלכליות שנכללו באוסף נחל צאליים. הפרסום כלל נספח ובו 19 תעודות כלכליות, שנרשמו כאשר נקנו על ידי הירדנים כתעודות שמקורן במערה 4 בקומראן.¹⁰ המהדירות סברו שכל התעודות הכלכליות שנרשמו כאילו נמצאו במערה 4 בקומראן, נתגלו למעשה בנחל חבר.¹¹ עדה ירדני שההדירה את התעודות הכלכליות הללו, קראה בשורה הראשונה של החלק הפתוח של אחד מהשטרות המקושרים שבקבוצה זו (ססומן כ-4Q348) את הצירוף "[] יוס כוהן גדול". ירדני לא הבינה שמדובר בנוסחת תאריך, וציינה ש"שלושת האותיות הקצרות שלפני הסמ"ך הסופית בשמו של הכוהן הגדול, הן ו"ו, יו"ד, רי"ש או דל"ת. לפניהן ישנה ליגטורה בת שתי אותיות".¹² נראה שיש לקרוא את השם שבראש השטר "[] קומ[ודיוס] ולהשלים '[יוסף בן קומ]ודיוס כוהן גדול'". כוהן זה נתמנה על ידי הורדוס מלך כלקיס לכוהן גדול בשנת 46. מכאן שהשטר

9. ראה ח' אשל, מ' ברושי וטא"ג ג'אל, "ארבע תעודות מוואדי מורבעאת ושאלת השתלשלותם של המורדים על ירושלים במהלך מרד בר כוכבא", בתוך אשל ועמית (הערה 5 לעיל), עמ' 233-239. לאחר שפרסמנו את הבדיקות הללו קיבלו גם ח' כותן וע' ירדני את המסקנה שתעודות אלו הן מתקופת מרד החורבן; ראה כותן (הערה 4 לעיל), עמ' 221-224; ע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה וחומר קרוב, א, ירושלים תש"ס, עמ' 29-30, 47-51.

10. ראה H. M. Cotton & A. Yardeni, *Aramaic, Hebrew and Greek Documentary Texts from Nahal Hever and Other Sites*, Discoveries in the Judaean Desert, 27, Oxford 1997.

11. שם, עמ' 6, 283. הן מתבססות על העובדה שאחת התעודות מקבוצה זו (4Q347) היא חלק מתעודה 32 באוסף נחל צאליים ועל בדיקות פחמן 14, שמוכיחות ש-4Q348 וכונראה גם 4Q342 מאוחרות לחורבן הבית. יש להיזהר מלגזור גזרה שווה משלוש תעודות אלו, שאין ספק שאין מקורן בקומראן, לגבי תעודות שיידונו להלן (4Q343, 4Q345 ו-4Q348). כותן וירדני ציינו שלא נמצאו בקומראן תעודות כלכליות. קביעה זו אינה נכונה, כיוון שבקומראן נתגלו לפחות ארבע תעודות כלכליות נוספות (ראה טבלה א להלן).

12. שם, עמ' 300-303.

הגדון נכתב בשנת 46 או 47, בתקופת כהונתו של יוסף בן קומודיוס. שטר זה כתוב ככל הנראה עברית.¹³ דומה שתעודה זו אכן נמצאה במערה 4 בקומראן.¹⁴ נתונים אלו מעידים אפוא שקיימים שטרות הכתובים עברית מימי הבית השני ומתקופת מרד החורבן. על מנת שנוכל לקבוע כמה מסקנות על השפות השונות ששימשו בתעודות הכלכליות הללו מהתקופה הרומית, אציג בחמש טבלאות את מציאת השטרות המתוארכים במידה זו או אחרת של ודאות:¹⁵

א. תעודות כלכליות שנתגלו בקומראן

1. מזמן הבית
4Q343-נבטית
4Q345-עברית?
4Q348-עברית¹⁶
4Q350-יוונית
4Q355-ארמית¹⁷
6Q26-עברית¹⁸
KhQ1-עברית
2. ממרד החורבן
3. בין המרידות
4. ממרד בר כוכבא
13. ח' כותן עמדה על כך ש-4Q348 היא התעודה היחידה באוסף נחל צאלים המתוארכת למאה הראשונה והכתובה עברית. אך היא לא הסיקה מכך את המסקנה המתבקשת, שתעודה זו נמצאה במערה 4 בקומראן. ראה כותן (הערה 4 לעיל), עמ' 225 הערות 38, 39.
14. ראה ח' אשל, "מספר הערות על כוהנים גדולים בסוף ימי הבית השני", ציון סד (תשנ"ט), עמ' 495-504.
15. לרשימה מלאה של כל התעודות שנתגלו במדבר יהודה (כולל תעודות שתארכיהן אינם ודאיים) ראה H. M. Cotton, W. E. H. Cockle & F. G. B. Millar, "The Papyrology of the Roman Near East: A Survey", *Journal of Roman Studies* 85 (1995) 214-235. יש לתקן כמה פרטים ברשימה הזאת על סמך הבדיקות שערכנו לתעודות מוואדי מורבעאת.
16. 4Q343 ו-4Q345 תוארכו על ידי ירדני למאות השנייה והראשונה לפסה"ג (גם בבדיקת פחמן 14 קבעה ש-4Q345 היא מהמאה השנייה לפסה"ג). אין להניח שתעודות כה קדומות הובאו למערה בסוף מרד בר כוכבא, בשנת 135. לפיכך נראה שתעודות אלו, בדומה ל-4Q348, מקורן במערה 4 בקומראן. ראה H. Eshel, "4Q348, 4Q343 and 4Q345: Three Economic Documents from Qumran cave 4?", *Journal of Jewish Studies* 52 (2001) 132-135.
17. שתי תעודות אלו נכתבו על צדם האחורי של חיבורים ספרותיים האופייניים לקומראן: 4Q350 היא תעודה כלכלית יוונית שנכתבה על הצד האחורי של 4Q360 שהוא חיבור פסידוראפיגרי, ותעודה 4Q355 היא רשימה של סכומי כסף בארמית, שנכתבה בצד האחורי של 4Q324 – טקסט שבו נזכרו משמרות הכהונה ודמויות היסטוריות.
18. על 6Q26 ראה M. Baillet, "Textes des Grottes 2Q, 3Q, 6Q, 7Q, à 10Q", *Les 'Petites Grottes' de Qumran, Discoveries in the Judaean Desert of Jordan*, 3, Oxford 1962 עמ' 138-139.

יחד עם 850 המגילות המכילות טקסטים ספרותיים נתגלו בקומראן גם חלקים של שבע תעודות כלכליות לפחות. רק את תאריכה של תעודה אחת (4Q348) ניתן לקבוע, במידה זו או אחרת של ודאות, כשנת 46 או 47. ששת התעודות האחרות אף הן מזמן הבית השני.¹⁹ ארבע תעודות מתוך קבוצה זו כתובות עברית.

ב. תעודות כלכליות מתוארכות מוואדי מורבעאת²⁰

1. מזמן הבית	2. ממרד החורבן	3. בין המדידות	4. ממרד בר כוכבא
18 Mur – ארמית	19 Mur – ארמית	20 Mur – ארמית	24 Mur – עברית
72 Mur – ארמית	22 Mur – עברית	115 Mur – יוונית	42 Mur – עברית
	25 Mur – ארמית		
	29 Mur – עברית		
	30 Mur – עברית		

י"ט מיליק, שההדיר את התעודות הארמיות והעבריות שנמצאו בוואדי מורבעאת, עמד על כך שתעודות 18 Mur ו-72 Mur הן מימי הבית השני,²¹ אך לא הבין שבוואדי מורבעאת נמצאו גם תעודות שנכתבו במהלך מרד החורבן. את הגט ממצדה (19 Mur) תארך מיליק לשנת שש לפורובינקיה ערכיה, על אף שפורובינקיה לא נזכרה בגט ושאינן להניח שיהודים שהו במצדה בשנת 111.²² ידין קבע ש"שנה שש" היא למניין המרד הגדול, לפיכך הגט שנתן יהוסף בן ניקסן למרים בת יונתן נכתב ב-71, לאחר חורבן הבית השני ולפני שהחל הליגיון העשירי לצור על מצדה.²³

19. באשר לקביעת התאריך של האוסטרקון שנתגלה בקומראן ב-1996, היו שאימצו את האפשרות שהוא משנת שתיים למרד החורבן, אך יש לציין שירדני (הערה 9 לעיל, עמ' 213) קבעה שהכתב של אוסטרקון זה הוא מראשית המאה הראשונה לספירה.

20. התעודות מוואדי מורבעאת, להוציא תעודה בודדת, פורסמו אצל בנואה, מיליק ודה-יו (הערה 3 לעיל). על התעודה שנמצאה בוואדי מורבעאת ולא נכללה בפרסום זה ראה ע' ירדני, "שניים שהם אחד? שטר מכר מוואדי מורבעאת", ארץ ישראל כו (תשנ"ט), עמ' 64–70.

21. ראה מיליק (הערה 3 לעיל), עמ' 100–104, 172–174. 18 Mur היא תעודה המתוארכת ל"שנת תרתין לנרון קסר", כלומר לשנת 55–56, ובה הודה זכריה בן יהוחנן היושב בכסלון לפני אבשלום בן חנין מצובא שהוא חייב לו 20 דינרים. 72 Mur היא אוסטרקון שנכתבו עליו שתי החלטות של בית דין. ראה ח' משגב, "בתי-הדין היהודיים לאור תעודות מדבר יהודה", קתדרה 82 (תשנ"ז), עמ' 17–24.

22. מיליק, שם, עמ' 104–109.

23. ראה י' ידין, "מצדה: עונת החפירות הראשונה, תשכ"ד", ידיעות כט (תשכ"ה), עמ' 132 הערה 108. לדין אחרון בסוגיה זאת ראה D. Goodblatt, "Dating Documents in Provincia Iudaea: A Note on Papyri Murabba'at 19 1nd 20", *Israel Exploration Journal* 49 (1999), עמ' 249–259.

באשר לארבע התעודות האחרות סבר מיליק, כי הן נכתבו במהלך מרד בר כוכבא,²⁴ אולם תוכנן ובדיקות הפחמן 14 שערכנו להן הוכיחו שהן מתקופת מרד החורבן. ניתן אפוא לקבוע, שאל מערות ואדי מורבעאת נמלטו במהלך מרד החורבן אנשים מירושלים ומכפרים שממערב לה (כדוגמת צובא וכסלון), וכן אישה שעזבה את מצדה. בסופו של מרד בר כוכבא נמלטו לוואדי מורבעאת אנשים מהרודיון ומסביבתה הקרובה (לוגמה, מהכפר בית בצ'י).²⁵

ג. תעודות כלכליות מתוארכות ממערת האיגרות בנחל חבר²⁶

1. מזמן הבית	2. ממרד החורבן	3. בין המרידות	4. ממרד בר כוכבא
P.Yadin 36 – נבטית		P.Yadin 1–4 – נבטית	P.Yadin 42 – ארמית
		P.Yadin 5 – יוונית	P.Yadin 43 – ארמית
		P.Yadin 6 – נבטית	P.Yadin 44 – עברית
		P.Yadin 7–8 – ארמית	P.Yadin 45 – עברית
		P.Yadin 9 – נבטית	P.Yadin 46 – עברית
		P.Yadin 10 – ארמית	P.Yadin 47 – ארמית
		P.Yadin 11–35 – יוונית	
		P.Yadin 37 – יוונית	

במערות ואדי מורבעאת שהו אנשים משחר ההיסטוריה ועד לתקופה המודרנית, ונמצאו שם תעודות המתוארכות החל מהמאה השישית לפסה"נ ועד למאה העשירית.²⁷ לעומת זאת, מערת האיגרות שימשה כמקום מפלט רק בסופו של מרד

24. ראה מיליק (הערה 3 לעיל), עמ' 118–121, 134–137, 140–148, 205.
25. ראה אשל, ברושי וג'אל (הערה 9 לעיל). ע' ירדני הציעה שגם תעודה נוספת המסומנת כ-Mur 23 נכתבה במהלך מרד החורבן. ראה ירדני (הערה 9 לעיל), עמ' 29. אם הצדק עמה, הרי תעודה זו היא מחודש שבט בשנת 66, שכן קריאתו של מיליק "שנת חדה" נראית נכונה, מה גם שהתאריך "שבט שנת חמש" חל לאחר כיבוש ירושלים בידי טיטוס. השטר הנדון כתוב ארמית.
26. על התעודות הכלכליות שנמצאו במערת האגרות ראה י' ידין, "מחנה ד' – מערת האיגרות", ידיעות כו (תשכ"ב), עמ' 211–236; N. Lewis, *The Documents from the Bar Kokhba*; Period in the Cave of Letters: Greek Papyri, Jerusalem 1989; ירדני (הערה 9 לעיל), עמ' 60–70, 93–106, 113–118, 265–289; וכן A. Yardeni, "Notes on Two Unpublished Nabataean Deeds from Nahal Hever – P.Yadin 2 and 3", *The Dead Sea Scrolls Fifty Years after their Discovery*, ed. L. H. Schiffman, E. Tov & J. C. VanderKam, Jerusalem 2000, עמ' 862–874.
27. התעודה מסוף ימי הבית הראשון מסומנת כ-Mur 17; ראה מיליק (הערה 3 לעיל), עמ' 93–100. המסמך הכתוב המאוחר ביותר שנמצא בוואדי מורבעאת הנו קמע ערבי מהמאה העשירית, המסומן כ-Mur 173. ראה "Ad. Grohmann, Textes Arabes", בתוך מיליק (הערה 3 לעיל), עמ' 93–100, 286–290.

בר כוכבא, ולפיכך רוב התעודות שנתגלו בה (להוציא תעודה אחת) נכתבו בין המרידות ובמהלך מרד בר כוכבא. הקטעים שסומנו כ-P.Yadin 36 נתגלו ב-1961. המדובר בקטעים קטנים שנשמטו מידי הבדואים, והשייכים לתעודה נבטית שפרסם ג' סטרקי ב-1954,²⁸ וזוהי התעודה היחידה מזמן הבית שנמצאה במערת האיגרות. התעודה הנדונה מתוארכת לשנים שבין 59 ל-65, בתקופת מלכותו של המלך הנבטי מנכו, וככל הנראה הובאה למערת האיגרות בידי פליט שנמלט לנחל חבר ב-135. בתעודה זו ויתרו על תביעות הנוגעות לגינה במחוז עגלתין, ומסתבר שחשיבותה נותרה בעינה גם לאחר שחלפו 75 שנה מיום כתיבתה, ולפיכך הובאה למערה בשנת 135. בחפירותיו של ידן במערת האיגרות נמצאו 36 תעודות שנכתבו בין השנים 73 ל-132, וביניהן 27 תעודות כתובות יוונית, שש נבטית ושלוש ארמית. להוציא שטר יווני בודד (P.Yadin 37), השייך לארכיון של שלום בת לוי, היו תעודות אלו שייכות לבכתא בת שמעון (P.Yadin 1-35). יחד עם הארכיון של בכתא נמצא ארכיון בן שש תעודות של אלעזר בן שמואל, חקלאי מעין גדי, ובו תעודות שנכתבו במהלך מרד בר כוכבא. בארכיון זה יש תעודה מהשנה הראשונה למרד בר כוכבא, ותעודה שהיא ככל הנראה מהשנה השנייה. שתי התעודות נכתבו ארמית, ושלוש תעודות מהשנה השלישית של מרד בר כוכבא באותו ארכיון כתובות עברית. התעודה השישית שנמצאה בתוך קנה הייתה שייכת לאלעזר והיא נכתבה ארמית ב-14 באיר, שנת שלוש למרד בר כוכבא.²⁹

אוסף נחל צאלים כולל תעודות שנקנו מידי הבדואים ומקובל להניח שהן נמצאו בשטח מדינת ישראל לפני מלחמת ששת הימים. רוב התעודות שנכללו באוסף זה נקנו על ידי אוצרי מוזאון ורקפלר, אך כמה תעודות נמצאות באוספים שונים, ציבוריים ופרטיים. בעת החפירות ב-1960 וב-1961 במערת האיגרות שבנחל חבר התגלו חלקים משתי תעודות שנשמטו מידי הבדואים, שערכו חפירות שוד במערת האיגרות לפני שהחלו בה החפירות המדעיות. הראשונה היא התעודה הנבטית שנדונה לעיל, ואילו השנייה היא שטר נישואין ביוונית השייך לארכיון של שלום בת לוי. שאר התעודות שנכללו בארכיון של שלום בת לוי נקנו מן הבדואים.³⁰ אף במערת האימה שבגדה הדרומית של נחל חבר נמצאו קטעים של מגילת תרי-עשר

28. ראה J. Starcky, "Un contrat nabatéen sur papyrus", *Revue Biblique* 61 (1954), pp. 161-181; ידן (הערה 23 לעיל), עמ' 219, הערה 22, וכן ירדני (הערה 9 לעיל), עמ' 270-265.

29. על הארכיון של אלעזר בן שמואל ראה אצל ידן (הערה 23 לעיל), עמ' 225-235; ידן (הערה 4 לעיל), עמ' 173-181, וכן ירדני (הערה 9 לעיל), עמ' 63-66, 103-106, 113-118.

30. ראה H. M. Cotton, "The Archive of Salome Komaise Daughter of Levi: Another Archive from the 'Cave of Letters'", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 105 (1995), עמ' 171-208.

ביוונית, השייכת לאוסף נחל צאלים והשמורה במוזאון רוקפלר.³¹ מכאן שחלק מהתעודות הכלולות באוסף נחל צאלים נמצאו במערת האיגרות ובמערת האימה שבחלקו המזרחי של נחל חבר. התעודות שבאוסף נחל צאלים דומות מאוד לתעודות שנתגלו בחפירותיו של ידן במערת האיגרות. רוב התעודות הללו שייכות לאנשי עין גדי ולאנשים ממוזא, לפיכך נראה שתעודות אלו נמצאו על ידי הבדואים במערת האיגרות ובמערת האימה שבחלקו המזרחי של נחל חבר. לפחות שתי תעודות כלכליות השייכות לאוסף נחל צאלים מקורן במערה ליד כפר בירו (או ברו), הוא בערא הנזכרת בכתבי יוסף בן מתתיהו, בספרות חז"ל ובמפת מידבא, והנמצאת בעבר הירדן המזרחי.³² כמו כן לפחות שתי תעודות אחרות השמורות באוסף נחל צאלים מקורן במערת סלע שבדרום הר חברון.³³

ד. תעודות כלכליות מתוארכות מאוסף נחל צאלים³⁴

1. מזמן הבית	2. ממרד החורבן	3. בין המרידות	4. ממרד בר כוכבא
XHev/Se nab 1 – נבטית		XHev/Se 9 – ארמית	XHev/Se 7 – ארמית
		XHev/Se 10 – ארמית	XHev/Se 8 – ארמית
			+ עברית
		XHev/Se 11 – ארמית	XHev/Se 8a – ארמית
		XHev/Se 12 – ארמית	XHev/Se 13 – ארמית
		XHev/Se 21 – ארמית	XHev/Se 49 – עברית
		XHev/Se 60–69 – יוונית	
		XHev/Se nab 2 – נבטית	

מכאן, שבין התעודות שנכללו באוסף נחל צאלים יש תעודה נבטית אחת מזמן הבית. מכיוון שקטעים מתעודה זו נמצאו במערת האיגרות, אין ספק שמקורה בנחל חבר. מהתקופה שבין השנים 73 ל-132 נכללות באוסף זה: עשר תעודות יווניות, חמש תעודות ארמיות ותעודה נבטית (וככל הנראה עוד ארבע תעודות נבטיות

31. ראה, E. Tov, *The Greek Minor Prophets Scroll from Nahal Hever* (8HevXIIgr),

Discoveries in the Judaean Desert, 8, Oxford 1990

32. ראה י' ידן, מ' ברושי וא' קימרון, "שטר של מכירת בית בכפר ברו מימי בר-כוכבא" קתדרה 40 (תשמ"ו), עמ' 208. וכן: א"ש רוזנטל, "בערא", תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 325–353.

33. ראה ח' אשל, "תולדות המחקר וסקירת הממצא ממערות הקפלט במדבר יהודה", בתוך אשל ועמית (הערה 5 לעיל), עמ' 52–62.

34. רוב התעודות מאוסף נחל צאלים פורסמו; ראה כותן וירדני (הערה 10 לעיל). על פרסום עברי של התעודות העבריות והארמיות שבאוסף נחל צאלים ראה ע' ירדני, מחקרי מדבר יהודה: תעודות "נחל צאלים", ירושלים תשנ"ה.

שטרם פוענחו).³⁵ מתקופת מרד בר כוכבא שייכות לאוסף נחל צאלים שלוש תעודות מתוארכות הכתובות ארמית, שטר הלוואה בודד הכתוב עברית, ותעודה אחת מכפר בריו שבה החלק הסגור כתוב ארמית והחלק הפתוח כתוב עברית.

ה. תעודות כלכליות מכתף יריחו ומנחל דוד³⁶

1. מזמן הבית	2. ממרד החורבן	3. בין המרידות	4. ממרד בר כוכבא
		7 P.Jer – ארמית	2 Sedir – ארמית
		9 P.Jer – ארמית	
		13 P.Jer – ארמית	
		16 P.Jer – יוונית	

מבין 19 התעודות שנמצאו במערת אביאור בכתף יריחו הובאו 17 למערה בסופו של מרד בר כוכבא. רק בארבע מהן נשתמר התאריך, והן מופיעות בטבלה. תעודה 13 כתובה ארמית, והיא מתוארכת ככל הנראה לשנת 18 לטריינוס, כלומר לשנת 116. תעודה 16 הכתובה יוונית נכתבה באחד במאי 128 ונוכר בה שמו של הדריאנוס. מתוך 17 התעודות מהתקופה הרומית שנמצאו בכתף יריחו, שבע תעודות ממערת אביאור נכתבו ארמית (מס' 2, 3, 7, 8, 9, 12, 13), שש תעודות כתובות יוונית (4, 5, 16, 17, 18, 19) ושלוש תעודות כתובות עברית (מס' 10, 11, 14). תעודה מס' 7 מיריחו היא תעודה ארמית שלמה יחסית ומתועדת בה חכירה של גינת תמרים על ידי עורך דין של יתומים. תעודה זו מתוארכת לשנת שלוש לדומיטינוס, כלומר לשנת 84–85. תעודה מס' 9 ממערת אביאור היא שטר מקושר, ונותרו ממנו החלק העליון והשורה העליונה של החלק הפתוח. את החלק העליון הכתוב בכתב קורסיווי מאוד לא הצליחו החוקרים לפענח. בשורה הראשונה של החלק הפתוח מופיעה נוסחת התאריך, וחגי משגב הציע לקרוא אותה "שנת ארבע ועשרים למרן אגריפה".³⁷ אם קריאה זו נכונה, הרי מדובר בשנת 24 לאגריפס השני, כלומר שנת 84–85. ייתכן אפוא שתעודות 7 ו-9 נכתבו באותה שנה. ייתכן גם שהמניינים השונים מקורם במקום כתיבת השטרות: דומה שתעודה 7 נכתבה ביריחו שהייתה תחת שלטון רומי, ולפיכך השתמשו בה במניין על פי שנות שלטונו של האימפרטור הרומי, ואילו תעודה 9 נכתבה ככל הנראה בעבר הירדן, באזור שהיה בתחום שלטונו

35. על ארבע התעודות הנבטיות שטרם פורסמו ראה כותן וירדני (הערה 10 לעיל), עמ' 3 וכן ירדני (הערה 9 לעיל), עמ' 3 הערה 8. על 2 XHev/Se Nab ראה שם, עמ' 290–292.

36. התעודות שנמצאו בכתף יריחו והתעודות ממערת הבכה בנחל דוד פורסמו לאחרונה. ראה אשל ואחרים (הערה 5 לעיל).

37. "7. Jericho papSale of Date Crop ar", E. Eshel, H. Eshel & H. Misgav, בתוך אשל ואחרים (הערה 5 לעיל), עמ' 55 הערה 1.

של אגריפס השני. יוסף בן מתתיהו ציין, שאגריפס השני קיבל בימי גורן 14 כפרים באזור ליוויאס (היא בית רמתה) בעבר הירדן מול יריחו.³⁸

עדה ירדני שההדירה את תעודה 9 סברה שהיא כתובה עברית, שכן היא קראה בנוסחת התאריך את המילה "ושנים".³⁹ אם נאמץ השערה זו, הרי תעודה זו היא התעודה הכלכלית היחידה הכתובה עברית בין התעודות הרבות שנכתבו בין השנים 73 ו-132. לאור נתון זה ניתן להסיק שתעודה זו כתובה ארמית, אף שהתאריך המופיע בה נראה עברי. אין זה מפליא שיש כמה תעודות עבריות שבהן נוסחאות התאריך נכתבו ארמית, שכן ניכרת השפעה ארמית ברוב התעודות העבריות.⁴⁰ אולם יש גם דוגמה לתאריך עברי המופיע בתעודה ארמית – בגט ממצדה (Mur 19), שבתחילתו מופיע התאריך: "באחד למרחשון" במקום "בחד".⁴¹ דוגמה זו עשויה לאשש את ההצעה שהעלינו, שתעודה 9 מכתף יריחו נכתבה אף היא ארמית, על אף ששרידי התאריך המופיע בה הנו עברי.

עדה ירדני שההדירה את שלוש התעודות העבריות מכתף יריחו ציינה, שתעודה 14, שנותר ממנה קטע אחד בלבד, מתוארכת מבחינה פלאוגרפית למאה הראשונה. אם אכן תעודה זו כתובה עברית, ייתכן שהיא נכתבה במהלך מרד החורבן, ואילו שתי התעודות העבריות האחרות שמספרן 10 ו-11, המתוארכות למאה השנייה, נכתבו ככל הנראה במהלך מרד בר כוכבא.⁴² התעודה שנתגלתה במערת הברכה בנחל דוד היא שטר חוב הכתוב ארמית, שנכתב "בשתין לאדר שנת תלת לחרות ישראל".⁴³

סיכום

על סמך נתונים אלו אפשר להסיק את המסקנות הבאות:
א. מתוך עשר התעודות הכלכליות מזמן הבית השני שהתגלו במדבר יהודה, ארבע תעודות כתובות ככל הנראה עברית. הכוונה ל-4Q345, 4Q348, 6Q26 ולאוסטרקון שנמצא ב-1996 בחורבת קומראן. שלוש תעודות כתובות ארמית (Mur 72, Mur 18,

38. ראה קרמוניות היהודים כ, 159.

39. "9. Jericho papDeed A Heb?", A. Yardeni, בתוך אשל ואחרים (הערה 5 לעיל), עמ' 67-69.

40. בהעתיקים של שטרי החכירה שנכתבו עברית על ידי שמעון בן כוסבא בשנת שתיים לגאולת ישראל (Mur 24), נוסחת התאריך המופיעה בכל חוזה היא "בעשרין לשבט". גם בתעודה עברית מאוסף נחל צאלים המסומנת כ-49 XHev/Se מופיעה הצורה הארמית "בעסרין לכסלו". ראה כותן וירדני (הערה 10 לעיל).

41. ראה מיליק (הערה 3 לעיל), עמ' 104-109.

42. "14, 11, 10 Jericho papDeed", A. Yardeni, בתוך אשל ואחרים (הערה 5 לעיל), עמ' 71, 80, 73.

43. ראה ירדני (הערה 9 לעיל), עמ' 20; "2. Sdeir papPromissory Note? ar", A. Yardeni, בתוך אשל ואחרים (הערה 5 לעיל), עמ' 125-129.

ר-4Q355), אחת יוונית (4Q350) ושתיים נכתבו נבטית (4Q343, nab 1, XHev/Se = P.Yadin 36). מקורן של ארבע התעודות העבריות בקומראן, ודומה שתעודות אלו נכתבו עברית מכיוון שהיו שייכות לחברי כת היחד, שהקפידו להשתמש בשפה העברית.⁴⁴

ב. בוואדי מורבעאת נתגלו חמש תעודות שנכתבו במהלך מרד החורבן. שלוש מתוכן כתובות עברית, לפיכך דומה שבמהלך מרד החורבן, בדומה למרד בר כוכבא, ניסו המורדים לכתוב עברית על מנת להביע רגשות לאומיים.⁴⁵ אחת התעודה העברית היא משנה שתיים למרד (Mur 29), תעודה ארמית היא משנה שלוש למרד (Mur 25), שתי תעודות עבריות הן משנה ארבע למרד (Mur 22, 30), והגט ממצדה שנכתב ארמית נכתב בשנה שש למרד, כלומר לאחר חורבן הבית השני (Mur 19). ג. מהתקופה שבין מרד החורבן ומרד בר כוכבא לא נתגלתה במדבר יהודה אף לא תעודה עברית אחת. מתקופה זו נמצאו שלושים ותשע תעודות יווניות ואחת עשרה תעודות ארמיות. חלק מתעודות אלו נכתבו בפרובינקיה יודאיקה ואחרות בפרובינקיה ערביה. בתקופה שלאחר חורבן הבית השני פסק כליל השימוש בעברית והדבר בולט על רקע גילוי תעודות נבטיות שנכתבו בפרובינקיה ערביה לאחר סיפוח הממלכה הנבטית לאימפריה הרומית. ניתן היה לשער, שבדומה ליהודה שבה הפסיקו לכתוב שטרות בעברית לאחר חורבן הבית השני, הפסיקו בפרובינקיה ערביה להשתמש בנבטית לאחר סיפוח הממלכה הנבטית לאימפריה הרומית ב-106; אלא שנמצאו שתי תעודות נבטיות שנכתבו לאחר הקמת פרובינקיה ערביה: P.Yadin 6 נכתבה נבטית בשנת 119, ואילו התעודה הנבטית P.Yadin 9 נכתבה בשנת 122. מכאן, שעל אף שרוב התעודות שנכתבו בפרובינקיה ערביה בתקופה שבין 106 ו-132 כתובות יוונית, השימוש בנבטית בפרובינקיה ערביה לא פסק כליל (נמצאו גם כמה תעודות ארמיות שנכתבו בפרובינקיה ערביה ורובן עוסקות בעניינים פנים יהודיים). בניגוד לפרובינקיה ערביה, שם המשיכו לכתוב נבטית אף לאחר הסיפוח הרומי, עד כה לא נמצאה ביהודה אף תעודה עברית המתוארכת לתקופה שלאחר חורבן הבית השני ועד לפרוץ מרד בר כוכבא.

ד. מבין השטרות שנכתבו במהלך מרד בר כוכבא לא נתגלתה עד כה אף תעודה יוונית, על אף שבמערות האיגרות נתגלו שני מכתבים מזמן מרד בר כוכבא שנכתבו

44. אנשי קומראן הקפידו לכתוב את חיבוריהם הכיתתיים בעברית; ראה D. Dimant, "The Qumran Manuscripts: Contents and Significance", *Time to Prepare the Way in the Wilderness*, ed. D. Dimant & L. H. Schiffman, Leiden, New-York and Köln 1995, עמ' 34-35; 'א' אשל ומ' סטון, "לשון הקודש באחרית הימים לאור קטע מקומראן", תרביץ סב (תשנ"ג), עמ' 169-177; W. M. Schniedewind, "Qumran Hebrew as an Antilanguage", *Journal of Biblical Literature* 118 (1999); pp. 235-252; S. Weitzman, "Why did the Qumran Community Write in Hebrew?" *Journal of the American Oriental Society* 119 (1999), עמ' 35-45 והספרות המצוינת שם.

45. ראה דיונה של כותן (הערה 4 לעיל), עמ' 221-222.

יוונית.⁴⁶ עובדה זו עולה בקנה אחד עם מסקנתה של חנה כותן, שרשימות השמות ביוונית שנתגלו בנחל צאלים ובנחל משמר מקורן ברשימות של קנסוס רומי, ושאינן לקבל את השערתו של ליפשיץ שרשימות אלו מונות את לוחמיו של בר כוכבא.⁴⁷ מבין התעודות שנכתבו במהלך מלחמת בר כוכבא, נמצאו במדבר יהודה שבע תעודות ארמיות, שש תעודות עבריות ותעודה אחת דו-לשונית, שהחלק הסגור בה נכתב ארמית ואילו החלק הפתוח נכתב עברית. שתי תעודות עבריות נכתבו בשנה השנייה של המרד (XHev/Se 49, Mur 24), ושלוש תעודות עבריות נכתבו בשנה השלישית (P.Yadin 44–46); אף התעודה הדו-לשונית (XHev/Se 8) נכתבה בשנת שלוש למרד בר כוכבא. מבין התעודות הארמיות, אחת נכתבה בשנה הראשונה למרד, תעודה נוספת נכתבה ככל הנראה בשנת שתיים (P.Yadin 42–43) וחמש תעודות נכתבו בשנה השלישית למרד. ניתן אפוא לסכם ולומר, שמהשנה הראשונה למרד בר כוכבא יש בידנו תעודה ארמית, מהשנה השנייה יש שתי תעודות עבריות ותעודה ארמית שכלל הנראה נכתבה בשנה השנייה, ואילו מהשנה השלישית יש בידנו חמש תעודות ארמיות, שלוש תעודות עבריות, ותעודה אחת דו-לשונית. מהעדויות שהובאו לעיל עולה, שבימי הבית השני ובמהלך מרד החורבן היו ביהודה קבוצות שהקפידו לכתוב שטרות בעברית, ולפיכך לא יהיה זה נכון לומר שהשימוש בעברית בכתיבת שטרות החל רק במהלך מרד בר כוכבא. עד כה טרם נמצאו במדבר יהודה תעודות עבריות מהתקופה שבין מרד החורבן ומרד בר כוכבא. ניתן לשער שהדבר נבע מהמבוכה הרוחנית ומהמשבר הלאומי ששררו עקב חורבן הבית השני.

46. על האגרות שנכתבו ביוונית ראה ליפשיץ (הערה 2 לעיל). כל האגרות שנמצאו במדבר יהודה נכתבו במהלך מרד בר כוכבא. בוואדי מורבעאת נמצאו אחד-עשר מכתבים (Mur 42–52) וכולם כתובים עברית כנראה. הראשון מהפרנסים של בית משכו, שניים (Mur 43–44) נשלחו משמעון בן כוסבא לישוע בן גלגל מפקד הרודיון, מכתבים 46 ו-48 נשלחו ככל הנראה מיונתן בן מחנים, הפרנס של עין-גדי למפקד הרודיון. ששת המכתבים האחרים מקוטעים; ראה מיליק (הערה 3 לעיל), עמ' 155–169. במערת האגרות בנחל חבר נתגלו חמישה-עשר מכתבים, וכולם נשלחו ממטהו של בר כוכבא. שמונה אגרות כתובות ארמית, שתיים עברית, שתיים יוונית, ושלוש מקוטעות מכדי שנוכל להכריע אם נכתבו עברית או ארמית. ראה ליפשיץ, שם, וכן ירדני (הערה 9 לעיל), עמ' 165–181. באוסף נחל צאלים שמור מכתב שנשלח אל שמעון בן כוסבא (XHev/Se 30) מכתב זה כתוב עברית; ראה כותן וירדני (הערה 10 לעיל), עמ' 103–104. יש להודות שאלמלא נתגלה קובץ המכתבים במערת האגרות, היינו סבורים שבמהלך מרד בר כוכבא כל האגרות נכתבו עברית.

47. ראה ב' ליפשיץ, "התעודות היווניות מנחל-צאלים ונחל-משמר", ידיעות כה (תשכ"א), עמ' 73–65, ולעומתו H. M. Cotton, "Se'elim, Naḥal: Written Material", *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, ed. L. H. Schiffman & J. C. VanderKam, Oxford 2000, עמ' 860–861, id., "4. 34Se papCensus List from Judaea or Arabia gr", בתוך אשל ואחרים (הערה 5 לעיל), עמ' 217–225.

פפירוס אוקספורד e.120 – עיון מסכם

את פפירוס e.120 מספריית בודליאנה שבאוקספורד פרסם קאולי בשנת 1904.¹ עם פרסומו יוחס זמנו למאה השמינית, אבל ניתן מקום להקדים אותו.² הפפירוס מכיל ארבע שורות בלבד (עשרים ושתיים תיבות) בארמית, ושארית הגיליון חלקה (וגם גב הפפירוס חלק).³ הטקסט הוגדר "פתיחה של איגרת". הכתב אינו מקצועי, ומעט חומר הלשון שיש בו אינו נקי מחספוסים. זה נוסח הקריאה של קאולי:⁴

1. מן חרקן ברת יוחנן כהנ[ה] לאלע[ז]ר אחי חבובי
2. ורחימי סברי וסכוי ופלטתי ממבֹּתה
3. דאבה שלם צלותו דבני לן [יך ודמרים
4. חתי שותפתך ודבניכון

קאולי מעיר: שורה 2, ממבֹּתה – ספק וי"ו ספק יו"ד; שורה 3, לן [יך – האות הפגומה יכולה להיות ה"א או טי"ת, והכ"ף אולי היא דל"ת ארוכה. ועל הלשון: שורה 4, חתי – זו צורה סורית ופירושה 'אחותי'. שנים רבות חי הפפירוס בצנעה גמורה, עד שבשנים האחרונות שב ועורר את עניינם של חוקרי הלשון: על פי תכונות פלאוגרפיות מסתבר שיש לייחס את הפפירוס למאה השלישית.⁵

1. A. Cowley, *The Jewish Quarterly Review* 16 (1904) עמ' 7. ראה סיראט, עמ' 125, ולוח 88. תצלום הפפירוס (מתוך סיראט, שם) מתפרסם להלן בנספח למאמר זה, עמ' 59, ברשותן האדיבה של ספריית בודליאנה ושל פרופ' קולט סיראט.
2. קאולי, שם: "Neubauer suggested 'perhaps eighth century' as its date... If I might differ from such an authority, I should say that it is not later than no. 4". הוא פפירוס אוקספורד d.69; על התאריך של פפירוס זה ראה ע' אנגל, "עיון פלאוגרפי באיגרת אוקספורד Heb.d.69", לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 265–286; לדעתה, ניתן לייחסו למאה השישית (עמ' 276).
3. ראה סיראט, עמ' 125.
4. במקום הסימנים שהשתמש בהם קאולי משמשים כאן הסימנים האלה: נקודה מעל האות = ספק בקריאה; סוגריים מרובעים = אות שאינה ניתנת לקריאה.
5. ירדני, עמ' 91, הערה 1 (ושם קריאה מחודשת של הפפירוס).

בשעה שעסקתי בפרסום פפירוס אוקספורד c.57a עיינתי בפפירוס שלנו ודימיתי לראות חי"ת בפגם בשורה 3,⁶ ושמחתי לראות שכך קראה (בלא תלות בקריאה שלי) גם ירדני; את המילה צלותו בשורה 3 פירשתי שם 'תפילתם' (=צלותון). הפפירוס מספק תיעוד לתשעה ערכים במילון של סוקולוף (חביב₂, כהן, מבית, סבר₂, סכוי₂, פליטה, רחים, אחה, שותפה). אף על פי כן לא הכול בא על פתרונו: התיבה חביבי (כך גורס סוקולוף במקום חבוני) תורגמה בערך "חביב₂ uncle", אבל בערך "רחים" dear; התיבה ממביתה⁷ (ביו"ד) מובאת בערך "מבית" בלא תרגום (unclear). מאצוך, בבקורתו על מילונו של סוקולוף, ערך "מבית", מציע לפרש 'מקום לינה' או שמא 'מ+בית', למרות הכפלת המ"ם.⁸

כפי שאנחנו רואים, העניין בפפירוס הופנה לפרטים שונים, אבל החומר שהצטבר מאפשר לנו לנסות את כוחנו בקריאתו ובהבנתו של הטקסט כולו.

הכתב המרושל מעיד שהכותב לא היה מיומן בכתיבה,⁹ והרי דווקא משום כך עשויים לבצבץ קווי לשון אותנטיים שסופרים מקצועיים נוטים להעלים מפני ש"אינם יפים לכתיבה". הדברים עולים בקנה אחד עם העובדה שהאיגרת נכתבה בידי אישה או מפיה. התמיהות העיקריות בכתיבה נפתרות לאורם של תהליכים פונטיים מוכרים, מהם כלל-לשוניים, המתועדים בארמית על להגיה¹⁰ וביוונית שרווחה בארץ ישראל ובסביבותיה. ובכן, כך נראה לגרוס:

1. מן חרקן ברת יוחנן כהנה לאלעזר אחי חבוני
2. ורחימי סברי וסכוי ופלטתי ממביתה
3. דאבה שלם צלותו דבני לחיך ודמרים
4. חתי שותפתך ודבניכון

6. מ' מישור, "הפפירוסים העבריים שבגניזה", לשוננו נה (תשנ"א), עמ' 284.
7. כך קראה גם ירדני.
8. R. Macuch, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LV, Part 2, London 1992, עמ' 224: "If it is not *m-byt* 'from the house of', although the repeated *m* is hardly due to dittography" (כנגד סוקולוף, ערך "פליטה" – remnant).
9. מכל מקום האותיות ברורות ומוכנות זו מזו במידה מפליאה. למעשה ההבחנה היחידה שהוטל בה ספק היא ההבחנה וי'; מלבד הקריאה של התיבה ממביתה (ראה הערת קאולי), ירדני מציעה שתי קריאות חלופיות בחיבות חבוני, צלותו, אבל ההבחנה בין וי"ו ליו"ד ברורה, וייתכן שהספק הוטל לא בפענוח האות אלא בכונת הכותב (הספק בקריאת התיבה סכו/רי – ספק וי"ו ספק רי"ש – הוא בשל פגם בפפירוס ולא בעטיו של הכותב).
10. ידידי שמעון הופקינס הוא שהפנה את תשומת לבי למקבילות במנדעית (הערות 20, 22 להלן).

הערות

שורה 1: השם חֲרָקָן (חֲרָקָן?) אינו ידוע ממקורותינו; להוראתו השווה חֲרָקָא, בסורית 'תכשיט'.¹¹ הנו"ן הסופית תוכל להיות חילוף של ה על דרך יודה-יודן. כהנה, וכן להלן (שורה 3) דאבה – בה"א ליידוע, כפי שרזוח במסורת ארץ-ישראל¹² (על ממביתה בשורה 2 ראה להלן). לאלעזר – יש לתת את הדעת שהשם נכתב בצורתו המלאה (באל"ף תחילית).¹³ אחי – נראה לפרש כפשוטו, ולא כינוי חיבה. חבובי – ראה ירדני;¹⁴ נראה לפרש כינוי חיבה (כתרגומו של סוקולוף בערך "רחים" dear), ולא 'דוד' (כתרגומו בערך "חביב" uncle).¹⁵ שורה 2: סברי וסכוי (=וסיכוי)¹⁶ – צירוף השמות סבר-סיכוי (בצמד או בתקבולת) שכיח בלשון חכמים;¹⁷ הוא מתועד בארמית הגלילית¹⁸ ובארמית השומרונית.¹⁹ ממביתה = מן ביתה, מתוך מעתק נ < מ לפני עיצור שפתי;²⁰ במקורות שלנו התופעה נדירה ביותר.²¹ אפשרות אחרת: ממביתה = מביתה, בתהליך של

11. תרגום הפשיטתא למילה חֲלָאִים (שיר השירים ז, ב); ראה ברוקלמן, ערך "חֲרָקָא" (השווה דלמן, מילון, ערך "חֲרָקָא"; לא נתברר לי היכן מצא דלמן עדות להוראה זו בארמית היהודית). על שמות נשים המציינים תכשיטים במקרא ראה ב' פורטן, הערך "שם, שמות עצם פרטיים בישראל", אנציקלופדיה מקראית, ח, עמ' 43.

12. ראה קוטשר, מחקרים, עמ' קעה.

13. ראה סיכום הסוגיה אצל ש' נאה, "שתי סוגיות נדורות בלשון חז"ל", מחקרי תלמוד, קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים, מוקדש לזכרו של פרופ' אליעזר שמשון רחנטל, בעריכת מ' בר-אשר וד' רחנטל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 364–369.

14. שם (הערה 5 לעיל).

15. אם הקריאה אכן משקפת את הצורה חבוב (ולא חביב, כגרסת סוקולוף), הרי זו דוגמה לחילופי המשקלים קָטִיל-קָטִיל (קָטִיל-קָטִיל?); עיין עואנ"ש, ג"ב, עמ' 50 (הערה לשורה 34) ובעמ' 134 (הערה לשורה 18). הצורה חבוב מתועדת במקורות חז"ל ובפיוט במאגר המילון ההיסטורי 14 פעם (ועוד פעמיים שבהן ו"ו בספק) – בתוך העברית בלבד.

16. לכתוב יי = יי יש להשוות "שקוי" (=שקוי), מגילת ההודיות ה, 34, 35 (ראה א' קימרון, "על דיפתונגים והגיי מעבר במגילות מדבר יהודה", מחקרים בלשון ב-ג [תשמ"ז], עמ' 263); "בעוני (דברי הימים א כב, יד) – בעינוי" (=בעינוי), ירושלמי פאה יח ע"א, כ"י ליידן.

17. ראה מילונים ללשון חכמים; במאגר המילון ההיסטורי הצמד מתועד שבע פעמים.

18. ראה סוקולוף, ערך "סכוי"; הדוגמה המובאת שם מן המדרש היא היחידה המתועדת במאגר המילון ההיסטורי.

19. ראה סוקולוף, שם; וראה עואנ"ש, ג"ב, עמ' 92: "סמיכות השמות הנרדפים סבר וסיכוי במאמר אחד כאן, כבפיוטים אחרים [...] ובספרות חז"ל [...] קשה להניחה מקרה בעולם".

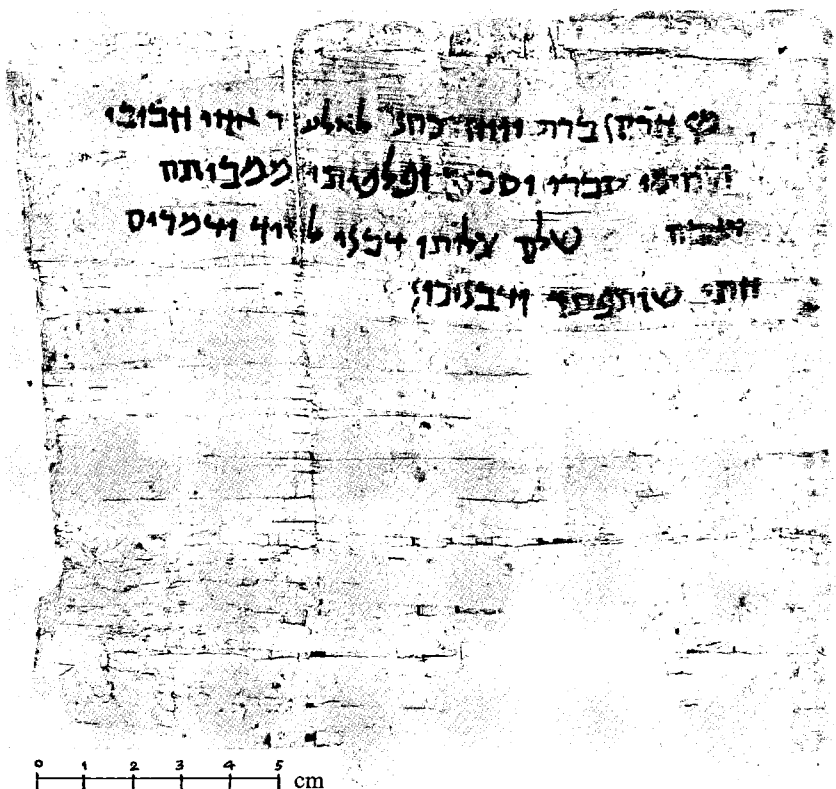
20. המעתק נב < מב מתועד גם במנדעית; ראה נלדקה, עמ' 50; אשר ליונית ראה ז'ינאק, עמ' 167; והשווה תעתיק השם "רִמְן פֶּרֶץ" (במדבר לג, יט) בוולגטה: Remmophares.

21. "ואם בשלכולהן כשיעור" (ירושלמי מעשרות נב ע"א, כ"י ליידן), "שכן אם ביאתו בעבירה" (בבלי יבמות עז ע"ב, כ"י מינכן 141) – בשתי הדוגמאות אם = אין; "ועומדין כמים בולס של זוכית" (מדרש אגור, פרשה ד, כ"י ניריורק 5005, ענעלאו, עמ' 69) – כמים = כמין; "לקח

היבדלות (mb < bb).²² הסיפה של התיבה – מן הסתם ביתה, בכינוי הנסתר (ולא ביתה, בסיומת היידוע).
 שורה 3: צלותו = צלותון (בהשמטת הה"א והנו"ן הסופית של הכינוי יהוה);
 הקריאה "צָלוֹתוֹ <ן>", כלומר 'תפילתם (של בניי)', נראית יותר מ"צָלוֹתוֹ <ן>" ('תפילותיהם') בשל ההקבלה "תפלתנו לחיני כן" בפפירוס אוקספורד c.57a.²³ השמטת הה"א של כינוי הנסתרים מתועדת היטב בלהגי הארמית של ארץ ישראל.²⁴ הכתיב צלותו, בלא נו"ן סופית, מתפרש על רקע אי יציבותה של הנו"ן הסופית בלהגי הארמית של ארץ ישראל.²⁵ היעדר נו"ן סופית בכינוי הנוכחים והנסתרים מתועד בארמית היהודית של ארץ ישראל,²⁶ אבל הדוגמות שנמצאו אפשר לתלותן בסופרים המורגלים על לשון התלמוד הבבלי.²⁷ העדות של הפפירוס מלמדת שהתופעה הייתה מצויה בארץ ישראל, על כל פנים בהיקף כלשהו. היא גם מתאשרת ממקורות שומרוניים, שלא הושפעו מן הלהגי היהודי הבבלי; בתיבת מרקה התופעה מתועדת לא פחות מחמש פעמים: משמאלו (כ"י ש, עמ' 65); מנוכו (כ"י ה, עמ' 173); בתחמידותו (בכל כתבי היד; עמ' 225); זרעו (כ"י ש, עמ' 273); לו (כ"י ש, עמ' 291) – בכל התיבות האלה המהדיר מציין שחסרה נו"ן סופית. ייתכן שהחלשת הנו"ן מצאה את פיצויה בהדגשת האות הראשונה שבתיבה שלאחריה.²⁸

- מבנות הגוים ונתחתם בהם" (במדבר רבה י, יד, כ"י מינכן 97) – ונתחתם = ונתחתן. על התלות האפשרית של מעתק לשון < לשם בעיצור שפתי תוכף, ראה קוטשר, מחקרים, עמ' קפ, אבל לאור הדוגמה "לשם אלסר" (שלא לפני עיצור שפתי) הוא מסכם ש"אין להכריע לפי שעה"; וראה כפירתו הגמורה של ש' נאה בעצם המעתק לשון < לשם, "על גבול הדקדוק והמילון", מחקרים בלשון ה-1 (תשנ"ב), עמ' 298–304.
22. השווה מנדעית, נלדקה, עמ' 76. כך מצאנו בפפירוס ברלין P8149 של ספריית המדינה (סיראט, עמ' 108, לוח 38): "לקיריס סמבטי ברי" = למר סמבטי (הצורה המיוונית של שִׁבְתִּי) בני; השווה Αμβακουμ בשבעים = חֲבִקוּק (במסורה חֲבִקוּק), Αεμβα (בצד Λιββα אצל יוספוס (היום ח'רבת לב; על פי קוטשר, "ביצוע תנועות U I בתעתיקי העברית המקראית בארמית גלילית ובלשון חז"ל", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 132) ועוד. השווה מאצוך (הערה 8 לעיל).
23. ראה מישור, הערה 6 לעיל (בהנחה שהיעדר וי"ו אחר למ"ד מעיד על קמץ).
24. לארמית הגלילית ראה דלמן, דקדוק, עמ' 110, 203, 205, 225, 227, וכן מילר-קסלר, עמ' 69–70; אף היא מפנה למקבילות בארמית השומרנית והארמית של המגילה החיצונית לבראשית ממדבר יהודה (שם, עמ' 69 הערה 9).
25. על השמטת נו"ן סופית ראה קוטשר, מחקרים, עמ' רה-רו. על התופעה במגילות מדבר יהודה ראה קימרון, עמ' 28; השווה ביוונית, זיניאק, עמ' 111–112.
26. ראה דלמן, דקדוק, עמ' 102, 225–226.
27. ראה קוטשר, מחקרים, עמ' קעז.
28. השווה הפרק על הידמות הנו"ן הסופית בסורית אצל בר-עבריא, כתבא דצמחא, פרק ד, עמ' 14–13.

- גנזי מדרש = צ"מ רבינוביץ, גנזי מדרש, תל-אביב תשל"ז
- G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen = דקדוק*
*Aramäisch*², Leipzig 1905
- G. Dalman, *Aramäisch-neuhebräisches Handwörterbuch zu = מילון*
*Targum, Talmud und Midrasch*², Frankfurt 1901
- F. Th. Gignac, *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and = ז'ניאק*
Byzantine Periods, I, Milano 1975
- ירדני = ע' ירדני, תעודות נחל צאלים, באר-שבע וירושלים תשנ"ה
- מדרש אגור = ה"ג ענעלאו, משנת רבי אליעזר, ניו-יורק תרצ"ד
- Ch. Müller Kessler, *Grammatik des Christlich-Palästinisch- = מילר-קסלר*
Aramäischen, I, Hildesheim-Zürich-New York 1991
- Th. Nöldeke, *Mandäische Grammatik*, Halle 1875 = נלדקה
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the = סוקולוף*
Byzantine Period, Ramat Gan 1990
- C. Sirat, *Les papyrus en caractères hébraïques trouvés en Égypte*, = סיראט
 Paris 1985
- עואנ"ש, ג"ב = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כך שלישי, ספר שני,
 ירושלים תשכ"ז
- קוטשר, מחקרים = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז
- E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Atlanta 1982 = קימרון
- F. Schulthess, *Lexicon Syropalaestinum*, Berolini 1903 = שולטהס
- תיבת מרקה = ז' בן-חיים, תיבת מרקה, מקור, תרגום ופירוש, ירושלים תשמ"ח

תצלום פפירוס אוקספורד e.120, מתוך ספרה של סיראט, לוח 88

תמורות במעמדה ובתפקודה של הסמיכות הפרודה בעברית של ימינו

מבוא

לרשות העברית החדשה עומדים אמצעים תחביריים רבים ומגוונים להבעת היחסים הסמנטיים בין מתאר למתואר. למשל, בלשון הדיבור אפשר לומר: "היא בחורה משגעת!" – בצירוף שם עצם ושם תואר; "זה שיגעון של מקום!" – בצרף של עם מתאר לפני מתואר; "מסיבת פיצוץ בחוף הצוק" (לשון מודעה) – בסמיכות, בסדר הקלאסי של מתואר–מתאר; "הייתה מסיבה שיגעון!" – במבנה של צמידות.

כל אחת מן התבניות האלה משרתת צרכים פרגמטיים שונים של השיח. הסיבה לשפע זה, שרק את חלקו מנינו, היא בראש ובראשונה היסטורית. כידוע, ייחודה של העברית החדשה, שמשמשות בה במצב לשון אחד תבניות מתקופות שונות זו ליד זו. כך משמשות בה תבניות הסמיכות הפרודה (צרף של) והכפולה (סמיכות של עם נסמך בכינוי קניין), ירושת לשון המשנה, לצד הסמיכות החבורה (הסמיכות הטהורה), ירושת לשון המקרא. אולם העברית משתמשת בתבניות אלה לאו דווקא מתוך דבקות והתחשבות בדרכי שימושן באותן תקופות לשון. במאמר זה אני מבקשת לבחון מקרוב את התמורות המתחוללות בלשון ימינו במעמדה ובתפקודה של הסמיכות הפרודה שאינה מציינת משמעות של פוססיביות דווקא.

בלשון המקרא של תקופת בית ראשון שימשה הסמיכות החבורה בלבד. בלשון המקרא המאוחרת, שבין בית ראשון לבית שני, כגון בלשון שיר השירים וספר יונה, החלה לשמש גם הסמיכות הפרודה. במגילות מדבר יהודה של תקופת בית שני השימוש בה נפוץ, וכך גם בלשון חכמים. להלן דוגמה מלשון המשנה שסמיכות פרודה משמשת בה לצד סמיכות חבורה: "סלי תאינים וסלי ענבים וקופות שלירק" (דמאי ב, ה), היינו חילוף בין שתי צורות הסמיכות, החבורה והפרודה, הנושאות שתיהן משמעות גנרית. לא כן בלשון ימינו. כיום, בעברית הסטנדרטית הכתובה, ובמידה רבה אף בלשון הדיבור, הסמיכות החבורה היא הצורה הרגילה, הממוסדת, האוטומטית, הלא־מסומנת, וכנגדה הסמיכות הפרודה היא הצורה המסומנת (לא רק במשמעותה הפוססיבית הפרוטוטיפית), הממלאת תפקידים פרגמטיים מיוחדים. חוסר שוויון־ערך זה בין הסמיכות החבורה לסמיכות הפרודה בעברית של ימינו מקורו בהכוונת הלשון. מחיי הלשון, אליעזר בן יהודה וחבריו, ביקשו להזהות עם העבר הלאומי הקדום ולהחיות את צורת הלשון העתיקה, ולכן העמידו את לשון

המקרא כלשון המופת. מטעם זה העברית של ימינו גם קרובה לשמית הקדומה יותר מלשונות שמיות אחרות שמהלך חייהן לא נפסק מעולם.¹

בדיקת שכיחות היקרותן של צורות הסמיכות החבורה, הפרודה והכפולה בטקסטים כתובים בעברית הסטנדרטית של ימינו מעלה, כי הסמיכות הפרודה נדירה ביותר; בדרגה אחת אחריה מצויה הסמיכות הכפולה המשמשת במשמעות בלבדית של קניין ובעלות (שלא כסמיכות הפרודה), ובדרגת השכיחות הגבוהה ביותר – הסמיכות החבורה. מתוך ממצאיו של אזור, שבדק קורפוס של לשון העיתונות משנות השבעים, עולה כי הסמיכות החבורה שכיחה פי 3.8 יותר מן הסמיכות הפרודה והכפולה גם יחד. ממצאים אלו נכונים גם בעברית של שנת אלפיים. למשל, במאמר בן ארבעה חצאי טורים (ג' כרמי, מוסף "ספרים", הארץ, 4 באוגוסט 1999) מצאתי 42 צירופי סמיכות חבורה, 12 צירופי סמיכות כפולה ושני צירופי סמיכות פרודה שהם תולדה של אילוצים תחביריים או סמנטיים. כדי לאשש את הטענה שהסמיכות החבורה הייתה לדרך המלך בעברית המחודשת, בדקתי גם טקסטים מימיה הראשונים של העברית המתחדשת. למשל, בקטע של מאמר מתרג"ח (ש' ראזענפלעלד, "פעולת סמי התרופה", לוח אחיאסף) המקביל באורכו לארבעה חצאי טורים, מצאתי 59 היקרויות של סמיכות חבורה, שש היקרויות של סמיכות פרודה בגלל האילוץ התחבירי של הגדרת הנסמך באמצעות שם תואר ושתי היקרויות של סמיכות כפולה (הסמיכות הכפולה, ירושת לשון חכמים, הייתה אז נדירה יותר). כנגד זאת, בלשון הכותרות של ספרים, של מאמרים ושל שירים וכן בלשון הפרסומת ובלשון השירה והזמר מצאתי כי בעברית החדשה של העשור האחרון במאה העשרים מסתמנת מגמה לנקוט סמיכות פרודה כאמצעי לדה-אוטומטיזציה מדרך ההרכבה הסדירה והחזויה מראש (של הסמיכות החבורה), ועל כך נרחיב מיד בהמשך.

א. מהותה התחבירית והסמנטית של הסמיכות

קודם שנדון בתפקידי צרף של בעברית של שנת אלפיים ראוי להבהיר עניינים אחדים הנוגעים לסמיכות. אצל רבים היחס האטריבוטיבי מתקשר בראש ובראשונה עם צירוף שם עצם ושם תואר, אבל לאמתו של דבר היחס האטריבוטיבי הטהור מובע בסמיכות.² בין שם עצם לשם תואר יש יותר מיחס אטריבוטיבי. שם התואר הוא הרכב של בעל התכונה ותכונתו. יפה, למשל, פירושו 'מי שיש לו יופי', כלומר בתוך יפה כלולים שני הרכבים – בעל התכונה ותכונתו, המתקשרים ביניהם בקשר

1. טענה זו מגולל גולדנברג בהרחבה במאמרו "העברית כלשון שמית חיה", והוא מוכיחה בכל תחומי הדקדוק, במערכת הפונולוגית, במערכת הצורות ובתחביר.

2. עיין גולדנברג, אטריבוטיבי, עמ' 2–6.

אטריבוטיבי. בצירוף שם עצם ושם תואר יש אפוא מידה של אפוזיציה.³ אחד מתפקידי ההפרדה בין סומך לנסמך באמצעות מילת היחס של הוא להביע יחסים אטריבוטיביים בין מתאר סמנטי למתואר סמנטי, בין שהמתואר מיוצג בנסמך והמתאר בסומך, כגון איים של שקט (ספר של א' ברנשטיין), בין שהמתואר בסומך והמתאר בנסמך, כגון פיצוץ של מחירים (בלשון פרסומת). באמצעות הפרדה בין הסומך לנסמך מבקש הדובר לציין שהיחס אינו בין שני שמות המצויים בסמיכות סמנטית (חוץ-לשונית) זה לזה, אלא להפך, היחס הוא בין שם למשלימו האטריבוטיבי.⁴ יחסים אטריבוטיביים בין מתאר למתוארו אפשר להביע אף בסמיכות חבורה, למשל מסיבת פיצוץ, מודעות ענק, סכומי עתק, (ב)מהירות הבזק, פינת חמד, אך שימוש מעין זה בהרכבי סמיכות עם מתארים מטפוריים במעמד של סומך מוגבל בהיקפו. בעשור או בשני העשורים האחרונים השימוש בצרפי של בעלי נסמך מתאר הולך ומשתגר בדיבור.

הסמיכות היא צירוף של שני שמות ביחסה גניטיבית. בקרב הבלשנים נחלקות הדעות באשר ליחסות. יש הרואים בהן קטגוריות צורניות טהורות, חסרות משמעות, ואחרים נוטים לתארן כקטגוריות צורניות נושאות משמעות. בחיבורים בלשניים רבים יש ניסיונות למנות את המשמעויות שמביעות היחסות, ובהן היחסה הגניטיבית. יקובסון (1936), למשל, התנגד לתיאור רשימה אד הוק של משמעויות היחסות ברוסית בטענה שתיאור כזה יש בו משום פגיעה באחדותו של הסימן הלשוני. תפיסתו את משמעות היחסות הייתה דומה לתפיסת הפונמה. הוא טען כי לכל יחסה יש משמעות גרעינית כללית מופשטת אחת (לסמיכות משמעות פוססיבית) ווריאנטים על פי מימושיה ההקשריים (בדומה לאלופונים של הפונמה). משום כך הוא התנגד להצגת רשימת המובנים (כעין אלופונים) של כל יחסה. אנו מסתייגים מתפיסתו זו של יקובסון משני טעמים: האחד – המשמעויות המובעות בכל יחסה עשויות להיות רחוקות מאוד ממשמעות גרעינית אחת; והאחר – דווקא מכיוון שהמשמעויות עשויות להיות רחוקות מאוד זו מזו, לומד הלשון אינו יכול לצפות אותן, ולכן למניית המשמעויות המרכזיות או השכיחות של כל יחסה יש תועלת מעשית.⁵ למשל, לתועלתו של לומד הלשון אפשר למנות משמעויות טיפוסיות אחדות של הסמיכות, כגון שהסומך מציין את זמן הנסמך, למשל, ארוחת ערב בסמיכות חבורה, ובסמיכות פרודה ארוחה של שבת, או בסמיכות שהסומך מציין בה את החומר שהנסמך עשוי ממנו, למשל, שעון זהב, ובסמיכות פרודה – ירושלים של זהב, שהסומך מציין בה את תכונת הנסמך, או מגורי קבע, ובסמיכות

3. עיין גולדנברג, שם, עמ' 6-8; הלוי, תארים, עמ' 521-523.

4. השווה אל הבחנתו של באלי (עמ' 107) בין יחס של relation (כגון בין שני שמות המייצגים שני מסומנים) ובין יחס של inhérence (כגון בין שם לתואר).

5. עיין בביקורתה של ויז'ביצקה, עמ' xv.

פרודה רגע של אמת. אולם תיאור בלשני, המבקש לשחזר את מבני העומק של הסמיכות ולהתחקות אחר מכלול המשמעויות שהיא מייצגת, משולל כל אחיזה במציאות, הואיל והסמיכות אינה מבנה גזור אלא היא מבנה תחבירי בסיסי שמנוטרלים בו היחסים הסמנטיים בין הסומך לנסמך.⁶ הסמיכות היא צירוף אדנומינלי שאין בין רכיביו קשר פרדיקטיבי, ובמילים אחרות – היא מבנה תחבירי המשקף התאבנות של הקשר הפרדיקטיבי האקטואלי. בכך דומה הסמיכות לצירופים ממולנים (לאו דווקא שמניים), שגם בהם יש אבדן קשר חי בין הצירוף הנתון למבנה התשתית שלו. המילון, על פי הגדרתנו, הוא תהליך של היסחפות ללקסיקון (שהוא המאגר המילוני המשותף לדוברי השפה) של צירופים, שמשמעויותיהם הסמנטיות ותכונותיהם התחביריות אינן צפויות על פי רכיביהם או על פי מבנה התשתית שלהם. לפיכך, בכל הקשר עשויה להיבחר באופן שרירותי משמעות אחת, ואילו המשמעויות האחרות מנוטרלות. למשל, שעון מים יכול להביע בהקשר אחד שעון הפועל במים או עמיד למים, ובהקשרים אחרים – שעון המכיל מים או שעון למדידת מים. היחס הסמנטי בין הרכיבים אינו צפוי אפוא מתוך המבנה התחבירי, אלא בכל הקשר נבחרת באופן שרירותי משמעות אחת מתוך משמעויות רבות אחרות שיש בכוחן להתממש במבנה זה.

זאת ועוד, תפקידו המובהק של צירוף אדנומינלי ביחסה גניטיבית הוא להגדיר שם אחד באמצעות שם אחר. הנסמך, גרעין הצירוף, עשוי לייצג את המתואר, והסומך עשוי ללוותו כמתאר, אבל הגרעין התחבירי עשוי גם להיות המתאר הסמנטי, ומלווהו (הסומך) עשוי לציין את המתואר הסמנטי, כגון "(אין) צל של ספק", "(היא) מותק של ילדה". הווה אומר: אין בהכרח הקבלה בין כיוון המודיפיקציה במישור התחבירי (האנכי), כיוון המודיפיקציה במישור הליניארי (האופקי) של הדיבור והסדר והכיוון במישור הלוגי-סמנטי (המתייחס למתואר-מתאר חוץ לשוני). הם עשויים להיות הפוכים (כגון לעיל) ואף בלתי רציפים. יש לשונות שרגיל בהן הסדר הלוגי-סמנטי של מתאר לפני מתואר (כגון האנגלית והגרמנית), ויש לשונות שרגיל בהן הסדר הלוגי-סמנטי של מתואר-מתאר (כגון העברית ואחיותיה השמיות, למעט הלשונות הנאו-אתיופיות). במקרים שהלשון מתירה סטייה מן הסדר הרגיל, הדבר משרת צרכים סמנטיים-פרגמטיים מיוחדים.⁷

הסמיכות, אף שמספר משמעויותיה אינו מוגבל ואינו צפוי מראש, היא מבנה צורני-תחבירי ככול ומוגבל. יידועו של הנסמך, למשל, אוטומטי ונגזר מידוע הסומך, ולכן אם רוצים לבטל את יידועו, יש להפריד בינו ובין הסומך ובכך לבטל

6. עיין גולדנברג, יחסים תחביריים, עמ' 16; הנ"ל, אטריבוטיבי, עמ' 2. השווה גם אנדרסון, עמ' 114, הגורס שאם יש יחס "גניטיבי" בסיסי (בלתי גזור), הרי שהוא פרטיטיבי.

7. השווה, למשל, לשני סוגי הסדר בצרפתית, כגון *homme pauvre* ("אדם עני") – *pauvre homme* ("איש מסכן") ובספרדית *pobre hombre* – *pobre hombre*.

את כפיפותו המבנית. צרף של הוא אפוא אמצעי להפגת הסמיכות תרתי משמע, מבחינה מבנית ומבחינה סמנטית.

ב. תפקידיה החדשים של הסמיכות הפרודה

אמצעי להבעת עמימות סמנטית-פרגמטית

הסמיכות הפרודה משרתת בעברית של ימינו את הצורך בהבעת עמימות סמנטית-פרגמטית.⁸ מבנים תחביריים רב-משמעיים הם מבנים תלויי הקשר, כלומר משמעותם נתונה לעיצוב הקשרי פעיל. שלא כמבנים חד-משמעיים, שמשמעותם נתונה מראש, הם נוטים להימלא מטען סמנטי לפי הנסיבות וההקשר הדינמי המשתנים.⁹ דוגמה מובהקת לכך היא המטען הסמנטי-פרגמטי שנושאים צירופי שם ותואר גזור-שם בצורן סופי יי בעברית של ימינו. בשנותיה הראשונות של העברית, כשעדיין ניכרה השפעת הרוסית, שימש מבנה זה תחליף חופשי לסמיכות. למשל, ב"עברית טובה" מציין רוזן את הצירופים מסילה ברזילית ורופא שיני, ועדיין בשלהי שנות החמישים (זמן חיבור הספר) הוא עצמו נוקט את הביטוי מהנדס חשמלי במקום מהנדס חשמל. אך משנתייצבו יסודותיה של העברית הנורמטיבית (על פי העקרונות שהשתיתו מכווני הלשון) והתחזק מעמדה של הסמיכות החבורה, נתמעט השימוש בצירופי שם ותואר בצורן סופי יי. ברם, אט-אט, עם התפתחותה של העברית והסתגלותה למודרניזציה, נוצר צורך לטבוע מונחים אדמיניסטרטיביים ומדעיים, וצורכי השיח הולידו מבנה בעל עמימות סמנטית-פרגמטית. כך חזרו לחיק העברית צירופי שם ותואר בצורן סופי יי כצורות בעלות ערך מוסף ("מסומנות"), ולא דווקא כצורות שוות ערך לסמיכות החבורה הקלאסית או למבנים תחביריים ממוסדים אחרים. דוגמות לכך: צוות רפואי (לעומת צוות רופאים), המערכת החיסונית (לעומת מערכת החיסון), פגיעה מוחית (לעומת פגיעה במוח).¹⁰

עמימות סמנטית נוצרת כאשר גרעין המשמעות נשחק או חדל למלא תפקיד מרכזי בהגדרת המשמעות, והשטח הפריפרי (הנתון לעיצוב הקשרי פעיל) הופך למרכזי. תהליך כזה מתרחש בעברית של ימינו בסמיכות הפרודה. תחולתה מתרחבת מצורה המציינת משמעות פוססיבית מובהקת (כעין גרעין המשמעות) לצורה כללית ורב-משמעית.

8. צרף של המביע משמעות פוססיבית שאינה משתמעת לשתי פנים, אין בו עמימות סמנטית, ואין הוא מושא העיון במאמר זה.

9. על הקשר בין מבנה הצורה ובין תרומתו של ההקשר לעיצוב משמעותה ראה הלוי, בין התחביר, פרק רביעי.

10. עיין על כך בהרחבה במאמרה של טאוהה.

נדגים להלן את תפקידה זה של הסמיכות הפרודה בצרפים שליקטנו מלשון הכותרות, הסמאות והפרסומות מהתקופה שבין יוני 1998 לאוגוסט 1999. חיוך של מיליון דולר (פרסומת למשחת שיניים) – עשוי להתפרש במשמעות מטפורית כחיוך ששייך למיליון דולר, חיוך שיש לו תכונה של מיליון דולר, והוא גם עשוי להתפרש כחיוך ששווה מיליון דולר; חייל של אהבה (שם שיר) – עשוי להתפרש כחייל שיש בו/לו אהבה, כלומר חייל אוהב, או חייל אהוב, שהוא תוצאה של אהבה. חייל של שוקולד (כותרת מאמר, הארץ, ינואר 1999) אפשר לפרשו כחייל שיש לו תכונות שוקולד או שעשוי משוקולד, כלומר מתוק, מפונק (כמו ילדי שמנת), או חלש על דרך "נמר של נייר". ודומה לו ילד של שוקולד (ספר ילדים של ח' כהן) – שאפשר לפרשו כילד בטעם שוקולד (מתוק) או בצבע שוקולד (חום). כך צבעו של הילד באיור השער; הפתעה של פסח (ספר ילדים של ד' קרן-שגב) – עשוי להתפרש כהפתעה שגורם פסח, הפתעה שהיא פסח, או פסח מפתיע (כלומר בסדר של מתאר לפני מתואר). משחק של דמעות (שם שיר) – עשוי להתפרש כמשחק שיש בו דמעות (עצוב), כמשחק עם דמעות, או כדמעות לא רציניות, שהן כמו משחק (בסדר של מתאר לפני מתואר). סערה של אהבה (תרגום שם הסרט Il ciclone) – עשוי להתפרש כסערה שיש באהבה, או כאהבה סוערת (בסדר של מתאר לפני מתואר). כוח של מתירנות (ססמת בחירות) – עשוי להתפרש ככוח שיש במתירנות (כלומר נקיטת סמיכות פרודה במקום כפולה, כוחה של מתירנות, הנהוגה במקרים כאלה בלשון הכתובה), או כהכרזה (משפט קריאה אליפטי) מעין "איזה חוזק של מתירנות!" בסדר של מתאר לפני מתואר.

לסמיכות הפרודה בלשון ימינו, שלא כבלשון המשנה כאמור, מעמד של צורה מסומנת של הזרה (קרי דה־אוטומטיזציה מהצורה הממוסדת והצפויה מראש של הסמיכות החבורה). דוגמות לכך מלשון הספרות (מתוך ל' פרי, ביקור התליין, תל־אביב תשנ"ט):

ואתה, הבחיר של ליבי אומר שגם אתה מצטער (עמ' 97)

ואז צלצל הטלפון, והאלוהים של הנוכחים היה על הקו (עמ' 204, לעומת אלוהי הנוכחים בעמודים 14, 15, 37, ועוד)

"וצלצלו במקרה מהלשכה של השופט"? היא התיישבה על המיטה שלי.
 "לא, מהלשכה של העורך־דין שמייצג את השופט" (עמ' 204)

לעומתי שיש לי בקושי שני טלפונים שנכנסים בשבוע, אחד בקשר למבחן ואחר בקשר לשביתה של המורים (עמ' 262).

דוגמות מלשון הכותרות והפרסומות: חייל של שוקולד הוא דה־אוטומטיזציה של ההרכב הצפוי בסמיכות חבורה עם סומך המציין חומר, למשל, חייל בדיל/עופרת; צו של קיטוב (כותרת מאמר, הארץ, אוגוסט 1998) הוא דה־אוטומטיזציה של

הרכבים כדוגמת צו גיוס / צו פיוס; איים של שקט (ספרה של א' ברנשטיין) – במקרא איי הים, ובהרכבים כיום, למשל, איי הבתולה; "בקעת הירדן – חבל של הזדמנויות" (פרסומת) – ההרכב הסטנדרטי הוא, למשל, חבל לכיש. עם זאת, בעברית של ימינו משמשים אף צרפים בסמיכות פרודה על דרך לשון המשנה, הנטולים אותו נופך של רעננות הנגרמת מחמת הדה-אוטומטיזציה. צרפים אלה נתפסים בדרך כלל כסגנון גבוה וארכאי, כגון בשיר מימי החלוצים "כובע של קש וחולצה ממש", או בשירה של נ' שמר "ירושלים של זהב ושל נחושת ושל אור".

צירופים מטפוריים עם נסמך מכמת

מפאת מעמדה כצורה סוטה משמשת הסמיכות הפרודה אכסניה אידאלית לצירופים בעלי משמעות מטפורית. כך, למשל, כחלק מן הסטייה המטפורית מן המשמעות המילולית-היסודית, יש צירופים עם נסמך מכמת-מאיך בשלב ראשון של התהוותם בסמיכות פרודה, ובמרוצת הזמן, כשהסמיכות הפרודה במשמעותה המושאלת מתמסדת, חוזרים הצירופים ומתקדרים בדרך ההרכב הסטנדרטית (של הסמיכות החבורה). אבל קידודם בסמיכות חבורה במקום בסמיכות פרודה עשוי גם להיות תולדה של אילוץ תחבירי, שכן משמעותו המטפורית של הנסמך מונעת את יידועו, והסמיכות החבורה משמשת כַּרְת מחדל ליידוע הצירוף. דוגמות לשלב הראשון (בסמיכות פרודה בלבד):

1. זר של יתרונות בכפר ורדים (פרסומת, יולי 1998)
 2. מגוי בפילהרמונית – שיאים של התרגשות (פרסומת, אוגוסט 1998)
 3. גלריה של טעמים (פרסומת לגלידה, קיץ 1998)
 4. אורן סחב שק של טענות כלפי אשתו (ידיעות אחרונות, 30.12.1994)
- דוגמות לצרפים בסמיכות פרודה שנתמסדו ומשמשים גם בסמיכות חבורה:
5. א. צ' יקובסון זימן אתמול לבית המשפט המחוזי שורה של פוליטיקאים ואנשי ציבור (ידיעות אחרונות, 7.2.1995)
 - ב. שר החקלאות יעקב צור ממשיך במינוי שורת היועצים (ידיעות אחרונות, 7.2.1994)
 6. א. מדובר כאן לא על אירוע חד-פעמי כי אם על מסכת של התעללויות (הארץ, 6.3.1995)
 - ב. אני מכיר אמנים רבים שהיו צריכים לעבור מסכת השפלות ממש כדי להתקבל לשם (ידיעות אחרונות, 7.1.1994)
 7. א. משולם הגיע לבית המשפט חמוש בסוללה של עורכי דין (כל העיר, 6.12.1996)
 - ב. עוד אחד בסוללת האחמ"ים של יעקובסון (ידיעות אחרונות, 7.2.1994)

8. א. לכל מקום הוא מופיע עם שובל של מעריצות (כל העיר, 6.12.1996).
- ב. הם רק שכחו לספר שמאחורי פקד חסאן שובל עבירות משמעת (ידיעות אחרונות, 8.4.1994).
9. א. אלה רק חלק משרשרת של אירועים שהובילו להתפטורו (ידיעות אחרונות, 8.4.1994).
- ב. פרשיות מפכ"ל המשטרה [...] שבמרכזן עומדת שרשרת הנחות שקיבל, יתחילו להיחקר בשבוע הבא (ידיעות אחרונות, 7.1.1994).
10. אין לי שמץ מושג. עד אז לא היה בינינו שום קשר (הארץ, 9.2.1998) (שמץ של מושג עדיין שכיח יותר)

גם הצרף פלח שוק, שהחל להופיע בלשון העיתונות ובמשלב לשון הכלכלה לפני שבוע שנים, היה בימי הראשונים בסמיכות פרודה פלח של שוק (לעומת המשמעות המילולית פלח תפוז), ורק משנתמסד השימוש בו והמטפורה נשחקה, החל לשמש גם בסמיכות חבורה.

בצרפים מסוג זה הנסמך מתאר את חלקו של המתואר ביחס לשלם, את כמותו (כימות בלתי מדויק) או את היערכותו (במקובץ, או בצורה סדרתית, למשל, שורה של, מסכת של, סוללה של, שובל של) בצורה מגוונת (גלריה של) וכיוצא באלה. הנסמכים במשמעותם המילולית-היסודית הם על פי רוב שמות מוחשיים. רובם שמות משויכים או שמות המציינים חלקים בלתי נפרדים משלם, למשל צל הרים (לעומת צל של ספק), גרעיני חמנייה (לעומת גרעין של אמת), גלי ים (לעומת גל של קונים), נחשול מים (לעומת נחשול של עולים); חלקם האחר מציין צורת היערכות טיפוסית של הרפנט המתואר, זר פרחים (לעומת זר של יתרונות), פרץ מים (לעומת פרץ של האשמות). בניגוד לצרפים עם נסמך מכמת מטפורי, צורת היערכותם הפרוטוטופית של צירופים אלה היא הסמיכות החבורה, אף שבמשמעותם היסודית הם יכולים גם לבוא בסמיכות פרודה (בדרך כלל במשלב נמוך, או כדרך של סטייה מצורתו הממוסדת של ההרכב).

כמה מצרפי הכימות המטפורי מתקבעים בסמיכות פרודה ואינם חוזרים לצורת ההרכב האוטומטית בסמיכות חבורה. לדוגמה: "[...] בכך שנטל טיפה קטנה של מציאות והפך אותה לאוקיינוס של דאגה הוא יצר את הסכנה שהיא הציבה בפניו" (מעריב, 13.7.1999). וכיוצא בזה צל של ספק, פרץ של האשמות, גרעין של אמת, זיק של תקווה, הר של בעיות, ים של דמעות.

"סינטגמות הפוכות" (שנסמך הוא המתאר הסמנטי)

נדון עתה בהיערכות סמנטית ותחבירית חדשה של הסמיכות הפרודה, שראשיתה בלשון הדיבור, אך השימוש בה התרחב מאוד בלשון הפרסומת ובססמאות בעשור האחרון. בצרפי סמיכות פרודה אלה הסומך והנסמך משוללי תוויות (בעברית תווית יידוע), הנסמך מוגבל לצורת יחיד ומשמש מתאר-מייך, והסומך הוא הד של

מתוארו (בהמשך נבהיר שהסומך אינו המתואר האמתי). צרפים מטיפוס זה משמשים בלשון הדיבור במשפטי קריאה המביעים התפעלות או זלזול. למשל, "איזה שיגעון של מקום" / "איזה גועל של מקום!" וגם במשפטי חיזוי הממלאים תפקיד אפקטיבי, והמיקוד בהם הוא על הביטוי המתאר (הצרף כולו הוא הַרְמָה). למשל, "דווקא חומד של בחורה, הקצינת ח"ך" אמר הרס"ר" (י' שמעוני, חדר, תל-אביב תשנ"ט, עמ' 27), "בכל דרך שבה תבחרו, זו חוויה של חופשה לגור בארמון, לרדת ולפגוש במסדרונות בקבוצות תיירים" (מעריב, מוסף סובב עולם, 13.7.99). בלשון הכתורות ובלשון הפרסומות הכתובות המודוס של המבע בדרך כלל אינו מאופיין (בעיקר לא מצד ההנגנה), והצרפים עשויים להתפרש כמשפטי חיזוי או כמשפטי קריאה, למשל חגיגה של פסטיבלים (פרסומת למינוי בפילהרמונית, אוגוסט 1999), "שברולט קאווליר החדשה חוויה של מכונית" (יולי 1999), "רשת מלונות גנים – גן עדן של אפשרויות" (יולי 1999).

בכמה מן הצרפים מתרחש תהליך של שיום (הם הופכים למונחים), והם משתלבים בשיח במשפטים המוסרים מידע. למשל, "12 מופעי תיאטרון לילדים באירועי 'קסם של אגדה', בסוף אוגוסט בתל אביב" (מעריב, יולי 1998), "מבצע 'בובה של מגוי' בעיצומו!" (פרסומת למינוי בתיאטרון ילדים, יולי 1998).

בצרפים אלו קיים מתח חדש שלא היה במקורות ולא היה בעברית שלפני עשר עד חמש-עשרה שנה. המתח הוא בין שתי צורות הבעה של יחסי מתאר-מתואר: האחת – במשמעות הפוסטיבית המילולית בסדר הקלאסי של מתואר לפני מתאר, והאחרת – במשמעות החדשה, בדרך כלל המושאלת, כגון אגדה של מקום בהוראת "מקום אגדתי" (כלומר נפלא) וסערה של אהבה בהוראת "אהבה סוערת". כאמור, השימוש בצרפים אלו מוגבל כיום ללשון הדיבור, ללשון הפרסומת וללשון הסמאות והכתורות. הפרסומאים משכילים לנצל את הפוטנציאל הגלום במתח זה בין שתי המשמעויות, המאפשר יצירת אפקט הומוריסטי או אפקט של הפתעה ותחכום, וכך הם מצליחים להסב את תשומת לב הצרכן. גם לשון הדיבור מאופיינת בחיפוש מתמיד אחר דרכים רעננות להבעת משמעות ריגושית, ואין תמה שצרפים אלו נולדו בה.

נדון להלן במהותם של הסומך והנסמך בצרפי של אלו:

א. הנסמך בצרפים אלו הוא שם עצם מותאר. להנגנתו תפקיד פונמטי-מורפולוגי, כלומר היא רכיב פרוזודי הנושא משמעות. דבר זה בולט במיוחד בנסמכים שקיבלו מעמד עצמאי והפכו למתארים קבועים. למשל, בובה (בֹּוּבָה של מכונית / היא בֹּוּבָה!), בומבה ("הנביא יחזקאל הוא בומבה של נביא" (שיר משנות השבעים) / הוא בומבה!).

במעמד של נסמך עשוי לשמש שם מוחשי או מופשט במשמעות מושאלת כגון צעצוע של סיפור (תרגום שם הסרט Toy Story), יהלום של טלוויזיה (פרסומת), פרח של מקום (פרסומת), שוקולד של מבצע (פרסומת למבצע של חברת שוקולד

שמקבלים בו פרסים), הגדה של במבה (פרסומת בתקופת הפסח), נשמה של משחק (פרסומת לתוכנית ילדים בטלוויזיה), להיט של רהיט (פרסומת), "אלי, 10 של אינסטלטור" (פרסומת), ג'ונגל של הוזלות (פרסומת לחנות בעלי חיים ששמה ג'ונגל), חלום של מקום בחלום של מחיר (פרסומת), "מופת של משחק ... כדאי ללכת לתיאטרון" (פרסומת להצגה, יולי 1999), פיצה של מסעדה (בפרסומת המשודרת מטעמים את פיצה ומעמדה כשם מותאר ברור). הוא עשוי להיות גם שם פרטי מותאר (קרי, שהופקע מפרטיותו), למשל, סמבה של מכונת (פרסומת למכונת ספורט Samba), פופה של מבצע (פרסומת של חברת התמרוקים Pupa). במקרים מעטים משמשות בעברית מילים קפואות מערבית, למשל, "כיף של פסח עם תירוש", אחלה מקום / אחלה של מקום.

הנסמך עשוי גם להיות תולדה של פירוק רכיב התכונה המשוקע בהרכב התוארי (כלומר בצורתו של שם התואר הדקדוקי), למשל, יופי של מקום, מותק של ילד, שיגעון של מסיבה, "קסם של הרפתקאות על אהבה ואומץ לב" (ביקורת פרסומית לסרט, יוני 1999), פחד של מקום, טירוף של מחירים, "שלמות של עיצוב, גימור ואיכות" (פרסומת, אוגוסט 1999). העברית החדשה מאפשרת מימוש אנליטי מעין זה של התכונה, בעיקר בצירופים בסדר מתאר-מתואר, ובמידה מוגבלת (על פי ההרגלים האידיומטיים של השימוש בלשון) גם בצירופים בסדר של מתואר-מתאר במבנה של צמידות, כגון הייתה מסיבה שיגעון!

ב. בצרפים הנדונים הסומך מתאים בתוכנו ובצורתו (במינו ובמספרו) למתואר ידוע הנוכח בשיח,¹¹ אך המצוי מחוץ לצרף. למשל, "המסיבה אתמול הייתה שיגעון של מסיבה" (המתואר האמתי הוא המסיבה אתמול), "נואיבה זה אגדה של מקום" (הרפרנט המתואר הוא נואיבה ולא מקום שתפקידו גנרי), "הנביא יחזקאל הוא בומבה של נביא" (המתואר הוא הנביא יחזקאל), וכיוצא בזה – "דווקא חומד של בחורה, הקצינת ח"ץ" (הרפרנט המתואר הוא הקצינת ח"ץ). הסומך אינו מייצג את המשתתף הנוכח בשיח אלא הוא מעין הד שלו. תפקידו לחזק את זהות המתואר בדרך של מיונו בקטגוריה, למשל, "נואיבה זה אגדה של מקום" – מקום הוא שם ממייך, הממייך את המתואר (נואיבה) בקטגוריה. ואפילו כשהסומך הוא שם פרטי אין הוא מייצג משתתף מסוים בשיח אלא שם סוגי, למשל, "איזה יופי של פזיז יש לך!" או "המכונת שלך זה יופי של פזיז!" (הרפרנט המתואר הוא המכונת שלך ולא הסומך פזיז). בעברית נדירים צרפים במבנה עם סומך שם פרטי, ואילו בצרפתית, בספרדית ובאיטלקית הם נפוצים להבעת זלזול או משמעות אירונית.¹²

11. לא דווקא נוכח פיזית אלא גם מתואר בלתי אנונימי שלדובר יש כלפיו זיקה קודמת מיוחדת.

12. השווה, למשל, Einstein est un génie לעומת ce génie d'Einstein. הביטוי האחרון נושא משמעות אירונית. וכיוצא בזה באנגלית that thief of a Hopkins (מצוטט אצל לייר, הערה 4). תווית הסיתום תורמת גם היא לפונקציה האפקטיבית של המבנה (היינו להבעת זלזול).

בלשון הדיבור בעברית משמש הצרף בעיקר במשפטי קריאה של הבעת התפעלות או זלזול, ולכן בדרך כלל אין המתואר האמתי, הישיר, נזכר מפורשות במשפט, אף שהוא נוכח בשיח. בפרסומת עשויה נוכחותו בשיח של המתואר להיות מובעת בציוור או בתצלום הנלווה, והצרף עשוי אף להופיע על האובייקט עצמו; למשל, על חוברת של חברת כרטיסי אשראי רשום חלום של מתנות (המתואר הוא החוברת), ולעתים ניתן להסיק מי המתואר האמתי על פי שם החברה המפרסמת: ג'ונגל של הוולות (בהקשר של השיח מסיקים שהמתואר הוא המכירה בחנויות "ג'ונגל"). מבעים בדרך החיווי שאין בהם התייחסות למתואר בעל נגישות גבוהה בשיח (שיש לדובר זיקה קודמת אליו) אינם קבילים, שהרי צרפים אלה ממלאים תפקיד פרדיקטיבי בלבד ובאופן זה חסר ציון הנושא. למשל:

?לכל מותק של ילדה יש תלתלים.

?אתה תמיד מספר על שיגעון של מסיבות שעושים בתל-אביב. (לעומת: על מסיבות משגעות)

?אתה מכיר איזו יופי של חנות ברח' יפו? (לעומת: איזו חנות יפה) לעומת: אני מכיר יופי של חנות ברח' יפו.

?פגשתי אתמול חמישה חומד של בחורים. (צורת הנפרד של מספר מכמת אפשרית רק ליד מתואר בלתי מיודע)

מטעם זה צרפים אלו גם אינם באים בתחילת השיח. הם עשויים לבוא בראש משפט רק אם המשפט הוא תגובה לגירוי מוקדם כלשהו מצד השומע (בצורת שאלה מפורשת או משתמעת). טעם אחר לא-יידועו של הסומך כרוך בפונקציה שהביטוי ממלא במישור המסר: הסומך בצרפים אלו הוא חלק מן הביטוי המתאר הַרמטי, וְרמה היא מעיקרה יסוד בלתי מיודע. צרפים אלו עשויים אפוא לבוא רק במשפטים המביעים מעורבות-יתר של הדובר כלפי המתואר, בין שהם מקודדים כמשפטי חיווי בין שהם מקודדים כמשפטי קריאה.

אני דוחה אפוא אפשרות להסביר צרפים אלו כתת-סוג של מבני Right Dislocation אליפטיים, כלומר תזוזה ימינה (בעברית שמאלה) של המתואר והשלה של הכינוי הקורפרנציאלי (החזור), מעין היא שיגעון, המסיבה ← שיגעון של מסיבה! בצירופים אליפטיים של RD, כגון מעניין הספר הזה (אליפסה של "הוא מעניין, הספר הזה") הנושא הפונקציונלי (הַתמה) מוסב היישר למתואר הנוכח בשיח, לכן הוא לעולם מיודע, ואילו בצירוף שאנו דנים בו הסומך אינו הזכרה ישירה של המתואר אלא הוא שם גנרי, וכאמור, גם אינו יסוד עצמאי אלא חלק בלתי נפרד מן הביטוי הַרמטי המתאר ולפיכך לעולם אינו מיודע.

ובאשר לנסמך – העובדה שאין לו בשיח מעמד של שם אמתי מוצאת את ביטוייה באבחן הסימנים המורפולוגיים של קטגוריית השם, והמובהק שבהם תווית מתחמת.

הנסמך בצרפים אלו משולל כל תווית, בין של יידוע בין של סיתום. העברית חסרה תווית סיתום, אבל בצרפתית תווית הסיתום מתאימה בבירור לסומך במין ובמספר. למשל: *une monstre de mère* לעומת *un monstre d'égoïsme* וכיוצא בזה *une putain de temps, garce de femme*. כאן המקום לציין כי היעדר תווית מתחמת ליד שם עצם הוא אחד המאפיינים המובהקים של שמות פרדיקטיביים, שאינם ממלאים את תפקידם הקטגוריאלי המובהק לאזכר ישות מסוימת. דבר זה בולט בלשונות שבהן יש לא רק תוויות יידוע אלא אף תוויות סיתום, כגון בצרפתית. סימני ההיחלשות הקטגוריאליים מוצאים בצרפתית את ביטויים בהיעדר תווית ליד שמות המציינים עיסוק קבוע (ולא ישות כלשהי). למשל: *Il est professeur*; *Elle est étudiante*. על היחלשות קטגוריאליה זו של השם הנסמך מעידות גם הגבלות על הוספת מגדירים, למשל: *??איזה שיגעון נדיר של מסיבה, ??ממש אגדה מיוחדת של מקום, ??זה חלום נפלא של מקום; וגם הגבלות על ריבוי, למשל, ??איזה שיגעונות של מסיבות (לעומת שיגעון של מסיבות), ??ממש אגדות של מקומות (לעומת אגדה של מקומות), ??אלה חלומות של מקומות (לעומת חלום של מקומות)*.¹³

עם זאת, גבולותיה של קטגוריה אינם חד-משמעיים ותמיד מצויים חברים בשוליה ה"שעירים".¹⁴ בלשון הפרסומת מצאנו שתי דוגמות של חברים בלתי מובהקים בקטגוריה, והנסמך בהן בצורת רבים: מתנות של ספרים (פרסומת של הוצאת ספרים, מארס 1999) – מן המפורט בהמשך המודעה מתברר שאין מדובר בספרי מתנה או בספרים שמחלקים כמתנה, אלא המשמעות היא ספרים נפלאים, כמו משמעות השם הנסמך בכיטוי "איזה מתנה של ילד/ילדים יש לי!". צעצועים של מבצע (פרסומת של חברת מוצרי מזון לתינוקות, יוני 1999)¹⁵ – מן הפרסומת מתברר שהכוונה למבצע "מציאה": קונים מוצרי מזון של החברה המפרסמת ומקבלים צעצועים. שתי הדוגמות האלה, ובעיקר השנייה שנשמכה בצורת רבים, מייצגות ביטויים שעדיין לא קנו להם מעמד של חברים מובהקים בקטגוריה. כמה מתכונותיהם משותפות לתכונות החברים בקטגוריה החדשה של צרפי הסמיכות הפרודה, ואחרות – לתכונות החברים בקטגוריה הקלאסית של הסמיכות הפרודה. אין ספק שהפרסומאים ערים לאזור דמדומים חדש זה שבין הקטגוריות, שלא היה קיים בעברית שלפני עשר עד חמש-עשרה שנים, והם משכילים לנצלם לצורכיהם.

13. מעניין לציין שמקומו של המתאר לפני המתואר גורר שחיקה קטגוריאליה של המתאר גם כאשר הוא שם תואר "אמתי". בצרפתית, למשל, *bonhommes* (במקום בהתאם *grandmère* (*), *grandemère* (במקום *).)

14. השקפה זו מיוסדת על תורת הפרוטוטיפים הסמנטיים מיוסדה של אלינור רוש (1975), שהתרחבה בשנים האחרונות לכל תחומי הבלשנות.

15. השווה ללטינית *deliciae pueri* (מילולית "הנאות של נער") עם מתאר בצורת הרבים.

ההתאם לסומך אף הוא מעיד על ההיחלשות הקטגוריאלית של השם הנסמך. למשל, "הייתה יופי של מסיבה", "אלה חומד של גורים".

צירופים ביחסה גניטיבית בעלי גרעין תחבירי בתפקיד אפקטיבי נפוצים בלטינית, ויש הסבורים כי בהשפעתה עברו לסגנון הלא-רשמי של השפות הרומניות המודרניות.¹⁶ דוגמות מן הלטינית: *monstrum mulieris* (Plautus, Poen.) ("מפלצת של אישה" / אישה מפלצתית), *flagitium hominis* (Asinius Gallus, poet.) ("בושה של אדם" / אדם נבוה). דוגמות מן הצרפתית: *un monstre d'égoïsme* ("מפלצת של אגואיזם" / אגואיסט מחריד), *un amour d'enfant* ("אהבה של ילד" / ילד נפלא), *une garce (> gars) de femme* ("גבר של אישה" / אישה גסה). דוגמות מן הספרדית: *una belleza de mujer* ("יופי של אישה" / אישה יפהפייה), *un espanto de* ("קסם של אדם"), *un encanto de persona* ("זוועה של סרט"). דוגמות מן האיטלקית: *un amore di bimbo* ("אהבה של ילד" / ילד נפלא), *quel lazzarone di Giovanni* ("איזה שובב [של ג'ובני]").¹⁷

לעומת זאת, בגרמנית ובשפות שנתפצלו מהא-הגרמנית המבנה נפוץ פחות. בלשונות אלה נדירים המבעים שבהם המתאר הוא מימוש אנליטי של רכיב התכונה הטמונה בשם התואר, ומצויים בהן בעיקר צרפים בעלי שם עצם מוחשי או מופשט במשמעות מושאלת. למשל באנגלית: *a hell of a team, a devil of a mess*,¹⁸ *a monster of cruelty, a ground swell of support (was building up), a pearl of a place*. ובגרמנית: *ein Teufel von einem Kerl* ("שטן של בחור"),¹⁹

16. עיין, למשל, הופמן-זונטיר, עמ' 56; מייר-לובקה, עמ' 278–279. אולם בדיקה טיפולוגית מעמיקה של המבנה בלשונות הרומניות מעידה, לדעת לייר (עמ' 359), כי סינטגמות אלה אינן המשך ישיר של הטיפוס הלטיני *scelus viri* אלא נוצרו בדרך עצמאית.

17. סינטגמות דומות מצויות אף בלשונות הקלטיות. למשל (עיין ונדרייה, עמ' 355; לות, עמ' 362): *truan o ddyn* ("un pauvre d'homme"), *truan a chwedyl* ("un triste d'histoire") (o בקלטית הגאלית ו a בקלטית הברטונית מקבילות ל- de בצרפתית). כן מצויות סינטגמות אלה בסרבית-קרוואטית של המאה השש-עשרה, ששאבה מבנה זה מן האיטלקית. להלן דוגמות שסיפקה לי Z. Brlobas מאוניברסיטת זגרב: *ljepota od žene* ("יופי של אישה"), *zmaj od žene* ("מפלצת של אישה"), *zvijer od čovjeka* ("חיה של אדם"), *čudo od djeteta* ("פלא של ילד").

18. עיין, למשל, *The BBI Combinatory Dictionary of English*, Amsterdam & Philadelphia 1986. לדוגמות מן הספרות האנגלית של שלהי המאה השמונה-עשרה ובעיקר המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים (כאשר לשון הדיבור החלה להשתקף גם בספרות) ראה יספרסן, עמ' 340–342.

19. עיין, למשל, *Der Duden: Die Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, Mannheim 1991–1993. לדוגמות מן המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים עיין קורמה, עמ' 127, 131. למשל: *Der schlingel von Bediente* ("נוכל של משרת"), *ein alter*

Seele von Mensch ("נשמה של אדם"), ein Bär von einem Mann ("דוב של אדם" / אדם גדול ממדים), ein Engel von Frau ("מלאך של אישה") גם בידיש נפוצים צרפים אלה בעיקר עם שמות מטיפוריים, כגון א נשמה פון איד ("נשמה של יהודי") ופחות עם שמות מופשטים של תכונות, כגון א מיאוסקייט פון א יינגעלע ("מיאוס של ילד" / ילד מכוער). צירופים שמתארם הוא שם מופשט של תכונה (במשמעותה המילולית) בדרך כלל אינם קבילים בלשונות הגרמניות. למשל: ??She ??sie ist eine Schönheit von Frau, is a charm of a woman נראה כי בלשונות אלה המנגנון שבאמצעותו מופקים צרפים כדוגמת קסם של מקום, חומד של בחורה, מותק של ילד אינו יצרני.²⁰ על כן אין זה סביר שהצרפים בעברית נוצרו בדרך של תרגום שאילה מלשון תרבות אירופית. מבחינה היסטורית חשודה אמנם היידיש, שכן בשנים שלפני הקמת המדינה האנגלית עדיין לא הייתה מודל חיקוי. אלא דא עקא, היערכותה התחברית והסמנטית של הסינטגמה בעברית דווקא דומה יותר למצוי בשפות הרומניות, אלא שיש הבדלים לא מעטים בינן ובין העברית, אך כידוע, אין מגע תרבותי בין לשונות כגון האיטלקית, הספרדית והצרפתית ובין העברית המודרנית. לפיכך הדעת נותנת שצרפים אלו הם תולדה של צרכים פרגמטיים אוניוורסליים. צרכים פרגמטיים אלו קיימים גם בלשונות שאין ביניהן מגע, ובכללן הבלשונות הרומניות והעברית. ראוי לציין כי צרפים דומים מצויים גם בשפות שמיות חיות אחרות. למשל בארמית החדשה בניב סאקז (שנתבטלו בו היחסות, ולכן אין בו סימן לגניטיב):²¹ *ġwan bela šiqłáy* ("יפה/יופי של בית הוא קנה") לעומת המבנה הבלתי מסומן של שם ותואר בהתאם במין ובמספר: *bela ġwana šiqłáy* ("בית יפה הוא קנה"); *ġwan salme ita* ("יפה/יופי של פנים יש לה") לעומת *šalme ġwane ita*. צרפים דומים מצויים אף בניב של אורמיה עם מילית הזיקה *d* עם שם תואר בראש הצירוף (לעומת העברית של ימינו ורבות מלשונות אירופה שבהן נמצא במקום זה שם עצם מותאר):²² *e miskijnte d jimmu* ("איזה מסכנה של אמר"), *sabbija d brunij* ("איזה) קטן [חומד] של בני"). במלטזית, שהיא דיאלקט צפון ערבי שנתמזגו בו צורות בעיקר מן האיטלקית, מצוי המבנה עם מילית הזיקה *ta*.

Schelm von Lohnbedienter ("בדחן זקן של משרת"). הוא מציין את ההתאם ביחסה בין השם הנשרר חסר התווית ובין השם השורר (ביחסת הנומינטיב בתווית הסיתום). עובדה זו עשויה לאשש, לדעתנו, את הטענה כי בצרפים אלה מובע יחס אטריבוטיבי טהור. בשפות השמיות ידוע הקשר בין כינוי הזיקה לכינוי הקניין. כגון בעברית הבתר־מקראית בין אשר ל־ / ש־ + ל־ ובין של (עין, למשל, גולדנברג, אטריבוטיבי, עמ' 4–6). השווה, למשל, בין סימן הזיקה ש־ בעברית ובין *de* בספרדית כגון במבעים "מסכן שכמוני" *pobre de mi*.
20. בלשון הסלנג באנגלית יש שימוש מוגבל בשם התכונה *beaut-* (קיצור של *beauty*) כגון

beaut of a bruise, *beaut of a car*

21. אני מודה לעמיתתי ד"ר יפה ישראלי על דוגמות אלה.

22. עיין פנקייטי, עמ' 73–77.

למשל:²³ Meta ra dak il-ghageb ta' palazz u l-gmiel tal-kies tad-deheb [...] ("כאשר ראה אותו פלא של ארמון [ארמון מופלא] ואת היופי של הכוס של הזהב [כוס הזהב היפה]"); l-imsejkna ta' bintu ("המסכנות של בתו" / "בתו המסכנה"). מבנה דומה עם מילית הזיקה yä מצוי באמהרית, אלא שאין זה מבנה מסומן מבחינה אפקטיבית אלא אחד המבנים בלשון להבעת יחס אטריבוטיבי, שכן באמהרית התהפך הסדר השמי הקלאסי של מתואר לפני מתאר. למשל, yä-säw m^ooñ המקביל במשמעותו האפקטיבית ל-un bête d'homme.²⁴ הצרפים האפקטיביים בלשונות השמיות לעיל נפוצים בעיקר עם שמות מופשטים של תכונות כגון יופי, קטן, חומד, מסכנות ודומיהן. דומה שגם בעברית לידתם בשמות של תכונות מובהקות. תיעוד מוקדם של צרפים עם "יופי", המשקף את לשון הדיבור של אותה תקופה, בא בשירו של שלמה בן יוסף "הורה נהלל" – שמצויה בו השורה "היא הייתה יופי של ילדה" (השיר עוסק במשתמט מן הבריגדה, כלומר נכתב בשנות הארבעים המוקדמות ולא אחרי 1948, שכן מחברו נהרג במלחמת העצמאות).²⁵ בספרו "כבושי העברית בדורנו" (מרחביה 1946, מדור "לשון הילדים") מציין י' אבינרי את השימוש הרווח ביופי ויופי לי בלשון הילדים במשמעות של 'מצוין! נחמד! נעים וטוב!'. אך עדיין אינו מציין את השימוש ביופי ודומיו בצרפי של. רק בספרו "יד הלשון" (ערך "עממיות"), שיצא לאור בתשכ"ד אך נכתב כעשר שנים קודם לכן, מציין אבינרי צרפים כגון יופי של שמלה, יופי של ילד, מותק של ילדה ומתארם כ"נצנציחן בדבור העממי ברוחה המקורית של לשוננו". עדויות אלה מציינות, לדעתי, את אבני הדרך בהתפתחות צרפי של האפקטיביים בעברית של ימינו. משמע, התפתחות טבעית, לאו דווקא בהשפעת לשון זרה, ממילות קריאה כדוגמת יופי ומותק בתפקיד אפקטיבי אל צרפים פרדיקטיביים כדוגמת יופי של מקום ומותק של ילדה.²⁶ בספרות הבלשנית הצרפתית נהוג לתאר צרף זה כסינטגמה הפוכה (syntagme régressif), לפי שגרעינה התחבירי אינו המתואר הסמנטי.²⁷ בעברית תפיסה כזאת

23. הדוגמות מתוך M. Magri, *Hrejef missirijietna*, Malta 1994, עמ' 34, 49. אני מודה לרמי סערי על שהפנה אותי אליהן. לדוגמות נוספות עיין מילון מלטזית-אנגלית של אקוילינה (J. Aquilina, *Maltese-English Dictionary*, Malta 1987-1990), ערך 'ta', סעיף 4.

24. עיין M. Cohen, *Traité de langue amharique*, Paris 1936, עמ' 80.

25. אני מודה לגב' רות פרגאי שהסבה את תשומת לבי לדוגמה זו.

26. מעניין לציין כי לפני כחמש-עשרה שנים, לפי ממצאיה של סמדר ברק בחיבורה "יופי של לשון" (עבודת גמר שהוגשה לסנאט האוניברסיטה העברית ב-1985, כלומר לפני כחמש-עשרה שנים), עדיין הצרפים בלשון הפרסומת היו בעיקר עם הלקסמה יופי.

27. למשל, קרלסון (עמ' 127): Si dans une construction épithétique, avec ou sans préposition, deux substantifs sont unis par un rapport d'inhérence, et que le deuxième substantif ait une valeur concrète, nous nous trouvons en présence d'un syntagme régressif: le déterminant précède le déterminé. מתוך אותה תפיסה מתארים דמורט ופישון את הנסמך adjective substantieux réadjectif (599, 588, 472§§).

עלולה להביא לידי המסקנה שלפנינו עדות לסטיית של העברית המודרנית מן הסדר השמי הקלאסי של מתואר-מתאר. אולם כפי שהראינו, הסומך אינו המתואר האמתי, ולצורך כולו תפקיד של מתאר. לפיכך אין לטעון שיש כאן היפוך הסדר השמי הקלאסי.

יש בלשנים המתארים את היחס בין רכיבי הסינטגמה כיחס של אפוזיציה.²⁸ מתוך הסברנו לצרפי הסמיכות הפרודה החדשים משתמעת שלילת הטענה הזאת. הסבר של תמורה מתקבל על הדעת רק אם מבינים שהנסמך מועצם העצמה מחודשת, ולא כן. שם העצם המותאר אינו מתנהג כיסוד מועצם, הגדרתו ותיחומו מנועים, ריבוי החופשי מוגבל, ואין הוא יכול לעמוד לעצמו בלי מתוארו, בעל התכונה. למשל, חלום של מחיר – *החלום, המחיר (או המחיר, החלום) מפתה; אגדה של מקום – *גיליתי אגדה, מקום, בגליל. זאת ועוד; מי שמתרץ ומי שרואה ביחסים בין רכיבי הסינטגמה הנדונה יחסי תמורה, יוצר עירוב בין שני תחומים, התחבירי והסמנטי. אנו סבורים כי מבחינה תחבירית יש יחס אטריבוטיבי בין רכיבי הסינטגמה, בין שם שהוא גרעין הצירוף (הנסמך) ובין שם הנלווה לו (הסומך), כמו בין כל רכיבי צירוף סמיכות. אך הסמיכות עשויה, כאמור, להביע משמעויות סמנטיות רבות ומגוונות על פי צורכי השיח המשתנים. בסינטגמה הנדונה הסומך נטול ערך סמנטי וערכו פרמנטי בלבד – לחזק את זיהוי המתואר. נכון ראה טנייר להגדיר את הסומך "תואר של מיות" (adjectif de quiddité, תואר של מי שעליו מדובר).²⁹ הבלשן הצרפתי תומס מכנה אותו "משלים מגדיר של זהות" (complément déterminatif d'identification).³⁰ לפי טנייר, תואר זה נוצר בדרך של טרנסלציה באמצעות סימן היחס de. הווה אומר: לפנינו מבנה תחבירי אטריבוטיבי של תואר (הסומך) אינו ממלא תפקיד של מתאר אלא תפקיד של מחזק זיהוי המתואר. הסבר זה מן הראוי לכרוך בתפקיד שרכיבי הסינטגמה ממלאים בשיח. כאמור, לצורך כולו תפקיד רמטי, אך עיקר המיקוד בנסמך. מיקוד זה מתאפשר מצד אחד מחמת ההיפוך כביכול בסדר מתואר-מתאר ומצד אחר מחמת החזרה הסמנטית של הסומך על המתואר (חזרה סמנטית שהיא לאו דווקא חזרה מילונית). החזרה הסמנטית יוצרת מסגרת נוחה להבלטת המתאר. חזרה מעין זו על המתואר (X_2) המוצב מבחינת המסר במישור האחורי יוצרת רקע אחיד המאפשר הבלטת יתור של המתאר (Y) המצוי במישור הקדמי (כלומר $X_2 \ Y \ X_1$).

28. למשל, יספרסן, עמ' 337–342; בידואה, §§43, 943, 944. יש המפרשים כך אף את הצירוף המקראי פרא אדם. פרא הוראתו 'חמור בר', אבל במקרא הוא משמש גם בהוראה מושאלת ככינוי לאדם פרוץ ופוחז. כגון "והוא יהיה פרא אדם ידו בכל ויד כל בו" (בראשית טז, יב). BDB מפרשים "a wild ass of man". כלומר לא כמבנה של תמורה אלא על דרך צרפי של המודרניים עם נסמך מתאר אמוטיבי.

29. טנייר, עמ' 446. אצל בלשנים צרפתים רבים למונח adjectif משמעות רחבה יותר מן המשמעות המקובלת של שם תואר דקדוקי.

30. תומס, עמ' 298.

אני טוענת כי סינטגמה זו היא הבעה פריפרסטית של מה שמגולם בדרך מורפולוגית בשם התואר הפשוט. כמו בשם התואר גם צרפים אלה כוללים את התכונה ואת בעל התכונה המתקשרים ביניהם בקשר אטריבוטיבי. למשל, "גלי היא מותק של ילדה" – הצרף מותק של ילדה הוא מעין הבעה פריפרסטית של שם התואר מותק (אם כי המשמעות אינה זהה). כמו בשם התואר הפשוט אף בצרף זה אין המתואר מיוצג בדרך מפורשת. בדיעבד הוא נוכח בשם המותאר (כגון מותק), אך על פני השטח נציגו האפוזיטיבי, המעין פרונומינלי, הוא השם הגנרי ילדה (בשם התואר הפשוט נציגו הם צורני המין, המספר והיידוע), ואילו המתואר המפורש הישיר הוא השם שמחוץ לצירוף (כלומר גלי). אולם, כאמור, ביטויים מתארים אלה נבדלים משם התואר הפשוט בפונקציות הפרגמטיות שהם ממלאים בשיח.

מבחינה פרגמטית לסינטגמה שלפנינו תפקיד דומה לתפקיד שממלאים מבנים תחביריים מובהקים של כפל לשון, כגון מבני סמיכות מסוג קודש הקודשים, לב לבו של הסכסוך או מבנים אטריבוטיביים עם צירוף יחס כגון שחור משחור, דק מן הדק, מדי שנה בשנה, המהדרין שבמהדרין. אף במבני כפל לשון אלו אין ליסוד השמני המוכפל ערך סמנטי (שכן אין הוא מייצג ישות נבדלת), אלא ערכו פרגמטי – להדגיש, להגביר ולהפליג את תוכנו או את זהותו של המתואר.

צירופים שנסמכם שם פרטי

תמורה אחרת בתפקודה הסמנטי-פרגמטי של הסמיכות הפרודה בעברית של ימינו מתחוללת בצרפי סמיכות פרודה במבנה של נסמך מידוע וסומך שם פרטי. למשל, המרתף של רוזנר (חנות משקאות), הבית של אילנה (מסעדה), הגינה של רותי (שם חברה לעיצוב גינות), חנות הספרים של איתמר.

בצרפים מטיפוס זה אין הסמיכות הפרודה מציינת משמעות פוססיבית צפויה אלא היא ממלאת צורך פרגמטי בהבעת קרבה ויחס אישי, כאילו בעל המקום עצמו נוכח ומארח את הלקוחות באופן אישי (גם יידוע הנסמך תורם למשמעות זו), אבל אין השם הפרטי בהכרח ציון אמתי של בעל הקניין. משמעותם הסמנטית-פרגמטית של צרפי סמיכות פרודה אלו מצויה בנקודה כלשהי ברצף שבין משמעות של adessive (יחסת "אצל" בשפות פינר-אוגריות) למשמעות פוססיב. בכך סינטגמות אלו מקבילות לתפקודה של ה-s הפוססיבית באנגלית שגם היא אינה מציינת תמיד משמעות פוססיבית פרוטוטיפית,³¹ וגם לשימושיה הלא-פרוטוטיפיים של chez הצרפתית (כגון בשמות מסעדות, למשל, chez Simon).

31. דוגמות אנגריות לכך, כלשונו של "בן-נר, הם שמות מסחריים כגון גיליז באותיות עבריות ובלי אפוסטרופ (כלומר גיליז = המסעדה של גילי). ומצאתי אף צורות כלאיים נועזות יותר כדוגמת בשרי ג'קס, אילניס קפה.

הצרכים הפרגמטיים החדשים הם הגורם המדריך שימוש בצירופים כדוגמת המסעדה של רמה (שם מסעדה חדשה באזור ירושלים) לעומת מסעדת רמה (שם מסעדה ותיקה בירושלים), ולעומת נקניקיה פפרברג (נקניקיה כמו צלמנייה עוד מהימים שהמשקל ציין את המקום ולא את העצם), או לעומת הסגנון החדש יותר בהיפוך סדר מתואר-מתאר (על דרך לשונות אירופה), כגון בריל – סיגרים, ועם מתואר שהוא מילה "אנגלית" (צורת כלאיים בין העברית לאנגלית) כגון סלט בר, גירף קפה. גם בין רכיבי סינטגמות אלו אין יחס של אפוזיציה. צירוף שמני ביחסה גניטיבית המביע יחסים סמנטיים של שוויון ערך (תמורה במובן הסמנטי) שכיח, למשל, בצרפתית (כגון la ville de Paris) ובאנגלית (כגון The United States of America) ולא בגרמנית, המתירה רק מבנה תחבירי של אפוזיציה (כגון die Stadt Paris, כלומר שני השמות באותה יחסה), וכך גם בלטינית (כגון urbs Roma). בעברית, עד להופעת טיפוס זה, היה מקובל להביע יחסי שוויון ערך סמנטי הן במבנה של אפוזיציה כגון העיר תל-אביב, הן במבנה אטריבוטיבי בסמיכות חבורה (תחולתה הסמנטית של הסמיכות הפרודה עדיין הייתה מצומצמת, שכן היא נתפסה בעיקר כצורה המסומנת של הפוססיביות), כגון קבוצת כנרת. כאן המקום להדגיש: הצירופים בטיפוס זה כמו הצירופים מטיפוס "שיגעון של מסיבה" הם צירופים אנדוצנטריים שבין רכיביהם יש יחס אטריבוטיבי ואין לתארם כצירופי תמורה. את המונח אפוזיציה יש לשמור, לדעתי, ליחס הצורנית-תחבירי הטהור בלבד.

סיכום

מתוך הדיון במעמדם ובתפקודם של צרפי הסמיכות הפרודה בעברית של ימינו ראינו כי הזיקה בין צורתה הדקדוקית של ביטוי ובין תפקידו בשיח אינה שרירותית. תפיסה כזאת אינה עולה בקנה אחד עם מה שגורסות, למשל, כמה מן התאוריות הגנרטיביות הנפוצות כיום. כצורות בעלות עמימות סמנטית הפכו צרפי הסמיכות הפרודה שאינם מביעים משמעות צפויה של פוססיביות לצורות הנתונות לעיצוב הקשרי דינמי. הראיתי כי בעברית של ימינו, שלא כבשכבותיה הקודמות ושלא כסמיכות החבורה, לצרפים אלו מעמד של צורות לשון רעננות ובלתי שחוקות.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אזר = מ' אזר, "הסמיכות הפרודה והסמיכות הכפולה בעיתונות היומית", חקר ועיון במדעי היהדות: ספרות, מקרא ולשון, בעריכת א' כרמון, חיפה תשל"ו, עמ' 26-9

J. M. Anderson, *The Grammar of Case: Towards a Localistic Theory*, Cambridge 1971

- Ch. Bally, *Linguistique générale et linguistique française*³, Berne = באלי
1950
- MM. G. et R. Le Bidois, *Syntaxe du français moderne*², Paris = בידואה
1967
- G. Goldenberg, "Attribution in Semitic = אטריבוטיבי
Languages", *Langues orientales anciennes: philologie et linguistique*
5-6 (1995), pp. 1-20
- גולדנברג, העברית = ג' גולדנברג, "העברית כלשון שמית חיה", הלשון העברית
בהתפתחותה ובהתחדשותה, בעריכת י' בלאו, ירושלים תשנ"ו, עמ' 148-190
- גולדנברג, יחסים תחביריים = ג' גולדנברג, "יחסים תחביריים וטיפולוגיה בלשונות
שמיות", עיונים בעקבות מפעלו של פולוצקי - דברים שנאמרו בערב לכבוד
יעקב פולוצקי בהגיעו לגבורות, ירושלים תשמ"ח, עמ' 7-18
- J. Damourette & E. Pichon, *Des mots à la pensée: essai de = דמורט ופישון
grammaire de la langue française 1911-1940*, I, II, Paris 1932
- J. B. Hofmann & A. Szantyr, *Lateinische Grammatik*, II, = הופמן-סזנטיר
München 1965
- הלוי, בין התחביר = ר' הלוי, בין התחביר ללקסיקון, ירושלים תשנ"ט
- הלוי, תארים = ר' הלוי, "תארים חופשיים ותארים בלתי חופשיים בעברית
החדשה", מחקרים בלשון ה-10 (תשנ"ב), עמ' 521-535
- A. Wierzbicka, *The Case for Surface Case*, Ann Arbor 1980 = ויז'ביצקה
- J. Vendryes, "Bibliographie: L. Poulet, Petit syntaxe d'ancien = נודרייה
français", *Revue celtique* 38 (1921), pp. 354-358
- טאובה = ד' טאובה, "על צירופי שם עצם + שם תואר גזור-שם בעל סופית י'
בעברית בת ימינו", שי לחיים רבין, בעריכת מ' גושן-גוטשטיין, ש' מורג וש'
קוגוט, ירושלים תשנ"א
- L. Tesnière, *Eléments de syntaxe structurale*, Paris 1965 = טנייר
- O. Jespersen, *A Modern English Grammar on Historical = יספרסן
Principles*, VII, London & Copenhagen 1909-1949
- R. Jakobson, "Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre: = יקובסון
Gesamtbedeutungen der russischen Kasus", in *Selected Writings*, II,
The Hague 1936, pp. 23-71
- J. Loth, "Questions de grammaire et de linguistique brittonique", = לות
Revue celtique 31 (1914), pp. 333-367
- St. Lyer, "Les appositions romanes du type 'li fel d'anemis', 'ce = לייר
fripon de valet'", *Zeitschrift für Romanische Philologie* 38 (1938), pp.
348-359

- W. Meyer-Lübke, *Grammaire des langues romanes*, 3, = מייר-לובקה
Genève & Marseille 1974
- F. A. Pennacchietti, "Il pronome determinativo *d e la* = פנקייטי
complementazione dell'aggettivo nel neoaramaico di urmia", *Israel*
Oriental Studies XVI (1996), pp. 71–84
- A. Curme, *A Grammar of the German Language*², New York = קורמה
1952
- M. L. Carlsson, *Le degré de cohésion de groupes subst. + de +* = קרלסון
subst., Uppsala 1966
- J. Thomas, "Syntagmes du type 'ce fripon de valet', 'le filet de sa = תומס
mémoire', 'l'ennui de la plaine'", *Le français moderne* 38 (1970), pp.
293–306, 412–439

מ"יפה עיניים" עד "טיפול בחכמה":

על סמיכות שם התואר ותחליפיה ברבדים השונים של העברית

1. מבוא

במאמר זה אדון במבני סמיכות שם התואר מהטיפול אדם גבה קומה, אישה נשוכת נחש, אדמה ספוגת מים, אבדוק את התחליפים לסמיכות שם התואר ושכיחותם ברבדים של העברית, ואעסוק במבנים על דרך גבוה בקומה, אוויל בשפתיו ואחרים. כמו כן אבדוק את השאלה האם סמיכות שם התואר או תחליפיה נתפסו כסמן סגנוני אצל סופרים שכיוונו את כתיבתם ללשון מסוימת (לשון מקרא, לשון חכמים).¹

2. דיון מבני וסמנטי

במבנים הקרויים "סמיכות שם התואר" הנסמך מתאר את הסומך (או מתקשר אליו סמנטית), אך הוא מותאם במין ובמספר לשם העומד לפני צירוף הסמיכות (הקודמן). במשפט העומד בבסיס צירוף הסמיכות האמור הסומך עשוי לשמש נושא

* מאמר זה מיוסד על "סמיכות שם התואר", עבודה שכתבתי בשנת תשמ"א, בהדרכת פרופ' עוזי אורנן לשם קבלת תואר מוסמך בלשון עברית באוניברסיטה העברית. אני מודה לפרופ' אורנן על הנחייתו ועל עידודו, וכן אני מודה לפרופ' משה בר-אשר שהמליץ לפניי בזמנו לפרסם את המאמר. המאמר התעכב ועודכן לצורך הפרסום, אך שומר על רוח הדברים המקורית של העבודה. אני מודה לפרופ' מאיה פרוכטמן שקראה את הנוסח הזה והעירה הערות מועילות. ראה ברשימת המקורות בסוף את הקורפוס שממנו שאבתי את הדוגמות.

1. ראה להלן § 3 ועד סוף המאמר. לא מצאתי לנכון להרחיב כאן בהגדרת מבנה סמיכות שם התואר, שכן הדברים ידועים. מנגוצי (1997, עמ' 105) דן אף הוא בהיבטים סמנטיים תחביריים של מבנה סמיכות שם התואר ואומר דברים דומים. נראה לי שנעלמה מעיניו עבודת הגמר שלי שנכתבה, כאמור, ב-1981. מנגוצי אינו דן במבנים המחליפים את סמיכות שם התואר ואף לא ברבדים המאוחרים לעברית המקראית (אני מודה לגב' אסתר גולדנברג שהסבה את תשומת לבי למאמר זה).

והנסמך עשוי לשמש נשואו.² בעמדת נסמך עשויים לבוא שם תואר מובהק (אדם שחור שיער)³ או צורת בינוני כלשהי (ילדים מנומשי פנים).⁴

2.1 עיון בספרי דקדוק⁵ מלמד שמבנים מהטיפוס אדם יפה תואר מובאים ליד מבנים מהטיפוס בוגדי און. בדוגמה הראשונה מבנה העומק הוא "תואר האדם יפה", ואילו בשנייה הוא איננו *האון בוגד. הסיווג לתת-קבוצות נקבע אצל מדקדקים רבים לפי קני מידה סמנטיים של יחסי הסומך והנסמך: סיבה, אופן, אמצעי וכו'. לעתים ניכר עירוב של קני מידה סמנטיים ותחביריים בניתוח מבנה זה.⁶ לכן מצאתי לנכון להציע

2. לא הבאתי בחשבון את סדרת הפסוקים המונחים ברקע הסמיכות: יש אדם, האדם בעל תואר, תואר האדם יפה, אלא רק את הפסוק שהסמיכות נובעת ממנו במישרין (תואר האדם יפה). כלומר מבנה של נקסוס (יספרסן, 1924, עמ' 116). ראה גם את דבריו של אור (1977, עמ' 37-39) המשחזר את המשפטים שסמיכות שם התואר נובעת מהם. כמו כן לא נכללו במאמר מבנים שבהם הסומך מופיע בכינוי שייכות מטיפוס קרוע כותנתו. ראה דיון במבנים מסוג זה אצל דים, 1986 ואצל מנגוצי, 1997. דים קובע שסומך בסמיכות שהוא חלק גוף נוטה להופיע בכינוי (שם, עמ' 246). כך בדרך כלל בערבית. כל עניין היידוע של סמיכות שבבלשנות הערבית מכונה בלתי אמתית שונה היא, כמובן, מבעברית, ולא אעסוק בו כאן. מנגוצי, 1997 (עמ' 102-104) דן במבנה בהרחבה. הוא מציע חלוקה מבנית לשלוש קטגוריות – שם תואר בנסמך והסומך בלא סופית, שם תואר בנפרד והסומך בסופית, שם תואר בנסמך והסומך בסופית (שם, עמ' 102). מנגוצי מאפיין את הקודמן גם מבחינה סמנטית ואומר שכמעט תמיד הוא מסומן כחי וששם התואר בדרך כלל מתאים מבחינה סמנטית לסומך יותר מלקודמן.
3. בהגדרת שם התואר דנו רבות ולא ארחיב בעניינה. ראה למשל אורן, 1972, עמ' 6-13; ברי, 1978, עמ' 252-272; קדרי, 1965, עמ' 195-206 ועוד.
4. לא נכללו כאן מבנים מהטיפוס הורג נפש, שכן נפש אינה יכולה לשמש נושא של הורג במשפט העומד בבסיס הסמיכות אלא כמושא. ראה גם טיפוס מס' 2 וטיפוס מס' 3, 2.3 §§ 2.4. להלן, המוסיפים על ההגדרה כאן. נזקקתי להגדרה זו, שכן מבני סמיכות יכולים להיות דר-משמעים. לדוגמה: אנשים גדולי גוף = גוף האנשים גדול, ואילו גדולי העיר ≠ העיר גדולה. וראה אצל גיא, 1978, עמ' 68-70, רשימה הכוללת בעמדת הנסמך: שם תואר מובהק, כינוי פועל, כינוי פעול או כינוי סביל. ברשימה נכללים גם צירופים שהסומך בהם הוא האקוויוולנט של המושא (עמ' 70). כאמור, לא כללתי מבנים מהסוג האחרון בעבודתי. ראה גם דים, 1986, עמ' 249. וראה מוראוקה, 1992, דיון בבינוני ובמעמדו.
5. ראה, למשל, גוניס, Y.X.128 §; ז'ואן, 121 §. לחלוקה דומה לפי משמעויות ראה גיא, 1978, עמ' 71.
6. ראה בהרחבה רוזן, 1968, עמ' 98-105. רוזן מחלק את המבנים שכינתי "סמיכות שם תואר" לשתי קבוצות, האחת בעלת מבנה אנדוצנטרי (אובד עצות, עיוור צבעים) והאחרת בעלת מבנה אקסוצנטרי (גדול עיניים) שהאיבר השני בה הוא שם עצם המציין קניין משויך. מהעיון בדוגמות שהביא רוזן נראה לי שלא תמיד ההבחנה ביניהן ברורה ועומדת. כמו כן הוא מציין שכמעט כל המבנים האנדוצנטריים יכולים להיחשב סינטגמות בלתי מורכבות משום שצורת הסמיכות באברם הראשון מתחלפת חילוף חופשי בצורת הנפרד: מלא תוכן / מלא תוכן (שם, עמ' 100-101). ספק אם קביעתו תואמת את כל הדוגמות שהביא בקטגוריה זו. האומנם אפשר

חלוקה שונה של סמיכויות שם התואר, הנוהגת על פי עיקרון צורני-סמנטי אחד.⁷ חילקתי את מבני סמיכות שם התואר לשלושה טיפוסים לפי המשפטים שבבסיסם. בשלושתם הסומך עשוי להיות הנושא במשפט העומד בבסיס הסמיכות. שינויים אחדים עשויים לחול במעבר ממשפט זה לצורת הסמיכות.

2.2 טיפוס מס' 1: אדם יפה תואר

במבנים השייכים לטיפוס זה השינוי החל במעבר ממשפט הבסיס לצירוף הסמיכות הוא רק במין ובמספר הנוגעים לשם התואר עצמו: אדם נקי כפיים > כפי האדם נקיות; צרי עין > עינם צרה.⁸

2.3 טיפוס מס' 2: אישה נשוכת נחש

במבנים השייכים לטיפוס זה חל מעבר מפעיל לסביל כשעוברים מהמשפט העומד בבסיס הסמיכות לצירוף הסמיכות, נוסף על השינויים החלים בטיפוס מס' 1. המעבר הוא בדרך כלל מבינוני פועל או מופעל בבניין קל (במשפט הבסיס) לבינוני פעול (בצירוף הסמיכות), כעין "נשך אותם נחש" < נשוכי נחש, או מבינוני של בניין פעיל אחר לבינוני של בניין סביל. הסדירות לפי בניינים אינה מחויבת: "פנים כתומי דמעות" < דמעות מכתומות את הפנים.⁹ אף דוגמות כמו חולת אהבה או טמא מת שייכות לטיפוס זה. הצורות חולה, טמא אינן סבילות מבחינה מורפולוגית פורמלית,

להשתמש בצורת הנפרד במקום בצורת הנסמך בדוגמות מעין יקר מציאות, ברוך מזל, הרת שואה שמביא רוחן בקטגוריה זו? ראה גיא, 1978, עמ' 72, האומר שהגבלת הסומך איננה לשונית אלא עניינית, בליבוי, 1981, עמ' 7-8, וכן גיא, 1996, עמ' 390-391, לעניין השייכות. ראה גם דים, 1986, עמ' 249-250, לעניין מבנים אקסוצנטריים ואנדוצנטריים ולעניין הסמנטי של שיוך בעיקר בעברית. דים מדבר גם על רצף בסמנטיקה של השיוך ולא על קביעות נקודתיות (שם, עמ' 284). מן הזמן האחרון ראה גולדנברג, 1996, עמ' 170-173, המציין שההבחנה בצירופים מסוימים שמביא רוחן כבעלי איבר שני משויך שגויה היא וצריכה תיקון ודיוק (כך, עמ' 171).

7. לצורך הדיון לא התחשבתי במעמד התחבירי של צירוף הסמיכות במשפט, שכן צירוף כזה עשוי להופיע במעמד לוואי – "הנערה כחולת העין", במעמד של תיאור – למשל, "בא יחף רגליים" או בתפקיד תחבירי אחר. לענייננו חשוב היחס הפנימי שבין חלקי הצירוף. מנגזי, 1997 (עמ' 104-105) דן בנקודה זו של מעמדו התחבירי של צירוף הסמיכות במשפט.
8. הדוגמות שאובות מטקסטים מתקופות שונות של העברית, וראה רשימת מקורות בסוף המאמר. נראה לי שרובן משמשות בעברית בת ימינו. עוד דוגמות ראה בנספח.
9. אפשר לראות כמה ממבנים אלו כסמיכות שנוצרה מהשמטת מילת היחס (ראה למשל כבר אצל טבירוב, 1904, עמ' 84). וכך הצורה מוכי חרב נוצרה מ*מוכים בחרב, אך כאמור, מטרתית לתת תיאור אחד לכלל ההרכבים על סוגיהם. לכן בחרתי לכנס גם מבני סמיכות כאלה בטיפוס מס' 2. סוברן (1991, עמ' 171-173) מנתחת ניתוח דומה את הם הלומי רעם: הרעם הלם בהם. לפי החלוקה שאני מציעה צירוף סמיכות זה ישתייך לטיפוס מס' 2: הם הלומים (מ)הרעם; הרעם הלם בהם, וכך – מוכי חרב: החרב מכה בהם.

אך הן מביעות מצב סביל (נובעות מפעלים עומדים). ניתן לשחזר את משפט הרקע לסמיכות: האהבה מחלה (גורמת לחולי) והמת מטמא.¹⁰

2.4 טיפוס מס' 3: אדמה רוויית מים

במבנים השייכים לטיפוס זה הנסמך עשוי לתאר את הסומך או להתקשר אליו סמנטית בלי לעבור גלגול פעיל-סביל. לכן את הדוגמות מטיפוס מס' 3 ניתן לשייך לטיפוס מס' 1, אך הנסמך עשוי לתאר גם את השם העומד לפני צירוף הסמיכות בלי לעבור מפעיל לסביל, ודרושה רק התאמת מין ומספר. בדוגמה "ארץ זבת חלב ודבש" ניתן להניח את המשפטים האלה בבסיס הסמיכות: "הארץ זבה (חלב ודבש)" או "חלב ודבש זבים (מן הארץ)". בדוגמה "פצע שותת דם" ניתן להניח שהמשפטים בבסיס הסמיכות הם: "הפצע שותת (דם)" או "הדם שותת (מהפצע)". בגלל תכונה זו (הנסמך עשוי לתאר הן את הסומך הן את שם העצם הקודם לסמיכות) בחרתי לכנס צירופי סמיכות אלו בקבוצה מיוחדת – מס' 3. אפשר לומר ששמות תואר השייכים לקבוצה זו הם דר-נושאים מבחינה סמנטית-תחבירית,¹¹ לעומת שמות התואר החד-נושאים בדוגמות מטיפוס מס' 1.

שמות התואר מלא וחסר לכל גונייהם הם בעלי התכונה שצינתי. לקבוצה זו שייכים שמות תואר כגון מחוסר, משולל, מודר, נכה(?), מלא, שופע, רווי, ספוג וגם שמות תואר מסוג דולף, שותת, זב ודומיהם.

מבחינה סמנטית חסר ומלא הם שמות תואר המחייבים יחס דר-ערכי. לצורך הגדרתם חייבים להימצא מכיל ומוכל או שלם ופרט ממנו, שלא כשמות תואר כמו שחור, גדול ודומיהם. כך גם כאשר לשמות תואר מסוג קרוב, שהוא בעל שתי נקודות התייחסות.

אין בכוונתי לקבוע אם שמות תואר אלו כיווניים מעיקרם אם לאו, אך כפי שנראה, כיווניות זו, אם הייתה קיימת במקור, מיטשטשת. באוהב/אהוב או בצירופים נשוכת הנחש, דרוסת הזאב ודומיהם יש משמעות לדיוק מבחינת העולם והמציאות ומבחינת התוצאה. חשוב לדעת מי האוהב ומי האהוב, מי הנושך ומי הנשוך ומי דרס את מי, ואשר למלא או לחסר והקרובים להם, התוצאה אחת: מלאות, חוסר או דליפה, בין שהברז דולף בין שהמים דולפים. תמונה דומה מצטיירת בפועלי הלבישה והנשיאה.¹² הקביעה שצירופים אלו דר-נושאים טעונה בדיקה, ואפשר לעשותה על

10. ראה דבריו של אורנן על שינויים לקסיקליים מסוג זה (1964, עמ' 166). עוד דוגמות ראה בנספח. גם במבנים אלו אפשר לראות סמיכות שנוצרה מהשמטת מילת היחס: חולה (מבגלל) אהבה, טמא מת = שנטמא למת; וראה הערה 9 לעיל.

11. ראה קדרי (1976, עמ' 91-92) המדבר על ארגטיב של הפועל מלא כדר-אתרי וכתלת-אתרי. וראה גיא (1978, עמ' 69) המדבר על הפועל מלא בצירוף משלים או סומך. גם מנגוצי (1997, עמ' 106) מדבר על קונפליקט בין שני נושאים פוטנציאליים.

12. ראה להלן §2.4.2.

ידי מציאת משפטים שהם משפטי בסיס לסמיכות. קיומם של משפטים כגון "האדם נכה" או "רגליו נכות", "החדר ספוג ריח" או "הריח ספוג (בחדר)" יכול לאשש את דרך הניתוח שאני מציעה.¹³

2.4.1 בדיקת הצורות "מלא" ו"זב"

2.4.1.1 מלא

בעברית שלנו קביל המשפט "האולם מלא אנשים" ולא "אנשים מלאים את האולם",¹⁴ אך במקרא קבילות ומצויות שתי הדרכים:

וַתִּמְלֵא הָאָרֶץ חֲמֵס (בראשית ו, יא)
 כי מלאה הארץ חמס (בראשית ו, יג)
 וכבוד ה' מלא את המשכן (שמות מ, לד)
 והענן מלא את בית ה' (מלכים א ח, י)
 ושוליו מלאים את ההיכל (ישעיה ו, א)
 והבית מלא ענן בית ה' (דברי הימים ב ה, יג)
 כי מלא כבוד ה' את בית האלהים (דברי הימים ב ה, יד)

הדוגמות מראות בבירור שהצורה מלא במקרא היא דו־נושאית. בימינו השימוש מתאים לדרך ההבעה שבספר דברי הימים, כלומר, "מכיל מלא מוכל", אך גם כאן הפסוק המדבר על כבוד ה' נוקט את הדרך האחרת, אולי מפאת כבוד ה', וה' נשאר בעמדת הנושא.¹⁵ באשר למעמדו המיוחד של כבוד ה' בצירוף מלא, אם פרשנותי זו נכונה, לפנינו דוגמה מעניינת ליחסי תאולוגיה ודקדוק.

אמנם אפשר להסביר שהמשלים של מלא הוא תמיז, שכן מלא נתפס כצורה עומדת והמשלים מאפיינו "מבחינת", "כנוגע ל": הענן מלא "מבחינת הבית", "כנוגע לבית", מתוך ההנחה שמלא – צורה עומדת. ואולם אין צורך לראות כך את המבנה, שהרי קביעה כזאת מסתמכת בין השאר על היקרות הפועל או התואר

13. ההבדל בין שתי הדוגמות אינו נראה מהותי. ההרגשה שחסר משלים (ריח) בדוגמה החדר ספוג לעומת האדם נכה (כאן חוסר כזה אינו מורגש) נובעת מכך שבנכה מגולם הארגומנט גפית ובספוג הגילום חלש יותר, אך לענייננו, השאלה היא אפשרות ההתקשרות לשני הנושאים, וההזדקקות למשלים היא משנית. וראה רובינשטיין במאמריו הרבים, למשל 1979, 1982 ועוד. שיטה זו של אימות טרנספורמטיווי של ההתאמה הסמנטית בין השם לשם התואר כבר הוציע אותה מוראוקה, 1977, ואימצה מנגוצי, 1997, עמ' 106 ועד סוף המאמר.

14. כדי להביע אנשים מלאים את האולם, אנחנו משתמשים בממלאים, כלומר, מכיל מלא מוכל, מוכל ממלא מכיל.

15. וראה את דברי אבן עזרא המובאים אצל חרל"פ (1996, עמ' 250) על הפסוק "מלא כל הארץ כבודו" (ישעיה ו, ג). לדעתה, אבן עזרא הבחין שתי הבחנות: האחת פרשנית – לא כבוד ה' מלא את הארץ, אלא הארץ מלאה את ה', והאחרת תחבירית – המבנה מלא כל הארץ הוא סמיכות שבה הסמך מלא מתאר את הסומך הארץ. עד כאן דבריה. כלומר, הבנתו של אבן עזרא דומה למעשה לשימוש הנוהג בימינו למלא.

בצירוף משלימים ובלעדיהם, ושכיחות מלא בצירוף משלימים אינה נמוכה כלל וכלל, ולכן יש אולי לערער על הקביעה שמלא – צורה עומדת, ומאליו בטל הצורך לראות במשלים של מלא – תמיז.¹⁶

לפי בדיקתי בלשון המשנה, השימוש במלא הוא כשימושנו בו היום: "מכיל מלא מוכל".

2.4.1.2 זב

אפשר לתאר שני משפטים משוערים בבסיס ארץ זבת חלב ודבש:
א. הארץ זבה (חלב ודבש).
ב. חלב ודבש זבים (מהארץ).

עדויות לכך במשפטי רקע: "הכה צור ויזובו מים" (תהלים עח, כ): הנוזל הוא הזב, בדומה לאפשרות ב, ואילו מבחינת המונח ההלכתי הזב והזבה הם האנשים ולא החומר, הנוזל, בדומה לאפשרות א.¹⁷ דבריי אלו מנוגדים לקביעתו של מנגוצי במאמרו שהוזכר לעיל.¹⁸ מנגוצי טוען שהפועל זב הוא למעשה פועל עומד ולכן עדיף לייחס אותו לחלב ודבש כנושא ולא לארץ כנושא. עצם ההגדרה ההלכתית של

16. דיון בעניין ראה רבין, 1977, עמ' 50–52. לא מעט מהדוגמות שרכין מביא לתמיז ניתן לשייך לטיפוס מס' 3. לדוגמה: ידי נטפו מור / מור נטף, ותדרנה עינינו דמעה / ותדר דמעה (מענינו) וכו'. ראה גיא (1996, עמ' 382–386) המביא את המשפטים העומדים לדעתו בבסיס סמיכויות מטיפוס זה, ובכולם במבנה העומק הסומך הוא המושא. בכל זאת בעמ' 386 הוא מביא משפטי רקע למלא: "ראת חמת ה' מלאתי" (ירמיה ו, יא) – *But I'm filled with the wrath...*, לעומת "וכבוד ה' מלא את המשכן" (שמות מ, לד) – *And the presence of the Lord is filling the Tabernacle*. ראה גם חרל"פ (1996, עמ' 219–220) המביאה את דברי אבן עזרא לפסוק: "ומלאו בחיך ובתי כל עבדיך" (שמות י, ו). אבן עזרא אומר: "ומלאו – זו מילה משונה בלשון הקודש" וחרל"פ מסבירה שכיוון שהפועל מלאו בפסוקנו חסר מושא, אבן עזרא מסיק שהוא עומד, והלשון נראית לו משונה, שכן לדעתו, פועל יוצא צריך לבוא בבניין פיעל. עד כאן דברי חרל"פ. כפי שהסברתי לעיל וביתר הרחבה בעבודתי (בליכום, 1981, עמ' 30–35), אין צורך לראות את הפועל מלא כעומד, ודאי לא לפי הופעותיו הרבות בצירוף משלים.

17. יש עדויות לדרכיוניות של צורות אחרות, כגון שותת: "הפצעים שתתו דם", "דם שתת". תיאור דומה למבנים מטיפוס זה נתן רובינשטיין, 1979. במשפט "התקרה דולפת מים" חלה התנוסאות המקום במעבר ממבנה העומק למבנה השטח, ואילו במשפט "מים דלפו מהתקרה" מבנה העומק זהה למבנה השטח. כך מתקבלים שני נושאים אפשריים. וראה גם רובינשטיין, 1977, בעיקר עמ' 68–69; רובינשטיין, 1982, עמ' 65–66, הדן שם בפועל מלא. ראה גם גיא, 1978, עמ' 70. ראה חרל"פ (1996, עמ' 220) האומרת דברים דומים לגבי המילה שרץ העשויה להיות שייכת לטיפוס מס' 3 אצלי. על הפסוקים "ישרצו המים שרץ נפש חיה" (בראשית א, כ), "ושרץ היאור צפרדעים" (שמות ז, כח) חרל"פ אומרת שהפועל שרץ דו-משמעי: אפשר להבין שהמים שורצים צפרדעים, שרץ וכו' אך גם שנפש החיה שרצה במים, שהצפרדעים שרצו ביאור. לדעתו של אבן עזרא, מוסיפה חרל"פ, אין להבין שהשרץ שרץ במים, אלא המים שרצו את השרץ.

18. הערה 1 לעיל.

הזב מוכיחה שאין הדבר כך. והאדם, ובמקרה הזה הארץ, עשויים אף הם לשמש בתפקיד נושא במשפט הרקע לסמיכות.

2.4.2 בינוני פעול בהוראה אקטיבית

מן הראוי לציין את הקרבה של קבוצה זו (טיפוס מס' 3), שכונתה דר-נושאית, אל צורות שבלאו דן בהן במאמרו "בינוני פעול בהוראה אקטיבית":¹⁹ אחוזי חרב במובן 'אחוזי חרב' ודומיהם. בלאו מציין שלדעתו, בפעלים חוזרים ועומדים רווחה התופעה בגלל קרבת הוראתם לפועל הסביל, וכן היא רווחת בפועלי הלבשה והנשיאה.²⁰ הוא מציין שבצירופים מעין ידוע חולי, חשוכי בגדים, רחוך ידיים ורגליים אין צורך לראות צורות שצורתן פעול אך מובנן פעיל = רחוך ידיים ורגליים. בעקבות קביעה זו נראה לי שגם רבות מהדוגמות האחרות המובאות בקטגוריה של "בינוני פעול בהוראה אקטיבית" ניתנות להתפרש כפשוטן, לפחות סינכרונית, ואין צורך לראות סתירה בין הצורה לתוכן. לדוגמה: חגור אפוד בד – אין צורך להניח דווקא "חוגר אפוד בד" בבסיס, אלא אפשר לנתח אף כך: "אפוד הבד חגור" או "האדם חגור" (טיפוס מס' 3).

נראה אפוא שמה שהוגדר טיפוס מס' 3 קרוב למה שבלאו מכנה "פועלי הלבשה והנשיאה" וכן לכמה מן הדוגמות שהוא מביא בקטגוריה של בינוני פעול בהוראה אקטיבית. בלאו עצמו אומר שם: "אין מדויקים במקרים כאלה של יחס הדדי [...] וייתכן שגניטיבוס זה (כפוי טובה, פרוע ראש וכו') השפיע על הרחבת השימוש בבינוני פעול אקטיבי".²¹

בצורות למודי מלחמה, מלומדי מלחמה (שיר השירים ג, ח), ידוע חולי (ישעיה נג, ג) וידועי צו (מלך בשר ודם, עמ' 165) אין צורך לראות דווקא "לומדי מלחמה" או "ידועי חולי", אלא אפשר לשייכם לטיפוס מס' 1: "שחוליו ידוע, מוכר", "המלחמה למורה, מוכרת" (נסיבות המלחמה מוכרות, הם רגילים בשכמותה).²²

19. בלאו, 1953, עמ' 67–81.

20. וראה שם, עמ' 71, 79. בלאו מדבר על פועלי לבישה ונשיאה היוצאים לשני עצמים.

21. שם, עמ' 73, הערה 1. כמו כן בלאו מציין שבלשון המשנה הבינוני הפעול מספק גוון שונה מגוון הבינוני הפועל. בשימוש בבינוני הפעול מורגש תיאור המצב בהווה, הנובע מן הפעולה והקשור לעבר (הגוון השמני). אולי זה המקום להביא את דברי המדרש בבראשית רבה (ג, ט; עמ' 525) על הפסוק "וידבר אל חתניו לוקחי בנותיו" (בראשית יט, יד): "ארבע בנות היו לו שתיים נשואות ושתיים ארוסות, לוקחי אין כתיב אלא לוקחי". ופירושו, "חתניו" הם שכבר נשאו את בנותיו, "לוקחי בנותיו" שאירסו את בנותיו ועתידים לישא אותן. גם אם הכוונה אינה לצורה לָקַח אלא לִלְקֹחַ (ראה דבריו של בראש-ר אשר בעניין, 1977, עמ' 95–102), מעניינת ההבחנה בין שתי הצורות.

22. וראה גם בלאו, שם, עמ' 102, הערה 3. ראה גם התייחסות למבנים אלו אצל מנגוצי, 1997, עמ' 109–110. והשווה למלומדי חוק (מלחמת בני אור, עמ' 316).

3. שכיחות סמיכות שם התואר ומבנים חלופיים בתקופותיה של העברית²³

3.1 מהטבלה המובאת בספרו של אבא בנדויד "לשון מקרא ולשון חכמים"²⁴ משתמע, שצורות מעין גבוה בקומה תופסות בלשון חכמים את מקומה של גבה קומה המקראית. גם הורביץ²⁵ מציין כי "שלא כנוהג בעברית המקראית הקדומה, נוטה לשון חכמים להרחיק את מבנה הסמיכות שמעין גבה קומה ומעדיפה את המבנה גבוה בקומה"²⁶. דרך אחרת הממירה את סמיכות שם התואר מובאת בספרו של בנדויד,²⁷ "בהיפוך הסדר, שם ותיאורו": במקום מגולחי זקן – "מה לך זקן מגודל", במקום שפל רוח – "שדעתו שפלה". נראה שדרך הבעה זו, שם ותיאורו, משמשת בכל שכבות הלשון,²⁸ וייתכן שבנדויד התכוון לשימוש במשפט זיקה המכיל כינוי מוסב. הרושם שדרך זו אופיינית ללשון חכמים אולי מקורו בשימוש בשי"ן הזיקה.²⁹

ניסיתי לברר קביעות אלו. האם מבני הסמיכות קיימים לצד המבנים האחרים או שמא נעלמו לגמרי בלשון חכמים? האם לשון חכמים אחידה בעניין זה ויכולה להיחשב חטיבה אחת או שמא התקבל הרושם משכבה מסוימת בה?³⁰ כמו כן ניסיתי לברר האם קיימים מבנים חלופיים לסמיכות שם התואר כבר בלשון המקרא, עמדתי במידת-מה על שכיחות המבנה בלשון ימי הביניים וביררתי מה מעמדן של צורות הסמיכות והצורות החלופיות בעברית החדשה.³¹

3.2 ממצאים ומסקנות

3.2.1 במקרא שכיחה, כמובן, הסמיכות על דרך יפה תואר, דקות בשר, אך קיימים גם מבנים חלופיים. לדוגמה: "ועשהאל קל ברגליו" (שמואל ב ב, יח) במקום

23. לעברית החדשה ייוחד 48 להלן.

24. בנדויד, 1971, עמ' 464–465.

25. הורביץ, 1972, עמ' 153.

26. וכן ראה הורביץ (1967, עמ' 85) המדבר על הנאמר במזמור קנא במגילות ים המלח: "הגבוהים בקומתם היפים בשערם, לא בחר ה' אלוהים בם". הורביץ מציין שהלשון המאוחרת ניסתה להשתחרר מכבלי סמיכות זו.

27. שם, עמ' 465.

28. לדוגמה: "כי קולך ערב ומראך נאוה" (שיר השירים ב, יד). וראה גם פרוכטמן (1987, עמ' 85) המציינת שלשון זו מאוחרת. במבנה מסוג רגליו קלות היא עוסקת אגב דיונה במבנים מסוג היא נראית נחמד / היא נראית נחמדה: "הביצוע התחבירי מאפשר את הצבת האדם שעליו מדובר כנושא תחבירי ויש כאן מעין התהליך שייצר את 'הוא קל רגליים' במקום 'רגליו קלות'".

29. ייתכן שכונתנו הייתה להתמעטות השימוש בסמיכות שם התואר והתרבות השימוש בדרכים אחרות, אך גם קביעה זו טעונה בדיקה.

30. כל זאת, כמובן, רק על סמך הקורפוס הנבדק. ראה בראש הרשימה הביבליוגרפית שבסוף המאמר.

31. בדיון במבנים החלופיים לא הבדלתי בין טיפוסים.

הצורה הצפויה *קל רגליים,³² תמים אתה בדרכיך (יחזקאל כח, טו), ואפילו מה שיכול להיות המשפט בבסיס הסמיכות, למשל: "יען אשר גבהת בקומה" (יחזקאל לא, י).³³ כלומר, ניצני דרך ההבעה החלופית נמצאים כבר במקרא.

3.2.2 במגילות ים המלח קיימים מבנים על דרך הסמיכות. במגילת מלחמת בני אור בבני חושך דוגמות רבות וביניהן: קלי רגל, רכי פה, ארוכי רוח (עמ' 296), נדיבי לב, מסי לבב (עמ' 316), עניי רוח, תמימי דרך (עמ' 340), רמי קומה (עמ' 342) ועוד. גם במגילת ההודיות קיימים מבנים כאלה: ישרי דרך (עמ' 67), ענוי רוח (עמ' 185). קיימים גם מעט מבנים חלופיים, למשל: גבוה בקומה (קטע 7, שורה 3, עמ' 237). ייתכן שלכאן שייך אף הצירוף: מלאים בתכונן ימיהם (מלחמת בני אור, עמ' 296) המופיע במקום צורה אפשרית – "ימיהם מלאי תכונ".³⁴

3.2.3 לשון חכמים

3.2.3.1 בלשון המשנה, כפי שהיה אפשר לצפות, אין דוגמות רבות בהיות הקורפוס הלכתי בעיקרו. ואולם עיון בדוגמות שנמצאו מלמד כי במשנה יש כמה וכמה היקרויות של סמיכות שם התואר: נקיי הדעת (גיטין ט, ח),³⁵ פרועי ראש (כלים א, ט), [בהמה] נקובת הושט (חולין ג, א) ועוד. גם דרך ההבעה התחליפית משמשת במשנה, לדוגמה: "שני שעירי יום הכפורים מצותן שיהיו שניהן שוין במראה ובקומה ובדמים" (יומא ו, א; כאן מקרה של ריבוי סומכים פוטנציאליים), אך אין להסיק מקיומה שדרך הסמיכות נדחקה בחטיבה זו של לשון חכמים.

3.2.3.2 במכילתא דרבי ישמעאל המצב דומה לזה שבלשון המשנה. כלומר, מבני סמיכות שם התואר מצויים כאן, כגון "ואת צעירת הרגליים" (פסחא יד; עמ' 51)³⁶ או "פקחים – אלו פקחי הדעת" (כספא כ; עמ' 328). יתרה מזו, נדמה לי שהדוגמות הבטוחות היחידות למבנה החלופי הן מהטיפוס "אסור/מותר בהנאה, במכירה".

3.2.3.3 בתלמוד הבבלי נבדקו רק כמה ערכים בקונקורדנצייה ונמצאו מבני סמיכות וכן מבנים חלופיים. בגלל צורת הבדיקה לא ניתן בידי להסיק מסקנות על

32. והשווה לקלי רגל (מלחמת בני אור, עמ' 296).

33. בפיוט הקדום "אתה גאלת" (גולדשמידט, 1960, עמ' 95) נאמר: "גם שם רבו כעפר הארץ / כארזי הלבנון גבהו בקומה" (על השורה בפיוט העיר לי פרופ' יוסף יהלום). וראה עוד דוגמות בסוף המאמר. בדוגמות שהובאו מהמקרא בא הסומך בכינוי. וראה גם הורביץ (1972, עמ' 153) המדבר על ישרים בלבותם.

34. ותודה לפרופ' אלישע קימרן שהסב את תשומת לבי לצירוף זה.

35. בכ"י קאופמן: בקיי הדעת.

36. בגרסה אחרת: שעירת הרגליים.

שכיחותם היחסית, אך אלו ואלו קיימים. לדוגמה: צרי עין (סוטה מז ע"ב), פתוי הראש (ברכות נח ע"ב) לצד קטן – קטן בנכסים (בבא קמא פו ע"א), עני בדעת (כתובות סח ע"א) ועוד.

3.2.3.4 בבראשית רבה, שהוא מדרש אגדה, נודמנו דוגמות רבות יותר מאשר במשנה או במדרש ההלכה. במדרש זה מתמעטות במידה ניכרת תבניות סמיכות שם התואר ועולה שכיחות המבנה החלופי על דרך "גבוה בקומה". לדוגמה: "אילני מאכל על ידי שהן כבדים בפירותיהם [...] אילני סרק על ידי שהן קלין בפירותיהם" (טז, ג; עמ' 146), "ואויל שפתיים (משלי י, ח) – זה לוט שהיה אויל בשפתיו" (נב, ג; עמ' 543), "אברך – אב בחכמה ורב בשנים", אבל נבוכדנצר טפסר – טפס בחכמה שר בשנים" (צ, ג; עמ' 1102), "שהיו מגונים בלשונם" (צד, ח; עמ' 1180). זאת ועוד. מבנה סמיכות שם התואר כמעט אינו קיים בבראשית רבה, אלא במקרים שהסמיכות מופיעה בהם בעקבות ביטוי מקראי, למשל: "יוסף חסר לב" (פז, א; עמ' 1061), בעקבות משלי ז, ז "אבינה בבנים נער חסר לב". אפילו במקרים כגון אלו הסמוכים לציטוט מקראי אין התמונה אחידה: "ואויל שפתיים" (משלי י, ח) – זה לוט שהיה אויל בשפתיו" (נב, ג; עמ' 543), כנזכר לעיל. גם הופעת שם התואר לאחר השם שכיחה כאן: "חכלילי עיניים (בראשית מט, יב) – אלו בני דרום שעניניהם כחולות" (צח, י; עמ' 1261), "מה יוד זה קומתו כפופה, כך הן הרשעים קומתם כפופה" (יב, י; עמ' 109).

3.2.3.5 סיכום הממצאים בלשון חכמים

לשון חכמים אינה אחידה בשכיחות המבנים המחליפים את סמיכות שם התואר. מבדיקתי נראה ששכיחות התחליפים עולה במידה ניכרת בבראשית רבה, המייצג את לשון חכמים ב, אך לא ניתן לקבוע קביעה דומה לגבי לשון המשנה ומדרש ההלכה שבדקתי. מכל מקום, אפילו במקורות המאוחרים יותר לא נעלמו מבני הסמיכות לגמרי.³⁷

3.3 בלשון הפיוט התרחבה כצפוי סמיכות שם התואר, כפי שתופעות מקראיות אחרות, מקצתן נדירות, פשטו והתרחבו. הבדיקה בלשון הפיוט כוללת רק דוגמות אקראיות. אביא את דבריהם של אחרים בעניין. יהלום מציין³⁸ שהפייטנים אהבו להשתמש בהרכבי שם תואר ואף חידשו כמה וכמה הרכבים.³⁹ יהלום דן גם בתרומתה של היוונית להתפשטות המבנה ומציין

37. ברצוני לשוב ולציין שבדקתי רק טקסטים מייצגים, וקביעה זו נכונה רק לגביהם.

38. יהלום, 1973, עמ' 50, 21.18.

39. גם א' אלדר מזכיר מבנה זה (אלדר, 1978), והוא מציין שחביבה הייתה על הפייטנים החלפת תואר מלווה התוכף לשם בשם נסמך (וראינו שלעיתים גם בשם תואר נסמך). השימוש בשם

שמקור ליצירתם של הרכבי שמות תואר חדשים שימשו גם הרכבי שמות תואר ביוונית שתורגמו לעברית.⁴⁰

ריבוי מבנים כאלה מצוי בפיוט של ינאי.⁴¹ הפיוט בנוי כולו מסמיכות שהנסמך בה הוא בינוני העשוי לשמש שם תואר או שם תואר במשקל אחר. לדוגמה: אבירי אומץ, עדורי אמת, עמוסי בטן, דלולי פועל, גלומי ראשי וברואי קרח.⁴² כנאמר לעיל, יש להניח שסמיכות שם התואר נעשתה רווחת יותר בלשון הפיוט.

3.4. כצפוי, בלשון המשוערכת התרווח המבנה בהשפעת הערבית. כתב על כך גושן-גוטשטיין: "הסמכת שם התואר לשם העצם המיועד נדירה מאוד בלשון המקרא ואילו בלשון המשוערכת נפוצה מאוד".⁴³ בין הדוגמות שהביא גושן – הארץ כדורית התמונה, עשוק הלב, טרוד הרעיון.⁴⁴

4. עברית חדשה

4.1. בעברית החדשה קיים מבנה סמיכות שם התואר לצד המבנים האחרים. נראה שבדיבור אין מרבית להשתמש בצורות על דרך גבוה בקומה, אך כל המבנים משמשים בעברית הכתובה. ניסיתי לבדוק אם סמיכות שם התואר היא סמן סגנוני

התכונה במשמעות מוחשית אינו שייך לענייננו במישרין. פסוק כמו "ולא שמעו אל משה מקצר רוח ומעבדה קשה" (שמות ו, ט) עשוי אולי להתפרש כמכוון אל ביטוי כמו "מקשי העבודה".

40. יהלום, 1973, עמ' 84–85, וראה למשל בתרגום טשרניחובסקי לאיליאס: "אכילס מהיר הרגילים", "הרה לבנת הזרועות", "הנערה עליזה העין", "אתנה תכולת העין", "דברן יפה קול", "מזבח יפה בניין" ועוד דוגמות רבות. הדוגמות לקוחות מהתרגום לשיר הראשון, עמ' 4 ואילך.

41. מ' זולאי, פיוטי ינאי, עמ' שלב. תודתי לפרופ' מנחם קיסטר שהעיר לי על כך.

42. דוגמות אלה משקפות מבני רקע השונים זה מזה: עדורי אמת – האמת עזורה (נעדרת מהם), עמוסי בטן – בטנם עמוסה, דלולי פועל – פועלם דלול; כל אלה שייכים לטיפוס מס' 1, לעומת גלומי גוש – הגוש מגלם/גילם אותם (התגלמות מגוש), ברואי קרח – הקרח ברא אותם (הם ברואים מקרח), השייכים לטיפוס מס' 2. המקור לעדורי אמת הוא כנראה ישעיה נט, טו: "ותהי האמת נעדרת". המקור לעמוסי בטן הוא, כנראה, "העמוסים מני בטן" (ישעיה מו, ג). מעבר זה ממבנה משפט לצירוף שמני אופייני לשיטת הכינויים שנקטו הפייטנים.

43. גושן-גוטשטיין, 1951, עמ' 32. אמנם הדיון כאן הוא בהסמכת שם תואר לשם עצם מיועד דווקא, אך הדוגמות נוגעות לענייננו. הכוונה היא להתרווחות סומך מיועד שאינו מיידע את צירוף הסמיכות כולו בעברית המשוערכת. ותודה לפרופ' גדעון גולדנברג שהעירני לאחרונה על עניין היידוע כאן.

44. וראה גם קרדי, 1970, עמ' 21. למעשה, בלשון זו נוהג המבנה בדומה למבנה בערבית – סמיכות מדומה, בלתי אמיתית, השונה מהסמיכות הרגילה. הדבר מתבטא בעניין היידוע, למשל.

אצל סופרים מסוימים.⁴⁵ בהנחה שלפחות לגבי לשון חכמים ב נכונה הקביעה שסמיכות שם התואר נתמעטה לעומת המבנים החלופיים,⁴⁶ בדקתי בכמה ספרים שנכתבו בסגנון המקורב ללשון זו אם מבנה הסמיכות זוהה כגורם אופייני וחשוב ביצירת רושם של סגנון מקראי. למעשה, היה צורך לבדוק את היעדר סמיכות זו מספרים שנכתבו על דרך לשון חכמים. זו בדיקה של סמן שלילי – היעדר הצורה המזוהה כמקראית בעיקרה לעומת הופעת צורות חלופיות.

4.2 מלך בשר ודם

בהר (1972) מציינת בסיכומה כי שמיר אמנם ניסה לכתוב את "מלך בשר ודם" בלשון חז"ל, לשון התקופה שהסיפור מתרחש בה, אך חסרים בספר קווים חשובים, בייחוד קווים הבאים בכתבי יד דווקא, וגם לא נופו מלשונו דרכי לשון מקרא. בכל זאת, לשון הספר זכתה להערכה מרובה בגלל קרבתה ללשון חכמים.⁴⁷ מבדיקת שכיחות סמיכות שם התואר ומבנים חלופיים נראה שבספר מרובים מאוד צירופים על דרך הסמיכות. לדוגמה: סטוף קלסטר, מהיר העין, מעוטי שריון ועוד רבים. מצויות גם דרכים חלופיות להבעת התארים, לדוגמה: ופניו שטופים בזיעה ובדמעה, קלים הם בקשת, וינאי הופיע בזיקוף קומה ועוד. כיוון ששמיר השתמש בסמיכויות שם התואר, ברור שלא חש שמבנה זה הוא סמן סגנוני האופייני ללשון המקרא דווקא.

4.3 טיל אולנשפיגל

הדעות חלוקות בעניין האופי שנושא תרגומו של שלונסקי ליצירה זו. יש בו קווים בולטים המאפיינים את לשון חכמים כגון בניין נתפעל (נסתלק), זמנים מורכבים (היו שותים, היו יושבים), שימוש מרובה בשמות פעולה במשקלים האופייניים ללשון חכמים – מיתה, קריצה; מילים ומשקלים המופיעים בלשון חכמים: יוצאנית; מיליות: כל אימת ש-, כיוון ש-, כשם ש-, עכשיו ש- ועוד קווים אחרים. נראה ששלונסקי כתב כאן בלשון ששאבה מלשון רש"י ומהלשון הרבנית שאי אפשר לנתקה לחלוטין מלשון חכמים,⁴⁸ אך ודאי שיש בתרגומו יסודות לשוניים

45. יש לסייג ולומר שבדקתי רק בלשונם של סופרים שהתכוונו לתת ללשונם גוון חז"לי ולא בספרות עברית שאינה מסומנת מבחינת רובד לשון עתיק שהיא מבקשת להידמות אליו.

46. ייתכן שתופעה זו באה במסגרת הכללית יותר של דחיית צורות סינתטיות מפני צורות אנליטיות להבעת הסמיכות, כפי שמציין בלאו, 1954, עמ' 26.

47. בהר, 1972, עמ' 3-4, 85.

48. ראה, למשל, את דבריו של יפה, 1966, עמ' 226 ואילך. הוא מציין לעניין תרגום "טיל אולנשפיגל" ששלונסקי סיפר ("הארץ", 27.1.50) כי בשעה שעסק בעבודה זו, נתבשם מספרים שסייעו לו למסור בתרגומו את ייחוד הזמן והמקום באמצעים לשוניים. בין שאר המקורות השתמש גם בספר "צמח דוד" לדוד גאנו, שלשונו לשון רבנית. וראה גם את דברי אבינרי, 1979, עמ' 103.

מקראיים במובהק, כגון המקור המוחלט ידוע ידע, אהוב לא אהבה, וביטויים מקראיים הילד איננו ומי ישלם? נחמד למראה ועוד.⁴⁹

בדקתי איך שלונסקי משתמש בסמיכות שם התואר ובתחליפיה.⁵⁰ לפי הגודש והמגוון העצום של הדוגמות מטיפוס סמיכות שם התואר ברור ששלונסקי לא היסס להשתמש בדרך זו. לדוגמה: "איש עלוב ותמים דרך", "קני הקלע רחבי הפימה", "איישה נאה חכלילת פנים", "המלקחיים ארוכי הידותיים", "גוף ארך אף וצהוב פנים" ועוד הרבה. אם אמנם ניסה שלונסקי לשוות לתרגומו אופי של לשון חכמים, לא הפריע לו מבנה זה ליצירת הרושם הנדרש. גם הדרכים החלופיות מצויות בשפע בספר. "נער רך בשנים", "זקנה ארכנית בגוף ודלה בבשר", "שטוף בזימה" ועוד. כמו כן השתמש שלונסקי בשם התואר לאחר שם בכינוי מוסב: "ילדה צנומה שפניה זועפות" (במקום הצורה האפשרית *זעופת פנים), "נוזיר אחד היה שם... והיו פניו מדושנים" (במקום הצורה האפשרית *מדושן פנים). לפי האמור לעיל, שלונסקי לא הרגיש שסמיכות שם התואר היא סמן סגנוני המציין חטיבת לשון מסוימת.

4.4 "עד הנה" לעגנון

מקובלת הדעה שלשוננו של עגנון קרובה ללשון חכמים, לפחות ביצירותיו המאוחרות יותר.⁵¹ בדקתי את הסיפורים שבכרך "עד הנה", וכיוון שנכתבו אחרי 1953, יש מקום להניח שנכתבו על דרך לשון חכמים.⁵²

לפי הבדיקה שערכתי, עגנון ממעט הן בצירופי סמיכות שם התואר הן במבנים על דרך יפה בתוארו, והוא מעדיף מהם את הדרך האנליטית הפשוטה: שם התואר מופיע אחרי שם העצם. לדוגמה: בסיפור "שבועת אמונים" – "תמרה הקטנה שערה אפור ועיניה כחולות" (עמ' רנט). בסיפור "לילה מן הלילות" – "בא אצלי אדם אחד שפניו ארוכות וזקנו שמח" (עמ' ריד). בסיפור "אבי השור" – "עבר עליו שכנו אחר וראה שפניו רפויים ודעתו נמוכה וברכי כושלות" (עמ' שמ). בסיפור "עד הנה" – "לוטה הבכירה עגלגולת הייתה ושערה חום ופניה חלקות. אחותה דקה הייתה ושערה שחור כזפת ומצחה מקומר וראשי לחייה בולטים" (עמ' ח).⁵³ עגנון משתמש

49. ראה את דבריו של קורצווייל בעניין, המובאים במאמרו של יפה, 1966, עמ' 227.

50. יש לציין שלא השויתי את התרגום למקור. ייתכן ששפת המקור היא שהשפיעה על הבחירה בסמיכות או בדרכים האחרות.

51. ראה, למשל, את דבריו של רבין (1966) בעניין בעיית תרגום ש"י עגנון, או את דבריו של בנודיד (1971, עמ' 254) האומר: "בשנות הכוח, הבינה והעמידה גיבש לו העדפה ברורה כמעט מוחלטת לצד לשון חכמים והיא דרכו עד היום הזה. בשנת 1921 עוד מצויים אצלו ו"ו ההיפוך, מכאן, עם שיירים של תרגומי לעז מכאן, אבל ב-1953 נמחק הכל ואיננו (חרץ) מיצירות מעטות כתובות מקרא ושלל היה טעם לשנותן מעיקרן".

52. ראה את דבריו של דה-פריס (1966, עמ' 79) על הסיפור "פרנהיים".

53. קדרי (1980, עמ' 42) מדבר על שכיחות השימוש בשם התואר לעומת השימוש בסמיכות. אין

בצורה גבוהה/גבהן ולא בגבה-קומה ("עם כניסת היום", עמ' קעו). בין המבנים על דרך גדול בקומה (ומספרם מועט) – "צמחי הים הצנועים בגוניהם" ("שבועת אמונים", עמ' רפג), "ישב רכניץ שלם בנפשו" ("שבועת אמונים", עמ' רפח),⁵⁴ "והוא קל ברגליו" ("עידו ועינים", עמ' שסב).⁵⁵

בנוגע לסמיכות שם התואר אצל עגנון, בכמה מסיפוריו אין אפילו דוגמה אחת למבנה זה, כגון ב"תהילה" וב"המלבוש", ובסיפורים האחרים מצאתי מעט מאוד דוגמות, ובהן: "יפו יפת ימים" ("שבועת אמונים", עמ' רפג), "אדם קטוע מזל" ("פרנהיים", עמ' שלא). יוצא דופן הוא הסיפור "ותרב חכמת שלמה", שתוכנו מקראי ואף שמו מעיד על לשונו. דווקא בסיפור זה עגנון גודש סמיכויות שם תואר: תועי לבב, פורעי עצות, טובי לב, מעוטי תורה, חסרי דעת, גסי רוח וצרי עין. ואולי יצא סיפור זה ללמד על הכלל. על פי הקורפוס המצומצם שנבדק אולי אוכל לקבוע בזהירות שיתכן שעגנון אכן חש שסמיכות שם התואר היא אחד הסמנים האופייניים לחסיכת לשון מסוימת (מקראית?) והמעיט להשתמש בה בסיפורי הכתובים על דרך לשון חכמים (לפי הקורפוס הנבדק). אמנם ייתכן שחוסר השימוש במבנה זה נובע ממה שנאמר עליו "שמשפטי קצרים ופשוטים",⁵⁶ אך כפי שצינתי, מאלפת העובדה שדווקא בסיפור ששמו ותוכנו מקראיים, הרבה עגנון להשתמש בסמיכות.⁵⁷

5. הערות

5.1 לפי הבדיקה שערכתי נראה שלעיתים קרובות בחירת הסמיכות או דרך חלופית תלויה בעצם המתואר, והיא קולוקטיווית. ייתכן שקיים הרגל להשתמש דווקא בסמיכות כשהמדובר במילה מסוימת ובדרך אחרת כשמדובר במילה אחרת. כך,

הוא מדבר על סמיכות שם התואר כסמן סגנוני אצל עגנון, אך הוא מציין (עמ' 48) שעגנון ממעט להשתמש בשמות תואר בכלל. ראה גם את הדוגמה שהוא מביא (עמ' 76) בשביל טובת עין.

54. השווה שבת לג ע"ב: "ויבא יעקב שלם, ואמר רב שלם בגופו שלם בממונו שלם בתורתו", וכן רש"י לבראשית לג, יח.

55. דוגמה זו מצויה במקרא: "ועשהאל קל ברגליו" (שמואל ב ב, יח).

56. רבין, 1966, עמ' 233: "בלשונו של עגנון חסרים הרבה ממבני המשפט המסובכים הקיימים בלשון הבינונית. סיפוריו נעים במשפטים קצרים שהחיבור שכיח בהם מן השעבוד".

57. וראה את דבריו של חיים שטרן (1996, עמ' 52) הגורס כי "עגנון השתמש בצירוף של המילים המקראיות נפשו ובשרו, כשמדובר בניבור מקראי, יצחק, ואילו בסמוך לאותו משפט, כשלא מדובר ביצחק אלא יש פנייה של הטפת מוסר לקורא, בחר להביע אותו רעיון במילה גופו מלשון חכמים". לדעת שטרן עגנון היה אפוא ער מאוד לשימוש במילים מקראיות לעומת חז"ליות. גם בקטגוריות תחביריות כך, למשל בעמ' 102–124 דן שטרן בהופעת אצל או לפני כתלויים בהקשר, בסמנטיקה, במשתתפים בשיח ועוד.

למשל, כל הדוגמות בתלמוד שמופיעה בהן המילה לב הן על דרך הסמיכות דווקא וכך גם בבראשית רבה.

5.2 כפי שכבר ציינתי, ייתכן שבמדרש הבחירה בדרך הסמיכות מושפעת מהציטוט המקראי הסמוך. מעניין להשוות את הלשון הנקוטה במגילה טז ע"א: "והמן נדחף אל ביתו אבל וחפוי ראש, אבל על בתו וחפוי ראש על שארע לו" (סמיכות בסמוך לציטוט המקראי), ללשון ביומא עז ע"א: "ודוד עולה במעלה הר הזיתים עולה ובוכה וראש לו חפוי" (ללא מבנה סמיכות). ואולם אפילו במקרים שהמדרש בא בהם מיד לאחר ציטוט מקראי, ננקטת לעתים דרך הבעה אחרת: "ואויל שפתיים (משלי י, ח) – זה לוט שהיה אויל בשפתיו" (בראשית רבה נב, ג; עמ' 543).

5.3 דרך הסמיכות שבה הנסמך הוא שם תואר והמבנים החלופיים יכולים להביע תוכן אחר: צעירי השבטים (בראשית רבה, עה, ה; עמ' 884), היפה בנשים (שיר השירים א, ח). מבנה הרקע כאן אינו השבטים הצעירים או הנשים היפות. למעשה, יש כאן צמצום בתחולת הסומך: לא כל השבטים אלא רק הצעירים שבהם (שם התואר מתאר חלק מן המתואר-הסומך).⁵⁸ ההבדל בניתוח הסמיכויות אינו נובע מטיב הנסמך: אדם גדול אף = אפו גדול; גדול הרבנים \neq הרבנים גדולים, ותלוי בסומך ובמעמדו התחבירי של הצירוף כולו במשפט. הסומך מכיל בדרך כלל פרטים רבים מסוג אחד או שהוא שם קיבוצי והנסמך מצמצם את תחולתו. שם התואר בצירופי סמיכות כאלה תופס בדרך כלל מעמד תחבירי של גרעין הצירוף השמני במשפט הרקע ולא של לוואי: אדם אדום זקן – לוואי, ואילו גדולי ישראל, צעירי הצאן, טובי הקהל מופיעים כגרעין השם: הצעירים שבצאן, הטובים שבקהל ולא *הקהל הטוב.

5.4 יש מבנים שנראים כבעלי מעמד ביניים בין מבנה הסמיכות ובין המבנה המחליף: "[בזך] גְּדוּשׁ קטורת" (תמיד ה, ד), "כרם נְטוּעַ ירק" (ערלה ג, ט) נראים כעומדים בין גְּדוּשׁ קטורת, נְטוּעַ ירק לבין גְּדוּשׁ בקטורת, נְטוּעַ בירק. מעניינת הדוגמה "סמוכות שלו טמאין מדרס" (שבת ו, ח). נראה שהשימוש בצורת הנפרד מקשה על ההבנה, והצורה שהייתה עשויה להיות מובנת יותר היא "סמוכות טמאי מדרס", כלומר סמוכות שהמדרס מטמא (טימא) אותן. כך גם לגבי "עגלה של קטן טמאה מדרס" (ביצה ב, י).⁵⁹

5.5 מעניינות הדוגמות טיפש בחכמה (בראשית רבה, צ, ג; עמ' 1102) ורדום בשינה ("טיל אולנשפיגל", עמ' 367), שבהן חכמה ושינה הופכות למעשה לקנה מידה

58. ראה את דבריו של אורנן, 1964, עמ' 146.

59. ראה ארנטריו, 1978, עמ' כ-כא.

ניטרלי ומאבדות את הערך הסמנטי הבסיסי שלהן, בדומה לשימוש במילה גודל (גודל קטן).⁶⁰

5.6 בכל המקרים שעִמָּתִי את צורות הסמיכות מול צורות חלופיות הנחתי ששתי האפשרויות תיתכנה מבחינה תחבירית וסמנטית. לעתים ייתכן שדרך הסמיכות מנועה ואז אין מקום לדבר על דרך חלופית להבעה. כך יהיה כנראה כשיש שני מתארים, לדוגמה: "שערה אפור בלונדיני" ("שבעת אמונים", עמ' רלד). במקרה זה מנוע השימוש בצורת הסמיכות *היא אפורה בלונדינית שיער. נראה לי שמנועה גם מילה לועזית בעמדת נסמך.⁶¹

5.7 לעתים הכותב משתמש בשם פעולה בעמדת נסמך במקום בשם תואר. במקום לומר בא יתף רגליים וגלוי ראש, שלונסקי כותב "בא בייחוף רגליים ובגילוי ראש" ("טיל אולנשפיגל", עמ' 76). במקום לומר "הופיע זקוף קומה ופשוט ידיים", כותב שמיר "הופיע בזיקוף קומה ובפישוט ידיים" ("מלך בשר ודם", עמ' 101). שימוש בשם פעולה בעמדת הנסמך במקום השימוש בשם תואר מתאים יותר למבנה הרגיל של הסמיכות בשפה, שבה הנסמך הוא שם עצם.⁶²

6. סיכום

במאמר זה דנתי בסמיכות שם התואר מבחינה מבנית-סמנטית. את המבנים השייכים לקטגוריה זו חילקתי לשלושה טיפוסים, והרחבתי את הדיון בטיפוס מס' 3, שכונה "דר־נושאי" ובזיקת מבנים מטיפוס זה למה שכינה בלאו "בינוני פעול בהוראה אקטיבית".

הבאתי דרכים המחליפות את סמיכות שם התואר: מבנים על דרך גבוה בקומה; השם ולאחריו תוארו: אדם שקומתו גבוהה. הראיתי גם שלא תמיד מבנה הסמיכות שנדון והמבנים המחליפים אותו משקפים אותו תוכן.

בחלקו השני של המאמר דנתי בשכיחות סמיכות שם התואר בתקופותיה של העברית.

60. השווה למשכילי בינה (מלחמת בני אור, עמ' 318).

61. ראה קדרי, 1980, עמ' 155, על כפל שמות תואר לוואיים.

62. כמובן, אין זו קביעה דיאכרונית. אלדר (1978, עמ' 127) מציין שהמעשה החביב על הפייטנים היה להחליף תואר מלווה התוכף לשם – בשם נסמך. דוגמה: בא בחימוץ בגדים הנובע מחמוץ בגדים שבמקרא. אם כן, לפנינו כמה דרכים להבעה: אדם בעל בגדים חמוצים / בא חמוץ בגדים / בא בחימוץ בגדים / אדם שבגדיו חמוצים בא. הן הצירוף בא חמוץ בגדים הן הצירוף בא בחימוץ בגדים באים במעמד אדוורביאלי.

המסקנות העיקריות היו:

א. כבר בלשון המקרא מצויים סימנים למבנה על דרך גבוה בקומה, כגון קל ברגליו, ישירים בלבותם, אם כי הדרך השלטת בה היא סמיכות שם התואר.

ב. בלשון חכמים לא נעלמה סמיכות זו כלל וכלל. היא מופיעה לצד דרכים חלופיות, לפחות בלשון חכמים א.

אין לראות בלשון חכמים חטיבה אחת לעניין סמיכות שם התואר. יש להבדיל בין לשון המשנה, שמרובים בה יותר צירופי הסמיכות, ובין לשונו של מדרש האגדה שנבדק (בראשית רבה), שמרובות בו יותר הדרכים החלופיות. אף אי אפשר לומר שהמבנה על דרך גבוה בקומה מחליף בכל רובדי לשון חכמים את הסמיכות המקראית על דרך גבה קומה.

בחלקו השלישי של המאמר דנתי בסמיכות שם התואר כסמן סגנוני אצל כמה סופרים ומתרגמים. מבין הספרים שבדקתי ושכוונו להיכתב על דרך לשון חכמים, ייתכן שרק עגנון בסיפוריו ב"עד הנה" ראה בסמיכות שם התואר סמן סגנוני ללשון המקרא ונמנע מלהשתמש בה, אלא בסיפור "ותרב חכמת שלמה", ששמו מעיד על זיקתו למקרא. בספרו של משה שמיר "מלך בשר ודם" ובתרגומו של אברהם שלונסקי ל"טיל אולנשפיגל" לא הורגש, כנראה, מבנה סמיכות שם התואר כסמן סגנוני, ולפיכך הם לא נמנעו מלהשתמש בו.

נספח: סמיכות שם התואר – מבחר דוגמות⁶³

סמיכות – טיפוס מס' 1

מקרא

ויהי יוסף יפה תאר ויפה מראה (בראשית לט, ו).

נקי כפים ובר לבב (תהלים כד, ד).

מגילות ים המלח

קלי רגל, ורכי פה, וארוכי רוח (מלחמת בני אור בבני חושך, י [6], שורה 11; עמ' 296).

נדיבי לב (מלחמת בני אור בבני חושך, יד [10], שורה 5; עמ' 316).

מסי לבב (מלחמת בני אור בבני חושך, יד [10], שורה 6; עמ' 316).

מלומדי חוק, מלחמת בני אור בבני חושך, יד [10], שורה 10; עמ' 318; ניתן לשייך דוגמה זו גם לטיפוס 2.

עניי רוח, תמימי דרך (מלחמת בני אור בבני חושך, כא [14], שורה 7; עמ' 340).

63. לרשימה מלאה ראה בליבוים, 1981, עמ' 84–85, 88–115. חלק מהאזכורים בגוף המאמר מתייחסים לרשימה המלאה ואינם מופיעים בנספח זה.

רמי קומה (מלחמת בני אור בבני חושך, כא [14], שורה 11; עמ' 342).
 ישרי דרך (הודיות, דף 2, שורה 11; עמ' 67).
 ענוי רוח (הודיות, דף 14, שורה 3, עמ' 185).

משנה

פסוקת הגררת (חולין ג, ג).
 נקיי הדעת (גיטין ט, ח).
 שאין נקראין שחורי הראש אלא אנשים (נדרים ג, ח).
 פרועי ראש (כלים א, ט).
 רחוך ידיים ורגליים (זבחים יד, ג); או בינוני פעול בהוראה אקטיבית.
 מרובה בגדים (מגילה א, ט); במקום אחר: "מרובה בבגדים" (הוריות ג, ד).

מכילתא דרבי ישמעאל

ואת צעירת הרגלים (פסחא, יד; עמ' 51).
 פקחים – אלו פקחי הדעת (כספא, כ; עמ' 328).

תלמוד בבלי

זהורי הלב / זוחחי הלב (סוטה מז ע"ב).
 צרי עין (סוטה מז ע"ב).
 חקוקי כפות רגליים (סנהדרין כא ע"ב).
 פתויי הראש (ברכות נח ע"ב).

בראשית רבה

אדריינוס שחוק עצמות (כח, ג; עמ' 261).
 ראה אותן כולם שחורי ראש (נט, א; עמ' 630).

מלך בשר ודם

גריפוס עב השפתיים (עמ' 130).
 קצובי צעד באו סוסי המלך ומלוויו (עמ' 165).
 לוחמים כבדי השריון (עמ' 170).
 חמוץ בגדים תלש ינאי את חרבו (עמ' 253).

טיל אולנשפיגל

בליסטראות רחבות לוע (עמ' 22).
 נזיר בעל בשרים ועב שפתותיים (עמ' 41).
 פיליפ ערל הלב (עמ' 1092).
 ערמון של בר כביר מידות (עמ' 149).
 כלב מוכה שחין, נפוח בטן, טרוט עיניים; צליין גדול התושייה (עמ' 151).
 הבל פיהן אדום השפתיים (עמ' 203).

דלת שפלת קומה (עמ' 260).

המלקחיים ארוכי הידתיים (עמ' 400).

עגנון: עד הנה

חבורה של תועי לבב (ותרב חכמת שלמה, שא).

מעוטי תורה, חסרי דעת, תועי לב (ותרב חכמת שלמה, שד); גם טיפוס מס' 3.

גסי רוח וצרי עין (ותרב חכמת שלמה, שד).

יפו יפת ימים (שבועת אמונים, רטז).

קטוע מזל (פרנהיים, שלא).

סמיכות – טיפוס מס' 2

מקרא

בחוריהם מכי חרב (ירמיה יח, כא)

חולת אהבה אני (שיר השירים ב, ה)

משנה

מוכת שחין (כתובות ג, ה).

דרוסת הזאב (חולין ג, א).

נשוכת הנחש (תרומות ח, ו).

טמא מת (נידה ה, ג).

בראשית רבה

לעשוך אהוב העולם זה יצחק (נט, ט; עמ' 637).

מלך בשר ודם

כמוכה טירוף קרטע אריסטובולוס (עמ' 56).

ופתע היה אחוז חמה (עמ' 125).

תהוים ותפושי חשדות (עמ' 197); את שתי הדוגמות: אחוז ותפוש ניתן לשייך גם

לטיפוס מס' 3: החמה אוחת אותו / החמה אחוזה בו < הוא אחוז חמה.

טיל אולנשפיגל

אנשי חיל ברוכי עליון (עמ' 257).

הרוגי מלכות (עמ' 272).

אולנשפיגל אהוב לבבה (עמ' 521).

בינוני פעול בהוראה אקטיבית

מקרא

נער חגור אפוד בד (שמואל א ב, יח).

משנה

(אנשים) שתויי יין (כלים א, ט); גם טיפוס מס' 3: היין שתוי / הם שתויים.

תלמוד בבלי

אילן נשוי פירות⁶⁴ (כבא בתרא עט ע"א).

בראשית רבה

לקוחי [בנותיו] אין כתיב אלא לוקחי [בנותיו] (ג, ט; עמ' 525).

מלך בשר ודם

כולם כאחד סמורי חניית (עמ' 165).

זקנים עטויי לבן (עמ' 207).

רכובי סוסים הם הדרושים לי (עמ' 145).

טיל אולנשפיגל

היו הצליינים חבושי קובעים (עמ' 29).

בחורים ובתולות שמשוטטים להנאתם משולבי ידיים וסמוכי ירכיים (עמ' 239).

אחוזי נשק (עמ' 254); בניגוד לאחוזת הדם, אחוז חימה.

סמיכות – טיפוס מס' 3

מקרא

ארץ זבת חלב ודבש (שמות ג, ח).

הכה צור ויזובו מים (תהלים עח, כ); משפט רקע.

כלם אחזי חרב (שיר השירים ג, ח)

משנה

גר מחוסר כפרה (כריתות כ, א).

מודר הנאה (נדרים ד, א).

חשוכי בגדים (כלים א, ב).

רחוץ ידיים ורגלים (זבחים יד, ג); או בינוני פעול בהוראה אקטיבית.

מכילתא דרבי ישמעאל

הגויים קרובי תשובה הן (פסחא, א; עמ' 3).

תלמוד

נטולי טחול (סנהדרין כא ע"א, ע"ב).

בראשית רבה

יוסף חסר לב (פז, א; עמ' 1061).

שתי עיניו זולגות דם (צג, ז; עמ' 1163).

64. ראה בלאו, 1953, עמ' 72, המביא דוגמה זו.

מלך בשר ודם

יד פצעו השותת דמים (עמ' 255).

טיל אולנשפיגל

פצוע זרב דם (עמ' 324).

שולחנות נכי רגליים (עמ' 336).

שמלתה מרוקמת רקמי זהב (עמ' 370).

אתם שופעי עלומים (עמ' 483).

עגנון: עד הנה

שמשוללת בגדים הייתה ילדתי הקטנה (עם כניסת היום, קעז).

מבנים חלופיים על דרך "גבוה בקומה"

מקרא

ועשהאל קל ברגליו (שמואל ב ב, יח).

כליל הוא בהדרי (יחזקאל טז, יד).

תמים אתה בדרכיך (יחזקאל כח, טו).

יען אשר גבהת בקומה (יחזקאל לא, י); משפט רקע.

ולישרים בלבותם (תהלים קכה, ד).

וחסיד בכל מעשיו (תהלים קמה, יז).

מגילות ים המלח

הגבוהים בקומתם היפים בשערם (מזמור קנ"א).

גבוה בקומה (הודיות קטע 7, שורה 3; עמ' 237).

מלאים בתכונן ימיהם (מלחמת בני אור בבני חושך, י [6], שורה 11; עמ' 296).

משנה

המרובה בבגדים (הוריות ג, ד).

בית שאחד מצדדיו מחופה בשיש (נגעים יב, ב).

שני שעירי יום הכפורים מצותן שיהיו שניהן שוין במראה ובקומה ובדמים (יומא

ז, א).

מכילתא דרבי ישמעאל

אסור בהנאה, מותר בהנאה (נוזיקין, י; עמ' 282); וכן לגבי אסור ומותר בצירופים

משלימים אחרים, למשל "אסורין באכילה".

תלמוד בבלי

קטן – קטן בנכסים (בבא קמא פו ע"א).

גדול – גדול בנכסים (שם).

גדולה בנוי (כתובות כב ע"א).

עני בדעת (כתובות סח ע"א).

מלומד בניסים (מעילה יז ע"ב).

בראשית רבה

אילני מאכל על ידי שהן כבדים בפירותיהם [...] אילני סרק על ידי שהן קלין בפירותיהם (טז, ג; עמ' 146).

שלמים בעורן בלא הפשט וניתור (כב, ה; עמ' 208).

ולפי שהיו שטופים בגזל נמחו (לא, ג; עמ' 279).

סוכות – שהוא מסוכך באילנות (מא, ה; עמ' 410).

ואויל שפתיים (משלי י, ח) – זה לוט שהיה אויל בשפתיו (נב, ג; עמ' 543).

מרובה באוכלוסין (עא, ה; עמ' 829).

גמל לפי שהוא צנוע בתשמישו (עו, ז; עמ' 905).

אברך – אב חכמה ורך בשנים אבל נבוכדנצר טפסר טיפש בחכמה שר בשנים (צ, ג; עמ' 1102).

שהיו מגונים בלשונם (צד, ח; עמ' 1180).

מקורות (הקורפוס הנבדק)⁶⁵

מגילת ההודיות, יעקב ליכט, ירושלים תשי"ז

מגילת מלחמת בני אור בבני חושך, יגאל ידין, ירושלים 1955

משנה, מהדורת משניות מבוארות בידי פ' קהתי, ירושלים תשל"ו

מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת ח"ש האראוויטץ וי"א רבין, מהדורה שנייה, ירושלים תש"ל

מדרש בראשית רבה, מהדורת י' תיאודור וח' אלבק, הדפסה שנייה, ירושלים תשכ"ה

פיוטי ינאי, מהדורת מ' זולאי, ברלין תרצ"ח (דוגמות אחדות)

עד הנה – כל סיפוריו של ש"י עגנון, כרך שביעי, ירושלים ותל-אביב תש"ך

מלך בשר ודם, מ' שמיר, חלק א, תל-אביב 1959

כתבי שאול טשרניחובסקי – התרגום לאיליאס, תל-אביב 1930 (דוגמות אחדות)

טיל אולנשפיגל, ש' דה-קוסטר, תרגם א' שלונסקי, תל-אביב 1975

65. כעבודת הגמר נבדק גם ספר מתורגם מאנגלית. לדוגמות השאובות ממנו עיין בעבודה, בליכום, 1981, כנספח הדוגמות המלא.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבינרי, 1979 = י' אבינרי, היכל רש"י, ירושלים תש"ם
 אורנן, 1964 = ע' אורנן, הצירופים השמניים בלשון הספרות העברית החדשה
 ביחוד על פי הפרוזה של ח"נ ביאליק, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית,
 ירושלים 1964

אורנן, 1972 = ע' אורנן, המשפט הפשוט, ירושלים תשל"ג
 אור, 1977 = מ' אור, שטח ועומק בתחביר, חיפה תשל"ז
 אלדר, 1978 = א' אלדר, מפיוטי המחזור האשכנזי, לשוננו לעם כט (תשל"ח) ד-ה,
 עמ' 118-127

ארנטריו, 1978 = ח' הכהן ארנטריו, "כסא וסמוכות שלו טמאים מדרס", עיונים
 בדברי חז"ל ובלשונם, ירושלים 1978, עמ' כ-כא
 בהר, 1972 = ד' בהר, לשון חז"ל כפי שהיא נראית בעיני סופר בן זמננו, עבודה
 לשם קבלת תואר מוסמך באוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ב
 בלאו, 1953 = י' בלאו, "בינוני פעול בהוראה אקטיבית", לשוננו יח (תשי"ג), עמ'
 67-81

בלאו, 1954 = י' בלאו, "על לשון מקרא או לשון חכמים", קריית-ספר כט (תשי"ד),
 עמ' 26-28

בליבוים, 1981 = ר' בליבוים, סמיכות שם התואר, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך
 באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א

בנדויד, 1971 = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, א-ב, תל-אביב 1971
 בר-אשר, 1977 = מ' בר-אשר, "צורות נדירות בלשון התנאים", לשוננו מא
 (תשל"ז), עמ' 95-102

ברי, 1978 = נ' ברי, "שם תואר מועצם ושם עצם מותאר בעברית חדשה דיבורית",
 לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 252-272

גולדנברג, 1996 = ג' גולדנברג, "העברית כלשון שמית חיה", הלשון העברית
 בהתפתחותה ובהתחדשותה, ירושלים תשנ"ו
 גולדשמידט, 1960 = ד' גולדשמידט, הנמצא בהגדה של פסח ותולדותיה, ירושלים
 תש"ך

גושן-גוטשטיין, 1951 = מ' גושן-גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית
 שבתחום השפעתה של הערבית, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים
 תשי"א, עמ' 28-35

גוניס = Gesenius' Hebrew Grammar, ed. E. Kautzsch, revised by A. E. Cowly, Oxford 1910

גיא, 1978 = ע' גיא, תארים אדנומינליים בשפות שמיות, עבודת דוקטור
 באוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ח, עמ' 67-73

- A. Gai, "Adnominal and Adverbial Attributes in Semitic = 1996 גיא, Languages", *Le Museon* 109 (1996), pp. 369–393
- דה־פריס, 1966 = ב' דה־פריס, "וי"ו המהפך", לעגנון ש"י, דברים על הסופר וספריו, המלביה"ד: ד' סדן וא"א אורבך, ירושלים 1966, עמ' 77–82
- דים, 1986 = W. Diem, "Alienable und inalienable Possession im Semitischen", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft* 136 (1986), pp. 227–291
- הורביץ, 1972 = א' הורביץ, בין לשון ללשון, ירושלים 1972
- הורביץ, 1967 = א' הורביץ, "לשונו וזמנו של מזמור קנ"א מקומראן", ארץ ישראל ח (תשכ"ז), עמ' 82–87
- ז'ואן = P. Jouon, *Grammaire de l'hebreu biblique*, Rome 1923
- חל"פ, 1996 = ל' חל"פ, חידוש ומסורת בדקדוקו של רבי אברהם אבן עזרא על פי חיבוריו ועל פי פירושיו לתנ"ך, עבודת דוקטור באוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן תשנ"ו
- טביוב, 1904 = י"ח טביוב, מורה הסגנון³, ורשה 1904
- יהלום, 1973 = י' יהלום, תחביר הפיוט הקדום כיסוד לסגנונו, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ג, עמ' 33–55
- יזספרסן, 1924 = O. Jespersen, *The Philosophy of Grammar*, London 1924
- יפה, 1966 = א' יפה, "התרגום כמלאכת מחשבת", שלונסקי המשורר וזמנו, מרחביה 1966
- מוראוקה, 1977 = T. Muraoka, "The Status Constructus of Adjectives in Biblical Hebrew", *Vetus Testamentum* 27 (1977), pp. 375–380
- מוראוקה, 1992 = T. Muraoka, "Biblical Hebrew Philological Notes", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 15 (1992), pp. 43–54
- מנגוצי = A. Mengozzi, "Osservazioni sintattiche e semantiche sui sintagmi aggettivali ebraico biblici del tipo *yfe to'ar*", *Afroasiatica Neapolitana*, Napoli 1997, pp. 101–112
- סוברן, 1991 = ת' סוברן, "שטופת דמע וקסם", ביקורת ופרשנות 27 (תשנ"א), עמ' 176–163
- פרוכטמן, 1987 = מ' פרוכטמן, "איך את נראית איך את נראית", לשוננו נא (תשמ"ז), עמ' 81–86
- קדרי, 1965 = מ"צ קדרי, "על הרכבי שם תואר בעברית של ימינו", לשוננו לעם טז (תשכ"ה) ז–ח, עמ' 195–206
- קדרי, 1970 = מ"צ קדרי, מירושת לשון ימי הביניים, תל־אביב תשל"ל
- קדרי, 1976 = מ"צ קדרי, פרשיות בתחביר לשון המקרא, רמת־גן תשל"ו
- קדרי, 1980 = מ"צ קדרי, ש"י עגנון רב סגנון, רמת־גן תשמ"א

רבין, 1966 = ח' רבין, "הנחות יסוד לחקר לשונו של ש"י עגנון", לעגנון ש"י, דברים על הסופר וספריו, המלביה"ד: ד' סדן וא"א אורבך, ירושלים 1966, עמ' 236-217

רבין, 1977 = ח' רבין וב' שקולניק, תחביר לשון המקרא, ירושלים תשל"ז רובינשטיין, 1977 = א' רובינשטיין, "משמעות בסיסית, משמעות ספציפית ומשמעות נספחת", הספרות 24 (1977), עמ' 63-69
רובינשטיין, 1979 = א' רובינשטיין, "בעיות נבחרות בתחביר העברית של ימינו לאור המגמות החדשות בבלשנות", הרצאות בשיעור שניתן באוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ט

רובינשטיין, 1982 = א' רובינשטיין, "גרימה בגרימה", בלשנות עברית חפשי"ת 18 (תשמ"ב), עמ' 63-68

רוזן, 1968 = ח' רוזן, "הרכבי שם תואר ושמות תואר מורכבים בעברית הישראלית", בר אילן - ספר העשור, רמת-גן תשכ"ח, עמ' 98-105
שטרן, 1996 = ח' שטרן, עגנון כעורך לשון מקורותיו, עבודת דוקטור באוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ו

על השימוש בצורות פועל מקראיות בזמר העברי

הזמר העברי כולל את השירים המשמשים כשירי העם של דוברי העברית בארץ ישראל. הוא נוצר במאמץ מודע ומכוון, כחלק מן התהליך של בניית התרבות העברית החדשה. השירים המשתייכים אליו, המוכרים גם בשם "שירי ארץ ישראל", הופצו והושרו "כמסורת שבעל-פה יותר מאשר כמוסיקה מוקלטת".¹ גם אלו מהם שהוקלטו בפי זמרים ולהקות מקצועיים אינם נתפסים בדרך כלל כמוסיקה שנועדה להאזנה פסיונית, אלא הם מזוהים בראש ובראשונה כשירים המושרים בפי הציבור במסגרות חברתיות כמו מערכת החינוך, תנועות הנוער, התכנסויות פומביות ופרטיות, חוגי שירה בציבור וכדומה.

אחת מתכונותיו הבולטות של הזמר היא ריבוי הרכיבים המקראיים בלשונו. נפוצים בה קווי לשון שנעלמו מן הספרות שלאחר המקרא, ועל כן הם נתפסים כבעלי צביון מקראי מובהק. התופעה רווחת בזמר בכל תחומי הלשון – ההגייה, התצורה, התחביר ואוצר המילים,² ואף בתוכן השירים ובניסוחם מסתמך הזמר לעתים על הטקסט המקראי.³

מעמדו המרכזי של המקרא בלשון הזמר מקבל חיזוק גם משום שנדירים בו קווי לשון המזוהים במובהק עם רובדי הלשון האחרים. פרט לצורות המקראיות המובהקות ניתן לזהות בזמר בעיקר קווי לשון המשותפים לכל רבדיה של העברית, וכמעט שאין מצויים בו קווי לשון מובהקים של תקופה מסוימת בעברית שלאחר המקרא, כולל אלו האופייניים לעברית החדשה.

בין קווי הלשון המקראיים בולטת בזמר במיוחד תפוצתן הגבוהה של צורות פועל מקראיות מובהקות. אלו אינן נקרות רק בטקסטים מן המקורות, ובראשם פסוקי

* מאמר זה הוא נוסח מורחב של הרצאה באקדמיה ללשון העברית שנישאה בי"א בטבת תש"ס (20 בדצמבר 1999) בערב לזכרו של פרופ' חיים רבין ז"ל עם הופעת אסופת מאמריו "חקרי לשון". המאמר מבוסס על פרק מתוך עבודת דוקטור שנכתבה באוניברסיטה העברית בהדרכתו של פרופ' משה בראש. תודתי המרובה נתונה לו על הדרכתו ותמיכתו. עבודת הדוקטור נתמכה במלגה של קרן הזיכרון לתרבות יהודית.

1. רגב, 1988, עמ' 68.

2. לרשימה מרוכזת של קווי לשון מקראיים בזמר ראו רשף, תשנ"ט, עמ' 305–306 וההפניות המופיעות שם.

3. דיון בסוגיה זו ראו אצל רשף, תשנ"ט, עמ' 255–263.

מקרא שהולחנו במסגרת תהליך יצירתו של זמר העם העברי,⁴ אלא גם בטקסטים בני הזמן המשקפים את לשון הזמר.⁵

השימוש בצורות פועל אלו חורג בבירור אל מעבר לגבולות המערכת הלשונית בת־זמנו של הזמר. תהליכי ההתמסדות של הזמר חלו לאחר מלחמת העולם הראשונה, ובמיוחד בשני העשורים שקדמו להקמת מדינת ישראל.⁶ בתקופה זו כבר לא היו צורות הפועל המקראיות המובהקות חלק מן המערכת הלשונית הסדירה.⁷ אמנם הן לא נפלטו כליל מן הלשון – ברבים מגילוייה של הלשון הכתובה הן הוסיפו להופיע בהיקף לא קטן⁸ – אך הדבר נבע מן הנורמות הסגנוניות של התקופה ולא ממבנה המערכת הלשונית.⁹

בתקופה זו היה השימוש בצורות פועל מקראיות מובהקות משותף לתחומים רבים של העברית הכתובה, אך הנורמות הסגנוניות שעודדו את הופעתם של קווי לשון מקראיים לא רווחו באותה מידה בכל גילוייה. היו הבדלים בתפוצתן, בדרכי שימושן ובתפקידיהן של צורות אלו בסוגות השונות. מאמר זה בוחן את השתלבותן בלשון הזמר כפי שהתגבשה בעשורים שקדמו להקמת מדינת ישראל, והוא מאיר בכך פרט אחד בתהליכי התגבשותה של העברית החדשה הכתובה.

קווי לשון מקראיים נקרים בהיקף מסוים בכל רבדיה ההיסטוריים של הלשון, ויש דמיון בדרכי הסטייה מן הכללים המקראיים אצל כותבים בני תקופות שונות שניסו לחקות את סגנונו של המקרא. עם זאת, תיאור מקומה של לשון המקרא בזמר מחייב בראש ובראשונה להשוותה אל המצוי במקרא עצמו. כתיבתם של יוצרי הזמר העברי הייתה מבוססת על היכרות של הטקסט המקראי ושל דקדוקו. כמו לכותבי העברית

4. הלחנה של פסוקי מקרא הייתה מקובלת על מלחיני הזמר העברי. ראו בעניין זה שמואלי, 1971, עמ' 56–57.

5. למבחר גדול של דוגמאות לשימוש בצורות פועל מקראיות בזמר ראו אסיף, 1990.

6. ראו שחר, תשנ"ט, עמ' 503–512.

7. על היעלמותן של הצורות המקראיות המובהקות מן הלשון בת־הזמן ראו למשל הר־זהב, 1930, עמ' 33, 79; אבינרי, תרפ"ט, עמ' 204; רבין, 1943, עמ' 42–43; פרץ, תשי"ג, עמ' 297; ליפשיץ, תש"ט, עמ' סג–עב; רוזן, תשט"ז, עמ' 37–38; בן־חיים, תשי"ג, עמ' 13; אולנדורף, 1957, עמ' 256 ועוד.

8. מעמדן של צורות הפועל המקראיות המאופיינות בעברית החדשה הכתובה צוין לעתים במחקר, אם במפורט ואם בקצרה. ראו למשל רבין, 1943, עמ' 40, 42–43; בן־חיים, תשי"ג, עמ' 13; רוזן, 1966, עמ' 311; רוזן, תשט"ז, עמ' 265; בנדיד, תשכ"ז, עמ' 259; רבין, תשל"ג, עמ' 52; ברמן, 1978, עמ' 313 הערה 1, עמ' 315–316 הערה 6; שורצולד, תשמ"ט ורבים אחרים.

9. על הנורמות הסגנוניות ששלטו בעברית הכתובה לסוגיה בעשורים הראשונים של המאה העשרים ראו למשל אבן־זהר, 1973; טורי, 1977; שקד, תשמ"ז; רוזן, תשט"ז, עמ' 250, 273–275; רבין, 1975; בן־שחר, תשנ"ג ואחרים.

בתקופות קודמות של כתיבה קלאסיציסטית, גם להם היה המקרא מוקד התייחסות עיקרי, והם פנו אליו ישירות כאל מקור השראה.

קשה יותר לקבוע באיזו מידה הכירו כותבי השירים את המסורת בת מאות השנים של כתיבת שירה עברית בסגנון מקראי ובאיזו מידה השפיעה מסורת זו על התגבשות סגנונו של הזמר. עיבוד לשון המקרא בשירה שנכתבה בתקופות ההשכלה וחיבת ציון בוודאי הדהד בכתיבתם. הזמר החל להתפתח במעבר מתקופות אלו לתקופת התחייה, ושירים שנוצרו במהלכן היו מרכיב מרכזי ברובד המוקדם שלו.¹⁰ רבים מהם המשיכו להיות מושרים בארץ ישראל במשך שנים ארוכות, והיו הבסיס להתגבשות הלשון המיוחדת לזמר. קווי לשון מסוימים מצביעים על המשכיות ברורה בין השירה לזמר והם יפורטו בהמשך, אך עיקר הדיון יתרכז בהשוואה של הזמר אל המצוי במקרא, מקור ההשראה הישיר של יוצרי הזמר.¹¹

1. דרכי התצורה המקראיות המשמשות בזמר

הזמר אינו מנצל את כלל האפשרויות הצורניות הקיימות במערכת הפועל המקראית. רק קטגוריות תצורה נפוצות, המשתייכות לרובד של העברית המקראית הסטנדרטית, הפכו לחלק מלשונו. קטגוריות אלו – הכוללות את צורות העתיד המוארך והמקוצר, צורות ההפסק, הצורות וקטל/ויקטול, המקור המוחלט והמקור הנטוי בלא ל' – מופיעות בו בסדירות, והן נקרות במגוון טקסטים ואצל יוצרים רבים. קטגוריות פועליות אחרות, שהן נדירות, ארכאיות או פיוטיות כבר במקרא, לא אומצו בו.¹² הן מופיעות רק בטקסטים מושרים בודדים, ובניגוד לדרכי התצורה של העברית המקראית הסטנדרטית, נותרו מחוץ ללשון הזמר.¹³ ההיקריות המבודדות

10. על ראשיתו של הזמר העברי ראו הכהן, 1978; שחר, תשנ"ט, עמ' 496–499.

11. על פי רוב הובא מראש מקום אחד בלבד מן הזמר לצורות הנידונות, גם אם קיימות בו דוגמאות נוספות. בהפניות ציינו שם המחבר או המתרגם והמילים הפותחות את השיר. כאשר השיר מוכר גם בשם נוסף, הוא הובא בסוגריים. הטקסטים עצמם פזורים בשירונים שונים, והם הובאו במרוכז בנספח אצל רשף, תשנ"ט, עמ' 325–394.

12. בתחום מערכת הפועל מצטמצמת לשון הזמר לשימוש בצורות מן הרובד הסטנדרטי של לשון המקרא, אך בתחומי לשון אחרים מופיעים בה גם קווי לשון מסוימים מן הרובד הארכאי והפיוטי של לשון המקרא. דוגמאות לכך הן המיליות המוארכות אלי, עדי, עלי, מני, פניות (ראו רשף, תשנ"ט, עמ' 215–216), משפטי זיקה אסינרטיים (שם, עמ' 208–209) ויסודות לקסיקליים מן הרובד הארכאי והפיוטי של לשון המקרא (שם, עמ' 244–247).

13. ב־450 טקסטים מן התקופה האמורה נמצאו שתי צורות של סביל קל: "לא ילד לקרב עוד ילד" (ש' שלום, ממרומים ברכה יורדת), "ובן כי ילד לדור" (י' אורלנד, דמנו נהר ואשד [=שיר הַחַיִּל]). כן נרשמו היקריות בודדות של צורות עבר בנשילת פ' הפועל: דָּד (י' אורלנד, אשיר לך שיר עתיק נושן [=שני שושנים]; עץ הרימון), תָּתִי, תָּתָּ (י' שנהר, אלף לילה ועוד לילה לילה [=לילה פלא]), לָכֶתִי (ש' מלצר, אל החורש הקרוב). פ' הפועל נשלה במקרא בצורת העבר

של צורות פועל שאינן מהוות את דרך המלך במקרא עצמו אינן יכולות להיחשב לחלק מהלשון המאפיינת את הזמר, אלא הן משקפות את הכרעתם של יוצרים בודדים.

התמקדות לשון הזמר בדרכי התצורה של הרובד הסטנדרטי של לשון המקרא, עולה מבדיקת כלל צורות הפועל המופיעות בשירים שהושרו בתקופה שנחקרה, והיא בולטת גם בבדיקת ההתפתחויות שחלו בזמר מראשית קיומו ועד סיומה של תקופה זו.

בתחילה נוצרו מרבית השירים בדרך של הצמדת לחן מוכר לטקסט קיים. כתוצאה מכך, ברובד המוקדם שלו שיקף הזמר את לשון השירה, על אוצר הצורות השלם של לשון המקרא ששימש בה באותה התקופה. כך מופיעות בשירונים המוקדמים צורות מן הרובד הארכאי והפיוטי של לשון המקרא, כמו ישליו¹⁴, יבכיו¹⁵ ותעופינה¹⁶ בתחום הפועל, וכינויים ארכאיים כמו למו¹⁷, אֶזְכְּרֶכִּי¹⁸ ועוד. עם הזמן החל להתגבש סגנון כתיבה אופייני ומיוחד לזמר, שהצורות המקראיות הארכאיות והפיוטיות לא התקבלו אליו, ובהדרגה הן נפלטו ממנו. שירים ותיקים שכללו צורות כאלה – או לפחות הבתים שבהם הופיעו – הפסיקו להיות מושרים ונעלמו ממרבית השירונים¹⁹, והן אינן מופיעות בטקסטים חדשים שהצטרפו לזמר העברי. אין הבדל בעניין זה בין סוגי טקסטים שונים: מקור לעומת תרגום, טקסטים שנכתבו מלכתחילה כשירי זמר לעומת טקסטים שנכתבו כשירה והפכו רק לאחר מכן לשירים מולחנים, טקסטים שנכתבו בתקופה מוקדמת לעומת טקסטים בני-הזמן. בזמר העברי הקנוני כפי

בשני השורשים הראשונים, ואילו בשורש הל"ך אין במקרא דוגמאות לנשילת פ' הפועל בצורות העבר. צורות פועל נדירות אחרות נמצאו רק בשירים שהפסיקו להיות מושרים בשלב מוקדם יחסית בהתפתחותו של הזמר, ולשונם אינה משקפת את שימוש הלשון המיוחד שהתגבש בו.

14. מ"ה לטריס, אוי כי עוטיה אני (=יונה הומייה), ראו למשל השירון הנפוץ בשעתו "כנור ציון – מבחר שירי-ציון בשפת עבר", ורשה תר"ס, עמ' 54. טקסט זה פורסם לראשונה ב-1823, ובשלהי המאה התשע-עשרה היה שיר פופולרי.

15. שם.

16. א' צונור, מה זאת עיניי תראינה (=שיבת ציון), ראו למשל "מבחר שירי עמנו", ברלין-וינה, חש"ד (1920 על פי שחר, תשנ"ט, עמ' 527). השיר נכתב יידיש ותורגם לעברית בידי מחברו, שהיה מוכר כמחבר שירי עם בשתי הלשונות.

17. א"ד ליפשיץ, נומה פרח בני מחמד, ראו למשל "כנור ציון", עמ' 99 (הערה 13 לעיל).

18. מ' דוליצקי, ציון תמתי (=אם אשכחך), ראו שם, עמ' 73.

19. כך למשל בשירון "שירי עבודה ומולדת", תל-אביב 1945, עמ' 44, מופיעים שני בתים בלבד של השיר "ציון תמתי" לעומת ארבעה בתים בשירונים מן התקופה המוקדמת. הצורה אזכרכי הופיעה בנוסח המקורי באחד הבתים שהושמטו. שיר זה מוכר עד היום בנוסחו המקוצר.

שהתגבש עד מחצית המאה העשרים יש שפע של צורות מן הרובד הסטנדרטי של לשון המקרא,²⁰ אך לא מן הרובד הארכאי והפיוטי שלה. מהבחנה ברורה זו בין דרכי תצורה מקראיות שהפכו לחלק מלשון הזמר לבין דרכי תצורה שנותרו מחוצה לה חורגות צורות בינוני נקבה מטיפוס קוטלה. מעמדן בזמר הוא של שריד לשימוש הלשון בתקופה קודמת, שטרם התיישן לחלוטין ונותר עדיין בשימוש חלקי. צורות אלו יידונו בנפרד בסעיף 4 להלן.

2. התרחקות מן המקרא

קווי הלשון המקראיים המשמשים בזמר לא נועדו לשקף במדויק את לשון המקרא. זו מהווה השראה ללשון הזמר, אך הכותבים לא חשו חובה לציית לכלליה המדויקים, ובהיבטים רבים מתרחק הזמר מן המצוי במקרא, אם מעט ואם הרבה. ראשית, לשון הזמר אינה מוגבלת למצאי המקראי, ויש בה יצירה עצמאית של צורות שאינן מתועדות במקרא, לפחות בקטגוריות מסוימות. כך למשל בצורות המוארכות, לצד דוגמאות כמו אשירה,²¹ נשובה,²² נלינה,²³ קומה,²⁴ הגידה²⁵ ואחרות הקיימות במקרא כצורתן, מופיעות בזמר גם צורות מוארכות משורשים שאינם מתועדים במקרא בצורתם המוארכת, כגון נומה,²⁶ נוחה,²⁷ נָגְנָה,²⁸ נסכה,²⁹ התנערה,³⁰ ואף משורשים שאינם מקראיים כלל או המשמשים בו בבניין אחר, כגון עוגה,³¹ נסתובבה,³² אֲטִילָה,³³ נדרימה,³⁴ נסרגה³⁵ ועוד.

20. חלקן של הצורות המקראיות המובהקות הגיע ליותר מ-8% מכלל 3809 צורות הפועל המופיעות ב-450 משירי הזמר העברי שנבדקו במלואם (לפירוט ראו הטבלה אצל רשף, תשנ"ט, עמ' 164).

21. מ' שלם, שיר לסדנה.

22. נ' רוזנבלום, שאו ציונה נס ודגל.

23. ש' שלום, העמק הוא חלום.

24. ע' הרוסי, אל תירא עברי יעקב.

25. י' שנהר, הנה אחללה בחלילי.

26. נ' אלתרמן, באה מנוחה ליגע (=שיר העמק).

27. י' פרושנסקי, קדרו קדרו פני השמים.

28. נ' אלתרמן, כחול ים המים (=שיר העבודה).

29. י' אורלנד, סובבתי (=הורה טוב טוב).

30. א' שלונסקי, קום התנערה עם חלכה (=האינטרנציונל).

31. א' אשמן, עוגה עוגה עוגה.

32. שם.

33. ח"נ ביאליק, לא ביום ולא בלילה.

34. א' יחיאלי, את אדמה בלב מדבר.

35. ש' לויטנאי, לכבשה זמרו נא זמר.

התצורה העצמאית אינה מוגבלת בזמר לתחום הלכסיקלי והיא קיימת במידה מסוימת גם בתחום הדקדוקי. באותן קטגוריות שבהן הפרדיגמה המקראית מוגבלת לגופים מסוימים נקרות בו לעתים צורות בגופים שאינם שכיחים במקרא. לדוגמה, צורות העתיד המוארך מופיעות במקרא בגוף ראשון פרט לחריגים בודדים,³⁶ וחריגים כאלו מופיעים גם בזמר, כמו הצורות ישירה³⁷ וירינה,³⁸ שתיהן בגוף שלישי. אף צורות עתיד מוארך בגוף שני מופיעות בזמר כתחליף לצורות ציווי בשלילה: אל תנוחה,³⁹ אל תמעלה,⁴⁰ וכן גם צורות בעתיד מקוצר בגוף ראשון יחיד ורבים, כגון אַשְׁטָּ, ⁴¹נָךְ, ⁴²נָרַב, ⁴³נָשָׁךְ, ⁴⁴נַעַל⁴⁵ ועוד.⁴⁶ צורות העתיד המקוצר משמשות במקרא בעיקר בגופים שני ושלישי, והופעתן בגוף ראשון אינה שכיחה,⁴⁷ ואילו בזמר הן מופיעות בכל הגופים שאין בהם סיומת בנטיית העתיד, כחלופה לצורות הפועל הרגילות.⁴⁸

הבדל בולט יותר בין הזמר לבין המקרא הוא חוסר ההקפדה על הכללים המסדירים את שימושן של צורות הפועל במקרא. החריגה מן המקרא מתבטאת בשלושה תחומים: (1) חריגה מדרכי התצורה המקראיות (סעיף 2.1 להלן); (2) הבדלים בין הזמר לבין המקרא בשימוש הצורות (סעיף 2.2 להלן); (3) הבדל בין הזמר לבין המקרא ביחסי התפוצה של הצורות. יחסי השכיחות בין הקטגוריות המקראיות בתוך הזמר אינם משקפים את יחסי השכיחות המקראיים, אלא נקבעים על ידי צרכיה הפנימיים של לשון הזמר (סעיף 2.3 להלן).

2.1 חריגה מדרכי התצורה המקראיות

לעתים חורג הזמר חריגה של ממש מן הכללים המקראיים. הדבר מתבטא בצורות הנראות לכאורה כצורות מקראיות מובהקות, אך למעשה אין הן מצייתות לכל כללי

36. גזניוס, 1910, סעיף 48b.

37. ש' בס, פרי גני הנה הבאתי.

38. י' ליכטמן, הוי אמא זכרי ושמרי נא (=שיר למולדת).

39. י' שנהר, קומה אחא.

40. ש' טשרניחובסקי, נטשו צללים (=שיר ערש).

41. ח"נ ביאליק, אבא שב מן היריד (=גד גדי).

42. י' שנהר, כך הולכים השותלים.

43. י' טן פי, חושלים פה (=שיר החושלים).

44. י' פיכמן, עם שחר נשכימה (=שיר הנוטע).

45. א' לוינסון, שלושם שודדנו אתמול הושמדנו (=לא נתותק השלשלת).

46. ראו דוגמאות נוספות בסעיף 3.2 להלן.

47. גזניוס, 1910, סעיף 48b.

48. בניגוד למקרא, הגיוון בנטיית הצורות בגופים השונים אינו מוגבל בזמר לתבנית ויקטול. רק צורות מקוצרות בודדות מופיעות בו בתבנית זו: ויהי (זאב), אנו נושאים לפידים; ז' שניאור, יד ענוגה; א' שלונסקי, טוהר ותכול המטפחת; ויען (י"ד קמזון, אל המעיין בא גדי קטן; אצא לי אל היער [מחבר לא ידוע]; וַאֲגַל (ח"נ ביאליק, הכניסיני תחת כנפך).

התצורה המקראיים. מקרים מעין אלו נדירים למדי, אך קיומם מעיד שלא יוחסה בזמר חשיבות להקפדה על כללי המקרא בדיוקם.

כמה צורות שמקום ההטעמה חורג בהן מן הנדרש על פי כללי המקרא מצויות בזמר בתבנית וקטל/ויקטול. צורת ויקטול של השורש אמ"ר מופיעה פעמיים ברצף המקראי השגור ויען... ויאמר, שתיהן בטקסט אחד: "מאין תבוא הגדי? ויען לי ויאמר מחרן", ושוב בהמשך: "ויען הגדי ויאמר שלום".⁴⁹ כמעט בפי כול מופיעה בשיר זה הצורה ויאמר⁵⁰ והיא הגויה מלרע. המקרא אינו מכיר את הצורה ויאמר במלרע, אלא מתקיימת בו תפוצה משלימה בין הצורה המלעילית ויאמר כצורת הקשר לצד הצורה המלרעית ויאמר כצורת הפסק. שכיחותו של הרצף ויען... ויאמר במקרא לא מנעה את החריגה מכללי התצורה המקראיים. גם ביצוען של שתי צורות וקטל בטקסט אחר יש בו חריגה מן הכללים המקראיים: "כי תבוא אל מודיעין והבאת שם גרעין וטמנת הגרעין".⁵¹ הצורות והבאת, וטמנת הגויות מלעיל, בעוד שעל פי כללי המקרא יש להטעימן מלרע. גם במקרה זה אין מדובר בשימוש חופשי בצורת פועל מקראית, אלא יש בו רמיזה ברורה אל הטקסט המקראי.⁵² למרות ההתבססות על הטקסט המקראי, מופיעות בשני המקרים צורות שהן מקראיות רק לכאורה, ולמעשה אינן מצייתות לכל כללי התצורה של המקרא.

בצורות העתיד המקוצר מופיעה בזמר הצורה ירב.⁵³ הצורה חוזרת עם טָרַף, וניקודה בתנועת e מחויב מכוח החרוז. אמנם על פי כללי המקרא עשויה תנועת i המקורית להתארך לצירי בצורות המקוצרות מגזרת ל", אך ההתארכות חלה בעיקר בצורות שבהן תחילית העתיד היא ת' ונדירה בצורות שבהן התחילית היא י'.⁵⁴ שורש זה, המתועד במקרא בצורתו המקוצרת בגוף שלישי יחיד זכר ונקבה, הוא אחת הדוגמאות להבדל זה בין גופים: בצורת הנקבה מנוקדת התחילית בצירי,⁵⁵ אך בצורת הזכר היא מנוקדת חיריק בכל היקרויותיה.⁵⁶ בזמר, כאמור, מופיעה צורת הזכר בצירי.

חריגות נוספות מן הפרדיגמה המקראית נרשמו בזמר בצורות שהן תוצאה של אנלוגיה לצורות אחרות המופיעות עמן בהקשר אחד. כך משמשת בטקסט אחד הצורה שובה, תמורת שובה הצפויה, על פי סובה מן הכפולים המופיעה

49. י"ד קמזון, אל המעיין בא גדי קטן.

50. בודדים שרים ויאמר (במלרע).

51. א' ברידס, כי תבוא אל מודיעין.

52. ויקרא יט, כג: "וכי־תבאו אל־הארץ ונטעתם כל־עץ מאכל".

53. ג' אלתרמן, בין שלוש ובין ארבע (=ילדי ההפקר).

54. גוניוס, 1910, סעיף 75b.

55. וַתָּרֶב (בראשית מג, לד; מלכים א ה, י).

56. יָרַב (בראשית א, כב ובקרי גם בדברי הימים ב כד, כז), וַיָּרֶב (שמות א, כ).

בקרבתה: "קומה אחא סובה סוב / אל תנוחה שובה שוב".⁵⁷ בדרך דומה נוצרה הצורה אתְעָה על דרך פ"י, על פי אדְעָה המופיעה בסמוך לה: "הדרך לא אדְעָה באין לי משעולים / בדד אני אתְעָה בחורב וטללים".⁵⁸

חוסר ההקפדה על כללי לשון המקרא אינו מוגבל רק לצורות הפועל, והוא חלק ממגמה כוללת של שימוש בקווי לשון מקראיים בלא לייחס חשיבות לציות מלא לכללי הדקדוק המקראי. נביא לעניין זה דוגמה אחת מתחום ההטעמה. בזמר שכיחה למדיי תזוזה של ההטעמה בנסיבות דומות לאלו שבהן חל בלשון המקרא הכלל של נסוג אחור,⁵⁹ אך בעוד במקרא מוגבלת התופעה לסוגי הברות מסוימים,⁶⁰ בזמר קובעים שיקולים פונטיים בלבד את תזוזת ההטעמה. נסוג אחור עשוי להופיע בו כל אימת שנוצר רצף של שתי הברות מוטעמות, גם בנסיבות שבהן במקרא תזוזת ההטעמה אינה אפשרית כלל.⁶¹ קיומן של תופעות מסוג זה בזמר מעיד כי לא יוחסה בו חשיבות להקפדה על כללי המקרא. לשון הזמר אמנם מעניקה לטקסטים גוון מקראי באמצעות קווי לשון מקראיים מובהקים, אך אין הדבר מלווה בדבקות של ממש בלשון המקרא או בניסיון לשקפה במדויק. החריגה של צורות הפועל מן המורפולוגיה המקראית היא רק אחד הגילויים לתופעה כוללת זו.

2.2 חריגה מן המקרא בשימוש הצורות

בדיקת תפקידיהן של צורות הפועל המקראיות בזמר לעומת תפקידיהן בלשון המקרא מצביעה אף היא על הפער בין לשון הזמר לבין הכללים המקראיים. אמנם תפקידיהן של רבות מצורות הפועל המקראיות דומים בזמר לתפקידיהן במקרא, אך אין בכך הכרח, ורבות גם הדוגמאות החורגות.

קטגוריה בולטת שאינה משמשת בזמר בתפקידה המקראי היא צורות ההפסק. צורות אלו נפוצות בזמר אף שאין בו קיום לקטגוריה התחבירית של ההפסק. בעוד בלשון המקרא מקומה של המילה במשפט קובע אם תופיע בצורת ההפסק או בצורת ההקשר והן אינן יכולות להמיר זו את זו, בזמר אין התניות תחביריות לבחירה בין הצורות. הצורה הנפוצה בזמר היא צורת ההקשר, והיא מופיעה בו בקביעות הן בנסיבות תחביריות של הקשר הן בנסיבות תחביריות של הפסק. צורת ההפסק נדירה

57. י' שנהר, קומה אחא. אף הצורה סובה חורגת מכללי המקרא, משום הגייתה בב' רפה.

58. ש' לוי-תנאי, הדרך לא אדעה (=הנודד).

59. לדוגמה: לפדויי שְבִי (ל' קיפניס, אל ראש ההר [=מעפילים]), פרחי נוי (מ' שלם, פנה הגשם [=שיר אביב]), פתחו לי (א' אשמן, בא ראש חודש [=המנון לקופסה]).

60. ראו רוול, 1983, עמ' 39, 44.

61. ההטעמה עשויה לעבור בזמר להברה פונטית שאינה נחשבת להברה מבחינה דקדוקית, כגון "מני אז וְעָדִי עַד" (א' אשמן, ככה כך ולא אחרת) ולאות שימוש המצטרפת למילה, כגון "וישדות ברי", "בְּכָל עֵמֶק" (שניהם אצל מ' שלם, הנה גשם גשם בא [=הזורעים בדמעה]).

פירוט ודוגמאות נוספות ראו אצל רשף, תשנ"ט, עמ' 82–84.

יותר, אך גם היא עשויה להופיע בו בכל הנסיבות התחביריות. חלק מצורות ההפסק מופיעות בזמר במקומות שבהם דורשים כללי המקרא את הופעתן,⁶² אך במקרים רבים אחרים מופיעה צורת ההפסק במקומות שבהם אי אפשר לטעון לקיומו של הפסק תחבירי, כגון "נתלפדה בשרשרת",⁶³ "נקום נלכה יחד קדימה",⁶⁴ "מן הגולה ינקרו אחינו",⁶⁵ "את התיל עוד נגזרה ונעברה"⁶⁶ ועוד. גם בצורות המוארכות והמקוצרות אין קשר מחייב בין תפקידיהן בזמר לבין תפקידיהן במקרא, ושתייהן משמשות בו כחלופה של ממש לצורות הפועל הסדירות.

2.3 הבדלים ביחסי התפוצה של צורות בין המקרא לבין הזמר

תפוצתן של צורות הפועל המקראיות בלשון הזמר מעידה בבירור שלא כללי הדקדוק המקראי הם המכתיבים את היקרותן, אלא צרכיו הפנימיים של הזמר. מעמדן של צורות במקרא השפיע כאמור על עצם קבלתן ללשון הזמר, אך יחסי התפוצה בתוך לשון הזמר אינם משקפים את תפוצתן של הצורות במקרא. צורות הפועל המקראיות נחלקות לשתי קבוצות מבחינת תפקידן בזמר: צורות הממלאות תפקיד סגנוני בלבד, וצורות הממלאות בנוסף לכך גם תפקיד פרוזודי. הבדלי התפקיד בין שתי הקבוצות מתבטאים בהבדל של ממש בהיקף תפוצתן. מבין כלל צורות הפועל המקראיות, הנפוצות ביותר בזמר הן הצורות המוארכות וצורות ההפסק. ב-450 הטקסטים שנבדקו היה חלקן של הצורות המוארכות כ-4.6% מכלל צורות הפועל. חלקן של צורות ההפסק הגיע לכ-2.9%, ובין אותן הצורות שבהגיתן נבדלת צורת ההפסק מצורת ההקשר⁶⁷ הופיע הפועל בצורת ההפסק ביותר מרבע מן המקרים. לעומתן, חלקן של קטגוריות מקראיות אחרות מצומצם בזמר בהרבה. קטגוריות אלו – הכוללות את הצורות וקטל/ויקטול, הצורות המקוצרות, המקור המוחלט והמקור הנטוי בלא ל' – מופיעות בזמר רק לעתים. היקרותן סדירה והן פזורות במידה שווה למדיי אצל מחברים רבים, אף כי סך כל היקרויותיהן אינו עולה על עשרות בודדות.⁶⁸

62. בין הדוגמאות לצורות הפסק המופיעות בזמר בסוף טור (הפסק ראשי או משני): עברי, תזרי, נגנה, רגנה (נ' אלתרמן, כחול ים המים [=שיר העבודה]), עברי, נהדרו (מ' שלם, נטו צללים על פני הגבעות [=שבת בכפר]), נשמעה (י' שנהר, שדמתי), נמרה, גברה (א' אברונין, ימי החנוכה), נצאה (א' גוטמן, בוא דודי אלופי הגורנה) ועוד.

63. ש' שלום, ממרומים ברכה יורדת.

64. א' לוינסון, נבנה ארצנו ארץ מולדת.

65. ש' בס, שירה הנוער שיר עתידנו.

66. י' אורלנד, אם הופלנו לא נבהלנו (=הורה לא נבהלנו).

67. ההבדל בין צורת ההפסק לבין צורת ההקשר בצורות פועל רבות אינו בא לידי ביטוי בהגייה משום שהן נבדלות ביניהן בניקוד קמץ מול פתח או משום שבצורת ההקשר קיימת ממילא תנועה ארוכה ואין אפשרות להאריכה.

68. ראו רשף, תשנ"ט, עמ' 135–140, וכן הטבלה שם, עמ' 164.

הסיבה להבדלי התפוצה הניכרים בין שתי קבוצות הצורות הללו מתבהרת לאור תפקידן בזמר. צורות ההפסק והצורות המוארכות ממלאות תפקיד ברור במישור הפרוזודי: הטעמתן בזמר מלעילית תמיד,⁶⁹ ומלעיליותן סייעה למחבריו להתמודד עם אילוצי הכתיבה בחרוז ובמשקל. הן שימשו אותם כחלופה לצורות הפועל הסדירות במקומות שבהם נדרשה להם צורה מלעילית, ומכאן תפוצתן הנרחבת.⁷⁰ לעומת זאת תפקידן של שאר הקטגוריות המקראיות בזמר הוא סגנוני בלבד.⁷¹ תפוצתה של כל אחת מהן בפני עצמה זניחה למדיי, אך הן משתלבות כמגמה הכוללת של פנייה אל המקרא המאפיינת את הזמר.

3. דרכי שימושן של צורות הפועל המקראיות בזמר

3.1 צורות ההפסק והצורות המוארכות

כאמור, לשתי קטגוריות מקראיות אלו תפקיד כפול בלשון הזמר: סגנוני ופרוזודי. במישור הפרוזודי תפקידן מרכזי וייחודי. במבנה הדקדוקי של העברית מועטות יחסית הצורות שהטעמתן מלעיל, והשימוש הנרחב בצורות ההפסק ובצורות המוארכות היה אחת הדרכים העיקריות של מחברי הזמר להגדיל את אוצר הצורות המלעיליות שעמדו לרשותם.

מלעיליותן של צורות ההפסק ושל הצורות המוארכות בזמר אינה מקרית. במקרא רק חלק מן הצורות בשתי הקטגוריות הללו מוטעמות מלעיל, ואילו אחרות מוטעמות מלרע. לעומת זאת, בלשון הזמר כל הצורות המשתייכות לקטגוריות אלו הן מלעיליות, פרט לחריגים בודדים.⁷² מלעיליות זו אינה מחויבת על

69. לפירוט החריגים ראו הערה 72 להלן.

70. לפירוט ראו סעיף 3.1 להלן.

71. לפירוט ראו סעיף 3.2 להלן.

72. חריגים אלו מופיעים בשני הקשרים: (1) בטקסטים שנכתבו על פי מערכת ההגייה האשכנזית, ובהם צורות ההקשר המלרעיות מוטעמות מלעיל. הדוגמאות שנמצאו בטקסטים שנבדקו הן אֶטְיִלָּה (ח'צ' ביאליק, לא ביום ולא בלילה), נִלְכָּה (נ' רונבלום, שאו ציונה נס ודגל), אֶלְכָּה (י' קצנלסון, חמש שנים על מיכאל); (2) בציטוט של צירוף מקראי שגור מן התפילה, הכולל צורה מוארכת מלרעית. הדוגמאות שנמצאו הן לכו נרְנְנָה (מ' רבינא, האביב הולך ובא) והבה נרְנְנָה (א"צ אידלסון, הבה נגילה), על פי "לכו נרננה" בתהלים צה, א, המזמור הפותח את קבלת שבת; נגילה ונשמחה (א"צ אידלסון, הבה נגילה) ונעלזה ונשמחה (מ' שלם, נעלזה ונשמחה; בחלק מן השירונים: נעלזה ונשמחה) על פי "זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בו" בתהלים קיח, כד, שהוא חלק מן ההלל הנאמר במועדים ובראשי חודשים. פרט להקשרים אלו נרשמו צורות מוארכות מלרעיות רק במקרים בודדים: "לך אלי אתפַלֶּלָה" (ש' מלצר, מי יש לו ריבה כזאת); "עורה נא התעוֹרָרָה" (ל' קיפניס, עורה עורה ישראל). בצורה זו מוטעמת ההברה הפונטית השלישית מסוף המילה; "הנה אחללה בחלילי" (י' שנהר, הנה אחללה בחלילי). צורה זו מופיעה גם בשירונים וגם בנוסח המושר בשתי גרסאות: אַחְלָלָה לצד אַחְלָלָה; "את הדרך

פי כללי התצורה המקראיים, אלא נובעת מניצול סלקטיבי של אמצעי התצורה המקראיים.

שתי קטגוריות מוארכות המוטעמות תמיד מלעיל גם במקרא רווחות מאוד בזמר. בקטגוריה האחת, הכוללת את הצורות המוארכות בבניין הפעיל, מאפיינת המלעיליות את הבניין, כגון אאמינה⁷³, אביטה⁷⁴, אשקיפה⁷⁵, ארימה⁷⁶, אפליגה⁷⁷, נדליקה⁷⁸, נגשימה⁷⁹, נוסיפה⁸⁰, העפילה⁸¹, הגידה⁸² ועוד. באחרת מאפיינת המלעיליות את הגזרה, והיא כוללת את הצורות מגזרות החלולים והכפולים בבניין קל⁸³, כגון אשובה⁸⁴, אשירה⁸⁵, נגילה⁸⁶, נקומה⁸⁷, נלינה⁸⁸, בואה⁸⁹, נרנה⁹⁰, קומה⁹¹, עננה⁹², רוצה⁹³ ועוד. שאר הצורות המוארכות, המשתייכות לקטגוריות שאינן מלעיליות במהותן, משמשות בזמר בצורת ההפסק, וכך הופכות למלעיליות.

נלכה" (י' כהן, אנו עולים ושרים). צורה זו מופיעה בטקסט שנכתב במקורו בהגייה האשכנזית והותאם לאחר מכן בידי מחברו למערכת ההטעמה של ההגייה הספרדית (על גרסתיו של שיר זה ראו כגון, תשל"ב). הצורה הגויה בנוסח המושר בשתי דרכים, מלרעיות שתייהן: nel'xa ו-nele'xa. שתייהן מסתברות כמימושים של הצורה נלכה, האחת באיפוס השווא הנע הדקדוקי והאחרת במימושו כתנועה.

אלו כל הדוגמאות שנמצאו לצורות מוארכות שאינן מלעיליות, וזאת לעומת עשרות רבות של צורות מוארכות מלעיליות שהופיעו בקורפוס הטקסטים שנבדק.

73. ש' טשרניחובסקי, שחקי שחקי על החלומות (=אני מאמין).
74. ש' שלום, מה מלילה בחניתה (=חניתה).
75. ע' לין, מעל המגדל סביב אשקיפה (=שיר השומר).
76. ל' קיפניס, שנה הלכה שנה באה (=שנה טובה).
77. א' אשמן, הי ציינוני הדרך (=שירת הנודד).
78. ז' חן, שורו הביטו וראו.
79. י' שנהר, פנינו אל השמש העולה (=שיר החירות).
80. י' לוינסון, נבנה ארצנו; מסבלות גורל פרוע (=שיר המחנה).
81. א' פן, פעם ועוד (=שירו של זיד).
82. י' שנהר, הנה אחללה בחלילי.
83. צורות מוארכות מגזרת החלולים נפוצות מאוד בזמר, ואילו מן הכפולים נרשמו צורות מוארכות מן השורשים רנ"ן וסב"ב בלבד.
84. ל' כן-אמתי, שדות שבעמק (=בשובי).
85. מ' שלם, שיר לסדנה.
86. ל' קיפניס, יום טוב לנו חג שמח (=אורחים לחג).
87. י' אורלנד, אם הופלנו לא נבהלנו (=הורה לא נבהלנו).
88. ש' שלום, העמק הוא חלום.
89. ל' קיפניס, אן אתה הולך אבא טוב שלי (=הכרם).
90. י' אחאי, יורה יקר השקה נא.
91. י' שנהר, קומה אחא.
92. מ' שלם, הבו לנו יין.
93. ל' קיפניס, אוטו אוטו.

בקטגוריה זו מופיעות צורות כמו אחזרה,⁹⁴ ניפלה,⁹⁵ נמשכה,⁹⁶ נקחה,⁹⁷ אשכחה,⁹⁸ נצעדה,⁹⁹ נזמרה,¹⁰⁰ אנגנה,¹⁰¹ נתגלגלה,¹⁰² נהססה,¹⁰³ נטילה,¹⁰⁴ נתפסה,¹⁰⁵ התנערה,¹⁰⁶ הישמרה,¹⁰⁷ רינה¹⁰⁸ ועוד. צורות אלו נקרות בחלקן בנסיכות תחביריות של הפסק ובחלקן בנסיכות תחביריות של הקשר, וברור כי הופעתן אינה קשורה למיקום התחבירי אלא למספר ההברות ולמיקום ההטעמה הנדרשים מתוקף התבנית הפרוזודית.

צורות הפסק משמשות בזמר לא רק בזמנים המוארכים אלא גם בזמני הפועל האחרים, וגם כאן ניכרת בבירור השפעתו של הגורם הפרוזודי: כל הצורות הללו משתייכות לקטגוריות מורפולוגיות שבהן ההטעמה מבדילה בין צורת ההפסק לבין צורת ההקשר. בזמן עבר משמשות בזמר צורות הפסק כמו לכחה,¹⁰⁹ נגעה,¹¹⁰ נשמעה,¹¹¹ נגזזו,¹¹² אחזו,¹¹³ נתייתמו,¹¹⁴ פָּנְרוּ,¹¹⁵ נפתחו,¹¹⁶ בזמן עתיד משמשות בו צורות כמו תכבשי,¹¹⁷ תצמאי,¹¹⁸ יבערו,¹¹⁹ יגלשו,¹²⁰

94. א' שלונסקי, את חכי לי ואחזור.
95. י' אורלנד, לילה משתרע אש מן ההרים (=חניטה).
96. ל' קיפניס, קשתנו על שכמנו.
97. מ' ליסר, קהל גננים טובים אנו.
98. מ"מ דוליצקי, ציון תמתי (=אם אשכחך).
99. י' ליכטמן, הוי אמא זכרי ושמרי נא (=שיר למולדת).
100. א' אברונין, ימי החנוכה.
101. צ' בן-יוסף, יש לי כינרת.
102. נ' אלתרמן, במזרח זורח ורד (=מחנה קיץ).
103. ב' פלדמן, לא הרוח הוא אשר יצא לו.
104. נ' אלתרמן, במזרח זורח ורד (=מחנה קיץ).
105. א' לוינסון, הבה ונתפייסה.
106. א' שלונסקי, קום התנערה עם חלכה (=האינטרנציונל).
107. נ' פינס, עכבר עכבר הישמרה (=החתול והעכבר).
108. נ' אלתרמן, כחול ים המים (=שיר העבודה).
109. א' שלונסקי, קום התנערה עם חלכה (=האינטרנציונל).
110. ח"נ ביאליק, לבשו נא עזו (=למתנדבים בעם).
111. י' שנהר, שדמתי.
112. מ' שלם, עז וכבש כבר נגזזו (=פזמון הגז).
113. שם.
114. י' דושמן, סתיו מאפיל.
115. ק"י סילמן, כשהרבי אלימלך.
116. ש' בס, פרחי אביב נפתחו.
117. נ' אלתרמן, את זמר הפלוגות נשיר נא למזכרת (=זמר הפלוגות).
118. ש' לוי-תנאי, עם השחר עם האור נעלה אל הר המור.
119. א' לוינסון, אחים בערה שרפה (=העיירה בוערת).
120. צ' בן-יוסף, יש לי כינרת.

יִנְהָרוּ,¹²¹ יִשְׁוֹרוּ,¹²² יִשְׁמְחוּ;¹²³ בְּצִוּוֹי מִשְׁמֹשׁוֹת צוּרוֹת כִּמוֹ זִמְרִי,¹²⁴ סִפְרִי,¹²⁵ עֲבְרִי,¹²⁶ חֲזוֹר,¹²⁷ מְהֵרוּ,¹²⁸ הִתְעַטְרוּ.¹²⁹ לעומת זאת אין משמשות בזמר צורות הפסק בקטגוריות שבהן ההפסק אינו הופך צורה מלרעית למלעילית, אלא מתבטא בשינוי איכות התנועה בלבד.¹³⁰

הקטגוריה הבולטת ששינוי איכות התנועה נשמע בה בהגייה הישראלית היא צורות קוּטְלַת. צורות אלו רווחו בשירה העברית בתקופות ההשכלה וחיבת ציון, אך בזמר העברי נותרה מהן דוגמה אחת בנוסח המושר: "אל ירדן מזרחה דומם צועדת, דומם צועדת".¹³¹ בכל היקרויותיהן האחרות של צורות ההפסק הן מוסיפות לזמר צורה מלעילית במקום שבו צורת הפועל הסדירה מלרעית.

השימוש הרווח בתצורה מלעילית לצרכים פרוזודיים אינו מיוחד לזמר העברי; תופעה זו אופיינית לתקופות שבהן נכתבה שירה עברית בחרוז ובמשקל.¹³² המיוחד לזמר העברי הוא ניצולן הנרחב של צורות הפסק ושל צורות מוארכות דווקא והשימוש המעין-אוטומטי בהן כבחלופה לצורות הפועל הרגילות. תפוצתן הגבוהה

121. ש' בס, שירה הנוצר שיר עתידנו.

122. מ' שלם, פנה הגשם (=שיר אביב).

123. א' בן-זאב, זמר זמר לך.

124. י' אורלנד, כלילה באין אור (=שיר המגן והמרי).

125. ח"נ ביאליק, שלום רב שובך (=אל הציפור).

126. נ' אלתרמן, כחול ים המים (=שיר העבודה).

127. פ' קפלן, חדר קטן צר וחמים (=אלף בית).

128. א' דרור, הבה זקן ונער יחד נשיר במקהלה.

129. שם.

130. על הקבלה מעניינת מלשון חז"ל העיר לי פרופ' שלמה נאה. בכתב-יד ותיקן 66 של הספרא מופיעות צורות הפסק פועליות בקטגוריות שבהן משתנה מקום ההטעמה, אך לא בקטגוריות שבהן צורת ההפסק נבדלת מצורת ההקשר באיכות התנועה בלבד (ראו במפורט נאה, תש"ן, עמ' 275–278). יודגש כי בספרא, בניגוד לזמר, יש קיום לקטגוריה התחבירית של הפסק (אם כי כלליה שונים מכללי ההפסק הטברניים). מכל מקום, הדמיון החלקי בין שני הקורפוסים אינו נובע מקשר ביניהם.

131. א"ק שפירא, בשדמות בית לחם (=קבר רחל). הנוסח המקורי של טקסט זה ארוך מן הנוסח המושר היום. כחלק משינויי הנוסח שחלו בו במהלך הזמן מופיעה היום הצורה צועדת בסיומו של השיר. לעומת זאת, בשירון "כנור ציון" (הערה 14 לעיל), עמ' 77, היא מופיעה בסוף הטור הראשון של הבית השני, ומנוקדת כצורת הקשר (צועדת). הצורה עוזבת, המופיעה שם בסוף הבית הראשון ומנוקדת כצורת הפסק, מופיעה בשירונים המאוחרים ובנוסח המושר כצורת הקשר. דוגמה נוספת לצורת הפסק בשירונים המוקדמים שהפכה בהמשך לצורת הקשר היא שואפת (ש' טשרניחובסקי, שחקי שחקי על החלומות [=אני מאמין]), ראו למשל "כנור ציון", עמ' 114.

132. הרושובסקי, 1971, עמ' 742–744.

בזמר היא אחד מן המאפיינים המובהקים המבחינים את לשונו מלשון השירה הגבוהה הן בתקופתו, הן בתקופה הקודמת לה. בתקופת ההשכלה, שסיומה מקביל מבחינה היסטורית לתחילת התפתחותו של הזמר, שימשו צורות ההפסק והצורות המוארכות בשירה בהיקף נרחב. היה זה אחד מגילוייהן של הדבקות בסגנון המקרא ושל החריזה המלעילית ששלטו בכתובה בתקופה זו.¹³³ מלעיליותן של שתי קטגוריות אלו בזמר ממשיכה את דרכה של שירת ההשכלה, אך בהבדלים מסוימים. ראשית, בתקופת ההשכלה ניסתה הלשון לחקות את לשון המקרא במלואה. כלל האמצעים הלשוניים המקראיים שימשו את הכותבים, וקטגוריות מקראיות רבות הופיעו בשירה בשכיחות גבוהה. לעומת זאת, בזמר הצטמצם השימוש בקווי לשון מקראיים לתופעות מסוימות, והצורות המוארכות וצורות ההפסק בולטות בו בתפוצתן לעומת קטגוריות מקראיות אחרות. שנית, בשירת ההשכלה נשמר במידה רבה הקשר אל המקרא, וצורות ההפסק מופיעות בה בסדירות רבה בנסיכות תחביריות של הפסק.¹³⁴ לעומת זאת, בזמר השתגר השימוש בצורות המוארכות ובצורות ההפסק והוא אינו קשור עוד בקשר מחייב אל נסיכה תחבירית זו.

מן השירה בת־זמנו נבדל הזמר בעצם ההזדקקות לקטגוריות תצורה אלו. השימוש הנרחב שנעשה בצורות המקראיות המלעיליות בתקופת ההשכלה הפך אותן לאמצעי לשוני שגור ושחוק והוא חדל מלשמש פתרון לאילוצים מבניים של משקל וחריזה בשירה. בשירה בת־זמנו של הזמר, ובמיוחד מאז עליית האסכולה המודרניסטית בדור שלונסקי-אלתרמן,¹³⁵ התפתחו דרכי הבעה חדשות, שלא היה בהן מקום להמשך השימוש הסדיר בצורות המקראיות המובהקות. אלו מופיעות בה רק לעתים נדירות, ומגוון של פתרונות חדשניים תפס את מקומן בהתמודדות עם האילוצים הפרוזודיים: חרוזים בלתי־מדויקים,¹³⁶ חרוזים מורכבים,¹³⁷ נאולוגיזמים וצורות זוגי

133. הרושובסקי, 1971, עמ' 743 ואילך; שביט, תשמ"ג.

134. דרכי השימוש בצורות ההפסק בשירת ההשכלה דורשות עדיין בדיקה ותיאור. כללית ניתן לומר שבשירת ההשכלה מופיעות בקביעות בסופי טורים צורות הפסק בקטגוריות שיש בהן תנועה מוטעמת לעומת שווא נע בצורות ההקשר (כגון קטלו-קטלו), ובמידה רבה גם באמצע טור בהפסק משני (לפני פסיק). במשקלים שבהם צורת ההפסק מתבטאת בשינוי התנועה בלא שינוי בהטעמה, מימוש צורת ההפסק אינו סדיר גם בסופי טורים. חריגה מן הכללים המקראיים קיימת בשירת ההשכלה גם בהופעתן של צורות הפסק בנסיכות תחביריות של הקשר.

135. על הדורות בשירה העברית החדשה ראו אבן־זהר, 1973, עמ' 436-437.

136. חרוז בלתי מדויק (על פי מינוחו של הרושובסקי, 1971, עמ' 724) הוא חרוז שרצף ההגייה הזהים אינו ממוקם בו בסופי המילים דווקא, כגון בחופן-האופק baxÓFEn-haÓFEk.

137. חרוז מורכב (הרושובסקי, 1971, עמ' 745) נוצר באמצעות צירוף מילים שאחד מאיבריו הוא יסוד אנקליטי שאינו נושא הטעמה, כגון "לרכוש את־חרושת", "בוהר־שמו הוא".

מחדשות,¹³⁸ שמות פרטיים ומילים לועזיות.¹³⁹ לעומת זאת בזמר, שנתפס כענף טריוויאלי של הספרות, נותר השימוש בצורות המקראיות המלעיליות לגיטימי, ואילו החדשנות שאפינה את השירה בת־זמנו נעדרת ממנו כמעט כליל.¹⁴⁰ בעוד בשירה נתפסו הצורות המקראיות המלעיליות כארכאיות וכמיושנות,¹⁴¹ בזמר הן הפכו רגילות ושגורות והן נפוצות בו מאוד.

הזמר היה התחום העיקרי שבו המשיך להתקיים בעברית הכתובה בת־הזמן שימוש סדיר ונרחב בצורות המוארכות ובצורות ההפסק. תפוצתן הגבוהה בו לעומת נדירותן בסוגי כתיבה אחרים – ובפרט בשירה – הפכה אותן לאחד מקווי הייחוד המובהקים של לשונו.

3.2 קטגוריות מקראיות אחרות: וקטל/ויקטול, צורות המקור והצורות המוקצרות קטגוריות אלו פועלות בזמר במישור הסגנוני. תפקידן הוא לשלב בו צורות שאינן משתייכות למערכת הלשונית בת־הזמן, כי אם שאולות מרובד לשוני אחר. תפוצתן

138. על החריזה בשירה המודרניסטית בת־זמנו של הזמר ראו הרושובסקי, 1971, עמ' 745 ואילך; שביט, תשנ"א; טורי, תשנ"ג.

139. בעיקר בפזמון הפוליטי.

140. הבדל סגנוני זה בין השירה לבין הזמר בולט במיוחד בכתיבתם של יוצרים שפעלו בשני התחומים במקביל. כך אצל אלתרמן, שהיה מן היוצרים הבולטים בשני התחומים, נקרות ב־28 הטקסטים הכלולים בחלק הראשון של הקובץ "כוכבים בחרן" רק שש צורות פועל משתי הקטגוריות הנידונות, בארבעה טקסטים בלבד (ונושנו – "הרוח עם כל אחיותיה"; הנחה – "שיר על דבר פניך"; שנשקחו, ארימה – "השיר הזר"; בואה, אכינה – "איגרת"). בשירי הזמר שחיבר אלתרמן במקביל גדול בהרבה היקפן של צורות מסוג זה, ושמונה מבין 15 שירי הזמר המוכרים ביותר שלו כוללים 17 צורות הפסק וצורות מוארכות (כחול ים המים [=שיר העבודה] – 4x, במזרח זורח ורד [=מחנה קיץ] – 4x, את זמר הפלוגות נשיר נא למזכרת [=זמר הפלוגות] – 3x, בהרים כבר השמש מלהטת [=שיר בוקר] – 2x, באה מנוחה ליגע [=שיר העמק], איזה פלא, נומה בן עצום נא עין, כל הכפר שוקט רוגע [=ליל גליל]). הטקסטים ב"כוכבים בחרן" ארוכים בממוצע יותר משירי הזמר שאלתרמן חיבר, ומספר התיבות הכולל בהם גבוה בהרבה ממספר התיבות הכולל ב־15 שירי הזמר הללו, ועל כן ההבדל בחלקן היחסי של הצורות בין שתי הסוגות גדול עוד יותר מן העולה מן המספרים הנומינליים. לעומת זאת נרשמו בשירי הזמר של אלתרמן שש היקרויות בלבד של חרוזים חדשניים, האחד מטיפוס החרוז הבלתי־מדויק (הפושם-הכבושי hafÓŠIm- [tixbÓŠI] – את זמר הפלוגות נשיר נא למזכרת [=זמר הפלוגות]) וחמישה מטיפוס החרוז המורכב (המלח-נבנה לך – בהרים כבר השמש מלהטת [=שיר בוקר]; תחזורנה-זכור נא – לדרך ספן [=שיר הספנים]; עלה נא-נבנה-רננה – כחול ים המים [=שיר העבודה]; ירוק ירו-בוקר-ביוקר – במזרח זורח ורד [=מחנה קיץ]; נוגה לי-מדליקה לי – לא אל שכר הלב פתוח [=הורה סחרחרות]; חלקט לה-קוראת לה – הערב בא שקיעה בהר יוקדת [=כלניות]).

141. ראו בעניין זה גם הערתו של בן־חיים, תשי"ג, עמ' 13, וכן עדותו של הר־זהב, 1930, עמ' 33.

של כל אחת מהן בזמר אינה גבוהה, אך הן משתלבות היטב במגמה הכללית של שימוש בקווי לשון מקראיים המאפיינת אותו.¹⁴²

ההבדל בין הקטגוריות הנידונות בסעיף זה לבין הצורות המוארכות וצורות ההפסק שנידונו בסעיף הקודם אינו מצטמצם להבדל בתפקידן ובתפוצתן בזמר. יש ביניהן הבדל גם במידת עצמאותן ממקורן המקראי: בעוד הכותבים משתמשים בחופשיות בצורות ההפסק ובצורות המוארכות ככחלופה של ממש לצורות הפועל הסדירות, הקטגוריות המקראיות שתפקידן בזמר סגנוני בלבד צמודות הרבה יותר אל מקורן המקראי.

הקרבה אל המקרא עשויה להתבטא בדרכים שונות. בצורות הפועל כתבנית וקטל/ויקטול היא מתבטאת בהופעתן של חלק מצורות אלו בתוך רמיזה טקסטואלית להקשר מקראי מסוים. דוגמה לכך היא "ומשה הכה על צור / במטה הכה על סלע [2x] / וַיֵּצְאוּ מִמֶּנּוּ מִים",¹⁴³ המבוסס על במדבר כ, יא: "וירם משה את־ידו ויך את־הסלע במטהו פעמים וַיֵּצְאוּ מִים רבים" ועל שמות יז, ו: "והכית בצור וַיֵּצְאוּ מִמֶּנּוּ מִים". בהמשך השיר מופיעה צורת ויקטול נוספת בתוך ציטוט מקראי: "ומשה הביא גדי ויניקהו דבש מסלע", על פי דברים לב, יג: "ויניקהו דבש מסלע". בדומה לכך, "עוד נרווך עוד נבנך נגב ונבנית"¹⁴⁴ מבוסס על ירמיהו, לא, ד: "עוד אבנך ונבנית". גם הצירוף ויהי אור¹⁴⁵ רומז אל המקרא, בראשית א, ג. הצורות ויען... ויאמר¹⁴⁶ וכן והבאת, וטמנת¹⁴⁷ שנוכרו בסעיף 2.1 מצטרפות אף הן לדוגמאות לשימוש בצורות וקטל/ויקטול על יסוד הטקסט המקראי.

בצורות המקור המוחלט הקרבה אל המקרא מתבטאת בשמירה על הנסיבות התחביריות שבהן מופיעות צורות אלו במקרא עצמו. מרבית היקרויותיהן של צורות המקור המוחלט בזמר הן לצד פועל נטוי מאותו השורש, בהתאם לנסיבות הופעתן במקרא, כגון "פלוגה כְּבוֹשׁ תִּכְבְּשִׁי",¹⁴⁸ "כה כְּנָה נִבְנָה הָרֶשֶׁת",¹⁴⁹ "הִלֵּה הִיוּ לִפְנֵי שָׁנִים שְׁנֵי שׁוֹשָׁנִים"¹⁵⁰ וכדומה. שימושים אחרים של המקור המוחלט, שהם שכיחים פחות גם במקרא עצמו, נדירים גם בזמר. המקור המוחלט מופיע במקרים בודדים תמורת צורת הציווי, כגון "פלוגה, צְעֹד קְדִימָה",¹⁵¹ וכמשלים

142. ראו הערה 2 לעיל.

143. י"ד קמזון, ומשה היכה על צור (=הפלא ופלא).

144. א' שלונסקי, השמעת איך בנגב (=שיר לנגב).

145. זאב, אנו נושאים לפידים.

146. י"ד קמזון, אל המעיין בא גדי קטן.

147. א' ברידס, כי תבוא אל מודיעין.

148. נ' אלחרמן, את זמר הפלוגות נשיר נא למזכרת (=זמר הפלוגות).

149. מ' זעירא, עלי ים עלי יבשת (=הזקן מנהריים / שיר החשמל).

150. י' אורלנד, אשיר לך שיר עתיק נושן (=שני שושנים).

151. נ' אלחרמן, את זמר הפלוגות נשיר נא למזכרת (=זמר הפלוגות).

אדורביאלי לפועל, המתאר את אופן ביצוע הפעולה או מצמצם את תחולתה, כגון "צועד צָעוּד והתרפות".¹⁵² תפוצה זו של המקור המוחלט קרובה אל המצוי במקרא.¹⁵³

צורות המקור הנטוי אינן מופיעות בזמר רק בצירוף אות היחס ל', אלא כבמקרא הן עשויות להופיע גם בלעדיה. צורת המקור בווריאציה זו אינה שכיחה בזמר. היא מופיעה לעתים בלא כל אות יחס לפניה, כגון "איש לא העז גַּעַת בה",¹⁵⁴ "הפכות אויב תמיד ידענו",¹⁵⁵ "ואתם חובקים ידיים בלי הושיט עזרה",¹⁵⁶ ולעתים נדירות יותר כשלפניה אות יחס אחרת, כגון "לא נירא מְבֹא באש",¹⁵⁷ "לא ניֵעַף מִחֶפֶר ומִשְׁתָּל".¹⁵⁸ כן היא מופיעה בשימוש ייחודי כתחליף לצורת ציווי בשלילה: "אל סִפֵּד אל פְּכֹת בעת כזאת / אל הוריד ראש, עבוד, עבוד",¹⁵⁹ "צָעוּד צָעוּד אל פֶּשֶׁל וּמַעַד".¹⁶⁰ שימוש אחר של צורת המקור הנטוי בלא ל' אינו מיוחד לזמר, אלא משקף את קבלתה בתוך צירופים ממולגים מסוימים אל תוך אוצר המילים של העברית החדשה.¹⁶¹ מאלו מצויים בזמר הצירופים לעמוד מלכת,¹⁶² להשכים קום,¹⁶³ להגביה עוף.¹⁶⁴

בצורות המקוצרות מתגלה השפעת המקרא בהיצמדות למצאי המקראי. אין בקטגוריה זו יצירה עצמאית, וכל הצורות המקוצרות שנרשמו בזמר מופיעות במקרא בצורתן המקוצרת לפחות פעם אחת, אם כצורת יוסיב עצמאית, אם כתבנית ויקטול.¹⁶⁵ הזמר אינו מוסיף צורות מקוצרות בשורשים או בבניינים שאינם מתועדים

152. ח"נ ביאליק, בא בא מי הבא (=דוב).

153. אף כי משתקפים בה רק חלק משימושי המקור המוחלט במקרא; ראו גוניס, 1910, סעיף 113. השוואה אל מחקרה של שורצולד על המקור המוחלט בלשון ימינו (שורצולד, תשמ"ט, עמ' 108–109) מעלה, כי יש בתפוצה זו של המקור המוחלט ייחוד של לשון הזמר לעומת העברית הכתובה בת ימינו, שבה המקור המוחלט משמש בעיקר בתפקיד של משלים אדורביאלי לפועל.

154. ז' שניאור, יד ענוגה הייתה לה.

155. ב' פלדמן, לא הרוח הוא אשר יצא לו.

156. א' לוינסון, אחים בערה שרפה (=העיירה בוערת).

157. ב' פלדמן, לא הרוח הוא אשר יצא לו.

158. י' פיכמן, עם שחר נשכימה (=שיר הנוטע).

159. ד' שמעוני, אל ספור.

160. ק"י סילמן, צעוד צעוד.

161. ראו ברמן, 1978, עמ' 315–316 הערה 6.

162. י' אורלנד, עמוק עמוק העצב בעיניים.

163. י' שנהר, גם בעיר וגם בכפר (=שיר השתיל).

164. נ' אלתרמן, נומה בן עצום נא עין. על בסיס הצירוף להגביה עוף יצר אלתרמן בטקסט זה גם צירוף חד-פעמי שמשמשת בו צורת המקור בלא ל' מן השורש נו"ף: עוף תגביהו, נוף תגבירו.

165. כל הצורות שנרשמו בטקסטים מן התקופה האמורה הן משורשי ל"י, פרט לצורה אחת מגזרת

במקרא כלל בצורתם המקוצרת, והשינוי היחיד לעומת המצוי במקרא הוא בהטיית בגוף ראשון של צורות מקוצרות המופיעות במקרא רק בגופים אחרים, כגון אָחִי,¹⁶⁶ נִרְךָ,¹⁶⁷ נָחֵל,¹⁶⁸ נָטָה¹⁶⁹ ועוד.¹⁷⁰

מעמדן של צורות הפועל המקראיות בעברית החדשה הכתובה בכללה לא תואר עדיין תיאור מספק.¹⁷¹ תפקידן של צורות אלו הוא סגנוני, אך מן הזמר עולה כי אין זה תפקידן היחיד, ולחלק מן הקטגוריות היה תפקיד ברור גם במישור הפרוזודי, לפחות בתחומי הזמר. נראה גם שבניגוד למקובל,¹⁷² השימוש בצורות הפועל המקראיות לא הצטמצם לכתיבה הספרותית הגבוהה, והן הופיעו במידת מה גם בכתיבה הלא-ספרותית.¹⁷³ תפוצתן בלשון הכתובה השתנתה במהלך התפתחותה,¹⁷⁴ ונראה שהיו הבדלים גם בדרכי השימוש בצורות אלו בסוגי כתיבה שונים. עצם השימוש בצורות פועל אלו אינו מיוחד לזמר, אך יש קווים המייחדים אותו מבחינה זו לעומת תחומים אחרים של העברית הכתובה.

פ"י (תוסף – ע' הרוסי, שכב בני שכב במנוחה). בשורש ה"ה נרשמו גם היקרויות בודדות של צורות מקוצרות על פי דרכה של לשון חז"ל: יא (א' שלונסקי, אל נא תאמר הנה דרכי האחרונה [=שיר הפרטיזנים היהודיים]); י' שנהר, כך הולכים השותלים), תהא (י' דושמן, פה בארץ חמדת אבות).

166. מ"מ דוליצקי, ציון תמתי (=אם אשכח).

167. י' כהן, קמנו שבנו צעירים אונים (=שיר הבריונים).

168. י' פייכמן, עם שחר נשכימה (=שיר הנוטע).

169. י' הפטמן, אנו נהיה הראשונים.

170. צורות מקוצרות נוספות בגוף ראשון הובאו בסעיף 2 לעיל. מהן נַעַל ונָפַך קיימות במקרא בגוף זה בתבנית ויקטול, ואילו אָשַׁט, נָרַב ונָשַׁק מתועדות בו רק בגופים אחרים.

171. להתייחסות של ספרות המחקר לשימוש בצורות הפועל המקראיות בעברית החדשה ראו ההפניות בהערה 8 לעיל.

172. ראו שם.

173. די היה בבדיקה ראשונית ומקרת למדי של פרסומים מן העשורים הראשונים של המאה העשרים כדי למצוא שימוש בצורות פועל מקראיות מובהקות בטקסטים לא ספרותיים. בעיתונים ובכתבי עת מתקופה זו צורות אלו מצויות לעתים לא רק במדורים הספרותיים, אלא גם בכתובות ובמכתבים למערכת. גם בהקדמות לשירונים יש ומופיעות צורות כאלה. ראו למשל השימוש הרווח בצורות המקור המוחלט והמקור הנטוי בלא ל' בהקדמות לסדרת השירונים "ענות" בעריכת י' שרתוק (שרת), כגון "הייתכן להוסיף הקנות שירים" (ענות ח, תרצ"ט), "לא ידעו קרא כהלכה" (שם), "פה ושם עלה בידינו [...] מצא בטוי מַצֵּלח [...], בַּעַר [...] הסתירות" (ענות ג, תרצ"ז), "עם הַשֵּׁלֶם המסכת" (ענות ה, תרצ"ח) ועוד.

174. על תהליך היפלטותן של צורות וקטול/ויקטול מן הלשון הכתובה מעיד א' בנודיד. לדבריו, צורות וקטול/ויקטול שהופיעו בטקסטים ספרותיים ופובליציסטיים שיצאו לאור בעשורים הראשונים של המאה העשרים הומרו במקבילותיהן המשמשות בעברית החדשה במהדורות שיצאו לאור בשנות הארבעים והחמישים (בנודיד, תשכ"ז, עמ' 260). בדומה לכך, העיון בלשונו של הזמר מעיד על תהליך של צמצום השימוש בצורות בינוני נקבה מאופיינות במהלך התפתחותו של הזמר (ראו סעיף 4 להלן).

4. תהליכי שינוי

עד כה התרכזו הדיון בדרכי התצורה המקראיות המשמשות בזמר בסדירות. דרכי התצורה הללו, שלא נקלטו במערכת הפועל של העברית החדשה, הפכו לחלק מהכתיבה המקובלת בזמר, והן מופיעות אצל מחברים שונים במהלך התקופה כולה. מעמד אחר יש לצורות מקראיות מאופיינות בבינוני נקבה. בבניין קל מופיעות בזמר בגזרת השלמים צורות קוּטְלָה לצד הצורה הסדירה קוטלת, כגון עובר¹⁷⁵, אומר¹⁷⁶, כורע¹⁷⁷ ובגזרת ל"י מופיעות בו בשני שורשים הצורות בהשתמרות היו"ד השורשית: הומייה¹⁷⁸ וצופייה¹⁷⁹.

צורות אלו נבדלות מן הצורות בקטגוריות המקראיות שנידונו עד כה הן מבחינת מעמדם במקרא, הן מבחינת מעמדם בזמר. במקרא אין הן שכיחות. בגזרת השלמים צורת הבינוני הסדירה היא קוּטְלָה, והופעתה של קוּטְלָה נדירה יותר.¹⁸⁰ צורות הבינוני בגזרת ל"י המשמרות את היו"ד השורשית אופייניות ללשון השירה,¹⁸¹ ואף בה הן מוגבלות למספר שורשים מצומצם.¹⁸² על אף נדירותן במקרא, אין הן נעדרות מן הזמר, בניגוד לדרכי התצורה האחרות שאינן חלק מן העברית המקראית הסטנדרטית. למעשה, תפוצתן בו אינה נופלת במידה ניכרת מתפוצתן של הקטגוריות המקראיות שנידונו בסעיף 3.2. עם זאת, צורות בינוני מיוחדות אלו לא הפכו ליסוד לשוני פעיל בזמר, והן משמשות בו כשריד לקו לשון מתקופה קודמת, ההולך ונפלט מן הלשון.

מרבית היקרויותיהן של הצורות המאופיינות בבינוני נקבה מתרכזות בטקסטים שחיברו יוצרים המשתייכים לדור שינק מן העברית המסורתית והספרותית באירופה. אצל בני דור זה הצורות הללו רווחות מאוד, ובטקסטים שלהם שהתקבלו אל תוך הזמר הן נפוצות יותר מצורות הבינוני הסדירות.¹⁸³ לעומת זאת, אצל כותבים בני

175. י' פיכמן, ימין ושמאל רק חול וחול (=אורחה במדבר).

176. י' פיכמן, בשורה טובה הבאתי.

177. מ' שלם, שיבולת בשדה.

178. נ"ה אימבר, כל עוד בלבב פנימה (=התקווה); מ"מ דוליצקי, ציון תמתי (=אם אשכח); מ"צ מאנה, שמש אביב (=משאת נפשי). הצורה הסדירה הומה נרשמה בטקסט אחד בלבד (נ' אלתרמן, לילה לילה הרוח עוברת).

179. נ"ה אימבר, כל עוד בלבב פנימה (=התקווה). ברובד המוקדם של הזמר הופיעו צורות נוספות מקטגוריה זו, אך השירים שבהם נכללו הפסיקו להיות מושרים ולא הפכו לחלק מקאנון הזמר העברי כפי שהתגבש בתקופה הנחקרת.

180. גוניס, 1910, סעיפים 94d, 94h; ז'ואון-מוראוקה, 1991, סעיפים 51G, 97Ca.

181. ז'ואון-מוראוקה, 1991, סעיף 79p.

182. בכ"ה, המ"ה, צפ"ה, פר"ה ובספק אף עט"ה. ראו גוניס, 1910, סעיף 84as.

183. בטקסטים שחיברו בני דור זה נרשמו הצורות פותרה (ח"נ ביאליק, לא ביום ולא בלילה), עומדה (שם), אוכלה (ח"נ ביאליק, מה אוכלה חמוטל [=שיר לחמוטל]), לומדה (שם), בוערה

הדור הצעיר יותר, שפעילותם הספרותית התרחשה כולה בארץ ישראל על רקע ההתפתחות וההתגבשות של עברית מדוברת, משמשות בקביעות הצורות הסדירות. הצורות המאופיינות בבינוני נקבה נדירות בכתיבתם, והן מופיעות רק בטקסטים ספורים.¹⁸⁴ היתרון המספרי הקל של צורות הבינוני המאופיינות אצל בני הדור הראשון משמעותי לאור העובדה שחלקם היחסי בכלל הזמר קטן בהרבה מחלקם של הכותבים מהדור הצעיר יותר, שנטלו חלק פעיל ביצירת זמר עם עברי בארץ ישראל.

לצורות הבינוני הללו מעין מעמד ביניים בין הקטגוריות המקראיות הארכאיות, שנותרו מחוץ ללשון הזמר, לבין דרכי התצורה של העברית המקראית הסטנדרטית שנקלטו בה והמשמשות בה בקביעות. הופעתן בטקסט לא הביאה בהכרח לידי התיישנותו – כפי שקרה למרבית הטקסטים מן הרובד המוקדם של הזמר שכללו צורות פועל מקראיות נדירות.¹⁸⁵ חלקן מופיעות בטקסטים שקנו להם מעמד של קבע בזמר העברי, ובראשם ההמנון הלאומי "התקווה", הכולל את הצורות הומייה וצופייה. מצד אחר, הן לא הפכו לחלק מדרך הכתיבה המקובלת בזמר, והן אינן נפוצות בטקסטים חדשים שנכתבו במסגרת המאמץ המודע ליצור זמר עברי ארץ-ישראלי. היעלמותן מלשון הזמר היא חלק מתהליכי השינוי ההדרגתיים שחלו בעברית הכתובה ושינו את פניה.

5. סיכום

לשון הזמר מסתמנת כמערכת מאורגנת, שיש בה היערכות ברורה של קווי לשון, ובהם צורות הפועל המקראיות. היערכות זו מבוססת על פעולתם של גורמים שמקורם במקרא לצד גורמים שמקורם בצרכיה הייחודיים של לשון הזמר.

(י' לוינסון, אחים בערה שרפה [=העיירה בוערת]), יורדה (ז' שניאור, יש לנו אב זקן [=אליהו הנביא]) וכן הצורות שכבר נזכרו (אומרה, עוברה, הומייה וצופייה אצל פיכמן, אימבר, מאנה, ודוליציקי). מקרב שבעה כותבים אלו נרשמו צורות הבינוני הסדירות רק בשני טקסטים של ביאליק: יורדת (החמה מראש האילנות נסתלקה), יוצאת (בין נהר פרת ונהר חידקל). אצל מחברים אחרים בני דורם נרשמו בזמר כמה צורות בינוני סדירות נוספות, כגון שואפת (ש' טשרניחובסקי – שחקי שחקי על החלומות [=אני מאמין]), עוזבת וצועדת (א"ק שפירא – בשדמות בית לחם [=קבר רחל]). בנוסף המקורי המלא של השיר מופיעות צורות בינוני נקבה נוספות).

184. הצורות שנרשמו הן קוראה (א' אשמן, בא ראש חודש [=המנון לקופסה]), רועדה (א' אשמן, אל תדפקו את רחלי [=גוזי לי]), טובלה (י' ברוידס, כיתתנו בלילה צועדת), שוקעה (י' ברכה, באנה באנה הבנות [=שיר השואבות]), רוגזה (ז' גלעד, צוחקת צמרת היער [=לילדה ביער]), שורכה (מ' שלם, שמעו שמעו שוכני אוהלים), כורעה (מ' שלם, שיכולת בשדה). לעומת היקרויות מעטות אלה נרשמו אצל מחברים בני דור זה למעלה מ-90 צורות סדירות בבינוני נקבה בבניין קל.

185. ראו סעיף 1 לעיל.

מעמדן של צורות הפועל בלשון המקרא השפיע על עצם הכללתן בזמר. לשון הזמר קלטה צורות פועל מן הרובד של העברית המקראית הסטנדרטית, ואילו צורות מקראיות ארכאיות או פיוטיות לא הפכו לחלק ממנה. בתוך לשון הזמר נקבעו מעמדן ותפוצתן של הצורות על פי תרומתן לצרכיו הייחודיים של סוג לשון זה. כל צורות הפועל המקראיות המשמשות בזמר תרמו לסגנונו והרחיקו אותו מן הלשון הסטנדרטית של תקופתו, ויש קטגוריות שבנוסף לכך סייעו לכותבים בהתמודדות עם אילוצי החריזה והמשקל. קטגוריות אלו זכו בו לתפוצה נרחבת במיוחד, והפכו לאחד המאפיינים המובהקים של לשונו.

דרכי השימוש בצורות הפועל המקראיות ייחדו את לשון הזמר לעומת סוגות אחרות בעברית הכתובה של התקופה והבדילו בינו לבין העברית המדוברת. הופעתן בו הקנתה לדוברים גישה ישירה אל רובד לשוני גבוה יותר מזה של לשונם היום-יומית, והשפיעה בכך על עולמם הלשוני. בנוסף לכך סייעו אופייה הברור של לשון הזמר וההבחנה שנוצרה בינה לבין סוגים אחרים של העברית הכתובה להגמשת הלשון וליצירת ריבוד בתוך תחומיה. בכך תרם הזמר – שלשונו טריוויאלית לכאורה – לתהליכי ההתגבשות של העברית החדשה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבינרי, תרפ"ט = י' אבינרי (רב־לסקי), "דרכי הלשון העברית בארץ ישראל", לשוננו ב (תרפ"ט), עמ' 197–219, 287–306, 396–411
- אבן-זהר, 1973 = א' אבן-זהר, "הספרות העברית הישראלית: מודל היסטורי", הספרות ד (1973), 3, עמ' 427–440
- אולנדרוף, 1957 = E. Ullendorff, "Modern Hebrew as a Subject of Linguistic Investigation", *Journal of Semitic Studies* 2 (1957), pp. 251–263
- אסיף, 1990 = ש' אסיף, "מי מפחד מדקדוק מקראי?", לשון ועברית 1 (1990), עמ' 18–20; 2, עמ' 44–46; 5, עמ' 29–32
- בן-חיים, תשי"ג = ז' בן-חיים, "לשון עתיקה במציאות חדשה", לשוננו לעם ד (תשי"ג), ג-ה, עמ' 3–85
- בן-שחר, תשנ"ג = ר' בן-שחר, "היחס בין לשון דיבור ללשון כתב בסיפורת הישראלית של שנות השמונים", העברית שפה חיה, בעריכת ע' אורנן, ר' בן-שחר וג' טורי, חיפה תשנ"ג, עמ' 163–174
- בנודיד, תשכ"ז = א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב תשכ"ז
- ברמן, 1978 = R. (Aronson) Berman, *Modern Hebrew Structure*, Tel Aviv – 1978

- E. Kautzsch & A. E. Cowley, *Gesenius' Hebrew Grammar*, – 1910
Oxford 1910
- הכהן, 1978 = א' הכהן, "שירת המושבות", עת-מול ג (1978), 3, עמ' 18–19
הר-זהב, 1930 = צ' הר-זהב, לשון דורנו, תל-אביב 1930
הרושובסקי, 1971 = ב' הרושובסקי, "השיטות הראשיות של החרוז העברי מן
הפיוט ועד ימינו", הספרות ב (1971), 4, עמ' 721–749
- ז'ואון-מוראוקה, P. Jouön & T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Roma 1991
- טורי, 1977 = ג' טורי, נורמות של תרגום והתרגום הספרותי לעברית בשנים
1930–1945, תל-אביב 1977
- טורי, תשנ"ג = ג' טורי, "עלייתה ונפילתה של צורת הזוגי בלשון הספרות העברית
החדשה", העברית שפה חיה, בעריכת ע' אורנן, ר' בן-שחר וג' טורי, חיפה
תשנ"ג, עמ' 101–118
- כגן, תשל"ב = א' כגן, "מכלי אל כלי (נסיונו של יעקב כהן)", לשוננו לט (תשל"ב),
עמ' 190–202, 268–281
- ליפשיץ, תש"ט = א"מ ליפשיץ, כתבים, ב, ירושלים תש"ט
- נאה, תש"ן = ש' נאה, "הערות ללשון התנאים בעקבות כתיב וואטיקאן 66 של
הספרא", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 271–295
- פרץ, תש"ג = י' פרץ, "ללשון הילדים והעם", לשוננו יא (תש"ג), עמ' 296–300
- רבין, 1943 = C. Rabin, *Everyday Hebrew*, London 1943
- רבין, תשל"ג = ח' רבין, משמעויותיהן של הצורות הדקדוקיות בלשון המקרא
ובלשון ימינו, ירושלים תשל"ג
- רבין, 1975 = C. Rabin, "The Ancient in the Modern: Ancient Source = 1975
Materials in Present-day Hebrew Writing", in *Language and Texts*, ed.
H. H. Paper, Ann Arbor 1975, pp. 13.79–179
- רגב, 1988 = מ' רגב, "מ'גמל גמלי" ועד 'טיפקס'", פנים 5 (1988), עמ' 67–72
- רוול, 1983 = E. J. Revell, "Nesiga and the History of the Masorah", in
Estudios Masoreticos, ed. E. Fernández Tejero, Madrid 1983, pp.
37–47
- רשף, תשנ"ט = י' רשף, הזמר העברי ביישוב החדש בארץ-ישראל: בחינה בלשנית,
עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ט
- רוזן, תשט"ז = ח"ב רוזן, העברית שלנו, תל-אביב תשט"ז
- רוזן, 1966 = H. B. Rosen, *A Textbook of Israeli Hebrew*², Chicago 1966
- שביט, תשמ"ג = ע' שביט, המהפכה הריתמית, תל-אביב תשמ"ג
- שביט, תשנ"א = ע' שביט, "חרוז ומשמעות בשירת אלתרמן", הפואמה
המודרניסטית ביצירת אלתרמן, בעריכת ז' שמיר וצ' לוז, תל-אביב תשנ"א,
עמ' 207–222

שורצולד, תשמ"ט = א' (רודריג) שורצולד, "לשימושי המקור המוחלט בעברית החדשה", לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 107-112

שחר, תשנ"ט = נ' שחר, "השיר הארצישראלי - התהוותו, צמיחתו והתפתחותו בשנים 1882-1949", בנייתה של תרבות עברית בארץ-ישראל, א, בעריכת ז' שביט, ירושלים תשנ"ט, עמ' 495-533

שמואלי, 1971 = ה' שמואלי, הזמר הישראלי: עיונים בסגנונו, מבנהו ומילותיו, תל-אביב 1971

שקד, תשמ"ז = ג' שקד, "סגנונה של הסיפורת בשנות ה-40 וה-50: מן היד אל הפה - הסיכוי והתבדותו", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 473-489

ב י ק ו ר ו ת

משה בר-אשר

העברית ואחיותיה

העברית ואחיותיה: כתב עת לחקר הלשון העברית וזיקתה ללשונות השמיות וללשונות היהודיות, כרך א: מילונים ולקסיקוגרפיה, בעריכת יצחק אבישור, הוצאת החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה תשס"א, 156 עמודים

בהקדמת העורך מוצג כתב העת במילים אלו: "כתב-עת זה [...] יעסוק בחקר הלשון העברית וכן בזיקתה [...] לאחיותיה הלשונות השמיות, אך לא במחקרים מיוחדים על הלשונות השמיות עצמן, וכמו כן יעסוק בקשריה של הלשון העברית ללשונות היהודים, אך לא בחקר לשונות היהודים גופן, אלא במרכיב העברי והארמי שבאותן לשונות" (עמ' 7). ממשפט אחר בהקדמה מתברר כי מדובר בשנתון. הכרך הראשון כולל אחד-עשר מאמרים העוסקים במילונים ובלקסיקוגרפיה "בעקבות כנס חוקרים שנערך בחוג ללשון העברית באוניברסיטת חיפה ביום 9.12.1998 ורוב המאמרים יסודם בהרצאות שהורצו[!] באותו יום עיון" (שם). עמם באה סקירת ביקורת אחת ודברי הערכה לאורי מיכאל עקביה ז"ל, שנפל במלחמת יום הכיפורים. הכרך יצא לאור בסיוע הקרן על שמו. מן הראוי לברך את החוג ללשון באוניברסיטת חיפה ואת העורך על כינונו של כתב העת. הקריאה בספר מזמנת לקוראו מבחר מאמרים מגוון ומאלף בנושאים כוללים וכן דיונים נרחבים בכמה לקסמות ובמה שמסתעף מהן. נבוא לומר דברים אחדים על כל אחד מהמאמרים.

א. פותח את הקובץ מאמרו של יצחק אבישור "על 'אלוף' ועל 'רב אלוף' – לגלגול משמעויות המונחים מן העברית המקראית עד לעברית החדשה" (משום מה בתוכן העניינים מופיעה כותרת אחרת למאמר...). המחבר פורש בצורה יסודית נתונים מבוררים היטב הנוגעים לשמות אלוף ואלף במקרא ולמקביליהם בלשונות אחיות (אוגריתית, אכדית, פיניקית וערבית), עוקב אחרי שימושי השם אלוף ברובדי העברית ודן בשמות המשפחה אלוף, אלאוף וכו'. המאמר נחתם בדיון בתארים רב אלוף ורב אלוף. יפה ביותר היא ההערה המקשרת בין שר לרב (עמ' 20).

יש להעיר כי לא כל הנתונים המובאים שווים במשקלם. למשל המונח אלופיות (עמ' 9, 16) אינו מונח חי בעברית החדשה; גם התואר "אלוף פיקוד חיל האוויר" (עמ' 16) הוא מונח שלא נקלט בלשון ואינו משמש כיום. אבישור קובע נכונה כי "השם 'אלעלוף' משמש גם מוסלמים ויש לו משמעויות בערבית במרוקו" (עמ' 19).

עם זאת, בשל התלות האפשרית של אלעלוף באלאלוף יש מקום לשקול שמא הומרה האל"ף בעי"ן. זו תופעה ידועה עד היום בקריאת העברית בלהגי תאפילאלת שבמרוקו, ויש יסוד להאמין שהמעטק (א < ע) נהג גם באזורים אחרים במרוקו בדורות קדומים ונצטמצם או נכחד מאז בוא המגורשים מספרד.¹

ב. מאמרו של אילן אלדר "הגלוסוגרפיה המקראית באזור הדיבור הערבי במזרח" הוא מאמר מבוא וסיכום כאחד של נושא חשוב: הגלוסורים לעברית המקרא הכתובים ערבית יהודית שנתגלו בגניזה. יש בו סקירה יסודית של ספרות המחקר מן הקדום למאוחר ושיבוץ של הגלוסורים בהקשר ההיסטורי שלהם. הללו התחילו מופיעים אחרי גיבושם של תרגומי מקרא עממיים ואחרי פרסום תרגום רס"ג, הרבה זמן לפני הופעת השורח המאוחרים. אלדר מאפיין כדבעי את הגלוסורים מבחינת מה שנכלל ומה שלא נכלל בהם. הוא קובע כי "מותר לנו לראות בגלוסוגרפיה המקראית... את ראשיתה של הלכסיקוגרפיה העברית (כמקצוע המתייחד לעיסוק שיטתי באוצר המילים של המקרא) ולהכיר בה כאחד השלבים בהתפתחות שקדמה להיווצרות הלכסיקוגרפיה העברית" (עמ' 29).

במאמרו זה נסמך אלדר הרבה על עבודותיהם של ראשי המדברים בתחום ובראשם פרופ' יהושע בלאו. ראוי להזכיר כי מקום חשוב בהפניות תופסים בירוריו בעלי הערך של דוד טנא ז"ל. על היסקיו של אלדר יש להוסיף כאן וכאן כמה פרטים. למשל הוא קובע אל נכון שלא רק מילים בודדות באות בגלוסורים, אלא "כערך עשוי גם לבוא צירוף של מילים, אם כי לא בהכרח צירוף ככול או צירוף שיש בו מידה של אדיומאטיות" (עמ' 26). תופעה מוכרת בגלוסורים המאוחרים במגרב היא קיומם של ערכים הבנויים מצירוף שאינו צירוף. למשל, מן הפסוק "ופראים עמדו על שפיים, שאפו רוח כתנים; כלו עיניהם כי אין עשב" (ירמיה יד, י) עשוי בעל הגלוסור במגרב להביא כערך את המילים "שפיים שאפו" שאינן צירוף תחבירי ולהציע את תרגומן ברצף אחד. למעשה, אין כאן אלא דרך חסכונית המצרפת שתי מילים עוקבות לערך אחד, אף שאין ביניהן כל קשר. וראוי לברר אם יש תופעות כאלה בגלוסורים הקדומים שנתגלו בגניזה.

הקביעה שגלוסור מלקט את ערכיו ממסורת תרגום "שהייתה באה לידי ביטוי בלימוד המקרא" (עמ' 28) נראית מסתברת ביותר; כך הוא בוודאי בשורח המאוחרים.

עניין אחר שאלדר נדרש לו הוא נושא כפלי התרגום. הכוונה לערכים שבעלי גלוסורים מביאים בהם שתי חלופות תרגום למילה אחת או לצירוף אחד (עמ' 27). ניסיוני מן השורח במגרב לימד אותי כי ברוב המקרים מדובר בשני ביאורים נבדלים שליקט בעל הגלוסור משתי מסורות שונות. כפלי תרגום מצויים לא רק בגלוסורים

1. ראה ספרי, מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה², ירושלים תשנ"ט, עמ' 137, 158, 311, 253.

אלא גם בתרגום רצוף של ספרים שלמים מן המקרא. מוסרי השרח אומרים בשעת קריאתן של מילים רבות "מילה זו מיתרגמת כך וגם כך", למשל המקור לאמר רבים ממוסרי השרח המגרי יתרגמוהו "ליקול" ויוסיפו מינה ובה את המילים "ויש מתרגמים קאילין". ולבסוף, אעיר כי יפה עשה אלדר שספח למאמרו ארבע דוגמות מבוארות מגלוסרים שונים.

ג. מאמר המאיר את עיניהם של העוסקים במינוח המקצועי, הן בהיבטים המעשיים הן בהיבטים העקרוניים שלו, כתב משה אור על הנושא "המילון הצבאי – מהותו וייחודו".² אין ספק שמדובר במאמר בעל חשיבות תאורטית. הדיון רצוף הגדרות והבחנות נהירות ומדויקות, כגון שתי ההגדרות של הביטוי מילון צבאי (עמ' 39), ההבחנה בין טרמינולוג ללקסיקוגרף (עמ' 41–42), ההבחנה בין מסמן ומסומן בלשון הכללית לעומת מכנה ומכונה במילון המונחים (עמ' 41) וכן הפולסימיות בשפה הכללית לעומת המונוסומיות במילון המונחים (עמ' 42).

אור חוזר ומציע את הקביעה הידועה כי "המונחים המקצועיים הם ברובם שמות עצם" (עמ' 40). מבחינה זו יש דמיון בין המינוח למרכיב הזר בהרכבה לשונית. כל העוסק במרכיב הזר בלשון מן הלשוניות מגלה כי עיקרו של המרכיב הזה הוא שמות עצם. הלשון הזרה מספקת מונחים לשמות של עצמים ושל מושגים שהחברה השואלת זקוקה להם כדי להתחבר אל החברה הדוברת את הלשון המשאלה. ויש שלשון אחת שואלת מילים מלשון אחרת בשל נסיבות אחרות – הלשון השואלת היא לשון דיבור והלשון המשאלה היא לשון התרבות. למשל, כזה הוא היחס בין לשונית הדיבור של היהודים ובין העברית. כללו של דבר, בין שמדובר בשתי לשונות מדוברות (שואלת ומשאלה) ובין שמדובר בלשון דיבור ולשון תרבות (שואלת ומשאלה), כאן וכאן הלשון השואלת שואבת הרבה שמות עצם ורק מעט מאוד פעלים וחלקי דיבור אחרים. ניתן לומר כי היסודות השאולים הם כעין מילון מקצועי בלשון השואלת, שעיקרו שמות עצם וטפלתו פעלים וחלקי דיבור אחרים. אור מוסיף וקובע שאם יש פעלים במינוח המקצועי הם על פי רוב גזורי שם (עמ' 41). כדבר הזה מצאנו גם במרכיב העברי בלשונית היהודים. רובי הפעלים העבריים בשפות אלו הם גזורי שם.³

חבל מאוד שמאמר חשוב זה נשאר בעיקרו ברמה התאורטית, והוא נעדר על פי רוב הדגמה. זו הייתה מוסיפה לו ממד של העמקה והנהרה. ואמנם מן הרגע שהמחבר החל בהדגמה בסוף הדיון, מכונת כביסה בלשון הכללית לעומת המונחים

2. יצוין כי אור כבר קדם ועסק במינוח המקצועי בבירור אחר שלו (ראה מאמרו "מינוח מקצועי – מהותו ותרגומו", לשוננו לעם מח (תשנ"ז), עמ' 139–146).

3. ראה ספרי הנזכר לעיל (בהערה 1), עמ' 288. וכן י' הנשקה, המרכיב העברי בלשון הערבית המדוברת של יהודי תוניסיה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"א, עמ'

האפשריים מכונת כביסה ביתית/תעשייתית במונחי המכס (עמ' 42–43), קיבל המאמר את הממד הזה.

ועוד זאת, אזר אמר וחזר ואמר כי המילונים המקצועיים למונחים רצופים מונחים בני שלוש וארבע מילים, כולם תרגומים מאנגלית או משפות אחרות. הוא הסתפק בדוגמה "קצין החינוך הראשי" (עמ' 43). אילו הרחיב מעט את ההדגמה, היה מעמיד גם על ריבוי הנוטריקונים בלשון הצבא בשל קיומם של מונחים מרובי מילים. רַמְטָּק"ל, פָּצָ"ר (פרקליט צבאי ראשי) ודומיהם מאפשרים שימוש נוח במונחים הארוכים. דומה אני שראוי להדגיש שתופעת הנוטריקונים הרווחת כל כך בלשון הצבא אינה מצויה או אינה רווחת במינוח המקצועי של תחומים אחרים. ולפיכך אין למדוד את כל תחומי המינוח המקצועי באמות מידה זהות כדרך שעושה אזר. גם תפוצתו של המינוח הצבאי בלשון הכללית – לפחות בחלקו – נרחבת יותר מאשר המינוח בתחומים אחרים; לפחות בעברית חטיבות גדולות של לשון הצבא השתמשו בלשון הכללית.

ד. מאמרה של מיכל אפרת "תחדישי יונתן רטוש ומינוח צבאי" פותח במצע אינפורמטיבי (עמ' 45–46) ותאורטי (עמ' 46–48) קצרים לדיון, ואף הובאו בהם כמה הגדרות מתבקשות וראויות לצירוף מונח צבאי. חלק נרחב מן הדיון מוקדש לעניין המקבילות של שורת מונחים (עמ' 48–52). ברור כי נושא המחברות של מילים חשוב מאוד למי שרוצה לאפיין את פועלו של מניח המונחים; בירור כזה מלווה תמיד במעקב בלשי, פעמים מייגע, פעמים מרתק ופעמים חסר תוחלת. לדעתי, ראוי היה להקדיש משקל גדול יותר גם לעניין ההתקבלות (או "המתקבלות") של חידושי רטוש, תחום שזכה לכמה בירורים בעבודתה של אפרת.⁴ עניין התקבלות המונחים נזכר בדבריה רק כלאחר יד בדיון במילה הסלמה (עמ' 52). מי ששוקד על עניין המחברות, ראוי שיתחקק גם על שאלת התקבלותם של מונחים. נקל לראות שרטוש חידש לא מעט מונחים מוצלחים שהתקבלו, אבל הרבה מחידושו לא נתקבלו. מן המילים שהוזכרו במאמר אך חלק קטן נקלטו (טָנַח, הסלמה, גונדר), אבל רובן לא נקלטו (נָגַע – רלוונטי, שרן, כרו או יִמְבָּשְׁתִּי – אמפיבי, גָּזוּר – צנזור, גָּזְרָה/פָּקְרָה – צנזורה [אפשר ששני אלה היו נקלטים היום במונחי המחשב כתְּקָנָה, חֲמָרָה וְגִנְבָה אֲחִיהֶם לְמִשְׁקָל], הֶעֱגַן – אמברגו, הֶעֱצָב – אסטרטגיה, תוֹתָחָה – ארטילריה, לוֹחִימָה – גרילה, אֶסְתָּב – טרמפיסט, יָאֵם – טרוריסט, מִתְנָר – פטרול). גורל מונחיו של רטוש לא שפר מגורל מונחיהם של אנשים אחרים ושל גופים מוכרים כוועדות המקצועיות של האקדמיה ללשון העברית. פעמים הרבה ששכר המינוח – מינוח, ותו לו. אף שחוקרים ניסו להתחקות על גורמי הבלוימה העוצרים מונחים מלהיקלט בלשון החיה (היעדר שקיפות, איחור בהופעת המונח, גובהו הלשוני ועוד), עדיין לא נתבררה הסוגיה כל צורכה.

4. ארבעה מהם מוזכרים ברשימה הביבליוגרפית למאמרה של המחברת.

ה. מאמרו של שמואל בולוצקי "עוד על השוואת מילונים כמדד פרודוקטיביות בתצורות מלים בעברית ישראלית" הוא מעין נספח לספרו משנת 1999.⁵ בולוצקי מציע שלוש בדיקות לבחינת מידת הפרודוקטיביות של תבנית לשונית; את המצע לנתוניו הוא מבסס על המילון "רב מילים" לי' (ולא א') שויקה, משנת 1997. הוא בוחן את הפרודוקטיביות בתחום הפועל ומגלה כצפוי שבניין פיעל פורה יותר מכל בניין אחר. בשם התואר הוא מעמיד על מקוטל ועל התארים בחתימה י'. הוא קובע כי "פוריותה היחסית של מקוטל נובעת מן הקשר העקיף לבניין פיעל הפורה" (עמ' 59). איני חושב שהקשר בין מקוטל לפיעל הוא קשר עקיף. אין ספק שיש קשר (כמעט) אוטומטי וישיר בין פיעל לפועל ובמיוחד לבניוני שלו.

ביצירת שמות הוא עומד תחילה על משקלי שמות הפעולה (עמ' 61–63), ומראה בצורה ברורה את תפוצתם הרבה של שמות הפעולה של פיעל לעומת כל שמות הפעולה של יתר הבניינים. ויש להעיר שתי הערות קצרות בהקשר זה: (א) דומה אני שהמיון הטכני של המשקלים על פי הדגם החיצוני מוביל לקביעות תמוהות. המסתכל הסתכלות שטחית על היצור המהלך פְּרִיָּתָה קובע שהוא שם במשקל פְּעִילָה כפי שנעשה במאמר (עמ' 61–62), אבל בזה גם אמר ששורשה של המילה הוא בר"ת. האומנם? הרי ייתכן גם פתרון אחר... (ב) בתוך שמות הפעולה ברשימה 8 (עמ' 62) נכללו גם צורות קוֹטְלוֹת, מקוֹטְלוֹת ומקוֹטְלוֹת. דומה אני כי משקל קוֹטְלוֹת מציין שם פעולה רק בפעלים פְּעִילִים (יוצאים), כגון סוֹפְרוֹת המציינת את פעולתו ומקצועו של הסופר, או שוֹחֲטוֹת (שוֹחֲטוֹת) המציינת את פעולתו ומקצועו של השוחט (שתי המילים רווחות בפי דוברי יידיש), אבל עוֹדְפוֹת שנגזרה מהבניוני של הפועל העומד עוֹדֵף היא שם עצם מופשט; זה מציין לעתים קרובות גם תכונה אבל לא פעולה. וכך הוא בצורות שנגזרו מהבניוני של הבניינים הסבילים, מכוונות ומובחנות; אלו אינן שמות פעולה.

לפום ריהטא ניסח בולוצקי ברשימה 12–13 כמה ניסוחים גורפים. ברשימה 12 התארים יפואי, מלגאי, חיפאי, דמשקאי אינם גזורים מבסיסים לא-עבריים (הדברים לא נאמרו במפורש, אבל הם משתמעים מכללא), וברשימה 13 הכוללת מילים מבסיסים עבריים נכללה גם סלבריטאי.

מעניינת ביותר קביעתו של בולוצקי על יחסי התפוצה של שלוש צורות ההקטנה בעברית החדשה (עמ' 67). לסיום יש להדגיש כי אין ספק שעבודותיו של בולוצקי עשו רבות לכירור מערכת הצורות בעברית שלנו.

ו. מאמרו של אהרן דולגופולסקי "מה נִצְפָּה ממילון אטימולוגי של השפה העברית?" מתבקש לאור העניין הגובר בסמנטיקה ובתחומים אחרים של הלקסיקון העברי, שדחק הצדה את העיסוק באטימולוגיה. בניגוד לסברות תמוהות שאפינו

5. S. Bolozky, *Measuring Productivity in Word Formation: the Case of Israeli Hebrew*, Leiden 1999

בירורים אטימולוגיים במילון העברי, ניצב הבירור הזה של דולגופולסקי על קרקע איתנה.

מעניינות ביותר האמירות הכוללות במאמר זה, כגון "היום ידועים יותר מ-2000 שורשים שמייס-חמיים, רבים מהם קיימים בעברית" (עמ' 71). חוקרי העברית ולומדיה ישמחו לראות מילון שיציע את פירוט השורשים הללו, כדי לראות מה ברי ומה שמה. גם התפישה הרואה כמעט בכל שם שהובא במאמר הזה שם שנגזר מפועל ראוייה לדיון יסודי ולבירור מפורט, ואכמ"ל.

ז. מאמר מקיף ומפורט הוא מאמרה של תמר סוברן "לקסיקוגרפיה לקסיקולוגיה וסמנטיקה – קשרי גומלין", שהוא המשך למחקרים אחרים שלה.⁶ הבירור פותח בהצעת בסיס נרחב לדיון בסעיף "מקומו של חקר המשמעות בין ענפי הבלשנות" (עמ' 75–78; מדוע הוטלה נקודה בסוף הכותרת הזאת ובסוף כותרות אחרות?). עמדה מעניינת נוקטת סוברן בעניין הצירוף בית תרפות בתרגומו של שלונסקי לגן הדובדבנים של צ'כוב: "לדובר בן-זמננו אין הצירוף מוכר כלל, ב'מילון ההווה' [...] אין לו זכר. וכך צריך שיהיה,⁷ מילון שאיננו מילון היסטורי איננו מחויב לשרידי ארכאולוגיה לשונית" (עמ' 76). אפשר ואולי טוב שמילון ההווה נהג כפי שנהג, אבל בהקשר זה עולה השאלה שאין חוקר העברית החדשה יכול להימלט ממנה: מהי נקודת ההתחלה של העברית החדשה ומה נכלל בה? האומנם תרגומי של שלונסקי מן המחצית הראשונה של המאה העשרים הם ארכאולוגיה לשונית, שאינם בכלל העברית החדשה? הרי הצירוף בית תרפות אינו מצוי במסכת עבודה זרה; מילונייהם של בן-יהודה ושל אבן-שושן מציינים רק את השם תרפות מן המסכת הנ"ל (כפי שסוברן עצמה מציינת), והצירוף עצמו הוא חידוש של שלונסקי. אם כן, באיזה מילון ימצא צירוף זה את מקומו?

גם חלקו השני של המאמר פורש יריעה רחבה של עיון בחמש סוגיות כוללות בסמנטיקה מזוויות שונות. הדיון משלב תאוריה וחומר לשוני מנותח כהלכה; דוגמה לדיון בהיר מצאתי בעיון בשם גל ובשורשים צב"ר וער"ם (עמ' 92–93). ח. מאמרו של אברהם עקביה "הנחת היסודות של הלשון הצבאית העברית" שמו מעיד עליו כי הוא מציע פרק בתולדות הגיבוש של המינוח הצבאי. דבריו מלאים נתונים מעניינים על רשימות מילים ומילונים חלקיים מן השנים 1917, תר"ף (1920), 1938 ועד להופעתו של "מילון למונחי צה"ל" ב-1998. יש כאן נתונים על מונחים שנתקבלו, כגון חיל, נפץ, צנחן, מקלע ועוד, ועל מונחים שלא נתקבלו, כגון סוכך (היום משמש מצנח), פגז/פגזות (נתקבל פגז) ועוד.

עקביה מציין כי רוב המונחים בדורות הראשונים היו מבוססים על תרגום של רשימות מונחים מאנגלית. ראוייה לתשומת לב התנסחותו של המחבר, המלמדת על

6. שבעה מהם נמצאים ברשימה הביבליוגרפית למאמר.

7. ההדגשה שלי (מב"א).

ראיית מקומה של העברית בידי מחדשי המילים בדורות הראשונים: "מה שמיחד רשימה זו היא קביעת מקבילה אנגלית מדויקת למלים התנ"כיות" (עמ' 100). ודוק, מתרגמים את המונחים מאנגלית לעברית, אבל בבסיס הנחת המונחים עומדות המילים העבריות הקיימות במקרא ובמקורות אחרים ולהן קובעים מקבילה אנגלית. מכאן גם מובן השימוש הרב במירכאות כאשר מדברים על חידושי מילים, כגון "מאוחר יותר 'חידשנו' את המונח 'פלגה' על יסוד הפסוק מ'שירת דבורה' (שופטים ה, טו)".

אגב סיפור לידתן של מילים מובאים כמה וכמה פרטים מעניינים. אחד מאלה נוגע לראשי התיבות הג"א. בשעתו קיצרו ראשי התיבות הללו את הצירוף התגוננות מפני גזים והתקפות אוויר, היום ראשי התיבות הג"א מקצרים את הצירוף התגוננות אזרחית (עמ' 102). מיותר לומר כי פתיחה חדשה של ראשי תיבות היא תופעה מוכרת; סימני ראשי תיבות לא מעטים שבו ונתפרשו פירוש חדש. לא מצאתי דוגמה יפה לזה מן ק"מ, ראש מתיבתא (=ראש ישיבה), מגיד שיעור בישיבה. כך נתפרש הנוטריקון הזה דורות רבים. ק"ם משמש כיום הרבה גם בשיבות התיכוניות, אבל רבים מפרשים אותו כראשי תיבות של הצירוף רב מחנך.

ט. חיה פשרמן פורשת במאמרה "הויכוח בנושא מילים זרות בלשוננו" יריעה רחבה של נתונים על היחס למילים זרות בארצות אירופה (באיטליה, בגרמניה, בצרפת ועוד בארצות אחרות), ואחר כך סוקרת את הגישות לנושא בישראל מימי ועד הלשון בראשית המאה העשרים ועד ימינו.⁸ מאמרה גדוש מובאות מעניינות של מחמירים ומקילים. יפה עשתה בהציגה הצעה מאוזנת של זוויות הראייה השונות של המקילים והמחמירים (שיקולים בלשון, שיקולים חברתיים, תרבותיים ולאומיים). המובאות המעניינות הן אלה שהובאו מאנשים שנקטו עמדות כפולות מנוגדות, פעמים ששללו את המילים הזרות ופעמים שחייבו אותן (ראה למשל דבריו של פרופ' חיים רבין בעמ' 121, 124).

י. מאמרה של אורה שורצולד "המילון בראי הדקדוק", המבוסס על הרצאה שנישאה בפני פורום רכזים ומורי לשון במכללות וביום עיון אחר באוניברסיטת תל-אביב, הוא מאמר מבוא המציע זוויות שונות של הצגת הדקדוק במילון. לשם כך היא בוחנת את הממצאים במילונים שונים ועוקבת אחרי השינויים שחלו בנושא זה למן המילונים מלפני שניים ושלווה דורות עד המילונים שיצאו בשנים האחרונות. למיטב ידיעתי יש כאן סקירה ממצה וביקורתית אך כוללת מדיי של כל המילונות החדשה עם נקיטת עמדה ברורה של הכותבת. עם זאת לא נתברר לי מדוע יש להסתייג ממילים שסופרים גזרו אותן לשעתן (עמ' 133). הלא רבות הן המילים

8. משום מה לא צוינה העובדה שהמאמר הוא בעצם הפרק הרביעי בעבודת הדוקטור שלה על הנושא "מילים זרות בעברית בת זמננו – היבטים צורניים, התפתחותיים וחברתיים: תיאור סוציולינגוויסטי", האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ו.

שנגזרו לשעתך ושוקעו בדברי סופרים ולימים נקלטו בלשון? כדאי להזכיר בהקשר זה שהפועל יִשְׁרַשׁ שנתבקש לשעתו נתחדש בידי ביאליק והוכנס על ידיו לסיפור של שופמן, ומאז עשה את דרכו ללשון החיה,⁹ וזו אך דוגמה אחת מני רבות. ועוד שאלה מסוג אחר: כלום מילון ספיר אינו זוכה כאן למזכה גדול מדי מצד שורצולד בהתחשב בכשלים שדבקו בו?

יא. מאמרו של נמרוד שתיל "מילת היחס 'על' כמרחיבת משמעות בלשון המדוברת" מברר ברור מעמיק ומושכל כמה סוגיות בעברית המדוברת לאור שימושיה של המילית על.

שתיל מבחין יפה בין הסלנג ("סוג של סוציולקט") ללשון המדוברת ("נתוני לשון המשותפים לדוברים רבים ביותר, גם לאלו שאינם משתמשים בהם בהתבטאותם, בשימוש במשלבים הפחות פורמליים של הלשון" – עמ' 141). הנתונים לברוריו של שתיל לקוחים כולם מן הרובד המדובר. איני בטוח שכל הדוגמות המובאות אצלו הן בדרגת תפוצה ובדרגת השתרשות שווה בלשון. לפענ"ד לא הרי "מת על ריטה" או "משוגע על ריטה" כהרי "הרוס על ריטה" (עמ' 144). קביעה מעניינת של שתיל היא האמירה המכלילה "מרכז הכובד במילונות של הלשון המדוברת היא תחום הפועל ושם התואר" (עמ' 141). גם על פי התרשמותי קביעה זו היא נכונה, ומעניין אם אפשר ללוות אותה בנתונים כמותיים שיבססו אותה.

שלושת התהליכים המתוארים במאמר – טרנזיטיוויזציה (א) של פעלים, (ב) של בינונים עומדים, (ג) של שמות תואר – מיוסדים על בסיס מוצק של נתונים וניתוח מעמיק העשוי בטרמינולוגיה בהירה. גם הקביעות הסמנטיות מוצעות בצורה מרשימה. יעוין למשל במה שנאמר על ההבחנה בין "השימוש הפתולוגי" לשימוש של "להיטות" (עמ' 144). גם המעקב אחרי התהליכים שחוללו את השינויים במעמדם של מבנים או של לקסמות משכנעים ביותר; די לראות את מה שכתב על שני השלבים בהופעת השימוש גדול עליו. הוא קובע אל נכון כי תחילה נעשה שימוש במטפורה ואחר כך הייתה אליפסה (עמ' 147). עם זאת עליי להעיר שאני מפקפק בהצעה שהובאה ראשונה לראות בצורות מְקָטוּל הכלאה של בינוני של בניין

9. ראה מכתבו של ח"נ ביאליק אל דניאל פרסקי שנתפרסם באיגרות ח"נ ביאליק, תל-אביב תרצ"ח, וחזר ונתפרסם בידי ראובן סיוון המנוח בלשונו לעם לה (תשמ"ד), עמ' 3–13. בעמ' 5 שם אנו קוראים את דבריו של ביאליק: "המילים החדשות שמצאת במעשי ידי – לא חדשתין בכונה, לשמן, אלא הן נתחדשו לי מאליהן, בתוך כתיבה ולצורך. ואולם יותר ממה שמצאת במעשי ידי שלי, נתחדש ונשתקע משלי במעשי ידיהם של אחרים שנערכו ותוקנו על ידי בתור עורך השלח [...] "מוריה" [...] הנה הפעל "רשרש" למשל, שאני הפושע הוא שחדשתי – פשוט, בדיתי מן הלב – אל נא יִסְרְנִי אלהים – והבלעתי ראשונה באחד מספורי שופמן שנערכו על ידי ב"השלח" בוורשה".

הפעיל ובינוני של בניין קל... (עמ' 146). הפתרון השני, הרואה כאן השפעה של הבינוני מְקַטּוּל שנשאל מערבית ונתרווח מאוד בעברית המדוברת, מסתבר יותר. אין ספק שהכרך מציע מלוא חופניים בירורים שחוקר העברית ושוחרה ימצא בו עניין רב. ועל כך יש לברך את המשתתפים ואת העורך.

בחתימת דבריי צריך אני לומר דבר ידוע: אין ספר שנדפס שניקה משגיאות דפוס ומפליטות קולמוס; רק ספרים ומאמרים שלא ראו אור נקיים מטעויות. אבל פעמים שהתקנה לא גמורה והגהה לא מוקפדת מותרות בספרים גודש של משוגות בהיקף שקשה לעין להסתגל אליו. כזה היה מצבם של כמה מן המאמרים שנכללו בקובץ הזה, וחבל.

אציין כאן כמה מן המשוגות הללו (והן רבות רבות!), ואיני אומר כאן דברים על עריכת הלשון:

בעמוד 10: "אלפי יהודה (זכריה ט, 7) צריך להיות "בְּאַלְפֵי ביהודה".

בעמ' 11, 13: הביטוי "לאלוף שבדור למעולה שבדור" אינו נמצא "במנחות ח, מג" (=משנה ג?) ולא "במנחות ח, מג" אלא במדרש תהלים קה (כפי שצוין שם בסוף עמ' 13).

עמ' 13 שורה 2: "המסקנות העולות מן הממצא...". משפט זה פותח את הסיכום לסעיפים 1-7, וראוי שיפתח פסקה.

עמ' 14: "אך נראה לי שנתלווה למשמעות זאת גם המשמעות", הכותב כתב בוודאי את הצורה הנכונה: שנתלוותה.

עמ' 17: "מדובר ב-327 שמות משפחה". מובן שצריך להיות "327 משפחות הנשאות שמות אלו".

עמ' 18: "הגיית השם היתה כדלהלן: אֶלְאֻף, אֶלְאֻף; שאלה לי: איך מממש דובר העברית כיום את שני הניקודים (בפתיח לעומת קמץ)?

עמ' 21: "גיל 1996 – מ' גיל, בממלכת ישמעאל, תל-אביב-ירושלים 1997"; ציון שנת ההופעה של הספר נשתבש.

עמ' 75: "יבקש ללמוד ממצאיו של הסמנטיקאי". נשמטה מ/מן: "ממצאיו" או "מן ממצאיו".

עמ' 76: "שתעזור לנו לימוד הקשר ההדוק...". מן הסתם כיוונה הכותבת לומר "שתעזור לנו ללמוד על הקשר ההדוק...".

עמ' 77: "כשקריאת כפשוטה" במקום "כשקריאה...".

עמ' 78: "חקר המשמעים כפי הוצג", צריך להיות "...כפי שהוצג".

עמ' 78: "יכולים להעשיר את תחום הלקסיקולוגיה: חקר המילים הבודדות, ואת הלקסיקולוגיה תורת המילונאות". שיפור בפיסוק היה מיטיב עם המשפט הזה.

עמ' 79: "דומה שטווח הפועל to check באנגלית מכוסה בחלקו על ידי הפעלים העבריים בדיקה, ובחינה". מוטב לומר הפעלים... בְּדָק וּבְחִן.

עמ' 79: "אנו מזהים כאן רצף אפשר של פעולות....". הכותבת התכוונה מן הסתם לתואר "אפשרי".

עמ' 83: "לשימוש.... שנתן דחיפה נוספת שינוי במשמעות המילה". מומלץ לכתוב "לשינוי".

כאמור, משוגות אלו ואחרות היו נחסכות ברובן אילו התקנתם של המאמרים הייתה נעשית כהלכה ואילו הוגהו בהקפדה הראויה. חזקה על העורך שימצא את הדרך לתקן את הדבר בכרכים הבאים של השנתון.

ספר דקדוק חדש לארמית המצרית

T. Muraoka & B. Porten, *A Grammar of Egyptian Aramaic*
(Handbuch der Orientalistik, 32), Leiden: Brill, 1998, XLIX + 393 pp.

א. הרקע הכללי

לפני כמאה שנה התפרסמו ראשוני הפפירוסים הארמיים שנתגלו במצרים בסדרה הפריזאית הידועה *Corpus Inscriptionum Semiticarum*, ובראשית המאה התפרסמו ארכיונים נוספים בידי סייס-קאולי וזכאו. בשנת 1923, לאחר עיון ומחקר נמרץ של טובי המומחים לשפות השמיות בטיב התעודות ובלשונן, ריכו קאולי באכסניה אחת את מרבית התעודות שהיו ידועות עד אז, 87 במספר, וצירף לכל תעודה תעתיק, תרגום לאנגלית וביאור של הרקע שלה, וכן דיון פילולוגי המתבסס על המחקרים שנעשו עד ימיו. כעבור חמש שנים כתב לאנדר דקדוק לטקסטים שפרסם קאולי – תורת ההגה והתצורה של הארמית המצרית (P. Leander, *Laut- und Formenlehre*) (*des Ägyptisch-Aramäischen*, Göteborg 1928).

מאז ועד היום נתפרסמו קובצי תעודות נוספים: מסמכים קצרים בידי אימה-ז'ירון (1931), ארכיון ענני שפרסם קרלינג (1953), מכתבי ארשם שדרייוור הוציאם לאור (1954), מכתבי הרמפוליס שהוצאו לאור בידי ברשיאני-קאמיל (1966) ומקצת הפפירוסים מסקארה שפרסם סגל. את כל אלה ומאות מסמכים נוספים קראו מחדש בצלאל פורטן ועדה ירדני במקור, ואף הוסיפו את ציורי האותיות (פקסימיליה), תעתיק, תרגום עברי ואנגלי וביבליוגרפיה מקיפה. כל החומר אורגן מחדש בארבעה כרכים (תשמ"ו-תשנ"ט). הכרך הראשון כולל את המכתבים הפרטיים והרשמיים שנתפרסמו עד כה. הכרך השני כולל חוזים ושטרות (ארכיון מבטחיה, ארכיון ענני, כתובות, שטרי העברה ומסמכים מבית המשפט). הכרך השלישי כולל דברי סיפורת (משלי אחיקר), טקסטים היסטוריים (כתובת ביסטון של דריווש הראשון), חשבונות ורשימות שמות. הכרך הרביעי שזה עתה ראה אור (שנה לאחר צאת ספר הדקדוק הנוכחי) כולל קטעי תעודות (478 במספר) שנכתבו על חרסים, על

* מקצת הדברים נאמרו בקבלת פנים לפרופ' טאקאמיצו מוראוקה, אורח כבוד של אוניברסיטת בן-גוריון בבאר-שבע, ביום ט"ו בסיוון תשנ"ח (9 ביוני 1998).

פפירוסים, על עור ועל חומרים אחרים. לשלושת הכרכים האחרונים מצורפים מפתחות.

כשם שדקדוקו של ג'אנדר נתחבר בעקבות פרסום אסופת הפפירוסים בידי קאולי, כך בא בעתו ספר הדקדוק של טאקאמיצו מוראוקה ובצלאל פורטן לאפיין את לשונה של אסופת התעודות הארמיות ממצרים.

ספרו של ג'אנדר, שנכתב לפני שבעים שנה, היה דקדוק טוב לשעתו: דקדוק היסטורי, ממצה ושיטתי, המשחזר את הצורות המקוריות על פי שיטת "המדקדים הצעירים", אם כי ללא תיאור תחבירה של הארמית. אמנם בשנת 1976 פרסם סטאניסלאב סגרט ספר דקדוק לארמית עתיקה (S. Segert, *Altaramäische Grammatik*, Leipzig 1975) ואף כלל בו פרק על תחביר הארמית, אך כיוון שניסה להקיף בו את כל רובדי הארמית העתיקה והרשמית ובכללם הדיאלקט של יאדי, לא נתמזה בו התיאור הדקדוקי של הארמית הרשמית.

מאז חיבור דקדוקו של ג'אנדר הוכפלה ושולשה כמות הטקסטים הארמיים שהתפרסמו. ידיעותינו בטיבם של הלהגים הארמיים התעמקו והתבססו, והגיעה השעה להעמיד דקדוק מודרני, מקיף ומפורט של הלשון הארמית המצרית על פי שפע הטקסטים לסוגיהם ולסוגותיהם, שיצטרף אל מסכת ספרי הדקדוק הטובים, המתארים את הדיאלקטים הקודמים בזמן לארמית המצרית: דקדוק הארמית העתיקה (R. Degen, *Altaramäische Grammatik der Inschriften des 10–8. Jh.*) (v. Chr., Wiesbaden 1969); דקדוק הכתובות מיאדי (J. Tropper, *Die Inschriften von Zincirli*, Münster 1993); דקדוק הטקסטים מבשרי הארמית הרשמית מן המאות השביעית והשישית לפסה"נ (V. Hug, *Altaramäische Grammatik, der Texte des 7. und 6. Jh.s v. Chr.*, Heidelberg 1993).

ב. טיב החיבור

למשימה נכבדה ומורכבת זו חברו יחד שני חוקרים ותיקים ומנוסים. בצלאל פורטן, אשר זה כארבעים שנה משקיע את רוב כישורו ומרצו בחקר שפע המסמכים הכתובים ארמית ממלכתית, ההדרתם, ביאורם ופרסומם, וטאקאמיצו מוראוקה, העוסק זה שנים רבות עיסוק פורה ומעמיק בדקדוקם ובמילונם של להגי הארמית הקדמונית והמאוחרת מלבד עבודתו הבלשנית המבורכת בעברית ללהגיה ובלשון היוונית של תרגום השבעים. חוקרים אלו העמידו תיאור דקדוקי שלם, שקול, רחב יריעה ובעל בסיס איתן לכל החומר הארמי השופע והמגוון הזה.

אמנם בעידן המחשב הוקלה מאוד מלאכתו של המדקדק. תפקידו העיקרי של המדקדק הוא למיין את כלל הצורות בקורפוס הספרותי שנבחר על פי שיטה מסוימת (על פי חלקי הדיבור, על פי חלקי המשפט וסוגיו), ולנסות להסביר את הצורות "הלא ממושמות", כלומר החריגות. ואולם בספר הדקדוק שלפנינו ניכר מגע ידו

של רב אמן בעבודה "היבשה" של ניתוח הצורות. ראשית, ככל שיכולתי לברר, החומר מוצה עד תום. הדקדוק הוא דקדוק תיאורי-סינכרוני, שכוונתו לתאר בראש ובראשונה את התופעות והצורות כפי שהיו בזמן (בין המאות השישית לשלישית לפסה"נ) על פי המשתקף מן הטקסטים. ואולם המחברים לא הסתפקו בכך, ובמקרים רבים הוסיפו דיון היסטורי מאלף בהתחשב בתופעות ובצורות המקבילות בלהגי הארמית הקדומים והמאוחרים. כך נפרשת לפני הקורא תמונת עומק של תופעות הלשון בארמית מן המחצית השנייה של האלף הראשון לפסה"נ, וכידו להשוותן אל מקבילותיהן ברובדי הארמית הקדומים והמאוחרים. נוסף על עבודת השוואה שיטתית אל דקדוקי שאר הלהגים הארמיים ניכרת שליטה מלאה ומפליאה בכל פינות המחקר המודרני. המחברים אינם מסתפקים בהפניה אל מאמר זה או אחר, אלא כל רעיון במחקר החדש עומד לביקורת וסבירותו נבחנת בפרספקטיבה כוללת. הספר נחלק לארבעה חלקים: הגה, תצורה, בין תצורה לתחביר (מורפוסיןקס) ותחביר. בכל פרק הנושאים מוגדרים ובהמשך באות דוגמות מגוונות בשפת המקור ובתרגום לאנגלית. בראש הספר רשימה ביבליוגרפית מפורטת ומלאה, ובסופו מפתח מראי המקומות, מפתח העניינים הכולל בסופו מילים ממוצא שמי ויווני שנדונו בספר וכן מפתח חשוב מאוד לכל המילים הזרות (פרסית, מצרית, אכדית ויוונית) בצירוף הערות על מקצת המילים הזרות וביבליוגרפיה לנושא זה. עוד צורף לוח משווה (Concordance of Texts) של מספרי הטקסטים במהדורות המקובלות (קאולי, קריילינג וכד') ומספר הטקסט המקביל במהדורת פורטן-ירדני, ובמהדורת גרלו (עמ' 384–385). תוכפת ללוח הזה רשימת הטקסטים במהדורת פורטן-ירדני ובמהדורת גרלו (עמ' 384–385), ואחריה באה רשימת הטקסטים בשלושת הכרכים הראשונים של מהדורת פורטן-ירדני, בצירוף תאריך כתיבת התעודה ושם הסופר, אם הם ידועים (עמ' 386–389). לבסוף מוגשת רשימה מועילה של מונחים בלשניים והגדרתם לטובת הקורא שאינו בלשן.

רחש לבם של המחברים דבר טוב בהקדישם את ספרם למורס-מורנו האהוב, יחזקאל קוטשר, שהיה בלשן מהמעלה הראשונה והאיר פינות חשוכות רבות בדקדוקה ובמילונה של הארמית המצרית. כבר בראשית פעילותו המדעית התמסר קוטשר לנושא זה בעבודת הגמר שלו, "פרקים מתוך התחביר של יב", ירושלים תש"א.

ג. הערות כלליות (סובייקטיביות)

אפשר היה לפתוח את הספר בפרק קטן העוסק בכתב הארמי בתקופה הפרסית, כדי לקרב את הקורא אל הטקסטים גופם, ואולי אף לבקש מעדה ירדני, שברוב מומחיותה הצעידה את מדע האפיגרפיה צעד גדול קדימה, שתכתוב פרק קצר על מאפייני הכתב הזה, מבשר הכתב העברי המרובע, בצירוף לוח מאיר עיניים (כשם שקאלה הקדים פרק על המסורה לדקדוקם העברי של באואר וֶלאַנדר).

בספר זה לא הוקדש פרק מיוחד לכתיב, וענייני הכתיב נידונים במשולב עם הדיון הפונולוגי. למרות הזיקה המובנת של הסימנים להגאים עדיפה הפרדה בין השניים. המבקש לדעת מה שיטת הכתיב הנוהגת בארמית המצרית נדרש לקרוא פרק ארוך (ומעניין) העוסק בפונולוגיה במקום למצוא את מבוקשו בפרק הכתיב. מ"ל פולמר הראתה בספרה המונומנטלי *M. L. Folmer, The Aramaic Language in the Achaemenid Period: A Study in Linguistic Variation*, Orientalia (Lovanienia analecta, 68, Leuven 1995) שלסופרים שונים דרכי כתיב שונות, ועד שבאים להסיק מסקנות פונולוגיות מרחיקות לכת על פי כתיב זה או אחר כדאי לבדוק מי הסופר ומה שיטת הכתיב שלו. למשל, במכתב A2.2 יש ריכוז גדול של מילים שהתנועות הארוכות כתובות בהן בכתיב חסר (מוראוקה-פורטן, עמ' 110, הערה 510). מקומה של הערה כזאת יכירנה בפרק על הכתיב. דוגמה אחרת לעניין כתיבי חשוב שאין לו נגיעה ישירה לפונולוגיה: מכתבי הרמפוליס מבשרים כבר בראשית המאה החמישית לפסה"נ את דרך סימון התנועה הסופית a בגרפמה ה, כמנהג שנהג בארמית של ארץ ישראל כעבור מאות שנים.

בפרק משקלי השם (עמ' 76–85) המחברים נמנעים מחלוקת השם למשקלים בטענה שרבים השמות אשר אין לדעת מהו משקל היסוד שלהם וכיצד נִגְהָג. לפיכך מובאת רשימה של שמות המקובצים על פי שורשים דו-עיצוריים, תלת-עיצוריים, רב-עיצוריים וכן שמות עם תחיליות וסופיות. מילים דו-עיצוריות שיש בהן הכפלה סומנו בסימן קריאה. למרות הקושי המובן במיון השמות למשקלים ועל אף מידת הזהירות ששומה על החוקרים לנקוט, דרך זו אינה נראית בעיניי. מה טעם להביא בכפיפה אחת ברשימה אלף-ביתית את השמות אָבֶן, אֶדֶן ('אודן'), אֵיל, אֶמֶן, אֶמֶר, אֶנֶש, אֶסִי – כולן באות אל"ף – כשכל מילה שקולה במשקל אחר? למה לכוון יחד את המילים אֶשָה, עֶטָה וּשְנָה – שכל אחת מהן שונה מחברתה בתנועותיה ובגִזְרָתָה? מה הטעם לרכז בקבוצה אחת את השמות הרב-עיצוריים אבנצֶרֶף, אוצר, טלפח וכברי? כשם שבפרק על בנייני הפועל מנו המחברים את כל הפעלים לפי בנייניהם אף שלעיתים קשה להחליט לאיזה בניין ראוי לשייך פועל מסוים, כך יש לנהוג בפרק השמות ולהציע רשימת משקלים מתוך השוואה למשקלים בשאר הלהגים הארמיים ובלשונות הקרובות, כמקובל במחקר. אפשר להציע קבוצה נפרדת לאותם השמות שצורתם טעונה בירור. בסופו של דבר המשקלים והבניינים הם אבני הבניין של הלשון, ותפקידו של המדקדק להקים את הבניין הזה.

ד. השוואה אל להגים ארמיים – זוטות

הצורה שרתא (C3.12, שורה 7), כלומר 'ארוחה', משמשת בסורית בצורה שְרֹתָא, כדברי המחברים, עמוד 71, הערה 346, אך ראוי לציין שבארמית של תרגום אונקלוס ובארמית של ארץ-ישראל: שְרֹתָא.

אמנם מפתיעה הצורה בריהם (D23.1 Va, שורה 13), כלומר 'בניהם', במקום בניהם הצפויה, כפי שהמחברים מציינים בעמ' 75, הערה 373, אך צורת הריבוי ברין בצד בנין ידועה הן בארמית הארץ-ישראלית ("ברויי דר' ראובן", ירושלמי כלאים לב ע"ג) הן בתרגום הארמי של השומרונים ("ברין וברין", בראשית ו, כו).

הצורה כודנה, 'פרדה', נלמדה מצורת הריבוי כודנן (D22.1, שורה 2), עמ' 80, שורה 19. מסתבר יותר שזו צורת הרבים של כודן, כלומר כודנן ככתיב חסר, בייחוד כשסמוכות לה צורות ריבוי של שמות בהמות שלא ממין נקבה. כנראה, לפנינו עדות קדומה לכיוון הדיפתונג הסופי ay- המשוער: כודני < כודן. עיין עתה בהערתו של משה בר-אשר, "כודניא/כודנייתא", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 251–252.

המחברים גוזרים את צורת הנפרד המשוערת *כנה בעמ' 67 ו-74 מן צורת הנצמד כנתה (C1.1, שורה 185), 'עמיתו'. אך עדיפה *כנת כצורת הנפרד, כבאכדית (kinātu), כפי שהציעו בעמ' 84.

הסינטגמה עשרה ותרין (A6.2, שורות 10, 11), כלומר 'תריסר', הושוותה בעמ' 90 למנדעית. כדאי לציין שבלהגי הארמית הביניימית נוהג הדגם הזה בארמית "האדומית", כגון עשר ותרתינן בחרס מס' 62 *I. Eph'al & J. Naveh, Aramaic* 1996 *Ostraca of the Fourth Century BC from Idumaea, Jerusalem* (עמ' 42), וכן עשר ותשע שבמסמכי נחל צאלים, מס' 9, שורות 4–5 (ע' ירדני, תעודות נחל צאלים, באר-שבע-ירושלים תשנ"ה).

תן דעתך שתוארי הפועל (זמן, מקום), הרשומים בעמ' 92, השתנו כמעט כולם בלהגי הארמית המאוחרת.

אפשר להשוות את הסינטגמה הדיסטריבוטיבית לגבר לגבר (A6.9, שורה 4; B4.4, שורה 7), כלומר 'כל איש' אל "לְפָקֵר לְפָקֵר" (דברי הימים א ט, כז), כלומר 'כל בוקר'.

על עמר נקא (דניאל ז, ט) שעניינו 'צמר נקי' ולא דווקא 'צמר של כבש', כדעת המחברים, עמ' 183, עיין במאמרי "אנקה שהיא גמלה", מחקרי לשון (מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה), בעריכת מ' בר-אשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 219–222.

ה. על המפתחות

לדעתי, ספר הדקדוק עצמו עשוי בלא רבב, וחלק מהמפתחות מצוינים, בייחוד מפתח המילים השאלות, ואולם כמה מהמפתחות אינם שלמים, ושלא באשמת המחברים הם פוגמים בתועלת שאפשר להפיק מהספר. הואיל והמפתחות הם חלון הראווה אל כל ספר דקדוק, ראוי שספר דקדוק מקיף ושיטתי כל כך יתכבד

במפתחות מפורטים ומלאים שהרי הם חלק מספר הדקדוק, ובלעדיהם אין הספר ממלא את תפקידו כראוי. כידוע, ספר דקדוק הלשון העברית המעולה של ברגשטרסר לא נוצל כהלכה עד שלא פרסמה לו ראנינג (L. Running) מפתחות מפורטים בשנת 1968.

מפתח הצורות קמצני מאוד ורבות מהצורות הנדונות אינן כלולות בו. המתעניין לדעת כיצד מתבארת הצורה המוזרה אנשתה שבמכתבי הרמפוליס (עמ' 8), מה פשר הצורות אחה (עמ' 48), אחתהה (עמ' 50), למנחתותה (עמ' 111), רחמת (עמ' 18, 275), כיצד נהגתה יה (עמ' 30), או מה הגיזרון המוצע למלו (עמ' 41) – לא ימצא את מבוקשו במפתח הצורות.

יתר על כן, עיקר הדיון בפשרן של צורות יוצאות דופן נחבא בהערות. למשל, בעמ' 7, הערה 24 מסתתרת הצעת גיזרון נאה לפועל נד"ש. אך לא רק מפתח הצורות נפגם, אלא גם מפתח מראי המקומות אינו מלא דיו, משום שאינו כולל את האוצר היקר השמור ב-1285 ההערות שבספר. אמנם בהקדמה לספר (עמ' xxxi) המחברים מתנצלים שהמפתח אינו כולל את החומר המובא בהערות, אך דבר זה צריך לבוא על תיקונו. תפקידו של המפתח הוא לסייע במציאת הצורות המבוקשות גם בלא הכרת רזי הדקדוק.

במפתח העניינים והצורות ההפניה היא אל הסעיף בדקדוק. באותם סעיפים המשתרעים על פני עמודים אחדים החיפוש קשה (למשל, במילה סאא בסורית). דרך ההפניה הנוחה ביותר למעיין היא, כמדומה, דרכם של באואר ו־לאגנר בדקדוקיהם: הפניה למספר העמוד ולמספר הסעיף בו.

עוד שתי הערות לשיפור הנספחים החשובים שבסוף הספר. כנזכר לעיל, הותקן לוח משווה של קובצי הטקסטים המקובלים בהשוואה אל מספרי הטקסטים במהדורת פורטן-ירדני ובמהדורת גרלו, בעמ' 384–385, אך לא צורפו המסמכים המקבילים מכרך ד של מהדורת פורטן-ירדני (כגון הרמפוליס 8 // D1.1, קריילינג 16 // D1.13, קאולי 4 // D1.20, קאולי 5 // D1.34, קאולי 57 // D1.11, קאולי 58 // D17).

רשימת המסמכים על פי סדר הכרכים של מהדורת פורטן-ירדני (עמ' 386–389) צריכה להתעדכן במספרי המסמכים של הכרך הרביעי במידת האפשר, וכדאי לצרף לה טור המציין את מספר הטקסט במהדורות המקובלות. כאשר המחברים מציינים, למשל, תופעה שמראה המקום לה הוא A4.7 או B1.1, מי יוכל לדעת שההפניה היא אל קאולי 30 או אל פפירוס באואר-מאייסנר? עד שקהל החוקרים האמון על השם המקובל לטקסט ילמד את השמות החדשים, ראוי להגיש לו בקנה גם לוח משווה מנקודת המוצא של מספרי התעודות החדשים.

במהדורה החדשה של ספר הדקדוק הזה רצוי מאוד לשכלל בראש ובראשונה את המפתחות על פי ההערות דלעיל.

ו. תיקוני טעויות

כמעט אין ספר הנקי לגמרי משגיאות דפוס, בייחוד כשהטקסט הנדפס כולל סוגי אותיות וגופנים שונים זה מזה. שגיאות הדפוס בספר הזה מעטות באופן יחסי. להלן רשימת "דקדוקי עניות":

העמוד	במקום	צ"ל
IX, שורה 5 מלמטה	THE NOUN	The noun
XXIII	Unfortu-nately	Unfortunately
XXXVI	bibliccal	biblical
XL, שורות 11, 15 מלמטה	באר	בר
5, שורה 14	conser-vatism	conservatism
20, הערה 100	תְּהִשָּׁגָה	תְּהִשָּׁגָה
45, הערה 210	éinem	einem
52, שורה 1	[246]	246
55, הערה 263	the	'the
62, הערה 297	פְּשָׁדָאִין	פְּשָׁדָאִין
70, הערה 344	רמִי־disputed	רמי־disputed
74, הערה 366	Peshsitta	Peshiṭta
75, הערה 372	Jouüon	Joüon
76, שורה 2 מלמטה	קב	(!) קב ('בִּי"ת מוכפלת)
86, הערה 399 ועמ' 367	מַעְלִי	מַעְלִי
89, שורה 3 מלמטה	עֶשְׂרִין	עֶשְׂרִין
92, סעיף h	שְׁבַעָה	שְׁבַעָה
100, שורה 10	נְתָנוּ	נְתָנוּ
109, שורה 13	Hermo-polis	Hermopolis
109, שורה 1 מלמטה	לחצלתני	לחצלתני (שתי האחרונות מסופקות)
110, הערה 512, שורה תחתונה	כל השורה	למחוק (דיטוגרפיה)
111, שורה 12	ptc	pass ptc
111, הערה 514	nahhet	nahhet
140, שורה 11	§29	§30
145, הערה 678	יְתִנְנָה	יְתִנְנָה
152, הערה 711a	לָהֶם	לָהֶם
162, הערה 746	וּגְבוּרָתָא	וּגְבוּרָתָא
162, הערה 750	וּגְבוּרָתָא	וּגְבוּרָתָא

העמוד	במקום	צ"ל
165, מלמטה שורה 1	זך	זך
167, שורה 14	שמחת	שמהת
215, הערה 912	לישי	לישי
218, שורה 19	פְּרִי בְּטֶנֶךְ	פְּרִי בְּטֶנֶךְ (עדיף: פְּרִי בְּטֶנֶי, מיכה ו, ז)
233, שורה 11	אחוהו	אחוהי
250, הערה 1019	אַהֲרָא	אַהֲרָא
252, מלמטה שורה 5	פרמא	פרימא
265, הערה 1064	אַהֲלִיָּהֶם	אַהֲלִיָּהֶם
267, הערה 1072	תְּהוֹם כְּלָבוֹשׁ	תְּהוֹם כְּלָבוֹשׁ
283, הערה 1120	לְאַחִיו	לְאַחִיו
295, הערה 1155	זֶה	זֶה
367, שורה 20, טור ב	כְּשֹׁדֵיָא	כְּשֹׁדֵיָא (אל נכון: כְּשֹׁדֵיָא)
367, שורה 21, טור א	governor	college
367, שורה 21, טור ב	פָּחָה	'governor' פָּחָה
367, מלמטה, שורה 7	§17 מנדעם	§3c; 17 מנדעם

ז. סיכום

זה אחד מספרי הדקדוק הטובים ביותר שנכתבו בדורנו לשפה שמית עתיקה (בפרט לשון מתה, שקשה כל כך להתחקות אחר יסודותיה והמבנה שלה), והוא יכול לשמש דוגמה ומופת לכל מדקדק כיצד להעמיד ספר דקדוק שלם המתאר את צדדיה של הלשון תיאור סינכרוני-דיאכרוני מקיף ומדוקדק.

נספח: "מן עליה לתחתיה"

בשטרות חוזרת הנוסחה המתארת את תחומי הבית על פי רוחות השמים, מעין "מן עליה לתחתיה [...] מן מועא למערב [...]". אליבא דכולי עלמא "עליה" ו"תחתיה" הם מונחים לציון רוחות השמים, אלא שטרם הוכרעה השאלה מי מן השתיים מציינת את הצפון ומי את הדרום. המחברים נקטו לשון בלתי מחייבת בתרגום את המונחים האלה: "from 'above' to 'below' (כך בעמ' 31; אבל בעמ' 66, 179 נשמטו המרכאות, וכדאי להוסיפן, כדי שלא יטעו הקוראים לחשוב שהוראת המונחים היא 'למעלה' ו'למטה' [בארמית: 'למטה' – ארע/תחתא, 'למעלה' – עלא]). ברור שבצמד המונחים, במקורם שמות תואר, חלה העצמה. אך

מבחינה דקדוקית גרדא אין להכריע אם ניתוח הצורות במקור הוא: 'מהעליון לתחתון' או כדעת המחברים (עמ' 179), 'מעליונה לתחתונה'.

למעשה, שיקול כולל בפרשה זו יכול ללמד שיש לחזור ולאמץ את ביאור הראשונים, שבתחילת המאה פירשו: עליה – צפון, תחתיה – דרום.

א. מן הבחינה הטופוגרפית אין מניעה לפרנס את שתי האפשרויות: עליה-צפון או עליה-דרום (עיין למשל, פורטן-ירדני, כרך ב, עמ' 176).

ב. מן הבחינה ההיסטורית, תושבי מצרים לאורך הדורות וגם בימינו מכנים את דרום ארצם בשם מצרים העליונה, כי על פי תפיסתם דרום הארץ היא מצרים הגבוהה

(עיין, B. A. Ayad, *The Jewish-Aramaean Communities in Ancient Egypt*, Cairo 1975, עמ' 189–209).

ג. עוד מצד מסורתם של בני המקום, הסדר הנוהג בהזכרת תחומי השטח הנמסר בשטרות הארמיים (צפון-דרום-מזרח-מערב) הוא כסדר הנוהג בשטרות הדמוטיים,

היווניים, הקופטיים והערביים (ראה, למשל, פורטן-ירדני, כרך ב, עמ' 175).

ד. מהבחינה הבלשנית שמות רוחות השמים יכולים להיקרא בשם שמשמעו 'גבוה' / 'נמוך' או 'למעלה' / 'למטה' על פי הטופוגרפיה של הארץ בדרך של מטונימיה. כשם

ש-elēnu (מילולית: למעלה) עניינה באכדית של נוזי 'מזרח', וכשם שמוליא (מילולית: גבוה) מציינת במנדעית 'צפון', כך עליה – כל המונחים מאותו השורש –

ציינה בארמית של מצרים 'דרום'. הכול לפי פני השטח בארץ המוצא (עיין במאמרי "משמעותם היחסית של השמות לרוחות השמיים ועיון גאוגרפי-לשוני בצירוף 'עלי

ארם ותחתה' בכתובת ספירה", שי להדסה, מחקרים בלשון העברית ובלשון היהודים [אשל באר שבע ה], בעריכת י' בן-טולילה, באר-שבע תשנ"ז, עמ' 1–14). הואיל

ויש עדות ברורה שתושבי מצרים השתמשו לפני אלפיים וחמש מאות שנה בשמות עליתא ותחתיתא כדי לציין (בהתאמה) את מצרים הדרומית ואת מצרים הצפונית

(כגון "בגיא זילי בעליתא ותחתיתא, A6.5, שורה 5), קשה להניח שהם השתמשו באותם השמות (עליה ותחתיה) גם לציון הכיוונים המנוגדים. הישוער מצב בלשון,

שהאומר עליתא מתכוון לדרום, אך האומר עליה מתכוון לצפון?

במצרים פשיטא שעליה פירושה דרום, והמסורת נשמרת בנאמנות גם בחלופ העתים והעמים. לכן הבא לשנות את המוסכמה הזאת ולטעון שעליה פירושה

צפון – עליו הראיה.

בין עצי הבשמים

יהודה פליקס, עצי בשמים יער ונוי, הוצאת ראובן מס, ירושלים תשנ"ז,

287 עמודים

ספר זה הוא השני בסדרה "צמחי התנ"ך וחז"ל" והוא מצטרף לעשרות ספרים ומאמרים שפרסם פרופ' פליקס בנושא עולם הצומח והחקלאות בתקופת המקרא, המשנה והתלמוד.¹ במבוא לספר הראשון בסדרה² כתב פליקס, שהוא בא למלא את החלל שנוצר מאז פורסם ספרו "עולם הצומח המקראי" לפני ארבעים שנה בקירוב. ואכן, בספר זה מציג פליקס מחקר מקיף, שיטתי ומעודכן על עצי הבושם והסרק הנזכרים במקרא ובספרות חז"ל. הספר פותח במבוא חשוב על הבשמים והקטורת, אך בהמשך בחר המחבר להציג רק את הצמחים שמוגדרים כמעוצים, בעוד שצמחי בושם וקטורת עשבוניים לא נכללו בספר זה (ולא ברור מדוע נכלל כאן ה"קושט"). לפנינו מחקר רב-תחומי מרתק המשלב ידע בוטאני, היסטורי, הלכתי ופילולוגי הבוחן את המקורות בחינה ריאלי ומפוכחת. הוא מעגן במציאות את תיאורי הטבע והנוף בשירי השירים, אך גן הבשמים (שיר השירים ד, יג-יד) הוא בעיניו גן דמיוני. ראוי לציון הפרק העוסק ב"אפרסמון" – שיח הבושם היוקרתי שלפי כל המקורות היהודיים והזרים גדל רק באזור ארץ-ישראל, עד שהיה לסמלה. בפרק זה בוחן הכותב בביקורתיות את תיאור האפרסמון בספרות הרומית, וטוען שחלק מהמידע שהיה בידהם של הרומים מוטעה. כך למשל הוא מביע ספק אם אכן היו זנים כה רבים של אפרסמון כפי שהם מציינים (עמ' 53-54). אולם נדמה שלפחות בעניין זני האפרסמון אין לדחות לגמרי את תיאורו של פליניוס המזכיר זן אפרסמון בעל עלים דקים כשעורות, ושאכיות הבושם המופקת ממנו ירודה יחסית.³ אפשר אולי ללמוד על כך מכתובת שנתגלתה במצדה על שבר קנקן ובה נכתב באותיות עבריות: "מז? בלסנה". היו שפירשו שהכוונה למין האפרסמון.⁴ הסבר אחר שברצוני להציע הוא

1. רשימת פרסומיו הופיעה בתוך חקרי ארץ: עיונים בתולדות ארץ ישראל, מוגשים לכבוד יהודה פליקס, בעריכת ד' ספראי, א' פרידמן ו' שורץ, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 11-14.
2. עצי-פר למיניהם, ירושלים תשנ"ד.
3. פליניוס, תולדות הטבע, XII, 114; השווא: דיוסקורידס, על חומרי הרפואה, I, 18.
4. Y. Yadin & J. Naveh, *Masada I, The Yigael Yadin Excavations 1963-1965 Final Reports*, Jerusalem 1989, עמ' 47.

שהכתובת היא בארמית ושיש להשלים את המילה "מז?" ל"מזיא", היינו "שֵׁעֶר", והכוונה לזן האפרסמון הנחות שמתאר פליניוס. השימוש בקנקן ולא בפכית קטנה לשם אגירת בושם האפרסמון, אף הוא מעיד שמדובר בבושם מהול או בבושם באיכות ירודה. עניין זה מוביל אותנו לגילוי המרעיש של הפכית ובה נוזל שנמצאה בקומראן ואשר החוקרים העלו את האפשרות שמדובר בבושם האפרסמון.⁵ פליקס סותר הנחה זו ומביא ראיות רבות לדבריו (עמ' 58–59). זה המקום לציין שאין כל קשר בין שיח האפרסמון (*Commiphora gileadensis* = *C. opobalsamum*) שממנו הפיקו את הבושם היוקרתי ושנעלם מהתרבות החקלאית בארץ, כנראה בתקופה הערבית הקדומה, ובין עץ הפרי (*Diospyros*) המכונה כך בימינו ואשר הוכנס לארץ רק בעת החדשה. אין גם קשר בין ה"ערמון" אשר נזכר במקרא ובמקורות חז"ל והמזוהה בוודאות עם דולב מזרחי (*Platanus orientalis*), ובין עץ הקסטניה (*Castanea*) הנקרא כיום בטעות בשם "ערמון" (עמ' 208–210). בלבול והחלפה בין מונחי הצמחים הנזכרים במקורות היהודיים ובין המונחים המקובלים כיום בעברית הם לצערנו תופעה שכיחה הנובעת בין היתר מזיהוי שמות מוטעה שהנחילו לנו חלק מפרשני ימי הביניים ומחדשי השפה העברית בעת החדשה. תרומה עצומה למחקר "צמחיית היהודים" תרמה עבודתו רבת הערך של עמנואל לעף (1854–1944),⁶ אולם חסרונה העיקרי הוא בכך, שלעף לא הכיר היטב את ארץ-ישראל ושספרו נכתב בגרמנית, דבר שמקשה על הקורא העברי הממוצע ליהנות מן הידע הרב האצור בו. רבים מהחוקרים הנזקקים לזיהוי הצמחים במקורות היהודיים מצטטים את לעף, לעתים ללא כל ביקורת, מבלי להתייחס לעובדה שבמהלך יובל השנים האחרון התקדם המחקר הארץ-ישראלי במידה ניכרת. דומה שבעשרות השנים האחרונות התפתח זיהוי שמות הצמחים במקורות והגיע למעמד של מחקר מדעי, ולו כללי זיהוי ומתודה סדורה ומגובשת, לא מעט בזכותו של פליקס. אמנם לחלק מהצמחים לא ניתן להציע זיהוי ברור (כדוגמת ה"בדולח", עמ' 33–35, וה"אדר", עמ' 126–127), אך במקרים רבים ניתן להגיע לזיהוי חד-משמעי. ראוי אפוא שהאקדמיה ללשון העברית תדון מחדש בשמות הצמחים שזיהוים אינו מוטל בספק ותקבע שמות חדשים לפרות שלא גדלו בארץ בתקופות הקדומות, כדוגמת עץ ה-*Diospyros* והקסטניה (*Castanea*).

נשוב לדון בספרו החדש של פליקס. הוורד (*Rose*) הוא דוגמה נאה להמחשת הבעייתיות של זיהויו במקורות העבריים מחד גיסא, ותיאור שימושיו המגוונים בתרבות האנושית הקדומה מאידך גיסא (עמ' 62–72). ורד הכלב (*R. canina*) הוא אחד ממיני הבר הגדלים בארץ, שמזניו התפתחו ורדי התרבות ובהם הוורד

5. "פטריק וב' ארובס, "פכית עם שמן (אפרסמון?) ממערה ליד קומראן", ארץ-ישראל כ (תשמ"ט), עמ' 321–329.

6. I. Löw, *Die Flora der Juden*, I–IV, Vienna–Leipzig 1924–1934.

הדמשקאי (*Rosa damascena*).⁷ ברי שמין זה טופח בתרבות העברית הקדומה, גם אם אין הוא נזכר מפורשות. אשר למוצרי הוורדים השונים שנזכרים בספרות חז"ל (במיוחד ירושלמי, שביעית ז, ב [לז ע"ב]), יש להיזהר במינוח "מיוורדים" (עמ' 65–66) ולהבהיר את משמעותו, שכן בימינו הכוונה היא בדרך כלל למי ורדים שהופקו בדרך זיקוק – שיטה שהתפתחה רק בימי הביניים.⁸

הקורא בספר יבחין בהיקף הידיעות ובדיון המעמיק, אך במקום זה או אחר נשמטו מן הספר מקורות חשובים על אודות הגידול והשימוש של צמחי הבושם והקטורת בארץ-ישראל הקדומה, כגון: מכתבי אלעמארנה (המאה הארבע-עשרה לפנה"ס) שבהם נזכר משלוח פכית "צרי" למצרים (תעודה 48) ובקשת יבוא מור לארץ-ישראל ממצרים (תעודה 269),⁹ גידול הלוטם בעין גדי כפי שנזכר בתעודות בר-כוכבא¹⁰ וגידול הכופר באזור יריחו (יוסף בן מתתיהו, מלחמות ד, ח, ג). עיון בהערות שבשולי העמודים מלמד שהמחבר נמנע מלצטט את הספרות הבוטנית הענפה שבוודאי מוכרת לו. אולם הערות אלה מתבטלות לנוכח פרס החכמה שלפנינו והוא מוסיף נדבך חיוני למחקר התרבות החומרית והרוחנית של קדמונינו.

7. C. C. Hurst, "Notes on the Origin and Evolution of Our Garden Roses", *Journal*

A. Goor, *The History of*, 82–73 עמ', *of the Royal Horticultural Society* 66 (1941)

12. *the Rose in the Holy Land Throughout the Ages*, Pennsylvania 1981 עמ' 346–345.

8. נ' שפירא, "הכהל והיי"ש בספרות העברית", קורות א (תשי"ז), עמ' 346–345.

9. W. L. Moran, *The Amarna Letters*, Baltimore & London 1992

10. י' ידין, החיפושים אחר בר-כוכבא, ירושלים 1971, עמ' 128.

מחקרים בלשון המשנה

Moshé Bar-Asher, *L'hébreu mishnique – études linguistiques*,
Leuven-Paris: Peeters, 1999, xvi + 306 pp.

נגזר על לשון חכמים לחכות למעלה מאלף וחמש מאות שנה עד שזכתה להערכה ולמחקר הראויים. הקדמונים ראו בה מעין קלקול של לשון המקרא, כפי שמשתמע מדברי יהודה אבן תיבון אשר בפתחת תרגומו לספר "חובות הלבבות" כתב כמתנצל: "ואל יחטיאני [הקורא] מפני שערכתי לשון המקרא ולשון רבותינו במקומות, ושהבאתי לשון רבותינו במקום שהייתי מוצא לשון המקרא".

נראה שהדיון הראשון בלשון חכמים כבחיבה בפני עצמה הוא המאמר הקצר של שלמה לויזון, "דקדוק לשון המשנה", שנדפס בפראג בשנת 1812 בחלק הספר "בית האוסף" של המחבר ההוא.¹ לויזון סבר שלשון המשנה לא הייתה לשון מדוברת אלא לשון של בית המדרש, ובדעה זו החזיק גם אברהם גייגר בספרו על לשון המשנה (1845).² לעומתם סבר אייזיק הירש ווייס ב"משפט לשון המשנה" (1867) שהעברית לא חדלה מלהיות מדוברת, אבל השתנתה בהשפעת הארמית ו"שתי הלשונות האלה היו חוברות אישה אל אחותה",³ ומהן נולדה עברית חדשה. אולם היה זה משה צבי סגל אשר הוכיח סופית שהעברית של המשנה לשון מדוברת הייתה, לראשונה במאמרו ב-"*Jewish Quarterly Review*" (1909) ואחר כך בספרו "דקדוק לשון המשנה" שהופיע באנגלית בשנת 1927 ובעברית בשנת 1936. ספר זה, על כל החסרונות שהמבקרים הוקיעו בו, הוא הספר היחיד עד כה הפורש בפנינו את דקדוק הלשון הזאת על הסדר ובשלמות. במאה העשרים קמה שורה של חוקרים דגולים שהעמיקו והרחיבו את חקר לשון חכמים, ולא חסרים חוקרים צעירים ההולכים בעקבותיהם.

לפנינו ספר חדש של משה בר-אשר בשם *L'hébreu mishnique – études linguistiques* ("העברית של המשנה, עיוני לשון"), והוא המשך ראוי לדברי החוקרים הראשונים.

1. המאמר חזר ונדפס במשניות דפוס ווין 1815 ובמהדורות רבות של המשנה עד ימינו. הוא פורסם שוב ב"מחקרי לשון" של לויזון, וילנא 1849, ואף במהדורה מאוחרת של אותה הספר, תל-אביב תש"ו.

2. A. Geiger, *Lehr- und Lesebuch zur Sprache der Mischnah*, Breslau 1845.

3. א"ה ווייס, משפט לשון המשנה, ווין תרכ"ז, מבוא.

לפנינו קובץ של הרצאות ומאמרים שנאמרו ונכתבו בבמות שונות ובלשונות שונות בשנים 1980 עד 1993. אלה שהיו טעונים תרגום תורגמו לצרפתית, וכולם צורפו יחדיו לספר שיהיה לעזר רב לעוסקים בתחום זה ושאיין העברית המודרנית רהוטה בפייה. מספר החוקרים האלה גדל מאוד לאחרונה דווקא בזכות ההרצאות שנשא המחבר והשיעורים שלימד בכמה מקומות בחוץ לארץ.

המעלה הראשונה של הספר היא בכך שלידתו לא הייתה מעשה של למדן שהתיישב ליד שולחנו והחליט "עכשיו אכתוב ספר על לשון המשנה", אלא פרי של כשלושים שנה של עיון מעמיק בצדדים השונים של לשון זו, עיון שזיכה את הלומדים במאמרים ובספרים לא מעטים, ואת המחבר בפרס ישראל. יש בספר זה סעיפים המסכמים עבודות גדולות-היקף של המחבר במילים ספורות; לדוגמה: הסעיף הדין בסוגים השונים של כתבי היד של המשנה (עמ' 25) מסכם בפחות משני עמודים את אחד המאמרים הראשונים של בראש, "משנה כתב יד פארמה ב" משנת 1971, התופס כעשרים עמודים באותיות קטנות וצפופות בכרך הראשון של "קובץ מאמרים בלשון חז"ל".

מעלה שנייה של הספר היא האיסוף הקפדני עד שלמות של כל החומר השייך לנושא שהוא דן בו ומיונו לפי הנסיבות התחביריות, הסמנטיות והפונטיות שהוא מזדמן בהן ולפי המסורות בכתב או בעל פה. הספר פורש בפנינו חקר מפורט, ובדיקה שמא לקסמות מסוימות או צורות מסוימות נוטות לחרוג מן הכללים שהולכים ומתגבשים לפי החומר הנאסף. מידה זו בולטת במיוחד בפרק הרביעי על צורות ההפסק ובפרק החמישי על צורות מן הסוג קִנַּת של פועלי ל" ול"א. כמו כן טרח המחבר וקיבץ את כל מה שאמרו החוקרים שקדמו לו, כדי להסתמך עליהם או כדי להציע דרך חדשה.

הפרק הראשון ששמו *Présentation générale*, כלומר הצגה כללית של הנושא, מכניס את הקורא לעולם של לשון המשנה: זמנה, החיבורים שמתוכם אנו מכירים אותה, מקורה, יחסה ללשון המקרא, רבדיה לפי הזמן והמקום, ניביה, מסורותיה השונות בכתב ובעל פה, השפעות של לשונות זרות עליה ועודיות חיצוניות המתעדות אותה והמאשרות כמה מצורותיה.

יש כאן כמובן סיכום של המחקר שנעשה עד היום, אך המחבר הוסיף הרבה יותר מאשר נופך משלו. התוצאה היא תמונה ברורה ושלמה ואף עשירה בפרטים על אודות לשון חז"ל, הן באשר להישגי החוקרים שעסקו בה הן באשר לבעיות שנשארו עדיין פתוחות.

מצאתי עניין מיוחד בהערה שלא קראתי אצל חוקרים אחרים, שרבים מן ההבדלים בין לשון המקרא ללשון המשנה הם דיאכרוניים, כלומר הם מעידים על כך שלשון המשנה מאוחרת ללשון המקרא (עמ' 10). בראש מביא לדוגמה את הבניין נתפֶּעַל, שהוא התפתחות של התפעל המקראי בשאילת הנו"ן התחילית של הנפעל. מן הדוגמות הרבות שאפשר להביא מתחום המילונות המחבר מציין את המילה מזוזה,

אשר במקרא פירושה 'עמוד צדי של הדלת' ובמשנה – 'קלף שכתובות בו שתי פרשיות': ברור שהמשמעות השנייה התפתחה מן הראשונה בדרך מטונימית. הטענה שלשון המשנה מאוחרת ללשון המקרא ברורה מאלה, אבל חשובה היא בעיניי כדי לסייג את התפיסה שלשון המשנה נובעת מניב מדובר בתקופת המקרא, כלומר נובעת מניב כזה אבל אינה עצם הניב המדובר בן זמנו של לשון המקרא. לדעת בראשון ההבדלים בין לשון המקרא ללשון המשנה מעידים על כך שהאחרונה משקפת ניב עברי שונה מזה המשתקף בראשונה (עמ' 10–12). הוא מביא למשל את הצורה לִילִי של לשון המשנה המשתלשלת מן laylay הפרוטושמי, לעומת הצורות המקראיות לִילָה, לִיל וְלִיל. הצורה שבלשון חז"ל מייצגת מצב קדום יותר; לדעתו של בראשון מצב זה מאלץ אותנו להניח שלפנינו שני ניבים שונים, ושלשון חכמים ירשה ניב שונה מזה המיוצג בלשון המקרא, ניב אשר שמר על צורות עתיקות.

יורשה לי להביע בעניין זה הסתייגות קלה ולתלות הבדלים מסוג זה לא בהבדל בין ניבים אלא בדרכה של הלשון העממית לשמור על צורות קדומות, לעומת לשון התרבות המתפתחת והמשתנה. לדוגמה, להוראת הלך משמש באיטלקית הסטנדרטית הפועל andare, אבל בלשון התת-סטנדרטית העממית שגורות הצורות ire (מקור) ו-ito (בינוני) המשתלשלות במישרים מן הפועל הלטיני בעל אותה הוראה (ire). האם נגיד שהעם משתמש בפועל הזה מפני שלשונו מקורה בניב לטיני שונה מזה שממנו משתלשלת האיטלקית הסטנדרטית? לעניות דעתי אין כאן אלא שמרנות של לשון העם.

הפרק השני של הספר הוא מעין המשך של הפרק הראשון: סוף הפרק הראשון דן במקורות חיצוניים העשויים להבהיר ולתעד את לשון חז"ל, והפרק השני בודק את התרומה של מסורת העברית של השומרונים – היא אחד המקורות החיצוניים – לחקר לשון חז"ל. על ידי זה מתאשרות ומתבארות צורות נדירות, כגון הצורות נִיטְמָאָתָה, נִיטְמָאָתִי (פארמה ב, טהרות ה, ט), מעין נפעל בהכפלת העיצור הראשון של השורש.

הפרק השלישי דן בבנייני הפועל בלשון התנאים, ומתחיל בחלוקתם לבניינים הרווחים ולבניינים שאינם רווחים. הרווחים הם שישה – כי משבעת הבניינים הקלאסיים חסר כידוע בלשון חז"ל הבניין פועל. הבניינים שאינם רווחים הם שמונה, והדיון בהם הוא החלק המעניין של הפרק.

הפרק הרביעי דן בשימוש של צורות הקשר וצורות הפסק בלשון המשנה לפי המסורת של כתב יד פארמה ב המכיל את סדר טהרות, והוא הפרק הארוך ביותר בספר כולו. היו שסברו שצורות ההפסק משמשות בלשון המשנה גם בתוך הקשר (כגון קוטשר [אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 16, טור 1598]), ונראה שהטעו אותם צורות ההפסק הקבועות של בניין הופעל. פרק נכבד הקדיש לנושא זה גדעון הנמן בספרו "תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פרמה (דה-רוסי

138) וגם חוקרים אחרים עסקו בו, כגון בנדויד, בן-חיים, ייבין, מורג. בר-אשר מזכיר את כולם, משווה את מסקנותיהם למסקנותיו ורואה בעניין זה "קרבה בין המסורת של כתב יד פארמה ב למסורת הטברנית" מלבד הצורות הופעלה הופעלו המופיעות בכתב היד לעולם בצורות ההפסק (עמ' 176); בצורות אלו רואה המחבר תולדה של היקש למקבילות הפעילה, הפעילו של הבניין הפעיל. המסורת של כתב יד פארמה ב קרובה בעניין זה לכל העדים של לשון חז"ל (עמ' 180).

המחבר בדק את הטעמים של כתב היד, את סדירותם, את כוחם היחסי ואת תפקידם התחבירי. הוא חילק את דרכי ההנגדה של צורת הקשר לצורת הפסק לפי שהיא מתבטאת בשווא לעומת תנועה או בשינוי תנועה, וחילק את שתי הקבוצות חלוקת משנה לפי התנועות השונות המעורות בתנועה. בסוף כל חלק הוסיף המחבר טבלה מסכמת ואחריה סיכומים וסיכומי ציין צורות פועליות המעדיפות אחת משתי האפשרויות וציין חריגים ותר אחרי סיבתם. את כל אלה עשה בחריצות, בלא ליאות ובדייקנות רבה.

הפרק הזה פורסם לראשונה בכרך הרביעי של "מחקרים בלשון", ושם באה לפניו רשימה של ראשי הפרקים שלו; חבל שהמתרגם לצרפתית השמיט את הרשימה הזאת, כי היא פורשת בפני הקורא תמונה כוללת, כדי שלא יטבע בפרטים שאין להם סוף.

שני באורכו לפרק הזה הוא הפרק החמישי, על צורת הנסתר של העבר בפועלי ל"י ול"א.

הפרק השישי קצר אמנם, אבל הוא דן בשלוש נקודות מעניינות. הנקודה הראשונה היא החילופים בבנינוי של פועלי ל"י בין הצורה כדוגמת נבִּיָּה בסגול, לצורה כדוגמת נלִיָּה בקמץ. הנושא נוגע לעברית של ימינו, כי הביטוי "נרָאָה לִי" תפס היום כמעט כליל את מקומו של "נרָאָה לִי". כאן נזקק בר-אשר להבחנה בין סוגים שונים של מסורות כתבי היד שהזכיר בפרק הראשון.

הפרק השביעי והאחרון, הקצר מכולם, עוסק בלשון המשנה לפי המסורות של קהילות איטליה, המשקפות אחד מן הסוגים של אותן מסורות הלשון שעליהן דיבר לפני כן.

משלימים את הכרך הנאה הזה הקדמה, ביבליוגרפיה, מפתח מילים ומפתח מובאות.

ספר זה עדיין אינו הדקדוק החדש והמעודכן של לשון המשנה שאנו זקוקים לו, הספר שיבוא סוף סוף במקום ספרו של סגל וברור שלא לזה התכוון המחבר, אבל הוא עשוי לשמש לו תשתית איתנה. הדיון במסורות השונות בכתב ובעל פה וביחסים שביניהן (כגון בפרקים א, ו), הבירור של אחדות מן הבעיות המיוחדות של לשון זו (פרקים ג, ד, ה, ו), הציון של עדויות חיצוניות ותועלתן (פרקים א, ב), האיטוף של דיוני החוקרים שקדמו – כל אלה הם הכנה לספר דקדוק חדש. ואילו הפרק השלישי על בניני הפועל, פרשה יסודית בתיאור כל לשון, נראה כפרק גמור ממנו, המהווה את הפרק הראשון בתיאור מערכת הפועל.

בין התחביר ללקסיקון

רבקה הלוי-נמירובסקי, בין התחביר ללקסיקון, ההצטרפות המוגבלת בעברית בת ימינו, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ירושלים תשנ"ט, 340 עמודים

חיבורה של הגברת רבקה הלוי-נמירובסקי מבוסס על עבודת הדוקטור שכתבה באוניברסיטה העברית בשנת תשנ"ב (בהדרכת פרופ' דוד טנא ז"ל), וכאן הוא מונח לפנינו בהרחבה ובעדכון כראוי לחיבור דוקטור היוצא לאור כעבור שנים מספר כספר בהוצאה מכובדת.

מחמת חשיבותו של הספר ומחמת חידושו בשדה המחקר הבלשני בעברית, רואה אני מקום לסקור בפירוט מה את עיקרי הדברים שבו בסדר הדיון המקורי של המחברת.

לא די בדיעת המנגנון ליצירת מבעים חוקיים בלשון, כלומר משפטים הבנויים כהלכה המתקבלים כמעט אוטומטית מתוך חוקי התחביר שהדובר הילידי של השפה מכיר מילדותו. יש בלשון מבעים שההקשר משתתף ביצירתם ואין הם מתקבלים על פי חוקי התחביר בלבד. בדיקת כל דרכי ההצטרפות לכלל מבע תקין מעבירה אותנו אל התחום המפריד בין התחביר למילון. המחברת קיבלה עליה לתאר תחום ביניים זה ולמצוא בו חוקיות מתוך הנחה, שכל מה שאינו מתיישב עם כללי התחביר מקומו במילון. כותר המשנה של החיבור היא "ההצטרפות המוגבלת בעברית בת ימינו". לשם העמקה ראויה היה על המחברת לצמצם את מקורותיה הלשוניים. היא בחרה בלשון העברית המודרנית הפורמלית וקראה לה "בינונית". לאמתו של דבר, היום אנו נוטים לראות בה עברית פורמלית תקנית, לפחות לפי הרגשת הדוברים בה והכותבים בה. לשון זו משמשת בדיבורם של משכילים ובכתיבתם של עיתונאים מקצועית יודעי הלשון הפורמלית בלבד. מכל מקום, אין המחברת הולכת שולל אחר האפנה הרווחת בקרב מבקרי ספרות ובקרב קבוצות מסוימות של בלשנים "צעירים", הרואים להם לחובה לכלול בעבודותיהם הבלשוניות בעיקר את לשון הדיבור על רבדיה החברתיים הנמוכים ואפילו הנמוכים ביותר.

להשקפת יסוד בתאוריה הלשונית המחברת בוחרת בשיטות הרואות בלשון מערכות מעורבות, שהמערכת ההדוקה והמוסדרת בכלליה (לפי תפיסת חומסקי, למשל) היא רק קצה אחד שלהן, ובקצה שכנגדה עומדות מערכות ותת-מערכות בלתי סדורות, המושפעות מתהליכים חברתיים פרגמטיים (§1.31 של המבוא).

פרק 2 עוסק במצב של המחקר בפרזאולוגיה. תחום זה היה מחוץ להתעניינותם של בלשני האסכולות המרכזיות במחצית הראשונה של המאה העשרים. המעט שנכתב בנושא זה במערב מצטרף אל מה שנכתב בבלשנות הרוסית ובשכנותיה, ונוספו עליו העבודות שנכתבו בעברית, ובכך התמונה נשלמת. אולי כדאי להעיר שתלונתה של המחברת על חוסר הבחנה בין סוגי הצירופים גם במילונאות העברית (עמ' 37) בא על תיקונו במידה ניכרת במילון החדש ורב-ההיקף של יעקב שויקה "רב מילים" (6 כרכים, תשנ"ז), הרושם את כל צירופי המילים כערכי משנה בתוך הערכים הראשיים של המילים ומבחיין בין סוגי המשנה שלהם ברישומם בקבוצות מיוחדות ובסוגי אותיות מיוחדים. בסעיף אחר המחברת דנה בהגדרת הקולוקציה והצירוף הפרזאולוגי (2.1§).

פרק 3 מברר את הנחות היסוד שהעבודה בעיקרה מושתתת עליהן. בירור מקיף זה אינו פותח בראשיתה של הסמנטיקה, בהגדרה הפילוסופית-הפסיכולוגית של המשמעות, ומשום כך אין בביבליוגרפיה זכר לדה-סוסיר (*Cours de linguistique générale*, Paris 1960), או לאוגדן-ריצ'רדס (*The Meaning of Meaning*, London 1956), אף שיש בה אולמן המאוחר (*Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*, Oxford 1962).

תאוריות חדשות יותר עומדות בבסיסה של הגדרת המשמעות של החיבור, כגון זו של קליבר, 1994 (*G. Kleiber, "Contexte, interparatation et mémoire"*), 103 (*Langue française*, עמ' 9-22). מכל מקום, אין מושגי האזכור והמאוזכר (referee, reference) זרים לדיוני המחברת (לעניין משמעות מנומקת, העשויה להיות איקונית-פיגורטיבית או בעלת זיקה ישירה למאוזכר, ראה עמ' 62, הערה 7; במקום אחר הלוי דנה אגב דיון אחר בהתרוקנות היסוד המילוני מתוכנו הרפנציאלי; ראה עמ' 65 וההפניה אל §4.8.2 שבהמשך). אף דה-סוסיר עצמו נזכר בדיונים (כגון בעמ' 67, הערה 21). הוא ותורתו נספגו אפוא בשיח הבלשני העברי עד שאין צורך לצטט אותו במפורש.

ההבחנה המעניינת היא בין משמעות ראשונית למשמעויות מוספות אך אין מוזכרת כלל יחסה של המשמעות אל המסומן שלה; למעשה המחברת עוקפת כאן את הגדרת המשמעות, ובכך מתברר שמדובר כאן לא במחקר הסמנטיקה אלא במחקר התחום שבין התחביר למילון, והמונח "משמעות" משמש למטרת המחקר המיוחד הזה. ההקשר קובע במידה מרובה אם לקסמה נעשית לרבת משמעויות (פוליסמית), או שהיא רק מגוונת משמעות יסוד אחת. בדרכי הסתעפויותיה של משמעות היסוד אפשר להגיע לנוסחאות שהמחברת מציגה בטבלאות ובגרפים.

במקום זה אנו מגיעים (בדרך עקיפין לכאורה) לנושא המחקר עצמו: הצטרפות מוגבלת (קולוקציה פרזאולוגית; §3.11). ייתכן שתוספת ההגדרה שהושמה כאן בסוגריים היא המלמדת מדוע נדחה הדיון המרכזי הזה עד כאן. ההגדרה "קולוקציה פרזאולוגית" מתבקשת במקום זה לאחר הדיון בסוגי ההצטרפויות, ובהם

הקולוקציות והפרזמות, וכאן אפשר להוסיף עליה גם את פרטי ההגבלה המיוחדת לה: בדרך כלל פריט לקסיקלי אחד הוא המצטרף במשמעותו המילולית אל פריט לקסיקלי אחר שמשמעותו לא-מילולית, כגון "תשובה ניצחת". בסיכום הדיון בין סוגי ההצטרפויות בא תרשים מאלף, המדגים את הקשר אל התחביר בהצטרפות החופשית הרחבה לעומת הקשר אל המילון ובו הקולוקציה מכאן והיחידה הפרזאולוגית מכאן, ואת החלוקה הפנימית להצטרפות המוגבלת ולאידיום (עמ' 105, תרשים 8). מקומו של האידיום בין כלל ההצטרפויות הוקדם בזה לעצם הדיון בו (3.12§).

בין הנחות היסוד נודע מקום חשוב למושג הקדקוד הסמנטי (הערך-הקדקוד), הנידון ב-3.2§ מושג זה שאול מתחום התחביר, והמחברת משתמשת בו הן בכיוון התחביר הן בכיוון המילון, לעתים מתוך הדגמת העימות בין שני כיווני הקדקוד. כבר בדרך ניתוח זה ניכר ההבדל בין צירוף בעל הצטרפות מוגבלת שהוא אידיום (אינו מתפרק לרכיבים סמנטיים קטנים יותר) לבין צירוף שאינו אידיום (כשהיחידות התחביריות חופפות את היחידות הסמנטיות שבצירוף). נבדקות האפשרויות לשוויון ערך בין הניתוח התחבירי לניתוח המילוני, כגון ההצמדה (קואורדינציה), כשהרכיבים התחביריים מקבילים לגמרי לרכיבים הסמנטיים שבצירוף (3.3§).

לכך מתקשרת בדיקת הצירופים מבחינת השתייכותם לתפקיד היצרני או היצירתי של הלשון. את דרגת יצרנותה של ההצטרפות המוגבלת אפשר לנסות בדרכים מעשיות: בדרך ההמרה, בדרך ההנגדה ובדרך החיבור אל איבר נוסף (עמ' 70). הדוגמות המשמשות בניתוח הצירופים לקוחות מהלשון הפורמלית של העברית בתימינו (כגון "הוא יצא מן העסקה בשן ועין"), ויש בהן כדי להבהיר את כוונת המחברת בעיוניה. כך במשפטים "הוא שלח ידו בנפשו" ו"שלח ידו בכתיבה", שאינם בני איחוי, מפני ששני הצירופים אידיומים הם והעמדתם זה ליד זה יוצרת "פרדוקס סמנטי" (עמ' 71).

אנו מגיעים לדיון במאפייניה של ההצטרפות, ותחילה בקביעותה (3.5§). מידת הקביעות בהעמדתם של רכיבי הצירוף זה לזה היא הנותנת: אם הם מזדמנים יחד בשכיחות גבוהה מסיבות מסוימות, מדובר בהצטרפות. מקרי הצטרפות עשויים לעבור אל המילון (זה תהליך המילון, lexicalization), שהוא תוצאה של שינוי סמנטי באיברי הצירוף. שוב אין הם מסמנים פרטי מציאות שונים לעצמם, אלא הם מתפקדים כיחידה אחת שלמה בעלת משמעות נתונה במילון. לכאן שייכים כל אותם צירופים שאינם יצרניים בלשון, כלומר שאין הדובר או הכותב יכולים להשתמש בכל אחד מאיבריהם שימוש חופשי לפי צרכיו במסיבות השיח, גם אם אין הם אחידים בכל דרכי ההבחנה שאפשר להפעיל בהם (הם כוללים הרכבים, קולוקציות, ביטויים פרזאולוגיים ובהם הצירוף המוגבל, אידיומים ושימושי לשון נוסחתיים מסוג האמרות, הפתגמים, הברכות והקללות). פירושו של דבר שהמילון יכול כל אחד מהם במקומו הראוי שבעל המילון קובע לו לפי עקרונות העריכה שלו (ראה עמ' 77).

דיון מאלף מפרט את התהליכים של שינויי המשמעויות בהצטרפות בדרכה למילון (כגון בעמ' 85–88) – שינויים החלים בשיוכה של מילה ממילות הצירוף אל חלקי הדיבור (כלומר השינויים בקטגוריות שלהן). מתוך כך ההצטרפות החופשית של מילים זו לזו זוכה להארה חדשה: היא נוצרת בלא הגבלה, אולם היא גם מתפרקת לאחר שימושה הנדיר (עמ' 89). אף הקולקציה מוגדרת בהקשר זה מחדש: היקרות של ערך מילוני נתון (ערך-קדקוד) יחד עם סדרה של ערכים מילוניים אחרים. המחברת משווה הגדרה זו אל דרכם של בלשנים שעסקו בסוגיית הקולקציה וקובעת את דרך השימוש בה (הצטרפות הרגלית קבועה, שאפשר לנבא את כל רכיביה על יסוד חלק ממנה, §3.8).

ב-§3.9 מובא דיון בהצטרפות מוגבלת מתחום הפרואולוגיה המקבלת כאן שם שיש בו משום חידוש: "פרזמה" (כלומר הוספת הסופית ־מָה כיסוד בלשני שכבר מקובל בתחומי הפונולוגיה פונֶמָה, המורפולוגיה מורפֶמָה, והסמנטיקה סֶמָמָה, ויש משתמשים בה גם בתורת הסגנון סטילֶמָה). יש כאן יחידה מינימלית שמעבר למילה, ברמת הצירוף.

§3.10 דן ב"בינום", אף הוא מונח השאול מתחום המתמטיקה (binom); יש שקראו לצירופים אלו "זיווגי מילים", ויש ששאלו מהבלשנות ההודו-אירופית את המונח dvandva, ואפשר גם לראות את היסוד הלטיני בצירוף האדייקטיווי "צירוף בינומילי".

בפרק 4 מתברר טיבה של הגדרת המשמעות בעבודה זו: יש להבחין בין משמעות לקסמית ערטילאית (מופשטת) למשמעות לקסיקלית אקטואלית. המשמעות האקטואלית נקבעת על ידי ההקשרים הקוגניטיביים, שהם חוץ-לשוניים ומספרם בלתי צפוי. בזכות תלות-הקשרים זו של המשמעות יש בכוחה של הלשון לשמש אמצעי תקשורת יעיל בלא להזדקק למילים חדשות עד אין סוף.

אפשר לעמוד על תפקידו של ההקשר בעיצוב משמעותה של הצורה הלקסיקלית באמצעות הבחנה בין גרעין המשמעות ובין השטח השולי-ההיקפי שלו ("פריפרי" בלשון המחברת). בגרעין המשמעות אנו מוצאים את האטומים של המשמעות, שהם בעלי תוכן קבוע בכל הקשריהם (בשיטות אחרות קוראים להם "סממות"). כאן הם מזהים כתוכנה הרפרנציאלי של הלקסמה או כתוכנה האב-טיפוסי; "כיסא", לדוגמה, עשוי לציין הן עצמים שיש להם צורת כיסא והם ממלאים תפקיד של כיסא הן עצמים שיש להם צורת כיסא אך אינם מתפקדים ככיסא (כגון דגמים מוקטנים של כיסא). האפשרות הראשונה מייצגת את ההקשר האב-טיפוסי של המילה, ואילו האפשרות השנייה מייצגת את השטח הפריפרי, הבלתי הכרחי של המשמעות.

דרך ניתוח זו מבהירה את השימוש הפיגורטיבי (כגון מטפורה, מטונימיה) ביחידה הלקסיקלית: שימוש מובהק במשמעות המלאה והעיקרית מכאן ושימוש מיוחד בה מכאן (§4.2).

מכאן ואילך מתוארות תופעות סמנטיות-תחביריות על פי כמה אסכולות ותאוריות בלשניות (כגון סולידריות לקסיקלית, §4.3.2). נידונה דרכו של ההקשר בעיצוב המשמעות כשרכיב ההקשר הגלום באחד מחלקי המשפט עובר אל חלק משפט אחר בכמה כיוונים אפשריים (ב-§§4.4-4.5). מכאן אנו לומדים את המושג "פונקציה קולוקציונית" ואת הפרמטרים שיש להתחשב בהם בשעת היווצרות פונקציה זו (§§4.6-4.7). בעקבות התמסדות משמעותו של צירוף מסוים מחמת ההקשר (הקרוי כאן "קונטקסטואליזציה", §4.8), אפשר שתתרחש התמלאות המשמעות (העשויה להיות בדרך העיבור: התעברות המשמעות בהקשר, §4.8.1.1) או בהיפוך – התרוקנות המשמעות מחמת שחיקה (§4.8.3). פרטי תהליכים אלו מודגמים בניתוח צירופים אפשריים רבים. להיערכות הלקסיקו-סמנטית יש צד תחבירי (פרדיגמטי) וצד סמנטי טהור (כגון בעקבות מעתק משמעות). אחד התהליכים המתבארים על פי ניתוחים אלו הוא פירוקו של ניב (§4.9.3).

בפרק 5 נידונים היחסים שבין איברי הצירוף בהצטרפות המוגבלת, אם הם יחסי מתאר-מתואר ברכיב לקסיקלי אם יחסי היכללות כמו בין פרדיקט לנושא (§5.0). בפרק 6 מדובר בהגבלות ההצטרפות הלקסיקו-סמנטית: יש שהשייכות הקטגוריאלית של המילים מונעת את הצטרפותן זו לזו, ויש שהמורכבות הקולוקציונית מגבילה את ההצטרפות החופשית של הרכיבים למבע. ההגבלות הקולוקציוניות יש שהן מנומקות, יש שהן מנומקות למחצה, ויש שהן אידיסינקרטיות (§§6.1.1-6.1.3).

בחתימת החיבור (פרק 7) המחברת דנה במאפייני הצורניים-התחביריים של ההצטרפות המוגבלת: אפשר למצוא אי-סדירות ביחסי הגזירה והנטייה של רכיבי הצירוף הפועלי, נטרול יחסי הנטייה בתוך פרדיגמת הבניין, שינוי בערכיות התחבירית ובמילות ההצרכה, הגבלה על העצמת הפועל, הגבלה על הסבה תחבירית בדרך של גלגול מקדים, הגבלה על הפרדת הצירוף ועל הרחבתו, אי-סדירות ביחסי הגזירה והנטייה של השם, פרונמיניליזציה, הגבלת מקום השם, נטרול יחסי היידוע-הסיתום, נטרול יחסי יחיד-רבים, הגבלות ביחסי סמיכות חבורה או פרודה כפולה; שאלות בדבר מוצאו התחבירי של התואר הפרזאולוגי, שלילת המקור האדורביאלי, אי-הפיקותם של בינומים פרזאולוגיים.

יש אף מעין סיכום בדבר מקומה של כל הַשְׁאָלָה בהצטרפות המוגבלת ועל מקומה בין הלשון לדיבור ובין התחביר ללקסיקון (פרק 8, אחרית דבר).

הארכנו בהצגת פרטי העבודה מתוך כוונה להעניק לקורא ולחוקר המתעניינים בנושא מהנושאים שבספר תמונה מועילה על מצב המחקר בתחום-גבול זה שבין תחביר לסמנטיקה: הדיון במתודות הבלשניות ובתאוריות המגוונות העוסקות בתורת צירופי המילים יש בו כדי לפקוח את עינינו, וודאי יש בו כדי לסייע בידי הקורא המבקש התמצאות והדרכה בתחום הזה.

העושר הרב של השיטות המדעיות המובאות כאן אינו מיועד לשמש כלי עבודה בשלמותו, אך מכל מקום הוא עשוי להקל בבניית מתודה אישית לפי צורכי המתעניין שאף יוכל לבור מהדיונים את המתאים לו.

אפשר להציע להפעיל דרכי בדיקה מתאימות לתיאור ההצטרפות המוגבלת בלשון המקורות של העברית: בלשון המקרא, בלשון חכמים או בלשון השו"ת. ואפשר גם להעלות על הדעת שלאחר בדיקות מפורטות אלו יהיה מקום גם לתיאור דיאכרוני של ההצטרפות המוגבלת מלשון המקרא עד לשון ימינו.

אגב קריאה ועיון בחיבור ראינו להעיר על כמה עניינים הטעונים הבהרה: יחידה מילונית רב-לקסמית המתפקדת במשפט כרכיב תחבירי אחד מכנה המחברת "סינטגמה לקסיקלית" שהיא ברמת המילה, ואילו היחידה המילונית הרב-לקסמית הכוללת יותר מתיבה אחת ושרכיביה פועלים כיסודות תחביריים נבדלים נקראת "סינטגמה תחבירית", מאחר שהיא פועלת ברמת הצירוף (עמ' 77-78). לדעתי, עירוב המונחים השייכים ברגיל לחלקים שונים של התיאור הבלשני מעורר בעיה: "סינטגמה" היא מונח מובהק ליחידה התחבירית המינימלית והוספת לוואי ממין אינה מקילה על הקורא: אם היא "לקסיקלית" היא עוברת מהתחביר למילון (באיזה מעמד? גם שם היא יחידה מינימלית?), ואם היא "תחבירית" לפנינו טאוטולוגיה. הדוגמה ליחסי מגדיר-מוגדר היא היחסים במשפט בין הנשוא לנושא, ויש בכך נקיסת עמדה בלתי מקובלת, שכן נושא ונשוא בונים משפט, ואילו מגדיר ומוגדר בדרך כלל אינם בונים משפט (עמ' 78).

בדוגמות למיון הביטויים המילוניים נרשם בהרכבים גם ההלחם (portmanteau) כבל-רכבלים בלא ניקוד (עמ' 80): האומנם צורת הריבוי קיימת, ואם כן, מה היא? (*יִרְכָּבְלִים, *יִרְכָּבְלִים?). ייתכן שנוצרו כאן שתי צורות-משנה במעין תשלום (suppletion) ויש לקבל הכרעה מוסכמת עליהן מהרשות הממונה על כך.

בדיון על שרירותיות המשמעות הנבחרות לצירופים המילוניים (עמ' 85) מובאת הדוגמה "מראה מקום"; אכן המילונים רושמים את המשמעות 'הפניה ביבליוגרפית', כדרך שעושה המחברת. לשם החידוד אני מפנה את תשומת לבך של המחברת עוד למשמעות אחת שאין המילונים רושמים, אך המחקר הבלשני עמד עליה: 'תקוה' (ר') מירקן, "מראה מקום" - מקור הביטוי, גלגולו בספרות השו"ת והוראותיו בכתבי עגנון, "לשוננו לעם לח [תשמ"ז], עמ' 440-456; לט [תשמ"ח], עמ' 88-90, 293). בדבר שרירותיות המשמעות היה אפשר, כמובן, להסתמך על "שרירותיות הלשון" בכללה שכבר קבע בשעתו דה-סוסי: Le signe linguistique est arbitraire (=הסימן הלשוני שרירותי הוא), וראה פרק 2 עמ' 100 בספרו של דה-סוסי שזוכר לעיל. בהבאת דוגמות לסוגי הצירופים השונים נקוט בחיבור העיקרון שהעברית החיה, ובכללה הלשון המדוברת, משמשת בסיס לדיונים בכל העבודה. דבר לא היה נגרע מהאובייקטיביות של התהליך אילו ניתוסף סימן כלשהו (כגון *) ליד דוגמות שאין ספק שמקורן בלשון הדיבור התת-תקנית. לדוגמה,

בפירוט הבינום (§3.10) לחלקי הדיבור נרשמים יחד עם שאר הפרטים בלא כל ציון כזה הצירופים סחר-מכר (כשם עצם), מעל ומעבר (כמילת יחס – ומדוע לא כתואר פועל?), אם וכאשר (מילת קישור), יאללה ביי (מילת קריאה). בסדרת דוגמות אלו נרשם גם ההסגר (חס ושלווה, חס וחלילה), ולא נתברר איזה חלק דיבור הוא ההסגר (עמ' 96).

עם הקריאה בספר מדעי מעין הספר שלפנינו עולה השאלה הגדולה של הבלשנות העברית השימושית: כלום לא הגיע הזמן להושיב ועדת מומחים מטעם האקדמיה ללשון העברית שתציע מילון עברי למערכת המונחים הענפה שבעלי המקצוע (במקרה זה אנשי התחביר וחוקרי הסמנטיקה) נזקקים להם, ולפי שעה המונחים בלועזית בלבד (דרך משל: קולוקציה-קולוקציוני, מודיפיקציה, פרדיגמה)? משאלה זו אינה מיוחדת למקצוע הבלשנות והוא יפה גם למדעי הספרות. ייתכן שמדעים אלו מעמידים קשיים גדולים במיוחד לפני כל ועדה שתנסה להמיר את מונחיהם לעברית, אך הגיעה העת לתת את הדעת גם לצורך חברת-מדעי זה.

נוסיף עוד שיש בספר תוכן עניינים מפורט בראשיתו, ובסופו רשימה ביבליוגרפית, מפתח עניינים ומפתח מילים (ערכי קדקוד). אין ספק שבפרסום המחקר הזה ניתוסף נדבך חשוב לספרות הבלשנות העברית ומחקרים נוספים יוכלו להיעזר בו ולהמשיך את מפעלה של המחברת.

ה ע ר ו ת ו ת ג ו ב ו ת

משה ויינפלד

"עזר כנגדו" (בראשית ב, פסוקים יח, כ):

הערה להצעת זאב בן-חיים

בפירושי הקצר לספר בראשית¹ העירותי כי את הביטוי "עזר כנגדו" (בראשית ב, פסוקים יח, כ) יש להבין על רקע המסופר בעלילת גילגמש (לוח א, שורות ה:26 – ו:27) על מציאת רֵעַ מתחרה² לגילגמש, ולמעשה, על יצירת בן זוג לגילגמש. עתה העלה פרופ' זאב בן-חיים הצעה מאירת עיניים ולפיה עזר שווה למילה הערבית עֶדֶר, שמשמעה 'אישה בבתוליה'.³ הצעה זו מקבלת תמיכה מן הטקסט האכדי של עלילת גילגמש שהזכרתי לעיל,⁴ ולהלן ארחיב את היריעה בנדרון.

בעלילת גילגמש קוראים אנו על שני חלומות שחלם גילגמש הקשורים למציאת רֵעַ בעבורו והם קיבלו את פתרונם מאמו.⁵ בחלום הראשון גילגמש רואה את כוכבי השמים כאשר אחד מהם נופל עליו ואין בכוחו של גילגמש להדפו. אמו פותרת חלום זה באמרה כי יוקם לגילגמש רֵעַ או מתחרה המשתווה לו (šutamharu itti) "וילטפנו כמו אישה [kima aššate taḥabbub] ויופיע כִּרְעַ מציל ומסייע". בחלום השני גילגמש חולם על קרדום שמונח על ידו, ואנשי העיר ארך מתאספים סביבו.

1. מ' ויינפלד, ספר בראשית עם פירוש חדש (מהדורה חדשה ומתוקנת של סדרת של"ג), תל-אביב תשל"ה, עמ' 14.

2. המילה רֵעַ במקרא משמעה 'זולת', והיא מציינת חבר וידיד מצד אחד ומתחרה מצד אחר. השווה אל "קרע ה' את ממלכות ישראל מעליך היום ונתנה לרעך הטוב ממך" (שמואל א טו, כח) וכן אל "ויקרע ה' את הממלכה מידך ויתנה לרעך, לדוד" (שמואל א כח, יז). ראה גם שמות ב, יג; שמואל ב, טז; משלי יח, יז. כיוצא בכך אנו מוצאים באכדית כי המילה alḫu מסמנת אח וגם אויב; ראה את דבריי בספרי *Deuteronomy and the Deuteronomistic School*, Oxford 1972, עמ' 131, הערות 1, 3.

3. ז' בן-חיים, "עזר כנגדו: הצעה", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 40–45.

4. לניתוחו של קטע זה (לוח א, ה:26 – ו:27) ראה J. Tigay, *The Evolution of the Gilgamesh Epic*, Philadelphia 1982, עמ' 82–90.

5. הישנותה של נבואה היא סימן להתגשמותה. ראה בראשית מא, לב: "ועל השנות החלום אל פרעה פעמים, כי נכון הרבר מעם האלהים וממהר האלהים לעשותו", וראה ממרי "Ancient Near Eastern Patterns in Prophetic Literature", *Vetus Testamentum* 32 (1987), עמ' 185.

6. ראה דיונו של טיגאי (הערה 4 לעיל), עמ' 275–276.

אמו פותרת את החלום ושוב אומרת כי הקרדום הוא הַרְעַ או המתחרה של גילגמש אשר "יאהבנו וילטפנו כמו אישה ויופיע כַרְע מציל". כמו בסיפור המקראי כך בעלילת גילגמש נעשה מאמץ למצוא בן זוג לגילגמש, והביטוי הממחיש ביותר את ההתאמה בין שני הצדדים הוא החיבור של איש ואישה.

הביטוי כנגדו, המופיע במקרא בשני הפסוקים האלה בלבד (בראשית ב, פסוקים יח, כ), משמעו 'עומד מולו ומשתווה לו'.⁷ אפשר להשוותו אל הביטוי האכדי mahāru (=מחיר), שפירושו: שווי וגם שווה.⁸

בהמשך מאמרו בן-חיים מוצא כי כנגד וכמוהו נוכח מבטאים את הזיווג בין איש לאישה. זאת למדים אנו מבראשית כד, יד: "הנער [...] אותה הכחת לעבדך ליצחק" ומפסוק מד שם: "האשה אשר הכיח ה' לבן אדני". בשני כתובים אלו משמעו של נכ"ח/יכ"ח הוא כמו בלשון חז"ל: ישר ומכוון (מול).⁹ פרופ' מנחם קיסטר הראה כי הוכיח בלשון חז"ל – הוראתו בין היתר 'עמידה זה כנגד זה' (הוראה שנעלמה מחוקרי לשון חז"ל).¹⁰

לבסוף עלינו להזכיר כי נ"ה טור-סיני העלה את שני הפעלים המיוחדים הכרוכים בבחירת בת-זוג: (א) עשיית "עזר" לאיש;¹¹ (ב) הוכחת אישה לאיש,¹² אלא שכדרכו עשה זאת בקצרה ובלא הסבר של ממש.

7. ראה דיונו היסודי של ש' נאה, "עזר כנגדו, כנגד המשחיתים", לשוננו נט (תשנ"ו), עמ' 99–112.

8. הפועל האכדי הוא רב-משמעות, ואציין כאן רק כמה ממשמעויותיו: (א) לקבל (טובין וחפצי ערך); (ב) להתייצב לפני המלך או המנהיג; (ג) להתראות פנים אל פנים; (ד) להקביל פניו של מישהו; (ה) להתחרות או להשתוות, וראה, *Chicago Assyrian Dictionary*, 10, part I, עמ' 50–71.

9. למשמע זה רמזתי גם בפירושי הקצר לספר בראשית (הערה 1 לעיל), עמ' 132.

10. מ' קיסטר, "בעיות לקסיקוגרפיות – מוקדם ומאוחר", תרביץ סא (תשנ"ד), עמ' 45–47.

11. נ"ה טור-סיני, פשוטו של מקרא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 11; עניין זה מובא שם בשם ח"נ שפירא בלשוננו ג (תרצ"א), עמ' 35–36.

12. טור-סיני (הערה 11 לעיל), עמ' 46.

עוד למילת היחס "המך"

למאמרו של שמא יהודה פרידמן, "מחיקת המן",

לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 259–263

במאמרו כותב פרידמן בעקבות בר-אשר,¹ שהמילה המן (במשפט "והמן הטמא זרע לא ישאר") ב-4Q386f11ii (שורה 4) היא "הצורה הפרודה האבודה של מילת היחס ה(י)מן, שהייתה ידועה עד כה בלשון חכמים בצורותיה דבוקות הכינויים בלבד: הימנו, הימנה וכו'" – ועוד, שצורה זו בה"א, שהיא עממית, שווה במשמעה לצורה מן (וחברותיה), שהיא ספרותית-פורמלית.² לראיה מביא פרידמן את שתי ההיקריות של הצורה הדבוקה המן משטרות בר-כוכבא, שאופיים העממי "גלוי לעין".³ אמנם במהדורה הרשמית של שטרות אלו מתרגם מיליק את הביטוי "חכרתי המך" באותו המובן של "חכרתי ממך" (J'ai pris en fermage de ta part),⁴ אולם כמו שהעיר פרופ' גולב בזמן האחרון, תרגום זה אינו נכון מהסיבות האלה:⁵

1. הדובר משתמש בשטרות אלה בביטוי "מרצוני", המורה על רצונו ונכונותו למכור את נכסיו;

2. היקרותו הנשנית של הביטוי "חכרתי ממך" (ולא "המך") שממנה עלינו להסיק שיש משמע אחר לביטוי "חכרתי המך" באותם השטרות;
3. הסתירה הנגרמת (בתרגומו של מיליק) בכמה מקומות בין שני משפטים רצופים (ששניהם דברי אדם אחד), שבאחד מזדמנת הצורה המך ובאחר הצורה מן.

1. מ' בר-אשר, "המן (=מן) בקטע מקומראן", לשוננו נה (תשנ"א), עמ' 75.
2. "מחיקת המן", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 260–262. הקריאה "וְהָמָן" כהצעת מרטינו (F. G.) Martínez, *The Dead Sea Scrolls Translated*,² trans. W. G. E. Watson, Leiden 1996, עמ' 287) אינה מסתברת, שכן היא תלויה בקריאה המזוהה "הִטְמָא", שמרטינו מתרגם בזמן עתיד (ראולי הוא קרא "יִטְמָא"?).
3. שם, עמ' 262. וראה גם בר-אשר (הערה 1 לעיל), הערה 4.
4. J. T. Milik, "Textes Hébreux et Araméens", *Les grottes de Murabba'at Textes*, Discoveries in the Judaean Desert, 2, Oxford 1961, pp. 125, 129–131 (no. 24 B 7, C 6, 11; D 1, 13; E 5, 8) : 7. בהערותו של מיליק על המך בשורה 7 : "hébreu biblique; la forme est typiquement mishnique" [est] égal à "ממך en N. Golb, "Is a Tannaitic Master Referred to by Name in the Simeon Ben Kosiba Papyri?" (מאמר זה עתיד להתפרסם ב-JNES; תודתי לפרופ' נורמן גולב על שאפשר לי לעיין בטיטוט מאמרו).

מתוך כך גולב משער שמילת יחס זו (המין) "התפתחה בעברית הבתר-מקראית כמענה לצורך לבטא גוונים שונים של משמעות, בעיקר לשימוש משפטי".⁶ על כן הוא מתרגם את הביטוי "חכרתי המך" "I have subleased over to your jurisdiction on a sharecropping basis"⁷ נראה לי שתפיסתו זו של גולב מאושרת בהחלט על ידי היקרות הביטוי "חכרתי לך" – כנראה כמקביל נוסחתי פחות לביטוי "חכרתי המך" – בשטר אחד שאת חלקו הוציא לאור ידין.⁸ עלינו לשקול אפוא את האפשרות שמקורה של הצורה המין וחברותיה אינו קשור ללשון עממית אלא ללשון נוסחתית, ואם כן, חילוף הצורות המנו/ממנו ודומות לה בא בספרות חז"ל מפני שגוון נוסחתי זה (הנגלה לנו בשטרות בר־כוכבא) אבד בדורות שלאחר מכן.

6. שם.

7. שם.

8. Y. Yadin, *Bar-Kokhba*, New York 1971, עמ' 179 (תצלום).

השלמות למאמר "מנין באו האחים החשמונאים?"

במאמרי שהתפרסם ב"לשונונו" סב (תשנ"ט) א-ב, עמ' 81-85 טענתי שכינוריהם של האחים החשמונאים מציינים את שמות היישובים בסביבות מודיעין שבהם התגוררו. ברצוני להוסיף דברים לשם חיזוק טיעוניי:

א. 1. הצורה מקבי, כינויו של יהודה, והצורה היוונית מקביוס Μακκαβαίος דומות במידה רבה לשמות קביה ומגביש (עזרא ב, ל), לשינוי הנוסח מפביש (ראה הערה 13 במאמר) ולשם מגפיעש (נחמיה י, כא). נראה לי שמקביוס פירושה 'בן מכביש' וקרובה במשמעותה למגפיעש.

2. נראה שמגביש היא קביה. ברשימת שבי הגולה בעזרא ב, פסוקים כט-לב, מופיעים בני נבו, בני מגביש, בני עילם ובני חרים. אחריהם מופיעים בני לוד ולפניהם בני יישובי ההר הגבוה. נראה שמדובר כאן באזור מודיעין.

נבו היא כנראה היישוב בית נובא, היום מבוא חורון על יד עמק איילון. הירונימוס גורס כי נוב שוכנת באזור לוד, וויקטור גרן סבור שהיא בית נובא (ראה בספרו תיאור ארץ ישראל, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 192).

גם בנימין מטודלה, במאה ה-12, מזהה את נוב עם בית נובי.¹ מגביש היא כנראה קביה, צפונית מערבית לבית נובא. עילם היא אולי היישוב נעלין ליד מדיה, מודיעין העתיקה. השם הזה מופיע בשינוי נוסח בוולגטה: Mehelam (ראה מראה המקום בסוף הערה 13).

חרים היא אולי ח'רבת תרמוש, היום חרבת חרמשית ליד נאות קדומים, ממערב למודיעין החדשה.

3. בהערה 13 הבאתי דוגמה לנשילת האות מ"ם בשם היישוב העתיק מפשטטה שהפך לפסוטטה. נראה שאותו תהליך חל בצורה מגביש, מפביש שהפכה לקביה (ואולי משום שההברה מ והאות הסופית ש מבטאות שלילה בערבית מדוברת, הן נשלו ממפביש בתקופה הערבית).

ב. באשר לקשר בין שמעון תרסי, טרסס Θαρσς לבין היישוב בדרס, פטרוס העתיקה, ברצוני להוסיף שבתרגום השבעים לעזרא החיצון ה, יז מופיע ברשימת שבי הגולה שם המשפחה בני בִּיתְרוֹס Βαιθηροῦς. ייתכן שהשם הזה התכווץ והפך

1. ראה בספרו "מסעות של ר' בנימן ז"ל", לונדון ת"ר, עמ' מב, בתוך *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela*, trans. and ed. A. Asher, I, New York 1840

לפטרס. יתכן גם שהצורה פִּיתְרוֹס מורכבת מהמילים בית וּתְרוֹס, ואם זה כך יש דמיון בין תרסי וטרסס לבין תְרוֹס וגם קשר לפטרס, שאולי נקראה אז פִּיתְרוֹס. ברשימת שבי הגולה בתרגום הוולגטה לעזרא החיצון ה, יט מופיע היישוב פִּטְרוֹס לצד מודיעין (ראה הערה 10 במאמר).

ג. נראה לי שאין ספק כי קיים קשר בין יונתן ספפוס Σαπφους ליישוב העתיק ספפֹו שהחוקרים מזהים עם הישוב צֶפֶא. סביר מאוד גם כי קיים קשר בין יוחנן גָּדִי Γαδὶ ליישוב דִּיר קָדִיס וחִרְבַת דִּיר אל גָּדִי שלידו, וכך גם בין אלעזר חורן, אֲאוֹרָן Αὐραν ביוונית, ליישוב בית חורון.

לסיכום, הפירושים שגרסו שכינויי האחים החשמונאים מבטאים את תכונותיהם, למשל שמכבי, מקביוס, כינויו של יהודה, נגזר מהמילה מקבת, וגם הפירושים לכינויי שאר האחים ברוח זו אינם משכנעים (בערך "יהודה המכבי" באנציקלופדיה העברית [כרך יט, עמ' 204] נאמר שכינויו מקביוס ביוונית "לא נתפרש עד עתה, וגם צורתו העברית אינה ידועה בוודאות").

נראה לי שמשכנעים יותר הם הטעונוים שהבאתי, הגורסים שכינויי האחים החשמונאים מציינים את שמות היישובים בסביבות מודיעין שבהם התגוררו.

תגובה

למאמרו של פלורנטין בחוברת זו

משה פלורנטין מפקפק בקביעתי שהשימוש בצורות העתיד הרגילות או המיוחדות מותנה במקומן במשפט. החריגים שמצא יש בהם לדעתו כדי לערער את הכלל. לצערי, דבריי לא הובנו כראוי ואני שמח להבהירם.

בראש מאמרי ציינתי שהמסגרת אינה מאפשרת פירוט מכלול העדויות וכי אין המאמר בא אלא להתוות דרך חדשה בהבנת השתלשלות הצורות. ובסוף הערה 11 העמדתי על הצורך בבדיקה מפורטת של כל צורות העתיד המיוחדות מתוך בירור תפקידן בכל מקרה ומקרה.

הרשימות של פלורנטין נראות כצעד ראשון למילוי הצורך הזה. אולם הוא הסתפק בהבאת רשימות של חריגים מבלי לציין את מניין העדויות המתאימות לכלל שקבעתי (פרט לסוג אחד) ומבלי לבדוק את העדויות שהביא. אילו הקפיד לרשום את העדויות שעליהן נשענת קביעתי, היה מגלה שמניינן במקרא כשבעת אלפים. המניין כולל את כל צורות העתיד המיוחדות וצורות העתיד הרגיל המתאימות להן (אני מודה לידידי ד"ר דוד טלשיר שסיפק לי את הנתונים מתוך אותה קונקורדנציה ממוחשבת שממנה שאב פלורנטין את נתוניו).

כלום יש לחוש ששלוש מאות ושבעים החריגים שרשם יש בהם כדי לערער על הכלל הנסמך על עדויות כה רבות? וכלום יש במיעוט של חריגים כדי לפסול את השימוש במונח "תפוצה משלימה" היפה כל כך לתיאור היחס שבין הצורות הרגילות ולצורות המיוחדות? ומדוע כלל בין החריגים דוגמות שמתבארות בנקל על פי שיטתי?

לפני שאדגים את הטענה האחרונה אומר היכן טעה פלורנטין בהבנת דבריי. בעמ' 14 הוא אומר על שיטתי (אמנם בהסתייגות): "הדברים אמורים עתה לא ביחס שבין הצורות הרגילות לצורות המודליות, אלא במקומו של כל אחד מסוגי הצורות הללו במשפט, בלא כל קשר בין סוג זה לסוג זה. [ההדגשות במקור]". היכן אמרתי דברים אלה? אמרתי שהצורות הקצרות והארוכות הורע כוחן לסמן את ההבחנה הזאת, אך בסמוך הבאתי דוגמות לכוחן של הצורות המיוחדות לסמן הבחנה של מודוסים שלא בתחילת דיבור (ראה דבריי בראש עמ' 42).

בחתימת המאמר כתבתי: "הקביעה איזהו מבע של איזווי ואיזהו מבע של חיווי הנדרשת לצורכי הפרשנות והתרגום תיסמך מעתה בעיקר על התחביר וההקשר". במילה הקשר כיוונתי למשמע 'עניין', ואילו פלורנטין פירשה כמכוונת להקשר תחבירי (ענין בתחילת הביקורת).

אפשרי לשדבריי לא נאמרו בבהירות הראויה ולכן אני מבהיר שבכיוויים "הורע כוח" או "תש כוח" בזיקה לצורות המודאליות איני מתכוון לומר שהשימוש הקדום בצורות המיוחדות כבר נעלם מן העברית. אדרבא, אפילו במגילות מדבר יהודה עדיין נותרו לו שרידים.

פלורנטין דן בגישתי כאילו הייתה בנויה על יסודות השיטה התיאורית בלבד (ראה דבריו בראש עמ' 10), ובאמת ההפך הוא הנכון. גישתי היא בעיקרה גישה היסטורית. אני דן בשרידי חטיבות של העברית מתקופה של יותר מאלף שנים וממקומות שונים בארץ ישראל. כלום יש לצפות למערכת צורות אחידה בכל החטיבות הללו ואפילו במקרא גופו? אותי אין החריגים מתמיהים. אפילו במגילות מדבר יהודה שמשתקפת בהן לשון שדוברה בפרק זמן קצר יחסית ובאזור אחד ישנם חריגים. צורות העתיד המיוחדות ושימושיהן עברו תמורות מרחיקות לכת למן שימושן הראשוני (המשוחזר בחלקן) כמציינות מודוסים ועד לשימושן כמסמנות את מבנה המשפט. שימוש שנעשה כלל מגובש במגילות מדבר יהודה (אף על פי שיש חריגים).

מתוך הגישה ההיסטורית מתבארים בנקל מקצת החריגים שרשם פלורנטין. למשל, מקרים כמו "והנער יַעַל עם אחיו" (בראשית מד, לג, עמ' 12 בביקורת) מתבארים יפה כשריד של הדרך הישנה שהעתיד הקצר שימש לציון מודוס (ומוסברת כך בעמ' 42 במאמרי). מקרים מעין "לכה נכרתה" (בראשית לג, יד; לד, כג – מובאים בהערה 5) מתבארים יפה הן על פי השיקול ההיסטורי האמור הן על פי ניתוח צורת לכה כאיבר לעצמו (=בוא אליי, נכרתה).

וידם אהרן

במאמרו "וידם אהרן" ("לשוננו", סב, א-ב, עמ' 15 ואילך) מזכיר נחם אילן בין הפירושים שנאמרו על הפועל "וידם" את המשמע 'לדבר (כלחש)', 'לשבח' וכו', בנוסף למשמע המקובל של דמ"ם 'לשתוק'. נראה לי שכדאי להוסיף שבארמית בבלית יהודית ומנדעית (עיי' מ' סוקולוף, *Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic* [יוצא בקרוב], ערך "דמדם"), בערבית ובארמית יהודית זאכו יש הפועל המרובע דמ"ם (مدمد/mdamdōme), שפירושו 'לרטון, להתלונן בקול נמוך בינו לבין עצמו' (אולי אונומטופאי במקורו), והוא מתאים יותר לפירוש הראשון 'לדבר כלחש' ולפשוטו של הפסוק, שהרי קשה להעלות על הדעת שאפילו אהרן הכהן ישבח את הבורא מיד לאחר שאבדו לו שני בניו בנסיבות כה קשות.

יצויין גם שהמילה וידם יש לה גלגול פולקלורי-לשוני מעניין, אשר בעקיפין גם משקף איך הובנה בפי העם: יהודי כוי סנג'ק שבכורדיסטאן העיראקית משתמשים בקריאה "וידום!" במשמע 'שתוק!'; כשחוששים שמישהו לא רצוי (מלשין וכיו"ב) מצותת למה שנאמר. זאת למדתי מעיון לאחרונה בחיבורו של חזי מוצפי, הארמית החדשה של יהודי כוי סנג'ק, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"א, עמ' 236.

תיקון טעות

בגיליון הקודם של "לשוננו" (סב [תשנ"ט] ג-ד), עמ' 345, נפלה טעות כלשון כותרת המאמר. במקום "בימי בית שני" צ"ל: "בימי בית ראשון".

וידם אהרן

במאמרו "וידם אהרן" ("לשוננו", סב, א-ב, עמ' 15 ואילך) מזכיר נחם אילן בין הפירושים שנאמרו על הפועל "וידם" את המשמע 'לדבר (כלחש)', 'לשבח' וכו', בנוסף למשמע המקובל של דמ"ם 'לשתוק'. נראה לי שכדאי להוסיף שבארמית בבלית יהודית ומנדעית (עיין מ' סוקולוף, *Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic* [יוצא בקרוב], ערך "דמדם"), בערבית ובארמית יהודי זאכו יש הפועל המרובע דמ"ם (دمدم/mdamdōme), שפירושו 'לרטון, להתלונן בקול נמוך בינו לבין עצמו' (אולי אונומטופאי במקורו), והוא מתאים יותר לפירוש הראשון 'לדבר כלחש' ולפשוטו של הפסוק, שהרי קשה להעלות על הדעת שאפילו אהרן הכהן ישבח את הבורא מיד לאחר שאבדו לו שני בניו בנסיבות כה קשות.

יצויין גם שהמילה וידם יש לה גלגול פולקלורי-לשוני מעניין, אשר בעקיפין גם משקף איך הובנה בפי העם: יהודי כוי סנג'ק שבכורדיסטאן העיראקית משתמשים בקריאה "וידום!" במשמע 'שתוק!'; כשחוששים שמישהו לא רצוי (מלשין וכיו"ב) מצותת למה שנאמר. זאת למדתי מעיון לאחרונה בחיבורו של חזי מוצפי, הארמית החדשה של יהודי כוי סנג'ק, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"א, עמ' 236.

תיקון טעות

בגיליון הקודם של "לשוננו" (סב [תשנ"ט] ג-ד), עמ' 345, נפלה טעות כלשון כותרת המאמר. במקום "בימי בית שני" צ"ל: "בימי בית ראשון".

Summaries

Moshe Florentin

The Distribution of Short and Long Imperfect Forms in Biblical Hebrew

The original modal function of the apocopate and the lengthened יקטול forms (i.e., jussive and cohortative forms) in the Bible has undergone extensive changes. On the one hand, these forms are widely used to express the simple future tense; on the other, normal future forms (i.e., indicative forms) are commonly used in a modal function. The occurrence of the short and the long forms is noted especially at the head of a sentence, both for reasons intrinsic to the original role of these forms and due to analogy.

A thorough examination of all verb forms that distinguish between simple (indicative) and jussive – ע"י and ל"י verbs and הפעיל – reveals that most of the jussive and cohortative forms do indeed appear at the head of the sentence, whereas most of the simple forms (indicative) appear throughout the sentence. However, there are other findings: (1) sixty cohortative forms elsewhere than in a head position; (2) 150 indicative forms (not cohortative) in a head position; (3) forty jussive forms other than in a head position; and (4) dozens of indicative forms (not jussive) in a head position.

Thus, I disagree with Elisha Qimron's postulation of a complementary distribution of jussive and cohortative forms on the one hand and of the indicative forms on the other in the Bible, or of syntactical conditioning (see *Lěšonenu* 61 [1998]).

Joshua Blau

Independent Third-Person Anaphoric (and Cataphoric) Pronouns in Nominal Clauses: A Proposed Historical Model

This paper emerged in response to the publication of *The Verbless Clause in Biblical Hebrew: Linguistic Approaches*, ed. M. O'Connor and C. L. Miller (Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 1999), which dealt, *inter alia*, with the synchronic status of the third-person pronoun.

Marked nominal clauses of classification that open with the stressed predicate followed by an independent third-person personal pronoun (of the type ה' צדיק הוא || 'the Lord is righteous' [Lam. 1:18]) do not represent primary clauses with cataphoric use of the pronoun. As cataphoric usage of independent personal pronouns is quite limited in biblical Hebrew, it therefore seems far-fetched to derive these clauses historically from such a restricted construction.

It stands to reason that this usage derived from *casus pendens* constructions in nominal clauses of classification in which the isolated (topicalized) noun serves as subject of the sentence and in which the independent third-person personal pronoun immediately follows the predicate in final position (of the type האנשים האלה || שלמים הם [אתנו] 'these men are peaceable [with us]' [Gen. 34:21]). I suggest that in these clauses the pronoun (הם) served not only as an anaphoric pronoun referring to the isolated noun (האנשים האלה) but also to emphasize the predicate (שלמים). In cases where the predicate was placed at the head of the sentence for emphasis, it was followed by the personal pronoun (found in unmarked sentences after the predicate as well, yet in final position) as a means of further emphasizing the predicate (Lam 1:18, cited above). In clauses of identification, on the other hand (והנהר הרביעי || הוא פרת 'and the fourth river is the Euphrates' [Gen. 2:14]) the anaphoric pronoun stands between the definite subject and the definite predicate, presumably in order to establish the second noun's predicative rather than appositive function.

This diachronic analysis also has bearing on the synchronic understanding of these sentences. I propose that the independent personal pronoun in final position after the predicate (Gen. 34:21, cited above) serves a double function, not only as a referent to the isolated subject but also as an emphatic particle. From such sentences, not only clauses of equation in which the pronoun refers to the subject (Gen.

2:14, cited above) but also clauses of classification that open with an emphatic predicate followed by the pronoun (Lam. 1:18, cited above) are derived.

Moshe A. Zipor

Unusual Significations of Biblical נָדַר (Jon. 1:16, Mal. 1:14) and שָׁלַם (Job 5:23)

The expression וַיִּדְרוּ נָדָרִים (Jon. 1:16), which follows וַיִּזְכְּחוּ זֶבַח after the sea ceased raging, cannot be interpreted according to the usual biblical usage 'make a vow'. Elsewhere in the biblical narrative a vow (נָדַר) is pronounced in situations of distress, and follows a formulaic pattern: detailed condition in the protasis ("if..."), expectations of God, and commitment made by the individual in the apodosis. This structure does not appear in Jonah. Moreover, the proper moment for the vow to have been uttered was when the sailors' lives were endangered. Nor does the use of the plural נָדָרִים fit the usual pattern.

In fact the noun נָדָר is also used as a technical name for the offering made in fulfillment of the vow. It is suggested here that the verb וַיִּדְרוּ is a denominative 'they made the offering called *neder*' (similar to other cultic denominative verbs such as הִקְרִיב and הִעֲלָה, with or without the accusative cognates קָרִבָּן or עֹלָה). The same interpretation of נָדַר fits the passage in Mal. 1:14, where וְנָדַר וְזָבַח is to be interpreted as one who offers a *neder* sacrifice or *zebah* (cf., for example, 1 Sam. 1:21) and not as someone making a vow (in a moment of distress, no doubt) to offer a mutilated animal. Here נָדַר is to be understood as follows: now that his request has been granted and he comes to fulfill his vow he does this halfheartedly by offering a mutilated animal. In light of the above, the functional label for dictionary entries for נָדַר should read 'denominative' in addition to 'verb' in the meaning of 'to bring the *neder* sacrifice' (Jon. 1:16; perhaps Mal. 1:14).

A second unusual biblical usage is found in Job 5:23 – הַשְׁלֵמָה לָךְ (an unusual *hofal* form of the verb with the particle ל). This should probably be interpreted according to the rare Syriac usage of *šlm* reflected in the Peshitta's rendering of Lev. 26:25: *wtšlmwn* (*b'yd' db'ldbb*'). Thus the verb in Job should be understood as 'even the wild beasts shall be delivered into your domination' (cf. Gen. 9:2 and Jer. 27:6).

Menahem Kister

Three Unknown Hebrew Words in Newly-Published Texts from Qumran

The article deals with three words: (1) מלוש (4Q439 1 i), a word well-attested in dialects of Aramaic (borrowed from Akkadian) in the meaning of 'star', 'horoscope' and documented in a Hebrew *hekhalot* text; (2) עור (4Q433 1) 'chaff', well-known in Aramaic; and (3) מבלגות (4Q429 2) 'poisonous bites (of snakes)'. This meaning is derived from a reading and exegesis (possibly secondary) of Jer. 8:17–18 common to this text and to the Septuagint.

Hanan Eshel

Hebrew in Economic Documents from the Judean Desert

New evidence found in the Judean Desert in recent years proves that some groups of Jews wrote their economic documents in Hebrew in the late Second Temple period. Out of the five documents found at Wadi Muraba'at written during the First Revolt, three were written in Hebrew. Therefore it seems that the use of Hebrew in some economic documents dated to the Bar Kokhba Revolt was not a new invention, as Y. Yadin and J. Naveh suggest.

Mordechay Mishor

MS. Oxford, Bodleian Library, Pap. Heb. e.120

Papyrus Oxford Heb. e.120 is a short, four-line Aramaic letter from the third century C.E., first published by Cowley in 1904. A new reading and understanding of the text are suggested here. Some of its peculiarities are noted as well: *nb* (or perhaps *bb*) > *mb*: ממביתה; the third person plural possessive pronoun ך (ה)ן (<) – with loss of final *n*: צלותו (the same phenomenon is attested in Samaritan Aramaic); חה (א) – literally 'sister' – here: 'sister-in-law'.

Rivka Halevy

Functional Changes of *šel* Phrases in Contemporary Hebrew

Contemporary (Israeli) Hebrew is unique by virtue of being a fusion language, that is, a functional integration of different layers (*états de langue*) into one language system. Thus biblical Hebrew genitive construction (the construct form) is still prevalent along with late biblical Hebrew and mishnaic Hebrew constructions with *šel* and construct *šel* phrases ('double genitives'). However, Israeli Hebrew knows how to exploit the grammatical and lexical differences between the constructions and makes ample use of the possibilities to develop functional contrasts between the different constructions.

This article describes new functions of *šel* phrases in Israeli Hebrew which do not express prototypical possessive meaning. It claims that in standard Israeli Hebrew the construct state is the unmarked form in contrast with the *šel* construction which is the marked one.

Based on examples taken from headlines, book titles, songs and advertisements, this article treats four functions of *šel* phrases:

- a) *šel* phrases that express semantic-pragmatic vagueness: e.g., חייל של ממשק, אהבה.
- b) *šel* phrases that express metaphorical quantification, e.g., צל של ספק, אוקיינוס של דאגה, זיק של תקווה.
- c) *šel* phrases that express affective meaning (pejorative or laudative) in predicative expressions with the determiner in the initial position, e.g., צעצוע של סיפור, חלום של מקום, חומר של בחורה.
- d) *šel* phrases which are not indicative of possessive meaning, but rather indicate a sort of personal treatment, like *chez* in French (e.g., chez Simon) and 's quasi-possessive in English (e.g., Norman's); for example, המסעדה של רמה.

Rivka Bliboim

Adjective Annexation and Its Equivalent

Adjective-annexation phrases are discussed here from both the syntactic and semantic viewpoints. Three main groups have been identified in accord with reconstructed underlying structure, based

upon a corpus including biblical Hebrew, rabbinic Hebrew (*Mishna*, *Mekhilta D'Rabbi Ishmael*, *Bereshit Rabba*), and modern works (Moshe Shamir's *מלך בשר ודם*; Shlonsky's translation of *טיל אולנשפיגל*; and S. Y. Agnon's *עד הנה*).

Part one of the article treats the three groups identified, which are:

1. אנשים כחולי עיניים > the eyes (of the people) are blue – a single subject in the underlying structure.
2. אישה נשוכת נחש > a woman bitten by a snake – active-passive shift when going from underlying to surface structure.
3. ארץ זבת חלב ודבש > A land flowing (with milk and honey) / milk and honey flowing – two possible subjects in the underlying structure. The relationship between this category and passive participle with active meaning is also discussed here.

In the second part of the article alternative structures of the *גבוה בקומה* type are discussed. Their frequency in the different periods of Hebrew is noted. Here there were two main findings: (1) biblical Hebrew already contains equivalent structures, such as *קל ברגליו*, *ישרים בליבותם*; however, the *יפה עיניים* type is still the most prominent form; (2) in rabbinic Hebrew adjective annexation still exists quite widely along with alternatives. In early rabbinic Hebrew the more frequent form is the annexation form; in late rabbinic Hebrew the alternative structures take the lead (*Bereshit Rabba*).

In the third part of the article, the role of adjective annexation as a stylistic marker is discussed in modern Hebrew books that aimed to imitate rabbinic Hebrew. The possibility that only Agnon identified adjective annexation with biblical Hebrew, thus avoiding it except in one story that has a biblical nature (*ותרב חכמת שלמה*), is raised. Other writers examined evidently did not attribute this form to any special layer of Hebrew, thus they used it together with equivalent structures.

Yael Reshef

Biblical Verbal Forms in the Hebrew Folksong

The Hebrew folksong is characterized linguistically by an abundant use of biblical verbal forms. This paper addresses issues of formation, distribution, and function.

The inventory of biblical forms in the Hebrew folksong draws mainly on standard biblical Hebrew; archaic and poetic forms are rarely employed. The exact rules of biblical grammar are not binding in the folksong, as occasional deviations from biblical morphological and syntactic features show. The use of such forms is inspired but not regulated by biblical Hebrew.

With regard to the distribution of biblical forms, this is regulated by the peculiar requirements of the folksong register. The most frequently occurring forms are the pausal and lengthened ones, which are regularly stressed in the folksong on the penultimate syllable. They function on the prosodic level as a central device in the metrical organization of the texts. Other biblical categories have a stylistic function alone; therefore, their frequency is more limited.

The distribution of קוטלה forms for the feminine present participle is of particular interest. These are primarily attested in the works of writers from the revival generation, while in the works of the following generation their occurrence is much less frequent. This uneven distribution reflects one of the gradual changes that accompanied the transformation of Hebrew into a comprehensive linguistic system.

Moshe Bar-Asher

Haivrit Weahyoteha: Studies in Hebrew Language and Its Contact with Semitic Languages and Jewish Languages, 1: Dictionaries and Lexicography, ed. Y. Avishur, Haifa: University of Haifa, 2001, 156 pp.

This is the inaugural volume of a new journal devoted to studies of the Hebrew language and the related Semitic and Jewish languages. The first issue contains eleven articles, mainly devoted to various linguistic topics or to specific lexemes, a book review, and a necrology. The review surveys the articles and assesses their contribution to the field.

David Talshir

T. Muraoka and B. Porten, *A Grammar of Egyptian Aramaic*, Handbuch der Orientalistik 32, Leiden: Brill, 1998, xlix + 393 pp.

This grammar of Egyptian Aramaic is one of the best contemporary grammars of an ancient Semitic language. It can serve as a model for grammarians how to create a comprehensive grammar which offers an accurate and inclusive description of the various facets of a language, both synchronically and diachronically. It is advisable that future editions of this masterpiece provide fully detailed indexes, which are indispensable for the practical use of a grammar.

Zohar Amar

Yehuda Feliks, *Trees: Aromatic, Ornamental, and of the Forest in the Bible and Rabbinic Literature*, Jerusalem: Rubin Mass, 1997, 287 pp.

Feliks presents here a comprehensive, systematic, and timely study of spice and fruitless trees mentioned in the Bible and rabbinic literature. The first part of the book, prefaced by an important study of spices and of Temple incense, focuses on plants defined as ligneous. Herbaceous spice and incense plants have not been included in this book. In the second part, the author presents a survey of forest and ornamental trees. This fascinating multidisciplinary study integrates knowledge from the fields of botany, history, halakha, and philology and shows critical examination of the sources.

Gad B. Sarfatti

Moshé Bar-Asher, *L'hébreu mishnique – études linguistique*, Leuven–Paris: Peeters, 1999, xvi + 306 pp.

The author has been working assiduously on mishnaic Hebrew for more than thirty years. The present volume contains collected papers and lectures published or delivered between 1980 and 1993 and presents them to the reader in the original French or in French translation.

The book contains seven chapters which deal, after a general introduction, with different questions related to this layer of the

Hebrew language: "Mishnaic Hebrew and the Samaritan Hebrew Tradition", "Verbal Schemes in the Language of the *Tannaim*", "Contextual Forms and Pausal Forms in the Language of the Mishna", "The Third Person Singular Feminine of the Perfect Tense of the *lamed-he* and *lamed-alef* Verbs", "Some Grammatical Problems in Mishnaic Hebrew", and "The Language of the Mishna according to the Tradition of the Italian Jewish Communities".

The subject matter is treated in a very precise, detailed and nevertheless extremely clear way, and in some cases the reader is helped by summary tables. Theories and opinions of preceding scholars are reported and discussed but the main part of the book is the result of the author's original thinking. A rich bibliography and indexes of words and texts complete the book.

Since the appearance of M. H. Segal's *A Grammar of Mishnaic Hebrew* in 1927 and in Hebrew translation in 1936, much has been accomplished in this field, but we lack a systematic and complete up-to-date treatise on this subject. Bar-Asher's book is a remarkable contribution toward such a treatise.

Menahem Zevi Kaddari

Rivka Halevy-Nemirovsky, *Between Syntax and Lexicon:
Restricted Collocations in Contemporary Hebrew*, Jerusalem:
Magnes Press, 1999, 340 pp.

This study is an expanded and updated version of the author's doctoral dissertation (Hebrew University, 1992). It defines restricted collocations, distinguishing carefully between phraseological and nonphraseological types, based upon previous theoretical studies in this field. The corpus of illustrations from contemporary Hebrew is drawn from a decade's worth of daily newspapers (1987–1997); in this it represents the written variation of the formal ("learned") register of modern Hebrew, as opposed to the spoken substandard often used in linguistic studies of the same.

Although primarily a synchronic treatment of present-day Hebrew, due to the use of examples of restricted collocations drawn from earlier stages of Hebrew, it has diachronic aspects as well. Only the idiosyncratic aspects of literary language are excluded. The study clarifies the logic of

restricted collocations, treating their regularities, their special grammar, and their semantic and syntactic arrangement.

To conclude, students of the field will find in the wide range of theories provided here a sound approach that can be readily applied to other problems in modern Hebrew semantics.

Moshe Weinfeld

עֶזֶר כַּנְגֵדוֹ (Gen. 2:18, 20)

The author has previously suggested that the expression עֶזֶר כַּנְגֵדוֹ in Gen. 2:18, 20 should be interpreted in light of the *Gilgamesh Epic* (I, 5:26 – 6:27), which describes the quest for a mate for Gilgamesh. More recently, Ze'ev Ben-Ḥayyim drew an etymological comparison between Hebrew 'zr and Arabic *ʿdr*, which means 'a virgin woman' (*Lěšonenu* 61 [1998], pp. 40–45). This latter suggestion is supported by the Akkadian text of the *Gilgamesh Epic*, which describes the future relationship between Gilgamesh and his mate Enkidu using the expressions *šutamḫaru itti* 'to compete with', and *kima aššate taḥabbub* 'to caress like a wife'.

English summaries edited by Dena Ordan

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושלושה, חוברת שלישית ורביעית
התש"ס-התשס"א

ירושלים התשס"א

“לשוננו” יוצא לאור בסיוע הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
והקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי

עריכה לשונית והתקנה לדפוס: נחמה ברוך

ISSN 0334-3626

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשס”ב

הפקה: ליזה מוהר

סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס “גרפית” בע”מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת”ד 3449, ירושלים 91034
טל’ 02-6493555, פקס’ 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ם)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

תוכן העניינים

מאמרים

סיגל שלמה

הצעה לביאור הפועל "תחולל" בפסוק "רוח

צפון תחולל גשם ופנים נזעמים לשון סתר"

183

(משלי כה, כג)

"כלי חמס מכרתיקם" (בראשית מט, ה) והנוסח

189

השומרוני של התורה

203

משפטי "ש" ב"מקצת מעשי התורה"

פועלי האמירה הבסיסיים "אמר" ו"דיבר" בלשון

209

המשנה

221

ללקסיקון התלמודי: על ביצים, הטלתן ובקיעתן

"תגרי סימטא" ו"אבן הלקח": עיון בלקסיקוגרפיה

227

תלמודית

שלוש קללות נמרצות מתוך הכתובת הארמית

239

מבופאן

247

חילופי הבניינים אֶתְפַּעַל/אֶתְפַּעֵל בסורית

ליקוטים ממילון שמות הרפואות של ר' יונה

279

אבן ג'נאח

תפקודן של יחידות מילוניות מורכבות לצד

מקבילותיהן הפשוטות: הרהורים על דמותה של

293

העברית בת ימינו

גד בן־עמי צרפתי

וקרן דובנוב

311

הסמנטיקה של פעלים גזורי־שם

מן העבודה במילון ההיסטורי

מרכזי מישור מייחודי הלשון של התעודות מזמן המרד הגדול 327

ביקורות

דנה טאובה לשונות העיתון 333

רפאל ניר העברית בראי הסמנטיקה 341

ספרים שנתקבלו 345

I תקצירים באנגלית

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

גב' סיגל שלמה, דרך שלמה 112, תל-אביב 66032
ד"ר משה פלורנטין, החוג ללשון העברית וללשונות השמיות, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978

פרופ' מנחם צבי קדרי, רח' סנהדרין 16, רמת-גן 52376
ד"ר רבקה שמש, רח' הגר"א 15, בני ברק 51423
מר אלכס טל, ת"ד 297, עפרה 90627
מר אהרן עמית, רח' הר"ן 3, ירושלים 92466
פרופ' ראובן ש' שטיינר, Bernard Revel Graduate School, Yeshiva University, 500 W 185th st., New York, NY 10033, USA

ד"ר שמואל פסברג, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905

ד"ר זוהר עמר, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
מר ירון סרי, המחלקה לערבית, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
ד"ר רבקה הלוי, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905

פרופ' גד בן-עמי צרפתי, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900

גב' קרן דובנוב, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
ד"ר מרדכי מישור, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
ד"ר דנה טאובה, שיכון הריאל 10, בית הכרם, ירושלים 96343
פרופ' רפאל ניר, המחלקה לתקשורת ועיתונאות, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905

הצעה לביאור הפועל "תחולל" בפסוק "רוח צפון תחולל גשם ופנים נזעמים לשון סתר" (משלי כה, כג)

פירושים רבים הוצעו לפסוק זה, והמועדף בעינינו הוא: רוח צפון מונעת גשם, כשם שפנים נזעמים מונעים (מהולכי רכיל) לשון סתר.¹ אנו מעדיפים לפרש את הפועל תחולל במשמעות מניעה ולא במשמעות גרימה, שהרי ידוע כי בישראל אין רוח הצפון מבשרת את בוא הגשם. למעשה, בישראל באות הרוחות המביאות גשם מן הגזרה המערבית הדרומית ועד לגזרה המערבית הצפונית; הצפון הוא כיוון הפסקת הגשם. אמנם בין המפרשים תחולל במשמעות גרימה היו שניסו להתמודד עם הקושי הזה באמצעות תירוצים שונים, אולם לדעתנו פירוש זה אפשרי רק בהנחה שמדובר כאן באמונה עממית הבאה לידי ביטוי בספר משלי.

פירוש לפועל תחולל בפסוק זה במשמעות ביטול, דחייה, מניעה ועצירה הוצעו תרגומו של הירונימוס ללטינית, רס"ג, אבן ג'נאח, ריק"ם, בן נחמיאש, עמנואל הרומי, המאירי, רבנו יונה גירונדי, וכן אחד מהפירושים של רמ"ק והפירוש המיוחס לראב"ע.² אפשר שכך פירש רבי שמעון בן פזי בתלמוד הבבלי (תענית ז ע"ב), וראה שם מסורת הש"ס והפירוש המיוחס לרש"י. בזמננו מפרש כך כהנא (תרפ"ט). במקרא, כידוע, מופיע שם העצם חָלַל במשמעות 'הרוג', ואפשר לראות בצורה מְחַלֵּיף מקבילה למילה "הורגין" (יחזקאל כח, ט). כמו כן מופיע שורש זה במשמעות פציעה, לדוגמה: "וְהוּא מְחַלֵּל מִפְּשָׁעוֹ מִדְּכָא מַעֲוֹנָתֵינוּ" (ישעיהו נג, ה),

- * לדיון פרשני בפסוק ראה מאמרי "רוח צפון תחולל גשם, ופנים נזעמים לשון סתר (מש' כה 23)", בית מקרא קסו (תשס"א), עמ' 268–282.
1. נימוקים תחביריים להעדרתו נבא במקום אחר. הרעיון לכתיבת מאמר זה נולד בעקבות חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה שאני כותבת בנושא "מבנה הטענה הסוגית בספרות החכמה המקראית" בהדרכתה של פרופ' מאיה פרוכטמן מן המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות באוניברסיטת בראילן. לתופעת הסוגיות ראה לדוגמה פרוכטמן, תש"ם, עמ' 299–313; פרוכטמן, תשמ"ב, עמ' 55–63. אני מודה לפרופ' פרוכטמן על שקראה את המאמר והעירה לי הערות מועילות. כמו כן אני מודה לידידתי אורנה בן נתן על הערותיה ועל עצותיה, ולמשפחתי – על התמיכה ועל העידוד.
 2. לשאלת מחברותם של הפירושים המיוחסים לרמ"ק ולראב"ע ראה תלמג', תשנ"א, עמ' טז-יח.

ואפשר ש"חָלַל" פירושו גם 'פצוע' בפסוק: "אַתָּה דָּפַאתָ כְּחָלָל רָהֵב" (תהלים פט, יא).

מכל מקום, גזירת הפועל תחולל מן השורש חל"ל אינה מחייבת בהכרח האנשה: רוח צפון הורגת את הגשם. לדעתנו, אין מניעה שפועל זה מציין עצירה. ראיה לכך מצאנו באכדית. לפי מילון CAD (1956, עמ' 34) ולפי פון סודן (1965, עמ' 309), אחת המשמעויות של הפועל ḫalālu(m) היא: להחזיק, לכלוא, לעכב ולעצור. לפי מילון CAD (שם), מופיע הפועל רק בבניין קל, ואין לו שום נגזרות. לעומת זאת, פון סודן (שם) סבור כי הפועל מופיע גם בבניינים אחרים: היקרות אחת בפייעל ואחת בשפעל.

עם זאת, בהנחה שנכונה הגדרת המילונים את משמעותה של המילה באכדית, נראה שמדובר בשימוש דיאלקטי ספציפי: כל ההיקריות באשורית עתיקה הן במכתבים שכולם מאותו מקום, ואילו בבבלית עתיקה, שהיא הדיאלקט האכדי העיקרי, יש רק היקרות אחת. לכאורה דא עקא: לא זו בלבד ששורש זה נדיר באכדית, אלא שאין לו אח ורע בשום דיאלקט או בשפה שמית אחרת.³ אולם לדעתנו אין בכך משום בעיה. באכדית, כידוע, משמש הפועל kalû בין היתר לציון כליאה ועצירה, והואיל ומצויים באכדית חילופי k-h, כפי שמראה פון סודן (1995, עמ' 31, 34), אפשר שהפועל ḫalālu אינו אלא אחיו ורעו של הפועל kalû, המקביל לשורש המקראי כל"א.

כידוע, מלבד במשמעות של כליאה במאסר, מופיע השורש כל"א במקרא גם במשמעות עצירה, הפסקה ומניעה, לדוגמה: "וַיִּכְלֹא הַגֶּשֶׁם מִן-הַשָּׁמַיִם" (בראשית ח, ב); "וַיִּכְלֹא הָעָם מִהִבִּיא" (שמות לו, ו); "וְאֶמְנַע נְהִירוֹתֶיהָ וַיִּכְלֹאוּ מַיִם רַבִּים" (יחזקאל לא, טו); "כִּלְאוּ שָׁמַיִם מָטָל וְהָאָרֶץ כָּלְאָה יְבוּלָה" (חגי א, י); "לְכִלְא הַפֶּשַׁע וּלְהַתֵּם חֲטָאתָ" (דניאל ט, כד). השורש כל"י מופיע אף הוא במשמעות מניעה: "אִישׁ מִמֶּנּוּ אֶת קִבְרוֹ לֹא יִכְלֶה מִמֶּךָּ מִקְבְּרֵי מִתְךָ" (בראשית כג, ו); "וַיְבָרֶכְהָ אֶת אֲשֶׁר כָּלְתָנִי הַיּוֹם הַזֶּה מִבּוֹא בְּדָמַיִם" (שמואל א כה, לג).⁴

קרבה צורנית וסמנטית קיימת גם בין השורש כל"י לשורש כל"ל: לכלות פירושו, בין היתר, 'לסיים', 'להשלים', וכליל (בדומה לכמת פל) פירושו 'לגמרי', 'בשלמות'; וכיוצא בזה הצירוף כליל יופי, שפירושו 'מושלם (משוכלל) ביופי'. פועל

3. פון סודן (1965, עמ' 309) משער שמקור ה'ח/ח' הוא /ע/ או /ע'/. בהנחה ששורש זה קשור לשורש על"ל באוגריתית ובערבית, המופיע בארמית כעל"ל במשמעות 'להיכנס'. אולם אם נתעלם מהאטימולוגיה שמציע פון סודן – השערה שספק אם יש בה ממש – אפשר שהחית בשורש העברי מקורה בחי"ת וילונית: /ח'./

4. אפשר שנטייתו של הפועל מן השורש כל"י על דרך כל"א (מלכים א יז, יד) ולהפך (תהלים קיט, קא) אינם רק עניין של אנלוגיות בין הגזרות ל"א ול"י. כמו כן בפסוק "וְאֶת בְּנֵיהֶם פָּלוּ בְּבֵיתָ" (שמואל א ו, י) קשה לדעת אם מדובר בהשמטה של האל"ף (כתיב פונטי?) או בהופעת השורש כל"י גם במשמעות אס"ר, בדומה לכל"א.

משורש זה מופיע במקרא פעמיים במשמעות 'השלימו': "בַּיָּדָה כָּלְלוּ יָפִיךָ" (יחזקאל כז, ד); "הִמָּה כָּלְלוּ יָפִיךָ" (שם, יא). בארמית המקראית (בספר עזרא) מופיע גם שכל"ל.

לפי הצעתנו, קיימת קרבה צורנית וסמנטית לא רק בין השורשים כל"א וכל"י ובין השורשים כל"י וכל"ל, אלא גם בין השורשים הללו לשורש חל"ל, בין שהתפתחו ממילה אחת (כמו: מחא-מחא-מחץ-מחק) ובין שמדובר במילים שונות מלכתחילה אשר הזדהו במשך הזמן משום שנבדלו רק בצליל או בכתיב. את התופעה האחרונה, המוגבלת במקרא, מכנה צרפתי (תשנ"ו, עמ' 181) בשם "מילים תאומות", כגון המילים אפר ועפר והשורשים גא"ל וגע"ל, שההזדהות ביניהם חלה כבר במקרא.

לדעתנו, גם בעברית, בדומה לאכדית, קיימת תופעה של מילים הקרובות במשמעון ובעיצוריהן, למעט העובדה שבאחת מהן מופיעה ח"ת ובאחרת כ"ף. על כך עשויים להעיד החילופים בין המילים מחיר-מָכַר, כפי שמלמדים הפסוקים הבאים: "וְאָם מִימֶיךָ נִשְׁתָּה אֲנִי וּמִקְנֵי וְנִתְּתִי מִכָּרֶם" (במדבר כ, יט), לעומת: "מִימֵינוּ בְּכֶסֶף שְׁתִּינוּ עֲצֵינוּ בְּמַחִיר יָבֹאוּ" (איכה ה, ד). והשווה: "אֲשֶׁת חֵיל מִי יִמָּצָא וְרָחֵק מִפְּנֵינִים מִכָּרָה" (משלי לא, י), לעומת: "לֹא יִתֵּן סִגּוֹר תַּחְתֶּיהָ וְלֹא יִשְׁקַל כֶּסֶף מִחִירָה" (איוב כח, טו).⁵

ושמא ניתן להניח קרבה גם בין השורש חל"ל במשמעות הריגה (בהנחה שגנזר מהשורש חל"ל, המופיע באכדית במשמעות ניקוב ודקירה) לשורש כל"י. מעניין לציין כי השורש כל"י מופיע באוגריתית בבניין D, בין השאר במלחמתו של בעל במפלצות הים, KTU 1.5 I שורה 2, ואילו במקבילות המקראיות מופיע פעמיים השורש חל"ל (ישעיהו נא, ט; איוב כו, יג), ופעם אחת השורש הר"ג (ישעיהו כז, א).

לסיכום, הצענו כאן שהשורש חל"ל מציין בעברית מניעה ועצירה (ואולי מכאן המילה "חלילה"), בדומה לשורש כל"א, ומצד אחר, השורש חל"ל במשמעות

5. למילה מחיר חמש-עשרה היקרויות במקרא, ושורשה אינו מופיע בשום מילה מקראית אחרת. מקורה במילה האכדית maḥīru (מהפועל maḥāru, 'לקבל'), ומכאן שהח"ת במילה זו וילגות במקורה. לעומתה, המילה מָכַר, המופיעה רק פעמיים בתנ"ך, גזורה מן השורש מכ"ר המציין מכירה, וקשורה אולי גם לשורש כ"ר המציין קנייה (ראה לדוגמה דברים ב, ו). ואולי קיימים גם חילופים בין המילה חבל למילה כבל, המופיעה במקרא רק פעמיים, בספר תהלים. אחת ההיקרויות של כבל היא בסמיכות לזיקים (אזיקים): "לְאֶסֶר מְלָכֵיהֶם בְּזָקִים וְנִכְבְּדֵיהֶם בְּכַבְלֵי בְרָזֶל" (תהלים קמט, ח). ונראה שכבל קרוב אל חבל, ושניהם קרובים לאזיקים, כפי שמלמדת התקבולת: "וְאֵם אֶסְרוּרִים בְּזָקִים יִלְכְּדוּן בְּחַבְלֵי עֲנִי" (איוב לו, ח), שמשמעותה: ואם אסורים בזיקים ולכודים בחבלי עוני (לפי קליין ואחרים, 1996, חבלי עוני הם חבלים המסבים סבל וייסורים, המשולים בספרות המזמורית לכבלים שהאדם אסור בהם. והשווה לצירופים "אסירי עוני" ו"ימי עוני" – איוב ל, פסוקים טז, כז).

פציעה או הריגה ואולי גם הריסה⁶ קרוב לשורש כל"י, כמו בפסוק: "תָּם וְרָשָׁע הוּא מְכַלֵּה" (איוב ט, כב).

לפיכך, אנו מציעים שתחולל פירושו 'תכלא' (במשמעות: תמנע ותעצור), דהיינו: רוח הצפון כולאת (עוצרת) את הגשם. פירוש זה הולם את המציאות הגאוגרפית בארץ ישראל, וכפי שראינו, הימצאותו של השורש ח'ל"ל באכדית במשמעות עצירה עולה בקנה אחד עם פרשנותם של חז"ל, של התרגום של הירונימוס ללטינית (שאפשר שהושפע מחז"ל) ושל חכמי ימי הביניים.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבן ג'נאח = יונה אבן ג'נאח, ספר השרשים, בתרגום ר' יהודה בן תבון, מהדורת ב"ז באכער, ברלין תרנ"ו (ד"צ: ירושלים תשכ"ו)

בן נחמיאש = פירוש על ספר משלי לרבי יוסף בן יוסף נ' נחמיאש, ברלין תרע"ד
רבנו יונה גירונדי = ספר משלי עם פירוש רש"י ופירוש רבנו יונה גירונדי, ההדיר י"י גוסקינס, ירושלים תשנ"ג

J. Hoftijzer and K. Jongeling, *Dictionary of the North West Semitic Inscriptions*, Leiden–New York–Köln 1995

המאירי, תשכ"ט = פירוש המאירי על ספר משלי, מהדורת מנחם מענדל משי זהב, ירושלים תשכ"ט

כהנא, תרפ"ט = א' כהנא, ספר משלי עם פירוש מדעי, תל-אביב תרפ"ט

עמנואל הרומי = ספר משלי עם פירוש עמנואל הרומי, ירושלים תשמ"א

פון סודן, 1965 = W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, 1, Wiesbaden 1965

פון סודן, 1995 = W. von Soden, *Grundriss der Akkadischen Grammatik*, Roma 1995

פרוכטמן, תש"ם = מ' פרוכטמן, "שם-העצם הסוגי ומעמדו במשפטי משוואה בעברית הישראלית בהשוואה למקורות הקדומים של השפה ולשפות אירופיות

אחדות", לשוננו מד (תש"ם), עמ' 299–313

פרוכטמן, תשמ"ב = מ' פרוכטמן, הידוע והסתום, תל-אביב תשמ"ב

צרפתי, תשנ"ו = גב"ע צרפתי, "מילים תאומות", ספר הדסה קנטור, בעריכת א' שורצולד ו'י שלזינגר, רמת-גן תשנ"ו, עמ' 176–183

6. ראה פירושם של שצ'ופק ואחרים, 1996, לפסוק: "יָב מְחַלְל כָּל יָשָׁר כְּסִיל וְשָׁר עֲבָרִים" (משלי כו, י). כמו כן מופיע השורש חל"ל בארמית רשמית במשלי אחיקר (שורות 168–169א) בפועל תתחלל, שמשמעותו, ככל הנראה, 'תיהרס'. ראה הופטייזר ויונגלינג, 1995, עמ' 375. לדעתנו, מכל מקום, בשני המקורות הללו אין מדובר בהריגתו של יצור חי.

- קליין ואחרים, 1996 = י' קליין, א' הורביץ וי' צפתי, עולם התנ"ך, ספר איוב, תל-אביב 1996
- ריק"ם = "פירוש ר' יוסף קמחי לספר משלי", בתוך א' תלמג, פירושים לספר משלי לבית קמחי, ירושלים תשנ"א, עמ' 1-153
- רמ"ק = "פירוש ר' משה קמחי לספר משלי", בתוך א' תלמג, פירושים לספר משלי לבית קמחי, ירושלים תשנ"א, עמ' 154-327
- רס"ג = משלי עם תרגום ופירוש הגאון רבנו סעדיה בן יוסף פיומי זצ"ל, תרגם וההדיר י' בכה"ר דוד קאפח, ירושלים תשל"ו
- שצ'ופק ואחרים, 1996 = נ' שצ'ופק, מ' ויינפלד, ת' אורון וד' כהן צמח, עולם התנ"ך, ספר משלי, תל-אביב 1996
- תלמג, תשנ"א = א' תלמג, פירושים לספר משלי לבית קמחי, ירושלים תשנ"א
- CAD, 1956 = *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, 6, ed. I. J. Gelb, T. Jacobsen, B. Landsberger and A. L. Oppenheim, Glückstadt 1956
- KTU = M. Dietrich, O. Loretz and J. Sanmartín, *Die keilalphabetischen Texte aus Ugarit*, Neukirchen-Vluyn 1976

"כלי חמס מְכַרְתִּיהֶם" (בראשית מט, ה) והנוסח השומרוני של התורה

על פי שגרת הלשון אנו נוהגים לומר שכתוב פלוני אשר אינו ברור לנו כל צורכו הוא כתוב "סתום". אנו יודעים היטב מה גורם לו לכתוב שיעלים מעמנו את כוונת מחברו ויסתום את פירוש: אם החיבור רחוק מהוויית זמננו מרחק רב של שנים, ואם בשל כך הקשרם של הדברים הנאמרים בו מעורפל, ואם תיקרה בו מילה שלא הכרנו ממקום אחר – אם כל אלה מתקיימים בכתוב אחד, נגזר עליו התואר "סתום". כידוע, רבים מן הכתובים במקרא לוקים בתכונה הזאת, וגם אם הליקוי שלנו הוא, עדיין הכתוב עומד בסיתומו.

כך לכאורה סתומים הם הדברים שאמר יעקב בברכתו לשמעון וללוי: "שמעון ולוי אחים כלי חמס מְכַרְתִּיהֶם" (בראשית מט, ה). הבוחן את ייסורי המילה מְכַרְתִּיהֶם, כפי שיעשה כאן להלן, יגלה כי כבר סמוך מאוד להופעתה התקשו קוראיה בפירושה. אמנם מְכַרְתִּיהֶם יחידאית היא, אבל הקשרם של הדברים אינו סתום כלל, ולא סתומה היא צורתה של המילה.

אשר להקשרם של הדברים, הכול מסכימים כי בהיותו על ערש דוויי זכר המברך את הדבר שסופר לקוראים בבראשית לד, הוא מעשה דינה. "עכרתם אתי להבאישני", גער כבר אז יעקב בשני בניו הנוקמים את נקמת אחותם המעונה. תהא אפוא מְכַרְתִּיהֶם אשר תהא, היא קשורה באותו מאורע קשה. אם כן, לא בסיתום הדברים לוקים, כי אם להפך – בפתיחות; כלומר, הקשרם של הדברים פותח פתח רחב להבנות רבות של המילה היחידאית שלפנינו. צורתה של המילה פתוחה גם היא מבחינה מורפולוגית. פתיחות התוכן ופתיחות הצורה הן אפוא הקרקע הנוחה שהצמיחה שפע רב כל כך של הצעות ביאור.

אין לתמוה אפוא על ריבוי הפתרונות שהוצעו למילתנו כפי שהיא מופיעה בנוסח המסורה. המתמיה הוא, שלמרות שפע האפשרויות שהציעה מְכַרְה בנוסחה הנתון, היא נדונה כבר משחר ימיה גם להסברים המניחים – במודע או שלא במודע – קריאה שונה מן הקריאה שמציעים לנו סימני הניקוד של נוסח המסורה.

* הרבה מן החומר המובא כאן לוקט בידי תלמידיי, משתתפי סמינר המ"א "העברית השומרונית" שהתקיים באוניברסיטת תל-אביב בשנת תשנ"ט. על מה שלימדו ועל מה שלמדו נתונה להם תודתי.

אל בירורה של מְכַרְתִּיהֶם הגעתי מתוך מחקרי שביקשתי לבדוק בו את ייחודי הנוסח השומרוני של התורה, כפי שהם עולים מהגיית המילים לבדה. מקרה מכרתיהם הוא אחד מני רבים.

כנגד נוסח המסורה בבראשית מט, ה, "שמעון ולוי אחים כלי חמס מכרתיהם", מעמיד הנוסח השומרוני את הצירוף "כלו חמס מכרתיהם". ההבדל שרואה העין בטקסט האותיות לבדו מלמד כמובן על מסורת פרשנית שונה של הכתוב: כלו, פועל שפירושו 'כילו' (ההגייה kallu, עבר של בניין פִּעַל), כנגד פָּלִי, שם עצם.¹ ההבדל בין נוסח שומרון לנוסח המסורה נעשה ברור יותר כשאנו מטים אוזן להגייה השומרונית של המילה מכרתיהם: makrētiyyimma. עד שנברר את פשרה של זו, נקדים ונאמר כי אין לגזור אותה בשום אופן מן מְכַרְתִּיהֶם הטברנית, כי אילו חלו על הצורה הטברנית חוקי ההגה של מסורת שומרון, היה לפנינו משהו מעין ².mākērūtiyyimma

מכאן הגעתי אל בירורה של מְכַרְתִּיהֶם, אותה מילה "פתוחה" שעל צורתה ועל פירושה טרם הושגה כל הסכמה, לא בין ראשונים ולא בין אחרונים. אונקלוס תרגם: "שמעון ולוי אחים גברין גיברין בארע תותבתהון עבדו גבורא", כלומר: שמעון ולוי אחים, אנשים גיבורים, בארץ מושבם עשו [מעשה] גבורה.³ מכאן עולה שמכרתיהם נראתה לו אחות למכורה (מְכֹרֶתֶךָ ביחזקאל כא, לה; מְכֹרֶתֶךָ שם, טז, ג⁴), שאף היא עצמה מסופקת: נתלבטו בפתרונה אם היא גזורה מכו"ר אחי כר"ה, או שמא היא אחות לגו"ר,⁵ אך היא עצמה אינה עניין לכאן. התרגום הארץ-ישראלי לפי כתב יד נאופיטי הלך במידה רבה בדרך זו: "[שמעון ולוי] אחין תלימין מרי זיינה שנינה עבדי קרב מן טליותון בארע בעלי דבביהון

1. גם השבעים העמידו פועל – συντελεσάν – שפירושו 'כילו' כנגד כלי של נוסח המסורה, וכן התרגומים שהלכו בעקבותיהם, וביניהם התרגום לגעז שאזכיר להלן. בכל הדברים המובאים כאן מן היוונית נועצתי בפרופ' פרנק פולק, ראש החוג למקרא באוניברסיטת תל-אביב. אני מודה לו מאוד על הערותיו המועילות.
2. או amkērūtiyyima*, כלומר, בכל מקרה היה השווה הראשי מתבטל – אם באמצעות תנועה (שעשרה להיות גם e), אם באמצעות התנועה a לפני העיצור (ראה ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון [להלן: עזאנ"ש], ה, ירושלים תשל"ז, 1.3§).
3. אונקלוס אינו היחיד המכניס בפי יעקב דברי שבח על האחים. אף השומרוני כך, כפי שניכר יפה בפסוק ז הסמוך: כנגד "ארור אפם כי עז" העמיד "אדיר אפם" (ובתרגומו: 'משבח', 'חסין' – שניהם לשונות שבח ונוי). פסידיונותן והתרגום "המקוטע" מעמידים במקום: "ליט הוה כרכא דשכם" והפירוש על יונתן מסביר: "דקשה ליה חס וחלילה שהיה יעקב מקלל את בניו".
4. אין צריך לומר כי חילופי התנועות במילה מכורה בגוף טקסט המסורה הם לעצמם מכשירים הצעת חילוף תנועות נוסף.
5. למשל, BDB במילונם הביאו אותה בשורש כו"ר ובגזירתה הם מסופקים: place of digging .out

עברו נצחנן⁶] קרביהון". וזה בדיוק הנוסח שבתרגום הארץ-ישראלי המכונה "המקוטע".

כנגד אלה משתקפת פרשנות שונה בתרגום פסידריונותן: "שמעון ולוי אחין תלאמין מאני זיינא שנינא למחטוב היא אשתמודעותהון", כלומר: "כלי זין שנונים לחיתוך הוא סימן ההיכר שלהם, תכונתם".⁷ מכאן עולה שכאשר הביט בעל התרגום הזה במילה מכרתיהם, ראה בעיני רוחו את השורש נכ"ר.

זו גם תפיסת הפשיטתא על פי כתב אמברוזיוס, שבה נמצא , כלומר 'מטבעם', 'מתכונתם', ואין צריך להזכיר כי השם הסורי כין גזור מן כו"ן, הוא שורשה של "תכונה" העברית. עד כאן אפוא שתי מסורות פירוש: מכורה מזה, סימן היכר ותכונה מזה.

לפי דעת קצת חוקרים, אף השבעים הבינו כאן משהו מעין 'תכונה'. אבל נראה כי יותר משתרגום השבעים מלמד על העברית, הוא מלמד על הקושי שהציבה המילה מְכַרְתֵּיהֶם לפני המתרגם. אם הטקסט היווני החדש שיצא מתחת ידי השבעים מתאים היטב לנוסח המסורה, הרי זו התאמה של המרת הקושי של העברית בקושי משלו: Συμεων και Λευι αδελφοι συνετελεσαν αδικιαν εξ αιρεσις αυτων. αἵρεσις עניינה 'בחירה', ובדומה למְכָרָה העברית, מפאת מיעוט הופעותיה בתרגום השבעים אף את משמעה קשה להלום כראוי. אפשר לנסות ולתרגם "כילו חמס מבחירתם", כלומר 'נטייתם', ולפי זה מותר להעלות על הדעת שאולי גם השבעים ראו ביסוד מְכָרָה העברית את השורש נכ"ר.⁸

בבראשית רבא נדרשה המילה בלא פחות משלוש דרכים, ושתיים מהן נוספות על השתיים שהבאנו עד הנה:

א. בפרשה צח, ה (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1255): "כלי חמס מכרתיהם – אמר להם הכלים הללו שבידכן גזולים הם בידכם, למי הם ראויים, למכרותיהן, לעשו שמכר את הבכורה", כלומר, הכתוב תפס כאן שורש מכ"ר, משום שביקש לומר שהמעשה שעשו האחים אינו ראוי להם, אלא ראוי הוא ומתאים לעשו שמכר את הבכורה. הסמכת מכרתיהם אל הפועל מְכָרָה אמנם נראית רחוקה, משהו שאנו נוטים

6. דיאז מאצ'ו תרגם במהדורתו: Simeon and Levi are twin brothers, masters of sharp arms, waging war from their youth. In the land of their enemies they have wrought the victories of their combats.

7. במילתו הגרמני לתרגום, לתלמוד ולמדרש הביא דילמן בערך "אשתמודעותהון" רק את ישיעיהו ג, ט, "הַכָּרַת פְּנִיָּהֶם", ותרגמו כך: Erkennungszeichen.

8. מהדירי השבעים עצמם נתקשו בפירושה המדויק של αἵρεσις היוונית (ראה למשל J. W. Wevers, Notes on the Greek Text of Genesis, Septuagint and Cognate Studies, 35, Atlanta 1993, עמ' 822). אחרים לא נמנעו לעתים מהצעות שינוי בטקסט היווני כדי להבין את כוונתו (למשל: התרגום cutting off במהדורת ברנטן, [London 1970 The Septuagint Version], מבוסס על שינוי εξ αιρεσεως למילה אחת, εξαιρεσεως, שעניינה 'חיתוך'). אני מודה לפרופ' צפורה טלשיר מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב, שנועצתי בה בעניין זה.

לכנותו "אטימולוגיה עממית", ובכל זאת הועלו בשדה המחקר המדעי בן-זמננו לפחות שתי הצעות שזה עניינן.⁹ ולהלן בפרשה צט, ז (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1278), הובאו עוד שני פירושים:

ב. "מכרתיהם – אמר ר' יוחנן לשון יוני הוא מכירין".
ומיד בסמוך לכך:

ג. "ויש אומרים מכרתיהן מגורותיהם, כמה דאת אמר 'מכרתין ומלדתין'".
כל הפירושים הללו – ובכללם הפירוש 'חרבות' הנסמך על היוונית – היו ידועים לפרשני ימי הביניים.

את שני הפירושים האחרונים הביא רש"י בביאורו למקום, בלא להכריע: "לשון כלי זיין הסייף בלשון יוני מכיר בתנחומא [ויחי ט, ו] שם: מכרתיהם – לשון יוני הוא שקורין לחרבות מכירין]. דבר אחר מכרתיהם בארץ מגורתם נהגו עצמן בכלי חמס כמו מכרתך ומלדתך וזהו תרגום של אונקלוס". פירוש אחרון זה העדיף אבן עזרא, לאחר שהציג את כל האחרים.¹⁰ דברים דומים אמר מנחם בן סרוק ב"מחברת" שלו.¹¹ הוא הביא את מִכְרָה עם מילים אחרות ששורשן לשיטתו כ"ר, ובמחלקת המשמעות התשיעית של שורש זה הסמיך אותה ל"מְכַרְתִּיךָ ומלדתך" שבספר יחזקאל (טז, ג), ובהתאם לזה סבר כי מְכַרְתִּיהֶם "לשון תולדות המה".¹²

תפיסה אחרת מציג אבן ג'נאח בספר השורשים שלו, תחת השורש מכ"ר: "דעתי בו שדומה למה שאומר הערב לחיל מוגר ופירושו כלי חמס חיליהם כלומר ששמו חילם כליהם בלבד", כך על פי תרגומו העברי של אבן תיבון. ממהדורת נויבאואר המציגה את המקור הערבי עולה כי כוונת אבן ג'נאח הייתה ל-מִכְרָה.¹³ אם כן, לפנינו עוד הצעה: מכרה עניינה 'חיל', וזאת על סמך הערבית ועל סמך ההנחה – שכבר מצאנוה קודם בניסיון הקישור אל מכורה/מגורה – שהתחלפה גימ'ל בכ"ף.¹⁴

9. F. M. Cross and D. N. Freedman, *Studies in Ancient Yahwistic Poetry*, Missoula 1975, עמ' 78-79; E. A. Speiser, *Genesis*, Garden City, New-York 1964, עמ' 365.

10. תלמידו, ר' שלמה פרחון, מקבל גם הוא ב"מחברת הערוך" שלו בשורש מכ"ר, כי פירוש מכרתיהם הוא "כלי זינם ובלשון יון קורין לסכן מכירי" (שלמה פרחון, מחברת הערוך, מהדורת ש"ג שטרן, פרעסבורג תר"ד).

11. מהדורת צ'פליפובסקי, לונדון 1854.

12. כיוון שמנחם הביא בין הכתובים שהם לשיטתו מעניין מכרה גם את "איש מאת מְכָרָה" (מלכים ב יב, ו) ואת "לבד מְכַרְיו על האבות" (דברים יח, ח), הסיק אלוני כי בדבריו על מכרתיהם ש"לשון תולדות המה" "נתכוון [מנחם] למשמעות משפחה, שאר בשר" (האגרון לרב סעדיה גאון, מהדורת נ' אלוני, ירושלים תשכ"ט, עמ' 296, הערות לשורש מכר II).

13. זו אינה מופיעה במילונים הרגילים לערבית בת-זמננו, אך Hava קובע במילון ש-מִכְרָה היא אמנם 'חיל גדול'.

14. גם אם הצעת פתורנו של ריב"ג נראית דחוקה, עצם הנחת החילוף בין גימ'ל לכ"ף אינה קשה מובן. על חילופים כאלה ראה, למשל, ד' בן-חיים, עזאנ"ש, ה, ירושלים תשל"ז, עמ' 23.

ניסיונות ההתמודדות עם מכרתיהם שבו ועלו בעת החדשה, משנחשפו עוד פנים בלשונות שם ומשהוכר בכוחן להסיר אָפֶר מעל עיניה של עברית המקרא. ההצעה שבסמוך הגיעה אפוא מרחוק, מן הלשונות השמיות הדרומיות. באתיופית יש לשורש מכ"ר המשמעויות 'לקשור קשר', 'לתת עצה', 'לתכנן' (כך בבניין הרגיל makara, ובבניין הגורם amkara).¹⁵ משמעות זו נתונה בשורש זה גם בערבית שבה מְכַר פירושו 'שקר', 'הונאה', 'ערמה'. אף כי קיומה של המשמעות הזאת בערבית מוטל בספק,¹⁶ ואף בלשונות הקרובות אליה מאוד אין היא ידועה לנו, ביקשו לא מעטים לקשור בעניין זה את העברית עם אחיותיה הרחוקות דווקא. גרמו לכך בלא ספק קושי של הפסוק וחיבתם הטבעית של המציעים ללשונות הללו, שהיו עיקר ענינם המדעי. הראשון שהציע לראות במכרתיהם את המשמעות 'מזימתם' היה ככל הנראה המזרחן הגרמני בן המאה השבע-עשרה, היזב לודולף, מחלוצי מחקר הלשונות האתיופיות.¹⁷ שלא כפתרון מועדף, הזכיר אחריו את ההצעה הזאת גזניוס במילוניו שנתחברו בעשורים הראשונים של המאה התשע-עשרה,¹⁸ והיא הוזכרה לא מעט בספרות המחקר הענפה – בעיקר במילונים ובפרשנויות לטקסט המקרא – פעמים כפתרון הרצוי, ופעמים כהצעה שמוטב לדחותה. כך למשל פסק מחנך הפילולוגיה החבשית, המזרחן, התיאולוג וחוקר המקרא הגרמני אאוגוסט דילמן, בפירושו לספר בראשית: "אטימולוגיות המתבססות על השורש מְכַר, אשר אמנם היו יכולות להיות אפשריות מבחינה דקדוקית, כגון: listige Anschläge, Ränke – כלומר, 'מזימות', 'תככים' – (מן הערבית והאתיופית אבל לא מן העברית) [...] אינן מתאימות ל'כלים'".¹⁹ הוא הצביע אפוא על שני קשיים: קושי אחד הוא העדר מכ"ר שעניינו 'מזימה' בעברית, וקושי אחר הוא ההקשר של הדברים המקשה על פתרון מעין 'מזימתם הייתה כלי חמס'. נראה שאין מדוברת בעד הצעת הפתרון הזה גם העובדה שבתרגומים האתיופיים

15. ראה W. Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez*, Wiesbaden 1991, עמ' 340.

16. בשתי רשימות קצרות שפרסם בכתב העת *Jewish Theological Seminary of America* (הראשונה בכרך 37 של שנת 1936, עמ' 388, והשנייה בכרך 3 של הסדרה החדשה בשנת 1953, עמ' 214) טען D. Winton Thomas כי בשלושה כתובים במקרא, מלכים א כא, פסוקים כ, כה ומלכים ב יז, זו משמעו של מכ"ר הוא כמשמע שיש לו באתיופית ובערבית. תרגום יונתן המעמיד כנגד "יען התמכרך לעשות הרע בעיני ה'" שבמלכים א כא, כ את המילים "חלף דחשכתא למעבד ביש קדם ה'", מדבר בעד הצעה זו. ובכל זאת, אין ההצעה יוצאת מידי הספק.

17. H. Ludolf, *Lexicon Aethiopicum-Latinum*², London 1699, עמ' 87.

18. W. Gesenius, *Hebräisches und Chaldäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, Leipzig 1834, ערך "מְכַרָה": "ואחרים מפרשים 'מזימות', על פי האתיופית [...] והערבית [...]".

19. A. Dillmann, *Die Genesis*³, Leipzig 1892.

עצמם אין הפסוק מתורגם באמצעות השורש הזה, אלא דווקא באמצעות המילה "ובכונתם" שפירושה בחרבם!²⁰

נקודת המוצא הנידחת שממנה הפליגה הצעת הפירוש הזה, עד שביקשה להטיל את עוגנה על חוף חיבוריה של העברית, עוררה מידה די מובנת של הסתייגות. התנגדות נמרצת לאטימולוגיות המבוססות על לשונות רחוקות מן העברית הביע באורח גלוי מאוד – ולא מפתיע כלל ועיקר – חוקר הלשונות השמיות הצפון-מערביות מ' דהוד. במאמר שייחד להצגת תרומתן הגדולה של שכנות העברית להכרת מילונה של העברית כתב כך: "The sooner we stop leaning on South-Semitic for our solutions and start seeking answers in Northwest Semitic for philological difficulties in the Bible, the more sure and rapid will our progress be".²¹

אבל למרות ריחוקה של ההצעה, ואולי דווקא בשל הריחוק הזה, היא זכתה להכרה שעולה בהיקפה אף על מידת ההסתייגות שהוצגה לעיל. קיבל אותה בחפץ לב ג' בר,²² וכן אימצו אותה המהדורות האחרונות של אחרון מילוני התנ"ך המדעיים, KBL. במהדורה הראשונה של 1953 אמנם השכיל קלר להודות בהסברו על המילה: ungedeutet, unexplained, כלומר 'בלתי מוסבר'. אבל במהדורה השלישית של שנת 1974, אשר גם שמו של באומגרטנר נקבע עליה, הביאו את המילה וקבעו את פירושה: Ratschlag, Plan, כלומר 'תכנית', 'עצה'.²³ משמעות זו של מִכְרָה – היה אף מי שניסה לפרנס אותה מתוך העברית עצמה. המציעים גזרו אותה מן השורש כר"ר שעניינו היסודי 'סיבוב', 'פנייה', וכיוון שכידוע אין הכחש מִתַּל בנו אלא אגב פנייה וסיבוב, כשרה ההצעה לראות במִכְרָה שם עצם שעניינו 'כחש', 'מרמה' וכדומה.²⁴

שורש כר"ר כוחו רב לו, ובאכדית הוא יוצא לעניין אחר. ואם לא הורע כוחה של האתיופית הרחוקה להישען עליה, למה יורע כוחה של האכדית אשר קשריה עם העברית וזיקותיה אליה אינן צריכות לראיה? לא מכבר נזקק לשפה המזרחית החשובה הזאת ד"ר יאנג במאמר שהוקדש כולו לפתרון פסוקנו

20. ראה תרגום המקרא לגעז: Boluy Kidān, Asmara 1955 (את הספר הראה לי ידידי ד"ר ברוך פודולסקי. אני מודה לו על כך ועל עזרתו האחרת הנוגעת לחומר האתיופי). כנת היא חרב (ראה מילונו של לסלאו המחזר בהערה 15 לעיל, עמ' 288).

21. M. J. Dahood, "MKRTYHM in Genesis 49, 5", *The Catholic Biblical Quarterly* 23 (1961), עמ' 54–56.

22. J. Barr, *Comperative Philology and the Text of the Old Testament*, Winona Lake 1987, עמ' 270, 57.

23. אף על פי שעורכי מהדורה זו כבר השכילו להביא מקבילות מן העברית השומרונית, דווקא בערך "מִכְרָה" לא ניצלו את העדות החשובה של הניב.

24. הזכיר את ההצעה הזאת ודחה אותה דילמן במקור המצוין בהערה 19 לעיל.

הקשה.²⁵ למחבר אין ספק כי מכרה שאולה מן המילה האכדית kirru, שעניינה שם 'כלי', מעין 'כד' (אולי להכלת נחלים).²⁶ מכאן ואילך מתגבר המחבר על כל המכשולים הרבים הנקרים בדרכו הארוכה. ראש לכול – כיוון שלשיטתו המילה שאולה, אין להבין מדוע בעברית נוספה לה המ"ם התחילית. המחבר נוקט אפוא את השיטה הידועה "סרס המקרא ודרשהו". לדעתו אין המ"ם התחילית אלא מ"ם הריבוי של המילה הקודמת "חמס". "כלי חמסים כרתיהם" הוא אפוא הטקסט המקורי, לפני שהושחת בידיהם של מעתיקי טקסט המסורה שלא חילקו כראוי את המילים הפשוטות שהיו כתובות לפנייהם. משום כך יכול עכשיו המחבר לדבר בזכות זהותה הוודאית של מְכַרָה למקבילתה האכדית ולקבוע בסיפוק רב כי The Akkadian term corresponds exactly to the vocalic as well as the consonantal Hebrew traditions. תמוה, אגב, שימוש בצורת הרבים "מסורות של העברית", כאילו נתן את עינו בטקסט עברי זולת טקסט המסורה. יאנג – שהבחין בכוחו הפואטי המרשים של מחבר הברכה לשבטים – אינו מעלה בדעתו שהמשורר בעל הדמיון ואוצר המטפורות העשיר יוציא מתחת ידו משפט שגרתי ונטול ברק מעין "כלי חמס חרבותיהם". הרי, כך סבור הוא, כל חרבות הן כלי חמס, ואם כן מה רבותה באמירת המשורר?²⁷ יאנג שולל אפוא את הזיהוי של מְכַרִּיהֶם עם 'חרבותיהם', ומנסה להגביה עוף כדי להשיג את קצווי דמיונו של המשורר עצמו. לדעתו, ה־kirru האכדית לא הייתה סתם כלי, כי אם שימשה סמל לטקס הנישואין, ואולי אף כינוי לטקס עצמו. אמנם הזיהוי הזה בתוך האכדית עצמה אינו ודאי (הוא טרם הובא למשל במילון האכדי CAD), אך המחבר אינו חושש להציע, ובעצם לקבוע, שיעקב אבינו נתכוון ב־*פָּרָה שלו בדיוק לאותו עניין; כלומר, האחים הפכו את טקס הנישואין של אחותם דינה לטבח. הגינני שגינה אותם אביהם – יותר משהוא גינני על מעשה הטבח הנורא הוא אפוא גינני על חילול הטקס הקדוש.²⁸

מאה וחמישים שנה קודם להצעתו המחוכמת של יאנג שיער שמואל דוד לוצאטו, בלא לסרס את הטקסט, כי המילה מְכַרִּיהֶם משמשת להביע את האירוסין. ב"אוהב גר" (וינה 1830), מאמרו על תרגום אונקלוס,²⁹ נסמך שד"ל על מכורא ומכוריא

25. D. W. Young, "A Ghost Word in the Testament of Jacob [Gen 49:5]", *Journal of Biblical Literature* 100 (1981), עמ' 335.

26. ראה CAD, כרך 8 (האות k), עמ' 408.

27. טיעון זה הועלה עשרות שנים לפני זמנו ונדחה כבר על ידי סקינר בפירושו לספר בראשית (J. Skinner, *A Critical and Exegetical Commentary of Genesis*, Edinburgh 1910).

28. בניין השקפתו הפונטטית של המחבר, הבנוי ספק על גבי ספק וכולו תלוי על שורה של בלימות, האפיל בדמיונו הרב על כמה מיסודותיו הרעועים. אחרת אין להבין כיצד מצא מקום של בכורה בכרך השני של הסדרה המודרנית *Word Biblical Commentary* שיצא ב־1994 מתחת ידיו של G. J. Wenham.

29. ועליי הוסיף המחבר "מאה ועשרים וחמש מלות הנמצאות בתרגומים או בתלמוד, אשר

שבסורית יוצאים לעניין האירוסין, וכתב: "בסורית מכר עניינו נתינת אישה לאיש וקוראים לארוס מכורא ולאירוסין מכוריא. ומוזה כלי חמס מכרותיהם, מה שאמרו לשכם ונתנו את בנותינו לכם, לא היה אלא כלי ותחבולה של חמס" (עמ' 115). על תשתית הצעתו של שד"ל דרשה שולמית הראבן ובנתה בניין משלה: "אם אכן מדובר בנתינת אישה לאיש, שמא נהגה אז בלשון הדיבור מְכָרָה בהוראת 'אישה שנמכרה לבעלה שתלד לו', והיא קניין בעלה, לאו דווקא של כבוד – אולי להבדיל מן האישה העצמאית [...] כלומר הם (שמעון ולוי) התחתנו – ולא בכבוד – עם כלי החמס שלהם" [...].³⁰

המצאת טקסט חדש יש מאין ופירוש של הדברים הבדויים מן הלב היא שיטה נוחה שקרצה גם לחוקרים קודם זמנו של יאנג. וכך, בביאורו לספר בראשית, לא חשש גונקל לקרוא את הטקסט: "פִּילִי וְחָמֶס מְכָרְתֵּיהֶם" ולתרגמו: Arglist und Gewalttat sind ihre Gruben, כלומר: "זדוניים ואלימים הם מְכָרְתֵּיהֶם".³¹ בזה אין כל קושי, לשיטת המחבר, שהרי המְכָרָה (נקבת המכרה!) היא ציור שכיח מאוד לתיאור נכליהם של אנשים (ראה למשל: "פָּרו שוּחָה ללכדני", ירמיהו יח, כב).³² אין צורך לומר, שהנהגה מכוח המצאה כזה יתגבר על נקלה על חיבור שם התואר כילי עם שם העצם חמס (כי נמצא בתהלים כג, ו: "טוב וחסד"). כמובן, אין להתייחס ברצינות להצעות פתרון מסוג זה, אולם דווקא הן משקפות היטב את עומק המְכָרָה ואת קוצר ידי המבקשים להשיגה.

מעשה הַפְּרָה, פֶּרֶת נישואיו של יאנג,³³ לא היה הניסיון הראשון לבקש את עזרתה של האכדית. ק' פולרס כבר פנה אליה במאמר שהתפרסם בשנת 1899.³⁴ הוא ראה את מְכָרָה באור מילים כמו מְגָרָה, מְאָרָה, ומכאן הסיק ששורשה כר"ר. את כר"ר המשוער שלו השווה אל karāru האכדית שפירושה 'להרוס', ומכאן הסיק כי מְכָרָה היא כלי עבודה כלשהו, מעדר או karst, אשר בסיפור שבספר בראשית פירושו המסוים לדעתו הוא 'כלי הרג' (Mordwerkzeug).³⁵

נשתבשו בהם המדפיסים ושנו צורתן, מבלי דעת לשון סורי, או שנדפסו כתקונן, אך אמתת ענין לא פורשה היטב בערך ובמתורגמן, ותחבאר על ידי ידיעת לשון סורי" (עמ' 105).
30. "מדרש השם מְכָרָה", לשוננו לעם מד (תשנ"ג) ג, עמ' 127–128. על בסיס השערתה מציעה המחברת לראות במילה מכורה (וכן מכורה) את המשמעות: "הארץ שבה ניתנו האמהות לאיש כדי שתלדנה, ארץ המְכָרוֹת", ואף זה מדרש.

31. Handkommentar zum AT.

32. העירני פרו' פונק פולק כי גרסת עקילס, *avaṣakapai*, עולה בקנה אחד עם ענין החפירה.

33. שהוא דן בה בלא זיקה למילת פְּרָה במלכים ב ו, כג אשר מילון BDB משווה אותה אל *kirētu* האכדית.

34. K. Vollers, "Zur Erklärung von Gen. 6,3", *Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete* 14 (1899) עמ' 355.

35. ביקורת על הצעתו של פולרס הביא בול בערך "מכרה" שבמילון גוניוס-בול.

אולם רבים מן המילונים, המפרשים והתרגומים החדשים מעדיפים דווקא את הפתרון שהובא לעיל ממדרש תנחומא: "לשון יווני הוא שקורין לחרבות מכירין". כך כבר במילונו של גזניוס שראה אור בלייפציג בשנת 1834, המתרגם מכרתיהם ihre Schwerter. כך גם מילונו הלטיני של דראך,³⁶ שנעשה לאור מילונו הראשונים של גזניוס וראה אור בפריז ב־1848. הוא תרגם gladii, כלומר 'חרבות', והביא את הדברים מפרקי דרבי אליעזר:³⁷ "ועוד שקלל [יעקב] את חרבם בלשון יונית שנאמר כלי חמס מכרתיהם" (מהדורת היגר, פרק לז).

מסורת עתיקת יומין זו עולה גם מתוך דבריו של אב הכנסייה הירונימוס. בולגאטה שלו אמנם נמצא Symeon et Levi fratres vasa iniquitatis bellantia, כלומר: "שמעון ולוי אחים, כלי חמס נלחמים", ובתרגום חופשי זה מבצבץ רק רמז למסורתנו. אך בהערותיו לספר בראשית העמיד כנגד מכרתיהם את המילים הלטיניות arma eorum, כלומר: "כלי זינם".³⁸ בן-יהודה קבע בלא היסוס גם הוא: "נשק, זין". הוא נסמך על מדרש תנחומא, ועם זאת קבע בצדק: "והנה בודאי המקור היוני שיחס תנחומא למלה זו אינו נכון, אך עצם הפירוש אינו רחוק". וכבר קבע דילמן בפירושו לספר בראשית, שאף כי המשמעות 'חרבות' עולה יפה מן הכתוב, אין לבססה בשום אופן על דמיון הצלילים בין מכרתיהם ל-μαχαίραι היוונית.³⁹ לעומתם לא היסס סירוס גורדון, חוקר חשוב בן זמננו, לראות ב*מְכַרְה מילה שאולה ממש מיוונית, וזה לשונו: "It is no wonder that the warlike Philistines: taught the Hebrews such a military term"⁴⁰. מבחינתו, אין מְכַרְה אלא נדבך נוסף בבניין הגדול שמתגוררים בו בצוואת חזא הומרוס היווני ומלכי יהודה העבריים, מתהלכים זה עם זה ומחליפים דברים. דעה ברורה ברוח זו הביע גם חיים רבין: "היו דוברי יוונית בקרבת ארץ-ישראל מאז המאה ה־ט' לפסה"נ, ומפני שהיו להם קשרים אמיצים עם התרבות הכרתית זו היו לה קשרים עם ארץ-ישראל, קרוב הדבר שמילים יווניות נכנסו לעברית בדרך המסחר עוד לפני ההתנחלות".⁴¹ בין

36. P. L. B. Drach, *Catholicum Lexicon Hebraicum et Chaldaicum in Veteris Testamenti Libros*, Paris 1848

37. בטעות כתב "פרקי אבות".

38. בתרגומו האנגלי של הייזר, דברי הירונימוס הם אלה: "We are necessarily compelled in accord with the plan of our work to repeat at greater length things which are in variance with the Hebrew truth. For there it is read: Simeon and Levi are C. T. R. Hayward, *Saint* (ראה) brothers: vessels of iniquity are their armaments" *Jerome's Hebrew Questions on Genesis*, Oxford 1995, עמ' 83.

39. דילמן, עמ' 459; וכן, C. F. Keil and F. Delitzsch, *Commentary on the Old Testament*, tran. J. Martin, Grand Rapids, Michigan 1980, עמ' 390.

40. ראה C. Gordon, "Homer and the Bible – The Origin and Character of East Mediterranean Literature", *Hebrew Union College Annual* 26 (1955), עמ' 60.

41. בערך "מלים זרות" באנציקלופדיה מקראית, ד, עמ' 1078.

ארבע המילים שהוא מוסיף על היוונית של דניאל (סומפוניה, פסנתרין), הביא שם גם את מִכְרָה. אגב, הסתייגות מן הקשר המשוער אל היוונית הביע לא מכבר יונג במאמר הנזכר לעיל (עמ' 335) עם שהוא מזכיר את דבריו של דילמן בעניין זה, בלי לציין את דעות הנגד של גורדון ושל רבין.

המשמעות 'חרבות', או משמעות מעין זו, לא הוצעה רק על סמך היוונית אלא גם על סמך קרבתה הפונטית של מכרה אל השורש כר"ה. כבר בסוף המאה התשע-עשרה הציע פרידריך דליטש פתרון ברוח זו: "Das apex legomenon mekera: Gen. 49,5 muss etwas wie Schwert, irgend ein schneidendes Werkzeug bedeuten", כלומר, מִכְרָה היא סִיף, איזה שהוא כלי חיתוך. על אותה מסורת פרשנית נסמכו BDB במילונם כאשר הציעו: "probably the name of a weapon"⁴². כמוכן, היו לפני בראון, דרייבר ובריגס גם נוסחים של מעין תרגום המקרא לאנגלית: weapons of violence are their swords. על כל פנים, את השינוי של מכרה אל כר"ה הזכיר כבר דילמן בחיבורו הנזכר לעיל אגב הפניה לדבריהם הקודמים של גזניוס ודליטש. לפי דילמן לא מן הנמנע לפרש 'חרבות' גם על סמך ההנחה ששורשה של מכרה הוא כר"ר, שעניינו היסודי כאמור הוא 'סיבוב'. מִכְרָה היא אפוא פגיון מעוקל, עקום, והמבקש תימוכין להצעה הזאת ישמע לעצת דילמן וייתן את הדעת לכלי החיתוך מגל ולקרבתו המשוערת אל השורש עג"ל ואל שם העצם מעגל.

בזכות הדעה שמִכְרָה היא סכין כתב דהוד את המאמר שהזכרתי לעיל.⁴³ לא ניחא ליה במיטתה הדחוקה של מכרה, על כן הציע לו ולנו מצע משל עצמו. הוא קבע שלפנינו השורש כר"ת והשם הגזור ממנו מִכְרָת, ומתוך פרשנות הכתוב הניח שאין זה סתם כלי חיתוך אלא סכין למילה: אנשי שכם שמלו את עצמם לא יכלו לעשות זאת אלא בסכיניהם של שמעון ולוי, שהרי המילה לא הייתה ממנהגם. בעודם כואבים, באו אליהם האחים ושחטו אותם בסכיני המילה שהשאלו להם קודם לכן. בצדק הוא מציין כי השורש כר"ת משמש במקרא גם לציין המילה ("ותקח צפרה צר ותכרת את ערלת בנה", שמות ד, כה).

בדחותו את הפירוש המקובל ביותר, 'חרבות', טען בר בספרו הנזכר: "There is no evidence that any version had linguistic knowledge which would support any philological suggestion" (עמ' 270). יש להניח שאילו הכיר את

42. הם הביאו את מכרה עם נגזרות השורש כר"ר, אבל לא פירשו מדוע. מן הסתם משום שפירשוהו אח של כר"ה, שעניינו היסודי חיתוך; כשם שקבע במפורש דליטש בפירושו לספר בראשית שהזכר לעיל. אם אמנם זה השיקול ששקלו, מן הסתם נתנו את דעתם לזוג המילים באנגלית dig (חתך, חפר) ו־dagger (סכין חד, פגיון) ששורשם אחד.

43. וראה גם דבריו במאמר "Hebrew-Ugaritic Lexicography 4", Biblica 47 (1966), עמ' 418.

418. שם הקביל את מכרת ל"מִחְלָף" היחידאית שבעזרא א, ט.

דברי דהוד, שחלקם נסמך על שלד האותיות הנתון, היה מסייג מעט את קביעתו. בוודאי היה משנה אותה אילו הכיר את מסורת שומרן שהגייתה, makrētiyyimma, נתפרסמה בידי בן־חיים בכרך השלישי של "עברית וארמית נוסח שומרן" שראה אור בתשכ"א.

נשוב עתה אפוא אל מסורת שומרן. אמנם גם בה עצמה הדברים טעונים בירור, אולם כאמור הצורה כמות שהיא מסורה לנו בהגיית בני העדה אינה קשה. אפשר לשער שבצירוף "כלו חמס" התכוון השומרוני לומר שבמעשה הטבח הצליחו האחים לשים קץ למעשה החמס של שכם בן חמור באחותם דינה. אולם בגלל ההקשר המאפשר הבנות שונות זו מזו של הדברים, גם פירושה השומרוני של המילה הנדונה כאן, מכרתיהם, אינו ברור לגמרי. כבר בן־חיים העיר (עו"אנ"ש, ג, ס"א, עמ' 33), כי הגייתה מלמדת שהיא צורת היחיד של שם העצם makrēt, שהיה ראוי להיות *מְכַרַת בעברית הטברנית, אילו הזדמן בה. ופירוש הכתוב אפוא: שמעון ולוי אחים – ה"מכרתים" שלהם כליו את החמס. הן מבחינת התוכן של הדברים והן מבחינת צורתה של המילה השומרונית נוח מאוד להניח ש־makrēt זו היא שם של כלי חיתוך כלשהו, "מכרת", ואמנם כידוע משמש משקל זה בעברית לציון כלים. אגב, השם מְכַרַת נתחדש בעברית בת זמננו והוראתו: "מכשיר רפואי לכריתה ולניתוק". נראה שבפירוש זה תומך התרגום הערבי-שומרוני על כל גרסאותיו: *مقاطعهما*, ריבוי של *مقطع* שמשמעו 'סכין', 'כלי חיתוך'. הרוצה יקביל את הצורה הזאת לצורה העברית החדשה מְקַטֵּעַ שפירושה: 'מפסלת, אומל לקטע בו דברים'. נמצאנו למדים מכאן שהתפיסה כי מכרתיהם פירושה 'סכיניהם' או 'חרבותיהם' חצתה בארץ ישראל של תקופת ביזנטיון את גבולותיהן של שלוש קבוצות האוכלוסייה הגדולות: יהודים, נוצרים ושומרונים.

עד כאן דרכי הבנת המילה. ומה באשר לשימושה? המתבונן במילוני העברית עשוי להגיע אל המסקנה כי המילה מכרתיהם לא פרנסה אלא את אלה שביקשו לפרשה, וכי חיים של ממש, בכתיבה או בדיבור, לא היו לה. אבל נמצא ינאי מפיט על עשו הרודף את אחיו: "ובא לקראתו אחוז מכרתו"⁴⁴ כלומר לפנינו שימוש חי במשמע 'חרב'. מסורת ארץ ישראל נאמנה הנרמזת בכתובי השומרונים היא שעמדה לו לינאי בפייטנותו, גם אם הכיר את היוונית ואת פרשנויות חז"ל הנסמכות עליה. כנגד פירוש זה, מוביל התרגום הארמי של השומרונים, המוצג לפנינו על כל גרסאותיו הרבות במהדורת טל,⁴⁵ דווקא אל פירוש אחר: רוב כתבי היד מציבים את שם העצם קיום שפירושו 'ברית' (כרותה), ולפי זה נראה לפרש שהאחים כליו את החמס לא בכלי המשחית שבידיהם – בין שהיו חרבות ובין שהיו סכיני המילה –

44. מהדורת צ"מ רבינוביץ, א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 195.

45. א' טל, התרגום השומרוני לתורה, מהדורה ביקורתית, א-ג, תל-אביב תש"ם-תשמ"ג (להלן: טל, התה"ש).

אלא באמצעות בריתות השקר שכרתו עם חמור ואנשיו.⁴⁶ על כל פנים, לפנינו מסורת טקסט עתיקת יומין ומפתעת: מכרתיהם = בריתותיהם, אשר לפי שעה לא מצאנוה במקום אחר זולת השומרוני. מסורת פירוש זו, מצאנוה גם בחיבורי השומרונים המאוחרים יותר, הכתובים ערבית. בפירוש *شرح البركتين* (פירוש שתי הברכות, ברכת יעקב וברכת משה) מפרש המחבר את המילה *מכרתיהם* כשהוא מעמיד נגדה את המילה *معاهدة*, כלומר "ברית".⁴⁷ זכר לאותה מסורת המגלה לנו מילה ארמית שומרונית שלא הכרנו ממקור אחר עולה מהעתקה מאוחרת של תרגום ארמי שומרוני, מראשית המאה העשרים.⁴⁸ כנגד "כלי חמס מכרתיהם" מוצב שם "כלי חמס מקטרוין", כלומר: 'כלי חמס בריתם'.⁴⁹ שורש קט"ר שבניבי הארמית, ובכללם ארמית השומרונים, משמעותו 'קשר', נמצא משמש בחיבורים המאוחרים של השומרונים במשמעות 'נדר', 'אסר', 'ברית', הן בצורות פועל והן בצורות שם הנקרות שתייהן בפסוק: "ושמע אבזה ית נדריה ואקטריה דאקטרת על נפשה" כנגד "ושמע אביה את נדרה ואסרה אשר אסרה על נפשה" (במדבר ל, ה). אם כן, התייעוד המאוחר הוסיף לנו את השם מקטר שפירושו 'ברית' לאוצר הצורות של המילון השומרוני.⁵⁰ נמצאת אפוא מסורת פירוש קדומה מובעת במילה שלפי שעה לא מצאנוה אלא בחיבורים מאוחרים.

46. השואל את עצמו מה עניין "קיום" ל"ברית", ייתן את דעתו ללשון המקרא השכיח "הקים ברית", לשורש קו"ם הארמי שפירושו 'עמד' ולשורש העברי והארמי אמ"ן שפירושו 'עמד' גם כן (ראה ד' בן-חיים, עזאנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 165) ושממנו נגזרה *אָמְנָה*, וזו מופיעה בספר נחמיה י, א בהקשר דברים שאין יפים מהם לענייננו: "אנחנו כרתים אִמְנָה" וכן ראה "לעולם אשמור לו חסדי ובריתי נאמנת לו" (תהלים פט, כט) ואין כאן מקום לעסוק בשאלה האם ברית קרובה לִבְרָא העברית (יהושע יז, טו; ראה, למשל, מילון בן-יהודה בערכו; אנציקלופדיה מקראית, ב, עמ' 348, 350).

47. אני מודה לידידי השומרונים ישראל צדקה ובנימים צדקה שהעמידו לרשותי תצלומים של כתבי יד של החיבור.

48. כתב יד מס' 17 בספריית Girton College שבקיימברידג' המכיל את ספר בראשית לבדו. כתב היד הועתק בשנת 1904 בידי טביה בן פינחס. מפאת גילו הצעיר של כתב היד והיותו העתק כמעט גמור של כתב היד A לא הביאו טל במהדורתו (ראה טל, התה"ש, ג, עמ' קיא).

49. ראוי לתת את הדעת לגרסת כתב היד "כלי חמס", ולא "כלו חמס" כגרסת השומרוני. המתרגם המאוחר, שאובחן כבר כבעל "חירות גדולה" וכמי שיצאו מתחת ידו "שרובים מן העברית" (ראה טל, התה"ש) אימץ כאן את נוסח המסורה דווקא. טל הראה כי הוא הסתייע גם בתרגום אונקלוס. זיקה של כותבים שומרונים אל מקורות ספרות יהודיים מתגלה לנו בתקופות קדומות ומאוחרות בתולדות השומרונים, ויש לה פנים שונות זו מזו, ואין כאן מקום להאריך בזה.

50. אפשר שהמשמעות החדשה של קט"ר בארמית השומרונים באה לה, כפי שהציע טל (*A Dictionary of Samaritan Aramaic*, Leiden 2000, עמ' 714), מן השורש הערבי *عقد* שלו שתי משמעויות – 'קשר' ו'התחייבות', ואמנם שאלות של משמעות מן הערבית שכוחות מאוד בחיבורים המאוחרים של השומרונים הכתובים ארמית ועברית. ואולם ייתכן שכשם שבערבית צמחה המשמעות המשנית מן המשמעות הבסיסית 'קשר', כן יכלה לצמוח בעברית

כמה מכתבי היד של התרגום השומרוני לתורה מוסיפים את בִּי"ת היחס לשם העצם, כלומר: "בְּקִימוֹיִן". זו תוצאה של התמודדות עם הטקסט הקשה, והגיעו אליה גם הפרשנים היהודים של המקרא מאות שנים אחר כך. וכך כותב אבן עזרא: "והוא חסר בית, כמו הנמצא בית ה'" (דברי הימים ב לד, ל; במקום: הנמצא בבית ה'). מכל מקום, לא כך ראו את הדברים מגבשי הנוסח השומרוני של הטקסט העברי, שאילו ראו כן, לא היו חוששים להוסיף את הבי"ת, כשם שלא חששו לשנות באותו פסוק את "כלי" ל"כלו".

כנגד "בְּקִימוֹיִן", המוצב בכתב יד המשקף ארמית שומרונית קדומה ביחס,⁵¹ מצויים בכתבי יד שעולה מהם ארמית מאוחרת יותר הגרסאות: "בְּקִטְעוֹתִים", "בְּמַעְקְרִיִן". אף את אלה ניתן לפרש מעניין הברית, שהרי כבר ראינו שמן ה"חיתוך" ולא רק מן ה"עמידה" עשויה להיגזר מילה שפירושה 'ברית'. אבל אפשר שמשמעות החיתוך מונחת לפנינו בגרסאות אלה במשמעה הראשוני, כלומר 'חרבותיהם'. התרגומים הארמיים של השומרונים לדורותיהם משקפים אפוא גם הם את הפירוש הכפול – 'ברית' מזה ו'חרב' מזה – הנתן ב־makrētiyyimma שבמקור העברי.⁵²

אני מבקש לפסוק בדבריי אלה מהו הפירוש הנכון של הכתוב הקשה. אולם על דבר אחד אין לחלוק: הטקסט השומרוני הוא הטקסט העברי היחיד האוצר בתוכו עדות ברורה על צורת השם מכרתיים ועל משמעו היסודי של השם הזה, גם אם הוא עצמו נתפרש בתוך מסורת שומרון בשתי דרכים. כמובן, אין makrētiyimma יכולה להסביר את מְכַלְתֵּיהֶם הקשה, אלא היא חלופה שלה. והרי זה בדיוק הדבר החשוב לענייננו: נוסח ההגייה של השומרוני במקום הזה שונה מנוסח המסורה, יהיה פשרו של אותו נוסח ניקוד טברני אשר יהיה.

כשם שלא ביקשתי בדבריי הקודמים להכריע הכרעה כלשהי באשר לפתרון הצורה מְכַרְה, כן אין אני מבקש עתה לפסוק פסיקה כלשהי באשר לטקסט המקורי: האם היה מעין השומרוני או שמא היה מעין הטברני? רק אסב את תשומת הלב שבזכות קדמותו של נוסח המסורה בניקודו הקשה – ולא דווקא יחסית לנוסח שומרון – מלמדת העובדה שכבר בתקופות קדומות מאוד מעידים המקורות שהבאנו על מבוכה נוכח הצורה הקשה. ואיזוהי הצורה הטעונה הסבר? – הצורה הטברנית. המבקש למנות את מספר הקולמוסים שנשתברו על מכרתיים יגיע בנקל לחמש-עשרה, ואפשר שלא כל הדעות הובאו כאן. אבל די באלה שהובאו כדי להציב אותנו

בלא כל זיקה אל הערבית, ואין צריך לומר שמשמעות ה'ברית' הצומחת מן המשמעות הבסיסית 'קשר' מצויה גם בלשונות אחרות, כגון הצרפתית (והאנגלית) שהמילה alliance שבהן גזורה מן הפועל הלטיני aligare שפירושו 'לקשור'.

51. הוא כתב היד J שטל הציבו בפנים של מהדורת.

52. פירוש אחר, קרוב לזה, הציג טל במילונו (הערה 50 לעיל), ערך "קטעו", עמ' 773. את

"אסכמו שקר בקטעותון" הוא פירש: "כלו חמס בהשמדתם [את אנשי שכם]".

במקום שנוח לצפות ממנו על התפתחות המחקר בסוגיה זו. נראה גם כי מקרה מכרתיים הוא פרט המלמד על העיקר הידוע לנו זה מכבר: המהפכה הגדולה במילונאות המקראית חלה במאה התשע-עשרה, החל מן העשורים הראשונים שלה. הרוב המכריע של הדעות על מכרתיים גובש כבר אז, והמילונים שחוכרו באותה עת ושמדורותיהם הטובות ביותר – BDB וגזניוס-כול – ראו אור בראשית המאה העשרים, הם עדיין מן המילונים הטובים ביותר ללשון המקרא. תרומתה של המאה העשרים הייתה בעיקר בתגליות הארכאולוגיות (אוגרית ומגילות ים המלח לא תרמו לענייננו) ובההדרת טקסטים שלא היו ידועים קודם לכן (כתב יד נאופיטי; קטעי תרגום ירושלמי שנתגלו בגניזת קהיר; עדויות שומרוניות). בזכות תגליות אלה נתאפשרה הוספת פרטים חשובים מאוד, אשר במקרים רבים אף שינו תפיסות ראשונות.

עדות ההגייה העברית הבלעדית של השומרוני, *makrētiyimma*, ראתה אור לראשונה ב־1961 (בן־חיים, עואנ"ש, ג, ס"א), ותעתיק שלם של התורה ראה אור בשנת 1977 (בן־חיים, עואנ"ש, ד). העדויות העתיקות והייחודיות של ארמית השומרונים היו ידועות למלומדי אירופה החל מאמצע המאה השבע-עשרה – תחילה באמצעות הפולגלוטה של פריז שפרסם מורינוס בשנת 1645, אחר כך באמצעות הפולגלוטה של לונדון שפרסם וולטון בשנת 1657, אחר כך באמצעות פרסום כתב היד E בידי א' בריל בשנים 1783–1786, אחר כך באמצעות מהדורת פטרמן שראתה אור בשנים 1872–1891, ולבסוף במהדורתו הביקורתית של א' טל שנתפרסמה בשנים 1980–1983. בשנת 1990 ראה אור הכרך הראשון של מהדורת חסיב שחאדה לתרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים המכיל את הספרים בראשית ושמות.

כמעט כל מחקר פילולוגי מקראי פונה לעצת הנוסח העברי הכתוב של תורת השומרונים. אולם בין כל עשרות המחקרים שהובאו כאן לא נמצא אחד שהשכיל להגיע אל עדויות ההגייה של עברית השומרונים ואל עדויות תרגומיהם לארמית ולעברית. מאז נחשפו העדויות האלה, הן מנוצלות היטב לצורכי מחקר העברית (בייחוד העברית הבתר־מקראית) והארמית.

מכרתיים מלמדת כי ראוי וכדאי לנצל יותר את העדויות האלה גם לשם חקר פרשנות המקרא.

משפטי "ש" ב"מקצת מעשי התורה"

לפני שנים אחדות נתפרסם החיבור הארוך מכתבי קומראן שנקרא "מקצת מעשי התורה" (=ממ"ת),¹ ועל פי נוסחו אפשר לתאר את תחביר משפטי ש' המופיעים בו. בדיון זה נסתמך רק על המשפטים שאין בהם השלמה של ש', אלא ש' היא חלק מהנוסח הכתוב בטקסט. בכך יהיה בפנינו תחביר של ש' בטקסט רצוף נוסף מהתקופה של ימי בית שני. נביא את הנוסח המלא של משפטי ש'.

"ש" בראש משפט מועצם מושאי

א. "ש" כמשלים לפועל "חשב"

1. "ועל זבח הגוים [אנחנו חושבים שהם זוכחים]/אל הי' [9-8B) – הנשוא בצורת הבינוני.
2. "ואנחנו חושבים שהמקדש [משכן אוהל מועד הוא]" (29B) – נשוא שמני.
3. "[ועל העברות אנחנו חושבים שאין לזכור א]ת האם ואת הולד ביום אחד" (36B) – הנשוא מקור נטוי בשלילה.
4. "[ועל האוכל אנח]נו חושבים שאיאל את הולד/[שבמעי אמו לאחר שחיטתו]" (38-37B) – נשוא פועלי.
5. "[ואף חוש]בים אנחנו/[שאיין ואין לבו]א עליהם" (43-42B) – הנשוא מקור נטוי בשלילה.

ב. "ש" כמשלים לפועל "אמר"

6. "[ו]אף על המוצקות אנחנו אומר[ים] שהם שאין בהם/[ט]הרה"² (56-55B) – נשוא אדוורביאלי בשלילה.
7. "ואף על הצרועים אנחנו/[ומרים שלוא י]יבואו עם טהרת הקוד[ש]" (65-64B) – נשוא פועלי.
8. "ועל [טמאת נפש]/האדם אנחנו אומר[ים] שכול עצם ש[היא חסרה]/ושלמה כמשפט המת או החלל הוא" (74-72B) – בעל נשוא שמני (של קיום).

1. E. Qimron and J. Strugnell, *Discoveries in the Judaean Desert X, Qumran Cave 4, Miqṣat Ma'ase Ha-Torah*, Oxford 1994

2. לדעת קימרון (עמ' 95) יש כאן חזרה יתרה; נראה לנו שיש במשפט מחשבת משנה: שהם אינם טהורים + שאין בהם טהרה.

ג. "ש" כמשלים לפועל "ידע"

9. "[ואתם יודעים שהו]א כן" (38B) – נשוא אדוורביאלי.
10. "[ואתם יודעים שמקצת] העם/[וה... מתוכ]כים" (46B–47) – נשוא בינוני של התפולל, מתוך.
11. "ואתם יודעים/[שעל השוגג שלוא יעשה את המצוה] ונעלה ממנו להביא (ח)/[חטאת]" (68B–70) – הנשוא הוא צירוף יחס אדוורביאלי + מקור נטוי (על השוגג... להביא...).
12. "[ועל העושה ביד רמה כת]וב שהוא כוזה ומג[ד]ף" (70B) – הנשוא הוא צירוף יחס אדוורביאלי + בינוני פעול (=ועל העושה כתוב...).
13. "[וא]תם יודעים ש מקצת הכהנים ו[העם מתערכים]" (80B) – הנשוא בינוני פועל.
14. "ואתם י[ודעים שלוא]/[י]מצא בידנו מעל ושקר ורעה" (8C–9) – נשוא פועלי.
15. "[ואתם יודעים ש]פרשנו מרוב הע[ם ומכול טמאתם]" (7C) – נשוא פועלי.

ד. "ש" כמשלים לפועל "הכיר"

16. "ואנחנו מכירים שבאו מקצת הברכות והקללות" (20C) – יודעים אנו ש-; נשוא פועלי.

ה. "ש" כמשלים לפועל "ביקש"

17. "הבן בכל אלה ובקש מלפנו שיתקן/את עצתך והרחיק ממך מחשבת רעה ועצת בליעל" (28C–29) – נשוא פועלי.

ו. "ש" כמשלים לפועל "כתב"

18. "[...ואף/כתב]נו אליכה שתבין בספר מושה" (9C–10) – אם הכוונה היא: יעצנו לך שתבין... (אולם ראה להלן ש- בראש משפט אדוורביאלי).

משפט מושא ליד צירוף "על"

ייתכן שמשפט מושא שליד צירוף על קיים במשפט הזה:

19. "ועל הזונות [=הזנות]³ הנעסה בתוך העם והמה ב[ני זרע] קדש משכתוב⁴ קודש ישראל" [ירמיהו ב, ג] (75B–76) – אם זה משפט המשלים את הפועל אומרים (כהמשך ל"ועל [טמאת נפש]/האדם אנחנו אומרים ש" (75B–76). ואם כן, יש לפרשו כך: ועל הזנות... אנחנו אומרים משכתוב, כלומר אנחנו חוזרים ומקבלים את מה שכתוב, "קודש ישראל". משכתוב = מה שכתוב, וזהו משפט מושא ליד הצירוף "ועל הזנות".

3. בתרגום האנגלי illegal marriage כנגד "הזנות" [=הזנות].

4. משכתוב הוא בבואה של המונח הלימודי-הטכני בארמית "מדכתיב" (קימרון, הערה לשורה 76). מכאן הניתוח התחבירי המוצע: משלים מושא של אומרים (=מה שכתוב).

משפט מועצם נושאי

20. "ואף [כתוב]/שהמנ[חה נאכלת] על החלבים והבשר" (11-10B).
21. "כי שלא⁵ ראה ולא שמע לוא[י]דע לעשות" (54-53B) – הכוונה היא: מי שלא ראה ולא שמע...
22. "[ו]אף כתוב שמעת שיגלח וכבס [י]שב מחורץ/[לאוהלו שבעת ימים]" (67-66B).
23. "ועל העושה ביד רמה כתוב שהוזהר בזה ומג[ד]ף" (71-70B).
24. "ועל בה[מתו הטהור]ה/כתוב שלא לרבעה כלאים" (77-76B), בהערה: "להרביע[ה]".
25. "ועל לבוש[ו] כתוב שלא⁶/יהיה שעטנו ושלו לזרוע שדו וכ[רמו כלאים]" (78-77B).
26. "[ואף] כתוב בספר משה שלו[א] תביא תועבה אל ביתכה כי/[התועבה שנואה היא]" (7-6C).
27. "ואף כתוב ש[תסור] מהד[ר]ך וקרת[ך] הרעה וכתוב[ו]ב" (12C).
28. "[כתוב בספר משה ובספרי הנביאים שיבואו של]" (17C).

ש" בראש משפט מועצם המתפקד כתמורה

29. "אלה מקצת דברינו [] ל שהם מ[קצת דברי]/[ה]מעשים" (2-1B) – מקצת דברינו, כלומר דברי המעשים.
30. "וזה הוא אחרית הימים שישוּבו בישר[אל]/לת[מיד] ולא ישוּבו אחו[ר]" (22-21C) – "שישוּבו בישראל..." וכו' = "זה"; זה, כלומר שישוּבו בישראל...

משפט לוואי לא-מצמצם בעקבות השלמה בלבד

31. "[ואף ע]ל הסו[מ]ים/[שאינם]⁷ רואים להזהר מכל תערוכות" (50-49B) – מאחר שביקש הכותב להוסיף משלים לפועל הראייה, הוסיף את הלוואי המפרש כלוואי לא-מצמצם ל"סומים".
32. "זכור [את] דויד שהיא [=שהיה] איש חסדים [ו]אף/היא [נ]צל מצרות רבות ונסלח לו" (26-25C) – כאן משפט הלוואי הלא-מצמצם מוסיף פרטים על אופיו של דויד (השם הזוּקק), כלומר הוא "לוואי מקשט".

5. קימרון רואה במשפט זה משפט מעניין במיוחד, וכוונתו היא ש = מי ש- השכיח בלשון חכמים. לדוגמות שלו מלשון המקרא המאוחרת (תהלים קלו, ח-ט; שיר השירים א, ז; קהלת ו, י) ומגילת ברית דמשק כ, ד נוסף עוד: קהלת ב, כד; ט, טו; ואצל בן-סירא, כגון מר, ט (מצדה): "יש מהם שאין לו זכר".
6. נרשם כאן משפט ש- מתוך שחזור על פי המשכו: "ושלוא לזרוע שדו [...]": לפי קימרון, עמ' 56, זהו משפט עצמאי של איסור.
7. משפט ש- זה על פי השלמה. לפי קימרון (בתרגום), עמ' 52, להזהר הוא משפט אדוורביאלי של הבחינה, אולם נראה שעדיף לראות בו חלק מהנושא: "על הסומים להזהר, כלומר גם הסומים חייבים להזהר..."

משפט "ש-" כלוואי לא-מצמצם לכינוי השאלה (=משפט סיתום)

33. "שא היא [כ]מי שזנת אליו" (9B) - כמי (=כוונה) שזנת אתו.
 34. "והתבונן במעשיהמה שמי מהם/שהיא [=שהיה] ירא [את התו]רה היה מצול [=ניצול] מצרות" (24-23C).⁸

"ש-" בראש משפט לוואי מצמצם

35. "מ[קצת דברי]/[ה]מעשים שא א[נ]ח[נו חושבים]" (2-1B) - אלה הם חלק מאותם דברים בלבד, כלומר לא את כולם אנחנו מחשיבים במידה כזאת שנכתוב אותם.
 36. "[ועל זבח החטאת]/שהם מבשלים [אות]ה בכלי [נחושת]" (6-5B) - לא את כל זבח החטאת הם מבשלים בכלי נחושת.
 37. "[ואף על מנת זבח] השל[מים]⁹ שמניחים אותה מיום ליום" (10-9B).
 38. "שאיאכל¹⁰ את הולד/[שבמעי אמו לאחר שחיתתו]" (38-37B).
 39. "[ועל העמוני והמואבי והממזר ופצוע הדכה וכו']ת השפכה שהם באים/[בקהל]" (40-39B) - אותם עמוני ומואבי וכו' הבאים בקהל.
 40. "ואף על החרשים שלוא שמעו חוק [ומ]שפט וטהרה ולא/[ש]מעו משפטי ישראל" (53-52B).
 41. "והיא המקום/שבחר בו מכל שבטי י[שראל]" (61-60B).
 42. "שעל השוגג שלוא יעשה את המצוה" (69B) - מי שיעבור על מצוות עשה בשגגה עליו להביא חטאת.
 43. "שכול עצם ש[היא חסרה]/ושלמה כמשפט המת או החלל הוא" (74-73B).
 44. "[הב]רכות שבאו [] [] בימי שלמה בן דוד" (18C).
 45. "ואף הקללות/[ש]באו ב[י]מי יר[ובעם בן נבט]" (19-18C).
 46. "ואף אנחנו כתבנו אליך/מקצת מעשי התורה שחשבנו לטוב לך לעמך" (27-26C) - אותם מעשי התורה שהם חשובים, לדעתנו, לך ולעמך.

"ש-" בראש משפט אדורביאלי

- ש- אדורביאלית באה לרוב בצירוף עם מילת יחס או עם שם שהוא ביטוי אדורביאלי:
 47. עם על(?): "[ועל] שא כתוב [איש כי ישחט במחנה או]" (27B) - אלא שעדיף להבין בו את המשפט הנפתח בש- כמשפט מועצם, ופירושו: בעניין [הדבר] שכתוב...

8. שלא כדעת קימרון.

9. קימרון מפרש "השלמים" מלשון שלום, אולם עדיף לפרשו כ"שלם".

10. "שאיאכל" = שיותר לאכול.

48. עם בגלל: "...ושלא לזרוע שדו וכ[רמו כלאים]/[ב]גלל שהמה קדושים ובני אהרון ק[דושי קדושים]" (79-78B).
49. עם מעת: [ו]אף כתוב שמעת¹¹ שישגלח וכבס [י]שב מחוץ/[לאוהלו שבעת ימים]" (66B-67), כלומר: מזמן שיתגלח ויכבס (בגדו).

"ש" בראש משפט אדוורביאלי בלא מילת יחס לפנייה

א. "ש" (לבדה) בראש משפט הנמקה

50. "...כתבנו אליך... שר[א]ינו/עמך ערמה ומדע תורה" (28-26C) – כתבנו אליך דווקא (ולא לאחר) מאחר שראינו שאתה בעל חכמה. ש' לבדה פותחת אפוא את משפט ההנמקה, כדרך שמצינו בלשון חכמים.

ב. "ש" בראש משפט תכלית

51. "[ואף]/כתבנו אליכה שתבין בספר מושה" (10-9C) – לשם כך כתבנו אליך, כלומר: כתבנו אליך כדי שתבין... (ראה בתרגום המהדיר).

ג. "ש" בראש משפט הוכחה מהכתוב

52. "מקצת הברכות והקללות/שכתוב בספר מושה" (21-20C) – "דכתיב" בארמית.

11. לדעת קימרון במקור היה כתוב כאן "בעת".

פועלי האמירה הבסיסיים "אמר" ו"דיבר" בלשון המשנה

א. קבוצת פועלי האמירה בלשון המשנה

מחקרים העוסקים בקבוצות סמנטיות של פעלים נוהגים להעמיד תחילה את הפעלים הבסיסיים (או הכלליים) של כל קבוצה.¹ הפעלים הבסיסיים מייצגים את קבוצת הפעלים שהם משתייכים אליה, והם עולים במוחו של הדובר כאשר מציגים בפניו את שמה של הקבוצה. פעלים אלו ניכרים בדרך כלל גם בשכיחותם הגבוהה בקרב פועלי הקבוצה. בקבוצות פעלים רחבות, הנחלקות לתחומי משמעות מגוונים המיוצגים בקבוצות משנה של פעלים, סביר שהפעלים הבסיסיים ישתיכו ליותר מקבוצת משנה אחת, או יוכלו לייצג תחום משמעות מרכזי בתחום הסמנטי שקבוצת הפעלים מייצגת.

הפעלים אמר ודיבר משמשים כפועלי אמירה בסיסיים בכל רובדי העברית. עיון בקבוצה הסמנטית הרחבה של פועלי האמירה בלשון המשנה² מראה, שגם ברובד זה אמר ודיבר משמשים כפעלים בסיסיים. לפעלים אלה יש התכונות של הפעלים הבסיסיים שתוארו לעיל: הם עולים במוחו של הדובר כאשר מציגים בפניו את קבוצת פועלי האמירה בכל רובדי העברית, הם שכיחים במשנה, וכפי שיובהר בסעיף ב להלן, לשניהם יש כמה שימושים בלשון המשנה, שניהם משתייכים לכמה

1. פעלים בסיסיים משמשים חוקרים שונים בעיוניהם בקבוצות סמנטיות של פעלים. לדוגמה, לווין מתארת בחלקו השני של ספרה את התנהגותן של קבוצות פעלים באנגלית, שחלקן נקראות בשמו של פועל מייצג (כגון פועלי give ופועלי contribute); טרומר (טרומר, פועלי התנועה) מחלקת את פועלי התנועה בעברית החרשה לשלוש קבוצות, ומעמידה בכל קבוצה פעלים מייצגים (הפעלים שעיקרם סימון העזיבה של מקום המוצא – יצא, הפעלים שעיקרם סימון ההגעה למקום היעד – הגיע ונכנס, הפעלים המסמנים את עצם תהליך התנועה – נע). הפעלים הללו כלליים במשמעותם יותר מפעלים בעלי משמעות ספציפית יותר, כגון רץ וטס.

2. עיון תחבירי, סמנטי ופרגמטי של פועלי האמירה בלשון המשנה הוצג בעבודת הדוקטורט שכתבתי באוניברסיטת בראלן בהדרכתו של פרופ' שמעון שרביט מן המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, ואשר אושרה בשנת תשנ"ט. מאמר זה הוא עיבוד של חלק מפרק מתוך העבודה. עיבוד שונה של הנושא הוצג בהרצאה שנישאה במנחת ערב שנערכה לכבוד פרופ' מ"צ קדרי באוניברסיטת בראלן בחודש סיוון תשנ"ט. אני מודה לפרופ' שרביט על הערותיו בעקבות קריאת מאמר זה ועל הדרכתו המעשירה והמסורה במהלך כתיבת העבודה.

קבוצות משנה של קבוצת פועלי האמירה, והם מייצגים תחומי משמעות מרכזיים בתחום הסמנטי הרחב שהקבוצה מייצגת.

פועלי האמירה הם פעלים המציניים פעולה של 'אמירה'. נגדיר אמירה כפעולה של הפקה קולית של תוכן מילולי, המועבר מאדם אחד לאדם אחר במהלך נסיבה תקשורתית. בהגדרה של פעולת האמירה נכללים המרכיבים הפרגמטיים הבאים:³ המוען, הנמען, המסר, שפת הדיבור ותכונות נסיבתיות שונות (כגון המטרה האילוקוציונית של האמירה,⁴ אופן ביצוע הפעולה וכו'). ניתן לחלק את פועלי האמירה לשלושה סוגים בהתאם להתמקדותם במרכיבים הפרגמטיים העיקריים של פעולת האמירה: (1) פעלים המתמקדים בתוכן האמירה; (2) פעלים המתמקדים ביחס שבין המשתתפים באמירה (המוען והנמען); (3) פעלים המתמקדים בנסיבות האמירה. בכל אחד משלושת הסוגים של פועלי האמירה נכללות קבוצות שונות של פעלים, לדוגמה: בסוג הפעלים המתמקדים בתוכן האמירה נכללות בין היתר קבוצת פועלי הטענה (כגון טען⁵) וקבוצת פועלי הנאום (כגון נתבא⁶); בסוג הפעלים המתמקדים ביחס שבין המשתתפים באמירה נכללות בין היתר קבוצת פועלי ההנחיה (כגון ביקש⁷) וקבוצת פועלי הבעת הרגשות (כגון פייס⁸); ובסוג הפעלים המתמקדים בנסיבות האמירה נכללות בין היתר קבוצת פועלי הפקת הדיבור (כגון הגה⁹) וקבוצת פועלי עוצמת הקול (כגון לחש¹⁰).

3. מרכיבים פרגמטיים של פעולת האמירה מוזכרים על ידי חוקרים שונים, המתייחסים בדרך כלל רק לשלושת המרכיבים הראשונים. שני מודלים המפרטים את המרכיבים הפרגמטיים של פעולת האמירה הם המודל של היימס לניתוח אירוע קומוניקטיבי (או "אירוע דיבור" – speech event) והמערכת של דירון לניתוח "תרחיש הפעולה הלשונית" (the scene of linguistic action).
4. מטרה אילוקוציונית (illocutionary point) היא המטרה של המוען בעת הפקת המבע כאשר הוא מבצע פעולה אילוקוציונית. על הפעולה האילוקוציונית ראה הערה 15 להלן ובדיון שם.
5. בחמש היקרויות במשנה טען מציין פעולה של טענה, הקשורה בענייני יחסי אישות ובענייני המעמד האישי, כגון "האוכל אצל חמי ביהודה שלא בעדים אינו יכול לטעון טענת בתולים מפני שהוא מתיחד עימה" (כתובות א, ה). בחמש היקרויות במשנה טען משמש כפועל ציורי (כגון "הטוען את חבירו כדי שמן, והודה בקנקנים" – כתובות יג, ד).
6. לפועל הנאום נתבא יש שלוש היקרויות במשנה ושלושותן בפרק אחד במסכת סנהדרין, כגון "והמתנבא מה שלא שמע" (סנהדרין יא, ה).
7. לפועל ביקש יש במשנה שני שימושים המשתייכים לקבוצת פועלי ההנחיה: בחמש היקרויות הוא משמש כפועל בקשה (כגון "ביקש מאחד מן השוק שידור כנגדו בנויר" – נזיר ח, א), ובהיקרות אחת הוא משמש כפועל ציורי ("והיתומין מבקשין כתובת אימן" – כתובות י, ב).
8. לפועל פייס יש היקרות אחת במשנה: "לא היה הדבר אלא לפייס" (סנהדרין ב, ג).
9. לפועל הגה יש היקרות אחת במשנה: "אף ההוגה את השם באותותיו" (סנהדרין י, א; ההיקרות המקבילה בתוספתא – סנהדרין יב, ט).
10. לפועל לחש יש היקרות אחת במשנה: "והלוחש על המכה" (סנהדרין י, א).

ב. היערכותם של פועלי האמירה הבסיסיים בלשון המשנה

שני פועלי האמירה הבסיסיים בלשון המשנה, אמר ודיבר, נבדלים זה מזה בכמה בחינות: מבחינת שכיחותם במשנה, מבחינת שימושיהם כפועלי אמירה בסיסיים, מבחינת תכונותיהם כפעלים של פעולות דיבור ומבחינת מימוש הנמען והמסר במסגרותיהם התחביריות.

ההבדל הראשון בין שני הפעלים הוא שכיחותם במשנה: בדפי הזיכור של החומרים למילון ההיסטורי מניויות 5475 היקרויות של הפועל אמר במשנה ו-39 היקרויות של הפועל דיבר, כלומר היחס המספרי ביניהם הוא 1:140 בקירוב. אמר ודיבר נבדלים זה מזה גם בשימושיהם כפועלי אמירה. שימושיהם הרווחים של הפעלים יתוארו להלן בתוך שלושת הסוגים של פועלי האמירה שהוצגו בסעיף א, ויודגמו בהיקרויות מן המשנה.¹¹ בצד כל שימוש יצוין (באחוזים) חלקו היחסי בתוך כלל ההיקרויות שנבדקו.

בדיקה של מדגם היקרויות של הפועל אמר במשנה¹² מראה, כי כרוב שימושי הוא משתייך לסוג הפעלים המתמקדים בתוכן האמירה (90.96%). אמר רווח ביותר בשימושו כפועל טענה הלכתית (64.26%; כגון "ר' אליעזר בן יעקב או': מושכים את המים מאילן לאילן, ובלבד שלא ישקו את כל השדה" – מועד קטן א, ג); כן הוא משמש כפועל ליטורגיה (6.98%; כגון "כיצד מברכין על הפירות? על פירות האילן הוא או': 'בורא פרי העץ' – ברכות ו, א); כפועל טענה לא הלכתית (4.68%; כגון "המוכר פירות בסורייה ואמר: מ[י]-שלארץ-ישראל הן – חייב לעשר" – דמאי ד, ב); כפועל התחייבות (4.52%; כגון "האומר: הרי עלי עצים – לא יפחות משני גזירים" – שקלים ו, ו) וכפועל סיפור (3.29%; כגון "אמ' ר' מאיר: מעשה באנשי ירוש', שהיו אוגדים את לולביהם בגימונות שלזהב" – סוכה ג, ח). מעטים שימושי של אמר בשני הסוגים האחרים של פועלי האמירה. 8.55% מהיקרויותיו משתייכות לסוג הפעלים המתמקדים ביחס שבין המשתתפים באמירה; שימושי הרווחים בסוג זה הם כפועל שאלה (2.38%; כגון "אמ' לו, מִיֵּכֶן מוכר ישן? אמ' לו, מי ששלחך אצלי" – דמאי ד, ו), כפועל תשובה (2.22%; כגון "שאל [ר'] ישמע' את[ר] ר' יהושע

11. ההיקרויות מצוטטות מתוך כתב יד קאופמן למשנה, ומובאות כפי שהן מופיעות בדפי הזיכור של החומרים למילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. בציטוט ההיקרויות נוספו סימני התקנת טקסטים המשמשים במפעל המילון ההיסטורי. כן נוספו סימני פיסוק לצורך הקלה של הקריאה השוטפת.

12. תיאור שימושי של הפועל אמר מבוסס על בדיקה של מדגם היקרויות של הפועל במשנה, הכולל כרבע מהיקרויותיו – 1250 היקרויות. היקרויות הפועל הוצאו מתוך 17 מסכתות שונות, והן כוללות את כל צורותיו בבניין קל (אמר, אומר, יאמר, אמר, לומר). מתוך 1250 ההיקרויות סווגו 1217 היקרויות לשימושים השונים של הפועל. 33 ההיקרויות האחרות הוצאו מן הדיון בשל כמה סיבות: בשל שימושו כפועל חשיבה ולא כפועל אמירה, בשל הופעתו בביטויים כבולים ובשל אי יכולת לסווג את היקרויות הפועל לשימוש מסוים.

שהיו מהלכים בדרך, מפני מה אסרו גבינת גוים, אמ' לו, מפני שמעמידן אתה בקיבת הנבילה" – עבודה זרה ב, ה) וכפועל ציווי (1.32%; כגון "אמ' להם הממונה: צאו וראו אם היגיע זמן השחיטה" – יומא ג, א). רק 0.49% מהיקריותיו משתייכות לסוג הפעלים המתמקדים בנסיבות האמירה ובכל ההיקריות הללו הוא משמש כפועל הפקת דיבור, המציין הפקת תוכן מילולי על ידי מפיק קול (כגון "במקדש אומ' את השם ככתובו, ובמדינה בכנויו" – סוטה ז, ו).

הפועל דיבר¹³ משמש בלשון המשנה בשני שימושים עיקריים. שימוש הרווח הוא כפועל הפקת דיבור (48.14%; כגון "מי שהיה עומד ומדבר על שפת הבור ונתזה צינירה מפיו [...] – טהרות י, ו), בשימוש זה הוא משתייך לסוג הפעלים המתמקדים בנסיבות האמירה. שימוש רווח נוסף של הפועל הוא כפועל שיחה (29.63%; כגון "היה מדבר עם האשה על עיסקי גיטה וקידושה" – מעשר שני ד, ז), ובשימוש זה הוא משתייך לסוג הפעלים המתמקדים ביחס שבין המשתתפים באמירה. לפועל דיבר שלושה שימושים נוספים, ולכל אחד שתי היקריות בלבד (7.41%), המופיעות באותה משנה או במשניות סמוכות: פועל הודעה ("האומ' לאשה, הרי את מקודשת לי על מנת שאדבר עלייך לשלטון ואעשה עמך בפועל, דבר עליה לשלטון ועשה עמה בפועל – מקודשת" – קידושין ג, ו), פועל נאום ("ואלו נאמרים בלשון הקודש: [...] ומשוח המלחמה בשעה שהוא מדבר אל העם" – סוטה ז, ב; "משוח המלחמה – בשעה שהוא מדבר אל העם" – סוטה ח, א) ופועל פיוס ("ומוסרין לו שני תלמידי חכמ' שמא יהרגנו בדרך וידברו אליו. ר' מאיר אומ': הוא מדבר על ידי עצמו, שנ' "זוה ד' הרצ" – מכות ב, ה). בהיקריות אלה אין מדובר בשימוש עצמאי של הפועל, אלא בשימוש המושפע מכתוב מקראי.¹⁴ השוואת שימושיהם של הפעלים אמר ודיבר בלשון המשנה מצביעה על הבדל ברור ביניהם כפועלי אמירה: הפועל אמר מתמקד בתוכן האמירה בשימושים מגוונים, ואילו הפועל דיבר אינו מתמקד בתוכן האמירה בשני שימושי הרווחים כפועל הפקת דיבור וכפועל שיחה. שני הפעלים נבדלים זה מזה גם בשימושים

13. תיאור שימושי של הפועל דיבר מבוסס על 27 היקריות מתוך 39 היקריותיו במשנה. בשאר ההיקריות הוא משמש בביטויים כבולים, המוגבלים להקשרים מיוחדים (כגון: "דיבר הכתוב בהווה" – בבא קמא ה, ז ו"דיברו חכמים בהווה" – שבת ו, ו).

14. השימוש כפועל הודעה בשתי ההיקריות מושפע משימוש מקראי של הפועל, כגון: "ותאמר בת שבע: טוב, אנכי אדבר עליך אל המלך. ותבא בת שבע אל המלך שלמה לדבר לו על אדניהו" (מלכים א ב, יח-יט; הפניה לכתובים המקראיים ראה בפירוש במהדורות אלבק-ילון לקידושין ג, ו. על שימוש זה של הפועל דיבר במקרא ראה באוצר לשון המקרא). שתי ההיקריות של הפועל כפועל נאום באות בהקשר המתייחס לכתוב מקראי בעניין הכוהן משוח המלחמה, שבו מופיע הפועל דיבר כפועל נאום: "ודבר אל העם" (דברים כ, ב). שימוש של הפועל כפועל פיוס קשור בהופעת השם דָּבָר בכתוב המקראי המצוטט במשנה: "זוה דְּבָר הרצח" (דברים יט, ד).

הרווחים של כל אחד מהם: לפועל דיבר אין כלל היקריות בשימושו הרווחים של אמר; הפועל אמר משמש אמנם בשימוש הרווח של הפועל דיבר (48.14%) – כפועל הפקת דיבור, אך הוא נדיר ביותר בשימוש זה (0.41%); לשני הפעלים יש אמנם שני שימושים משותפים נוספים – כפועלי הודעה וכפועלי פיוס, אך אין אלה שימושיהם הרווחים (עבור דיבר שני השימושים אינם עצמאיים כאמור לעיל; עבור אמר שני השימושים מעטים ביותר: פועל הודעה (0.33%), כגון "אמרו לו לכהן גדול: היגיע שעיר למדבר" – יומא ו, ח, ופועל פיוס (0.165%), כגון "אמרו לו: אל תירא, אגרפס, אחינו אתה, אחינו אתה!" – סוטה ז, ח).

הבדל נוסף בין הפעלים אמר ודיבר, העולה מהשוואת שימושיהם בלשון המשנה, הוא בתכונותיהם כפועלי פעולות דיבור: הפועל אמר הוא פועל אילוקוציוני ברוב שימושו, כלומר פועל המציין פעולות דיבור אילוקוציוניות, המתבצעות על ידי הפקת מבע לשוני; לעומתו, הפועל דיבר אינו פועל אילוקוציוני בשני שימושו הרווחים (בשימושו כפועל הפקת דיבור הוא פועל לוקוציוני, כלומר פועל המציין פעולת דיבור לוקוציונית, שהיא פעולה של הפקת מבע לשוני; ובשימושו כפועל שיחה אין הוא אילוקוציוני או לוקוציוני, שכן אין הוא מציין כלל פעולת דיבור).¹⁵

אמר ודיבר נבדלים זה מזה גם מבחינת מימוש הנמען ומימוש המסר במסגרות התחביריות שהם באים בהיקריותיהם במשנה. כאשר למימוש הנמען: אמר אינו נוטה לממש את הנמען במסגרת התחבירית (מימוש הנמען מצוי ב-11.29% מהיקריותיו, לרוב כאשר הוא משמש כפועל המתמקד ביחס שבין המשתתפים באמירה; ראה לעיל את הדוגמות לשימושו כפועל שאלה, כפועל תשובה וכפועל ציווי), ואילו דיבר מממש את הנמען בכמחצית מהיקריותיו (44.44%); ראה לעיל את הדוגמה לשימושו כפועל שיחה; ברוב ההיקריות שבהן אין מימוש לנמען הוא משמש כפועל הפקת דיבור, ואינו מציין העברת תוכן לנמען; ראה את הדוגמה לשימושו כפועל הפקת דיבור). ובאשר למימוש המסר: המסר ממומש ברוב היקריותיו של הפועל אמר (98.93%) בדרך כלל באמצעות פסוקית אסינדרטית (92.92%), ואילו בהיקריותיו של הפועל דיבר הוא נדיר (11.11%); ראה לעיל את הדוגמה לשימושו כפועל שיחה ואת שתי היקריותיו כפועל הודעה. בשלושתן המסר ממומש באמצעות צירוף היחס). ההשוואה התחבירית בין שני הפעלים מחזקת את טיב ההבדל בין שימושיהם כפועלי אמירה בסיסיים: אמר מתמקד בעיקר בתוכן האמירה, ועל כן בדרך כלל יש מימוש של המסר במסגרת התחבירית, אך

15. בפעולת השיחה בין משתתפים אין ביצוע של פעולה באמצעות הפקת המבע הלשוני ולכן אין היא פעולה אילוקוציונית. על החלוקה של אוסטין את הפעולות המתבצעות בעת הפקת המבע לפעולה לוקוציונית, לפעולה אילוקוציונית ולפעולה פרלוקוציונית ראה אוסטין, 'עמ'

בדרך כלל אין מימוש של הנמען; לעומתו, דיבר אינו מתמקד בתוכן האמירה, ולכן מימוש המסר אינו רווח במסגרתו התחבירית, אך בשימושו כפועל המתמקד ביחס שבין המשתתפים באמירה, יש מימוש של הנמען.

ג. פועלי האמירה הבסיסיים בלשון המקרא בהשוואה ללשון המשנה

הפעלים אמר ודיבר משמשים כפעלים בסיסיים גם בקבוצת פועלי האמירה בלשון המקרא. גם במקרא אמר שכיח יותר מדיבר (כ־4000 היקרויות של אמר לעומת כ־1000 היקרויות של דיבר), אך היחס המספרי ביניהם במקרא – 1:4 בקירוב – קטן הרבה יותר מן היחס ביניהם במשנה (1:140; ראה בתחילת סעיף ב). כדי לבדוק אם חל שינוי בשימושיהם של פועלי האמירה הבסיסיים אמר ודיבר בלשון המשנה לעומת המצוי בלשון המקרא, יש כמובן צורך בתיאור של שימושיהם בלשון המקרא, במקביל לתיאור שהוצג בסעיף ב לגבי לשון המשנה. תיאור כזה אינו בנמצא,¹⁶ והוא מצריך תיאור מקדים מדויק של כל קבוצת פועלי האמירה בלשון המקרא, שאף הוא אינו בנמצא. לצורך השוואת שימושיהם של אמר ודיבר בלשון המשנה לשימושיהם בלשון המקרא נבדקו ערכיהם במילונים המקראיים.¹⁷ בערכים של שני הפעלים אין אמנם פירוט רב של משמעויותיהם,¹⁸ ועל כן העיון בהם – במסגרת מאמר זה – אינו מאפשר כמובן להגיע למסקנות השוואתיות מלאות, שהיו עשויות לנבוע מעיון משווה הנסמך על תיאורים שלמים; עם זאת, גם כך ניתן להעלות ממנו כמה מסקנות באשר להבדלים בין שימושי הפעלים בשני הרבדים.

בדיקת הערך של הפועל דיבר במילונים המקראיים מעלה, שלשימושים אחדים שלו בלשון המקרא אין המשך בלשון המשנה, למשל כפועל ציווי (קליינס), כגון "ותיראנן המילדת את האלהים ולא עשו כאשר דבר אליהן מלך מצרים" (שמות א, יז)

16. במחקרה של טרומר (טרומר, הפועל אמר) נידונים חמישה מבנים תחביריים של הפועל אמר במקרא. הדיון בכל מבנה כולל הצגה מפורטת של ביצועי התחביריים של המבנה וכן הגדרה של משמעויות הפועל במבנה. נקודת המוצא של מחקרה של טרומר היא תחבירית: המחקר בא לבדוק כיצד מבטאות המסגרות התחביריות של הפועל את הפרופוזיציות הסמנטיות השונות. נקודת המוצא השונה של המחקר ודרך המחקר השונה לא אפשרו שימוש במחקר זה בתיאור מקביל של שימושו של אמר בלשון המקרא לצורך ההשוואה עם שימושו בלשון המשנה.
17. בהצגת השימושים של הפעלים המקראיים שלהלן יצוינו בסוגריים, בצד השימושים, המילונים המקראיים שמעיון בערכיהם ניתן ללמוד על אותם שימושים.
18. לדוגמה, בערך "אמר" במילונו של בן־יהודה אין כלל פירוט של משמעויות – שימושו כפועל אמירה מוגדר: "גלה דעתו, חפצו, בדבור פה". לעומת זאת, בערך בבד"ב יש פירוט משמעויות: (1) say, (2) promise, (3) command, ובערך אצל קליינס יש פירוט נרחב יותר: (1) say, (2) answer, (3) speak, (4) declare, (5) mention, (6) tell, (7) command, (8) order, (9) speak of, (10) mention, (11) declare, (12) tell, (13) command, (14) order, (15) speak of, (16) mention, (17) declare, (18) tell, (19) command, (20) order, (21) speak of, (22) mention, (23) declare, (24) tell, (25) command, (26) order, (27) speak of, (28) mention, (29) declare, (30) tell, (31) command, (32) order, (33) speak of, (34) mention, (35) declare, (36) tell, (37) command, (38) order, (39) speak of, (40) mention, (41) declare, (42) tell, (43) command, (44) order, (45) speak of, (46) mention, (47) declare, (48) tell, (49) command, (50) order, (51) speak of, (52) mention, (53) declare, (54) tell, (55) command, (56) order, (57) speak of, (58) mention, (59) declare, (60) tell, (61) command, (62) order, (63) speak of, (64) mention, (65) declare, (66) tell, (67) command, (68) order, (69) speak of, (70) mention, (71) declare, (72) tell, (73) command, (74) order, (75) speak of, (76) mention, (77) declare, (78) tell, (79) command, (80) order, (81) speak of, (82) mention, (83) declare, (84) tell, (85) command, (86) order, (87) speak of, (88) mention, (89) declare, (90) tell, (91) command, (92) order, (93) speak of, (94) mention, (95) declare, (96) tell, (97) command, (98) order, (99) speak of, (100) mention, (101) declare, (102) tell, (103) command, (104) order, (105) speak of, (106) mention, (107) declare, (108) tell, (109) command, (110) order, (111) speak of, (112) mention, (113) declare, (114) tell, (115) command, (116) order, (117) speak of, (118) mention, (119) declare, (120) tell, (121) command, (122) order, (123) speak of, (124) mention, (125) declare, (126) tell, (127) command, (128) order, (129) speak of, (130) mention, (131) declare, (132) tell, (133) command, (134) order, (135) speak of, (136) mention, (137) declare, (138) tell, (139) command, (140) order, (141) speak of, (142) mention, (143) declare, (144) tell, (145) command, (146) order, (147) speak of, (148) mention, (149) declare, (150) tell, (151) command, (152) order, (153) speak of, (154) mention, (155) declare, (156) tell, (157) command, (158) order, (159) speak of, (160) mention, (161) declare, (162) tell, (163) command, (164) order, (165) speak of, (166) mention, (167) declare, (168) tell, (169) command, (170) order, (171) speak of, (172) mention, (173) declare, (174) tell, (175) command, (176) order, (177) speak of, (178) mention, (179) declare, (180) tell, (181) command, (182) order, (183) speak of, (184) mention, (185) declare, (186) tell, (187) command, (188) order, (189) speak of, (190) mention, (191) declare, (192) tell, (193) command, (194) order, (195) speak of, (196) mention, (197) declare, (198) tell, (199) command, (200) order, (201) speak of, (202) mention, (203) declare, (204) tell, (205) command, (206) order, (207) speak of, (208) mention, (209) declare, (210) tell, (211) command, (212) order, (213) speak of, (214) mention, (215) declare, (216) tell, (217) command, (218) order, (219) speak of, (220) mention, (221) declare, (222) tell, (223) command, (224) order, (225) speak of, (226) mention, (227) declare, (228) tell, (229) command, (230) order, (231) speak of, (232) mention, (233) declare, (234) tell, (235) command, (236) order, (237) speak of, (238) mention, (239) declare, (240) tell, (241) command, (242) order, (243) speak of, (244) mention, (245) declare, (246) tell, (247) command, (248) order, (249) speak of, (250) mention, (251) declare, (252) tell, (253) command, (254) order, (255) speak of, (256) mention, (257) declare, (258) tell, (259) command, (260) order, (261) speak of, (262) mention, (263) declare, (264) tell, (265) command, (266) order, (267) speak of, (268) mention, (269) declare, (270) tell, (271) command, (272) order, (273) speak of, (274) mention, (275) declare, (276) tell, (277) command, (278) order, (279) speak of, (280) mention, (281) declare, (282) tell, (283) command, (284) order, (285) speak of, (286) mention, (287) declare, (288) tell, (289) command, (290) order, (291) speak of, (292) mention, (293) declare, (294) tell, (295) command, (296) order, (297) speak of, (298) mention, (299) declare, (300) tell, (301) command, (302) order, (303) speak of, (304) mention, (305) declare, (306) tell, (307) command, (308) order, (309) speak of, (310) mention, (311) declare, (312) tell, (313) command, (314) order, (315) speak of, (316) mention, (317) declare, (318) tell, (319) command, (320) order, (321) speak of, (322) mention, (323) declare, (324) tell, (325) command, (326) order, (327) speak of, (328) mention, (329) declare, (330) tell, (331) command, (332) order, (333) speak of, (334) mention, (335) declare, (336) tell, (337) command, (338) order, (339) speak of, (340) mention, (341) declare, (342) tell, (343) command, (344) order, (345) speak of, (346) mention, (347) declare, (348) tell, (349) command, (350) order, (351) speak of, (352) mention, (353) declare, (354) tell, (355) command, (356) order, (357) speak of, (358) mention, (359) declare, (360) tell, (361) command, (362) order, (363) speak of, (364) mention, (365) declare, (366) tell, (367) command, (368) order, (369) speak of, (370) mention, (371) declare, (372) tell, (373) command, (374) order, (375) speak of, (376) mention, (377) declare, (378) tell, (379) command, (380) order, (381) speak of, (382) mention, (383) declare, (384) tell, (385) command, (386) order, (387) speak of, (388) mention, (389) declare, (390) tell, (391) command, (392) order, (393) speak of, (394) mention, (395) declare, (396) tell, (397) command, (398) order, (399) speak of, (400) mention, (401) declare, (402) tell, (403) command, (404) order, (405) speak of, (406) mention, (407) declare, (408) tell, (409) command, (410) order, (411) speak of, (412) mention, (413) declare, (414) tell, (415) command, (416) order, (417) speak of, (418) mention, (419) declare, (420) tell, (421) command, (422) order, (423) speak of, (424) mention, (425) declare, (426) tell, (427) command, (428) order, (429) speak of, (430) mention, (431) declare, (432) tell, (433) command, (434) order, (435) speak of, (436) mention, (437) declare, (438) tell, (439) command, (440) order, (441) speak of, (442) mention, (443) declare, (444) tell, (445) command, (446) order, (447) speak of, (448) mention, (449) declare, (450) tell, (451) command, (452) order, (453) speak of, (454) mention, (455) declare, (456) tell, (457) command, (458) order, (459) speak of, (460) mention, (461) declare, (462) tell, (463) command, (464) order, (465) speak of, (466) mention, (467) declare, (468) tell, (469) command, (470) order, (471) speak of, (472) mention, (473) declare, (474) tell, (475) command, (476) order, (477) speak of, (478) mention, (479) declare, (480) tell, (481) command, (482) order, (483) speak of, (484) mention, (485) declare, (486) tell, (487) command, (488) order, (489) speak of, (490) mention, (491) declare, (492) tell, (493) command, (494) order, (495) speak of, (496) mention, (497) declare, (498) tell, (499) command, (500) order, (501) speak of, (502) mention, (503) declare, (504) tell, (505) command, (506) order, (507) speak of, (508) mention, (509) declare, (510) tell, (511) command, (512) order, (513) speak of, (514) mention, (515) declare, (516) tell, (517) command, (518) order, (519) speak of, (520) mention, (521) declare, (522) tell, (523) command, (524) order, (525) speak of, (526) mention, (527) declare, (528) tell, (529) command, (530) order, (531) speak of, (532) mention, (533) declare, (534) tell, (535) command, (536) order, (537) speak of, (538) mention, (539) declare, (540) tell, (541) command, (542) order, (543) speak of, (544) mention, (545) declare, (546) tell, (547) command, (548) order, (549) speak of, (550) mention, (551) declare, (552) tell, (553) command, (554) order, (555) speak of, (556) mention, (557) declare, (558) tell, (559) command, (560) order, (561) speak of, (562) mention, (563) declare, (564) tell, (565) command, (566) order, (567) speak of, (568) mention, (569) declare, (570) tell, (571) command, (572) order, (573) speak of, (574) mention, (575) declare, (576) tell, (577) command, (578) order, (579) speak of, (580) mention, (581) declare, (582) tell, (583) command, (584) order, (585) speak of, (586) mention, (587) declare, (588) tell, (589) command, (590) order, (591) speak of, (592) mention, (593) declare, (594) tell, (595) command, (596) order, (597) speak of, (598) mention, (599) declare, (600) tell, (601) command, (602) order, (603) speak of, (604) mention, (605) declare, (606) tell, (607) command, (608) order, (609) speak of, (610) mention, (611) declare, (612) tell, (613) command, (614) order, (615) speak of, (616) mention, (617) declare, (618) tell, (619) command, (620) order, (621) speak of, (622) mention, (623) declare, (624) tell, (625) command, (626) order, (627) speak of, (628) mention, (629) declare, (630) tell, (631) command, (632) order, (633) speak of, (634) mention, (635) declare, (636) tell, (637) command, (638) order, (639) speak of, (640) mention, (641) declare, (642) tell, (643) command, (644) order, (645) speak of, (646) mention, (647) declare, (648) tell, (649) command, (650) order, (651) speak of, (652) mention, (653) declare, (654) tell, (655) command, (656) order, (657) speak of, (658) mention, (659) declare, (660) tell, (661) command, (662) order, (663) speak of, (664) mention, (665) declare, (666) tell, (667) command, (668) order, (669) speak of, (670) mention, (671) declare, (672) tell, (673) command, (674) order, (675) speak of, (676) mention, (677) declare, (678) tell, (679) command, (680) order, (681) speak of, (682) mention, (683) declare, (684) tell, (685) command, (686) order, (687) speak of, (688) mention, (689) declare, (690) tell, (691) command, (692) order, (693) speak of, (694) mention, (695) declare, (696) tell, (697) command, (698) order, (699) speak of, (700) mention, (701) declare, (702) tell, (703) command, (704) order, (705) speak of, (706) mention, (707) declare, (708) tell, (709) command, (710) order, (711) speak of, (712) mention, (713) declare, (714) tell, (715) command, (716) order, (717) speak of, (718) mention, (719) declare, (720) tell, (721) command, (722) order, (723) speak of, (724) mention, (725) declare, (726) tell, (727) command, (728) order, (729) speak of, (730) mention, (731) declare, (732) tell, (733) command, (734) order, (735) speak of, (736) mention, (737) declare, (738) tell, (739) command, (740) order, (741) speak of, (742) mention, (743) declare, (744) tell, (745) command, (746) order, (747) speak of, (748) mention, (749) declare, (750) tell, (751) command, (752) order, (753) speak of, (754) mention, (755) declare, (756) tell, (757) command, (758) order, (759) speak of, (760) mention, (761) declare, (762) tell, (763) command, (764) order, (765) speak of, (766) mention, (767) declare, (768) tell, (769) command, (770) order, (771) speak of, (772) mention, (773) declare, (774) tell, (775) command, (776) order, (777) speak of, (778) mention, (779) declare, (780) tell, (781) command, (782) order, (783) speak of, (784) mention, (785) declare, (786) tell, (787) command, (788) order, (789) speak of, (790) mention, (791) declare, (792) tell, (793) command, (794) order, (795) speak of, (796) mention, (797) declare, (798) tell, (799) command, (800) order, (801) speak of, (802) mention, (803) declare, (804) tell, (805) command, (806) order, (807) speak of, (808) mention, (809) declare, (810) tell, (811) command, (812) order, (813) speak of, (814) mention, (815) declare, (816) tell, (817) command, (818) order, (819) speak of, (820) mention, (821) declare, (822) tell, (823) command, (824) order, (825) speak of, (826) mention, (827) declare, (828) tell, (829) command, (830) order, (831) speak of, (832) mention, (833) declare, (834) tell, (835) command, (836) order, (837) speak of, (838) mention, (839) declare, (840) tell, (841) command, (842) order, (843) speak of, (844) mention, (845) declare, (846) tell, (847) command, (848) order, (849) speak of, (850) mention, (851) declare, (852) tell, (853) command, (854) order, (855) speak of, (856) mention, (857) declare, (858) tell, (859) command, (860) order, (861) speak of, (862) mention, (863) declare, (864) tell, (865) command, (866) order, (867) speak of, (868) mention, (869) declare, (870) tell, (871) command, (872) order, (873) speak of, (874) mention, (875) declare, (876) tell, (877) command, (878) order, (879) speak of, (880) mention, (881) declare, (882) tell, (883) command, (884) order, (885) speak of, (886) mention, (887) declare, (888) tell, (889) command, (890) order, (891) speak of, (892) mention, (893) declare, (894) tell, (895) command, (896) order, (897) speak of, (898) mention, (899) declare, (900) tell, (901) command, (902) order, (903) speak of, (904) mention, (905) declare, (906) tell, (907) command, (908) order, (909) speak of, (910) mention, (911) declare, (912) tell, (913) command, (914) order, (915) speak of, (916) mention, (917) declare, (918) tell, (919) command, (920) order, (921) speak of, (922) mention, (923) declare, (924) tell, (925) command, (926) order, (927) speak of, (928) mention, (929) declare, (930) tell, (931) command, (932) order, (933) speak of, (934) mention, (935) declare, (936) tell, (937) command, (938) order, (939) speak of, (940) mention, (941) declare, (942) tell, (943) command, (944) order, (945) speak of, (946) mention, (947) declare, (948) tell, (949) command, (950) order, (951) speak of, (952) mention, (953) declare, (954) tell, (955) command, (956) order, (957) speak of, (958) mention, (959) declare, (960) tell, (961) command, (962) order, (963) speak of, (964) mention, (965) declare, (966) tell, (967) command, (968) order, (969) speak of, (970) mention, (971) declare, (972) tell, (973) command, (974) order, (975) speak of, (976) mention, (977) declare, (978) tell, (979) command, (980) order, (981) speak of, (982) mention, (983) declare, (984) tell, (985) command, (986) order, (987) speak of, (988) mention, (989) declare, (990) tell, (991) command, (992) order, (993) speak of, (994) mention, (995) declare, (996) tell, (997) command, (998) order, (999) speak of, (1000) mention, (1001) declare, (1002) tell, (1003) command, (1004) order, (1005) speak of, (1006) mention, (1007) declare, (1008) tell, (1009) command, (1010) order, (1011) speak of, (1012) mention, (1013) declare, (1014) tell, (1015) command, (1016) order, (1017) speak of, (1018) mention, (1019) declare, (1020) tell, (1021) command, (1022) order, (1023) speak of, (1024) mention, (1025) declare, (1026) tell, (1027) command, (1028) order, (1029) speak of, (1030) mention, (1031) declare, (1032) tell, (1033) command, (1034) order, (1035) speak of, (1036) mention, (1037) declare, (1038) tell, (1039) command, (1040) order, (1041) speak of, (1042) mention, (1043) declare, (1044) tell, (1045) command, (1046) order, (1047) speak of, (1048) mention, (1049) declare, (1050) tell, (1051) command, (1052) order, (1053) speak of, (1054) mention, (1055) declare, (1056) tell, (1057) command, (1058) order, (1059) speak of, (1060) mention, (1061) declare, (1062) tell, (1063) command, (1064) order, (1065) speak of, (1066) mention, (1067) declare, (1068) tell, (1069) command, (1070) order, (1071) speak of, (1072) mention, (1073) declare, (1074) tell, (1075) command, (1076) order, (1077) speak of, (1078) mention, (1079) declare, (1080) tell, (1081) command, (1082) order, (1083) speak of, (1084) mention, (1085) declare, (1086) tell, (1087) command, (1088) order, (1089) speak of, (1090) mention, (1091) declare, (1092) tell, (1093) command, (1094) order, (1095) speak of, (1096) mention, (1097) declare, (1098) tell, (1099) command, (1100) order, (1101) speak of, (1102) mention, (1103) declare, (1104) tell, (1105) command, (1106) order, (1107) speak of, (1108) mention, (1109) declare, (1110) tell, (1111) command, (1112) order, (1113) speak of, (1114) mention, (1115) declare, (1116) tell, (1117) command, (1118) order, (1119) speak of, (1120) mention, (1121) declare, (1122) tell, (1123) command, (1124) order, (1125) speak of, (1126) mention, (1127) declare, (1128) tell, (1129) command, (1130) order, (1131) speak of, (1132) mention, (1133) declare, (1134) tell, (1135) command, (1136) order, (1137) speak of, (1138) mention, (1139) declare, (1140) tell, (1141) command, (1142) order, (1143) speak of, (1144) mention, (1145) declare, (1146) tell, (1147) command, (1148) order, (1149) speak of, (1150) mention, (1151) declare, (1152) tell, (1153) command, (1154) order, (1155) speak of, (1156) mention, (1157) declare, (1158) tell, (1159) command, (1160) order, (1161) speak of, (1162) mention, (1163) declare, (1164) tell, (1165) command, (1166) order, (1167) speak of, (1168) mention, (1169) declare, (1170) tell, (1171) command, (1172) order, (1173) speak of, (1174) mention, (1175) declare, (1176) tell, (1177) command, (1178) order, (1179) speak of, (1180) mention, (1181) declare, (1182) tell, (1183) command, (1184) order, (1185) speak of, (1186) mention, (1187) declare, (1188) tell, (1189) command, (1190) order, (1191) speak of, (1192) mention, (1193) declare, (1194) tell, (1195) command, (1196) order, (1197) speak of, (1198) mention, (1199) declare, (1200) tell, (1201) command, (1202) order, (1203) speak of, (1204) mention, (1205) declare, (1206) tell, (1207) command, (1208) order, (1209) speak of, (1210) mention, (1211) declare, (1212) tell, (1213) command, (1214) order, (1215) speak of, (1216) mention, (1217) declare, (1218) tell, (1219) command, (1220) order, (1221) speak of, (1222) mention, (1223) declare, (1224) tell, (1225) command, (1226) order, (1227) speak of, (1228) mention, (1229) declare, (1230) tell, (1231) command, (1232) order, (1233) speak of, (1234) mention, (1235) declare, (1236) tell, (1237) command, (1238) order, (1239) speak of, (1240) mention, (1241) declare, (1242) tell, (1243) command, (1244) order, (1245) speak of, (1246) mention, (1247) declare, (1248) tell, (1249) command, (1250) order, (1251) speak of, (1252) mention, (1253) declare, (1254) tell, (1255) command, (1256) order, (1257) speak of, (1258) mention, (1259) declare, (1260) tell, (1261) command, (1262) order, (1263) speak of, (1264) mention, (1265) declare, (1266) tell, (1267) command, (1268) order, (1269) speak of, (1270) mention, (1271) declare, (1272) tell, (1273) command, (1274) order, (1275) speak of, (1276) mention, (1277) declare, (1278) tell, (1279) command, (1280) order, (1281) speak of, (1282) mention, (1283) declare, (1284) tell, (1285) command, (1286) order, (1287) speak of, (1288) mention, (1289) declare, (1290) tell, (1291) command, (1292) order, (1293) speak of, (1294) mention, (1295) declare, (1296) tell, (1297) command, (1298) order, (1299) speak of, (1300) mention, (1301) declare, (1302) tell, (1303) command, (1304) order, (1305) speak of, (1306) mention, (1307) declare, (1308) tell, (1309) command, (1310) order, (1311) speak of, (1312) mention, (1313) declare, (1314) tell, (1315) command, (1316) order, (1317) speak of, (1318) mention, (1319) declare, (1320) tell, (1321) command, (1322) order, (1323) speak of, (1324) mention, (1325) declare, (1326) tell, (1327) command, (1328) order, (1329) speak of, (1330) mention, (1331) declare, (1332) tell, (1333) command, (1334) order, (1335) speak of, (1336) mention, (1337) declare, (1338) tell, (1339) command, (1340) order, (1341) speak of, (1342) mention, (1343) declare, (1344) tell, (1345) command, (1346) order, (1347) speak of, (1348) mention, (1349) declare, (1350) tell, (1351) command, (1352) order, (1353) speak of, (1354) mention, (1355) declare, (1356) tell, (1357) command, (1358) order, (1359) speak of, (1360) mention, (1361) declare, (1362) tell, (1363) command, (1364) order, (1365) speak of, (1366) mention, (1367) declare, (1368) tell, (1369) command, (1370) order, (1371) speak of, (1372) mention, (1373) declare, (1374) tell, (1375) command, (1376) order, (1377) speak of, (1378) mention, (1379) declare, (1380) tell, (1381) command, (1382) order, (1383) speak of, (1384) mention, (1385) declare, (1386) tell, (1387) command, (1388) order, (1389) speak of, (1390) mention, (1391) declare, (1392) tell, (1393) command, (1394) order, (1395) speak of, (1396) mention, (1397) declare, (1398) tell, (1399) command, (1400) order, (1401) speak of, (1402) mention, (1403) declare, (1404) tell, (1405) command, (1406) order, (1407) speak of, (1408) mention, (1409) declare, (1410) tell, (1411) command, (1412) order, (1413) speak of, (1414) mention, (1415) declare, (1416) tell, (1417) command, (1418) order, (1419) speak of, (1420) mention, (1421) declare, (1422) tell, (1423) command, (1424) order, (1425) speak of, (1426) mention, (1427) declare, (1428) tell, (1429) command, (1430) order, (1431) speak of, (1432) mention, (1433) declare, (1434) tell, (1435) command, (1436) order, (1437) speak of, (1438) mention, (1439) declare, (1440) tell, (1441) command, (1442) order, (1443) speak of, (1444) mention, (1445) declare, (1446) tell, (1447) command, (1448) order, (1449) speak of, (1450) mention, (1451) declare, (1452) tell, (1453) command, (1454) order, (1455) speak of, (1456) mention, (1457) declare, (1458) tell, (1459) command, (1460) order, (1461) speak of, (1462) mention, (1463) declare, (1464) tell, (1465) command, (1466) order, (1467) speak of, (1468) mention, (1469) declare, (1470) tell, (1471) command, (1472) order, (1473) speak of, (1474) mention, (1475) declare, (1476) tell, (1477) command, (1478) order, (1479) speak of, (1480) mention, (1481) declare, (1482) tell, (14

וכפועל התחייבות (אוצר לשון המקרא וקליינס), כגון "ונתן לך את כל הארץ אשר דבר לתת לאבתיך" (דברים יט, ח). בלשון המשנה משמש בשני השימושים הללו הפועל אמר¹⁹ (ראה בסעיף ב לעיל את הדוגמות לשימושו של אמר כפועל התחייבות וכפועל ציווי). שימושו של הפועל דיבר כפועל אמירה הצטמצמו אפוא בלשון המשנה בהשוואה ללשון המקרא. לעומתו, הפועל אמר לא הצטמצם ככל הנראה בשימושו בלשון המשנה. בדיקה של השימושים המפורטים בערכו במילונים המקראיים לא מצאה שימושים מקראיים של הפועל, שאין להם המשך בלשון המשנה. ייתכן שהוא אף התרחב בשימושו בלשון המשנה, שכן הוא משמש בה כאמור גם בשימושים המקראיים של הפועל דיבר.

בהיערכותם של פועלי האמירה הבסיסיים בלשון המשנה חלה התפתחות בולטת. מלשון המשנה נעדרים שני פועלי אמירה בסיסיים, הגיד וסיפר, המשמשים בלשון המקרא בנוסף לפעלים אמר ודיבר.

הפועל הגיד נמצא במקרא למעלה מ-300 פעמים, ומעיון במילונים המקראיים עולה שיש לו כמה שימושים, למשל:²⁰ כפועל הודעה (בד"ב), כגון "למה לא הגדת לי כי אשתך הוא" (בראשית יב, יח), כפועל סיפור (בד"ב), כגון "ויגד לו שמואל את כל הדברים" (שמואל א ג, יח) וכפועל הסבר (בן-יהודה), כגון "ואמר אל החרטמים ואין מגיד לי" (בראשית מא, כד). במשנה יש לפועל הגיד היקרות אחת בלבד, בצורת שם פועל: "להגיד גדולתו של מלך מלכי המלכים הקב"ה, שאדם טוביע מאה מטבעות בחותם אחד, וכולן דומין זה לזה; ומלך מלכי המלכים הקב"ה טבע את כל האדם בחותמו שלאדן הראשון, ואין אחד מהן דומה לחבירו" (סנהדרין ד, ה). בהיקרות זו הגיד אינו משמש כפועל אמירה, שכן אין הוא מציין העברת תוכן מילולי בדרך קולית אל נמען; וכך הוא אכן מוגדר במילונים: בן-יהודה – "להודיע, להוכיח", יסטרוב – to show, to announce, to testify. בתוספתא יש לפועל הגיד שבע היקרות: היקרות אחת מקבילה להיקרות מן המשנה (תוספתא סנהדרין ח, ה); שלוש היקרות מצויות בביטוי הלימודי הכבול "מגיד ש"–²¹ (כגון "אמש הוא אומ' ידעת כי היום ה' לקח את אדוניך" ועכשו אומר ילכו ויבקשו את אדוניך", אלא מגיד שנסתלקה מהן רוח הקודש" – תוספתא סוטה יב, ה); ובשלוש היקרות בא הפועל בסמוך לכתוב מקראי מצוטט שמופיע בו

19. בנודיד מציג מקורות מלשון חז"ל המצטטים כתובים מקראיים שבהם מופיע הפועל דיבר ובצדו הסבר, שבו מופיע הפועל אמר, כגון: "דבר נא באוני ישראל ו[...] (שמות יא, ב) – "לך ואמור להם לישראל" (בבלי, ברכות ט ע"א). ראה בנודיד, עמ' 341.

20. לייבל מונה שימושים שונים של הפועל הגיד במקרא, ומבהיר כי במקרא, במשנה ובמדרשים הוא "אינו מציין לעולם אמירה או סיפור בעלמא, אלא אמירה, שיש עמה גילוי או פרסום והודעה" (עמ' 8).

21. התבנית "מגיד ש"– או "מגיד הכתוב" רווחת במכילתא, בספרי ובספרא. בן-יהודה מסביר שמשמעותה היא "הכתוב מתכוון בזה כך וכך".

הפועל הגיד²² (כגון "[...] טול חלקך ואל תגיד [...] על זה נאמ' חולק עם גנב שונא נפשו אלה ישמע ולא יגיד" – תוספתא בבא קמא ז, יג).

לפועל סיפר 62 היקרויות במקרא, וברובן הוא משמש כפועל סיפור (כד"ב וכן-יהודה), כגון: "והנה איש מספר לרעהו חלום" (שופטים ז, יג). במשנה אין סיפר משמש עוד כפועל אמירה. בתוספתא יש חמש היקרויות של הפועל סיפר: שתי היקרויות מצויות בשני מקומות שונים – "וכשבאתי והרציתי דברים לפני ר' עקיבא, אמ' לי: מעתה אסור לספר בגנותן של אילו" (תוספתא כיפורים ב, ז); "למה לא סיפר שמותן של צדיקים, שלא יהא כל אחד ואחד [...]" (תוספתא ראש השנה א, יח); ושלוש היקרויות נוספות מצויות באותה הלכה – "משלו משל למה הדבר דומה, לאחד שהיה מהלך בדרך ופגע בו זאב וניצל ממנו, והיה מספר והולך מעשה הזאב, פגע בו ארי וניצל מידו [...] והיה מספר במעשה הארי, אחר כך פגע בו נחש וניצל מידו [...] והיה מספר והולך מעשה נחש" (תוספתא ברכות א, יא).²³

כאמור, הפעלים הגיד וסיפר אינם משמשים עוד בלשון המשנה כפועלי אמירה, ואת מקומם תופס הפועל אמר. שימוש כפועל סיפור הוצג בסעיף ב לעיל. כן הוא משמש בשני השימושים האחרים: כפועל הסבר (0.82%), כגון "האומר, 'זמורעך לא תתן להעביר למולך' – מן זרעך לא תתן למעברא בארמיתא, משתקים אותו בנזיפה" (מגילה ד, ט) וכפועל הודעה (0.33%), כגון "אמרו לו לכהן גדול: היגיע שעיר למדבר" (יומא ו, ח).

מהצגת היערכותם של פועלי האמירה הבסיסיים בלשון המקרא ניתן ללמוד על שני שינויים בולטים שחלו בפעלים אלו בלשון המשנה. ראשית, חל צמצום במספר הפעלים: במקום ארבעה פועלי אמירה בסיסיים בלשון המקרא – אמר, דיבר, הגיד, סיפר – משמשים בלשון המשנה שני פעלים בלבד – אמר ודיבר. שנית, חל שוני במעמדו של פועל האמירה הבסיסי השכיח במשנה – אמר. אמר משמש בלשון המשנה הן בחלק משימושו המקראיים של דיבר, שהשימוש בו בלשון המשנה הצטמצם, והן במקום הפעלים המקראיים הגיד וסיפר, שאינם משמשים עוד כפועלי אמירה בלשון המשנה. שני השינויים טעונים הסבר, שכן תמוה למצוא כי לשון המקרא ולשון המשנה נבדלות זו מזו במידה כה רבה בהיערכותם של הפעלים הבסיסיים בקבוצת פועלי האמירה, שהיא קבוצת פעלים שכיחה מאוד בשפה.²⁴

22. גם בשש ההיקרויות של הפועל הגיד במכילתא הוא מופיע בסמוך לכתוב מקראי מצוטט שמופיע בו הפועל הגיד, כגון "ויוגר למלך מצרים" – מי הגיד לו? האוקטרין שלו" (מכילתא בשלח א).

23. במקור המקביל להלכה האחרונה – מכילתא דר' ישמעאל, פסחא, טז (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 59) ומכילתא דרשב"י, טו, יא (מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 94) – בא הפועל תינה במקום הפועל סיפר.

24. קבוצת פועלי האמירה היא אחת מקבוצות הפעלים השכיחות ביותר בשפה, כפי שמעידים כמה מחקרים שבדקו את שכיחותן של קבוצות פעלים בשפות שונות. למשל, בבדיקה של ארבעה

בחיפוש הסבר לשינויים ניתן לבדוק אם הם חלו בהשפעת פועלי אמירה בשפות שהייתה להן השפעה על לשון המשנה. כמו כן ניתן לבדוק אם גם בקבוצות סמנטיות נוספות של פעלים, השכיחות בלשון והמגוונות בתחומי המשמעות שלהן כמו קבוצת פועלי האמירה, חלו שינויים כה בולטים בקרב הפעלים הבסיסיים. כיוון להסבר מגמת השינויים אני מבקשת להציע כאן.

כאמור, בדיקת שימושיהם של שני פועלי האמירה הבסיסיים בלשון המשנה מראה, שהפועל אמר מייצג בשימושי המגוונים את תחום המשמעות המתמקד במסר, בעוד שהפועל דיבר מייצג בשימושו כפועל הפקת דיבור וכפועל שיחה את תחומי המשמעות שאינם מתמקדים במסר. אף על פי שמספר פועלי האמירה הבסיסיים בלשון המשנה הצטמצם, נשמרה ההבחנה בין ההתמקדות במסר לבין אי ההתמקדות במסר בהיערכותם של שני הפעלים הנותרים. הבחנה זו היא ככל הנראה הבחנה מרכזית בהיערכותם של הפעלים הבסיסיים בקבוצת פועלי האמירה, כפי שמעידים מחקרים שבדקו פועלי אמירה בסיסיים בשפות שונות. אצל דירון נמצא שמבין ארבעת פועלי האמירה הבסיסיים באנגלית הפעלים say ו-tell מתמקדים במסר, בעוד שהפעלים speak ו-talk מתמקדים בפעולה הלשונית עצמה ולא במסר. שטורם מצא שבפועלי האמירה הבסיסיים בעברית החדשה, בערבית המצרית ובאנגלית יש הבחנה בין ההתמקדות לאי ההתמקדות במסר; בעברית החדשה הפעלים המתמקדים במסר הם הגיד, אמר וסיפר, והפועל שאינו מתמקד הוא דיבר (ובמשלב גבוה יותר גם הפועל סח).

שני השינויים שחלו בהיערכותם של פועלי האמירה הבסיסיים בלשון המשנה, דהיינו הצמצום במספר הפעלים והשינוי במעמדו של הפועל אמר, לא שיבשו אפוא את ההבחנה המקובלת בשפות שונות בין פועלי אמירה בסיסיים המתמקדים במסר לבין אלה שאינם מתמקדים בו.

ד. סיכום

הפעלים אמר ודיבר משמשים כשני פועלי האמירה הבסיסיים בלשון המשנה. בסעיף ב תוארה היערכותם של הפעלים והוצגו כמה הבדלים ביניהם. בשימושי השונים אמר מתמקד בתוכן האמירה, ברובם הוא מתפקד כפועל אילוקוציוני, ובמסגרתו התחברית הוא נוטה לממש את המסר של האמירה, אך לא את הנמען. לעומתו דיבר מתמקד בנסיבות האמירה וביחס שבין המשתתפים בה, ברוב שימושי

מאגרים באנגלית שערכו סוורטוויק ואקדאהל נמצא כי קבוצת פועלי הדיבור באנגלית היא אחת מקבוצות הפעלים השכיחות בשפה. בבדיקה של ארגמן בקורפוס סיפורי "הינשוף" של נסים אלוני נמצא, כי פועלי האמירה מהווים כ-16% מן הפעלים הפעילים. ראה ארגמן, עמ'

אין הוא מתפקד כפועל אילוקוציוני, ובמסגרתו התחבירית הוא נוטה לממש את הנמען יותר מאשר את המסר. השוואת היערכותם של פועלי האמירה הבסיסיים בלשון המשנה להיערכות המקבילה בלשון המקרא בסעיף ג הראתה כי מעמדו של אמר כפועל אמירה נתחזק מאוד בלשון המשנה – הן מבחינת שכיחותו הן מבחינת שימושו בשימושיהם המקראיים של הפעלים הגיד וסיפר, שאינם משמשים עוד כפועלי אמירה בלשון המשנה ובחלק משימושי המקראיים של דיבר, שמעמדו כפועל אמירה נחלש בלשון המשנה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

J. L. Austin, *How to Do Things with Words*, ed. J. O. Urmson, = אוסטין
Oxford 1962; second edition: ed. J. O. Urmson and M. Sbisà,
Cambridge 1975

אוצר לשון המקרא = י' בלאו, ש"א ליונשטם ומ"צ קדרי (עורכים), אוצר לשון
המקרא, ירושלים תשי"ז-תשכ"ח
אלבק-ילון = ששה סדרי משנה מפורשים בידי ח' אלבק ומנוקדים בידי ח' ילון,
ירושלים-תל-אביב תשי"ז

ארגמן = ט' (מדינה) ארגמן, מאפייני סגנון אחדים בסיפורי "הינשוף" לנסים אלוני,
עבודת גמר באוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ב
F. Brown, S. R. Driver and C. A. Briggs, *A Hebrew and English =*
Lexicon of the Old Testament, Oxford 1906

בנודיד = א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז-תשל"א
בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים-תל-אביב
1959-1908

R. Dirven, L. Goossens, Y. Putseys and E. Vorlat, *The scene of =*
Linguistic Action and its Perspectivization by Speak, Talk, Say and
Tell, Pragmatics and Beyond, 3, Amsterdam 1982

דפי הזיעור של החומרים למילון ההיסטורי = המילון ההיסטורי ללשון העברית,
חומרים למילון – סדרה א: מן 200 לספירה עד 300 לספירה (דפי זיעור),
ירושלים תשמ"ח

D. Hymes, "Models of the Interaction of Language and =
Social Life", *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of*
Communication, ed. J. J. Gumperz and D. Hymes, New York 1972,
pp. 35-71

טרומר, הפועל אמר = פ' טרומר, הפועל אמר: עיון תחבירי וסמנטי בלשון המקרא,
עבודת גמר, אוניברסיטת תל-אביב, תשל"ה

- טרומר, פועלי התנועה = פ' טרומר, פועלי התנועה בעברית בת-ימינו – עיון סמנטי ותחבירי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ג
- M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, London 1903
- B. Levine, *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation*, Chicago 1993
- לייבל = ד' לייבל, "הגיד" ו"אמר", לשוננו לעם ו (תשט"ו) ו, עמ' 3–8
- מורשת = מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א
- J. Svartvik and O. Ekedahl, "Verbs in Public and Private Speaking", in: *The Verb in Contemporary English: Theory and Description*, ed. B. Aarts and C. F. Meyer, Cambridge 1991, pp. 273–289
- D. J. A. Clines (ed.), *The Dictionary of Classical Hebrew*, = קליינס Sheffield 1995
- R. Sturm, "Some Basic Linguistic Action Verbs of Egyptian and Israeli Hebrew", in: *Linguistic Action: Some Empirical-Conceptual Studies – Advances in Discourse Processes* 23, ed. J. Verschueren, New Jersey 1987, pp. 107–124

ללקסיקון התלמודי: על ביצים, הטלתן ובקיעתן

חלק ניכר מן הפרק הראשון של מסכת ביצה בבבלי עוסק, בעקבות המשנה הראשונה, בעניינים הקשורים לביצה. בעקבות עיסוקי בקטע גניזה מעולה הכולל פרק זה בשלמותו,¹ עלו בירור שלי שלוש מילים הקשורות לנושא זה.²

א. בת

שאלת היותם של שני ימי ראש השנה "יומא אריכא" אחד תלויה בסוף זמן קבלת העדים לקידוש חודש תשרי (בבלי ביצה ד ע"ב – ה ע"א ומשנת ראש השנה ד, ד³). משתיקנו לקבל את העדים רק עד המנחה, נמצא שאם הם לא הגיעו עד שעה זו יחול א' בתשרי למחרת. אולם, כיוון שחכמים תיקנו לגמור יום זה בקדושתו אף על פי שכבר ברור שהוא יומו האחרון של חודש אלול, משמע שלדידם "חוק חכמים

* תודתי למורי פרופ' מנחם כהנא שעבר על המאמר ולד"ר יוחנן בריאר שסייע בגיבוש החלק הלשוני של עבודת הגמר שעליה הוא מבוסס. תודה מיוחדת לד"ר יואל אליצור שהקדיש לי מזמנו בסבר פנים, ושהערותיו והצעותיו משוקעות במאמר זה.
1. אלכס טל, "קטע גניזה אנטונין 891 לפרק 'ביצה', מסכת יום-טוב, בבלי, אפיון ומסורות", עבודת גמר בהדרכתו של פרופ' מ' כהנא, ירושלים תש"ס (להלן: קטע גניזה). הקטע הוא מאוסף אנטונין שבסנקט פטרבורג.

2. להלן סימוני עדי הנוסח שבסינופסיסים (סימני כתבי היד סומנו באות מודגשת, וקטעי הגניזה הקהירית, למעט הקטע האמור, בספרות מודגשות). לתיאור מפורט של עדי הנוסח השונים ראה קטע גניזה, עמ' 3–12.

ג = אנטונין 891; ו = וטיקן 109; א = אוקספורד 366; ל = לונדון 400; מ = מינכן 95; ט = גטינגן 3; ז = וטיקן 134; ש = דפוס שונצינו; ד = דפוס ונציה; 2 = B.M. OR.5558 H/36-; 7 = 43; TS FI(2) 62; JTS ENA 2075 (שני קטעים השייכים לאותו כתב יד. הסינופסיס שבסעיף א להלן נמצא בראשון. הסינופסיס שבסעיף ב כולל את סופו של הקטע הראשון ואת תחילתו של השני); 8 = מוצרי III A,13; 10 = TS AS 80 124; 11 = JTS Rab 2351. סימני ההדברה הם כדלהלן: [] = קרחה. אם לא ניתן לזהות את הכתוב, הושאר הפנים ריק. אם יש זיהוי משוער של האותיות, הובאו אלו בתוך הסוגריים. { } = מחיקה. < > = הוספה. סימון כפול – « » – מסמן הוספה שלא בידי סופר כתב היד. אם אין אפשרות זיהוי, בִּרְת המחולל היא סימון יחיד.

3. כל ההפניות הן לבבלי ביצה אלא אם כן יצוין אחרת.

ומצוותן היה לעשותן [שניהם קודש]⁴. כיוון שכך, סוברים רב ושמואל שביצה הנולדת ביום הראשון של ראש השנה אסורה ביומו השני, מאחר ששני ימים אלו הם "כיום ארוך מדרבנן"⁵.

אולם, לאחר חורבן הבית תיקן רבן יוחנן בן זכאי לקבל את עדי החודש "כל היום כולו". מכאן מסיק רבה (ה ע"א)⁶ כי משעת תיקון תקנה זו חזרו להיות שני ימי ראש השנה ימים נפרדים, ולכן גם ביצה הנולדת ביום הראשון מותרת בשני. רב יוסף חולק עליו בזה, ולדידו הביצה אסורה גם לאחר תקנת רבן יוחנן בן זכאי משום שתקנה ראשונה לא ניתן לבטל אלא על ידי "קיבוץ חכמים" נוסף שיבטל את דברי קודמיו – וזה לא נעשה בזמנו של רבן יוחנן בן זכאי. ובלשונו: "כל דבר שבמנין צריך מנין אחר להיתירו". על טיעון זה של רב יוסף באים דברי אביי תלמידו (ה ע"ב): "אטו ביצה במנין מי הוא? [רש"י: "כלום הזכרה במנין הראשון לאוסרה?"] איתסר עידות איתסר ביצה איתסר עדות איתסר ביצה". והרי חילופי הגרסאות לחלקו הראשון של משפט זה:

ג	א' ליה אביי	ביצה בת מיניין מי הוא	ביצה בעידות תליא	{א' מילתא
ו	אמ' ליה אביי	ביצ[.] במנין מי הוא	ביצה בעידות תליא	מילתא
א	א"ל אביי	וביצה במנין מי הוא	ביצה בעדות תליא	מילתא
ל	אמ' ליה אביי	ביצה במנין מי הוא	ביצה בעדות תליא	מילתא
מ	א"ל אביי	ביצה מי הו	במנין ביצה עדות תליא	מילת'
ט	אמ' ליה אביי	ביצה במנין מי הוא	ביצה בעדות תליא	מילתא
ז	א"ל	ביצ' במנין מי הוא	(כעדות) תליא	מילת'
ש	אמ' ליה אביי	אטו ביצה במנין מי הוא	ביצה בעדות תלי'	מלתא
ד	א"ל אביי	אטו ביצה במנין מי הוא	ביצה בעדות תליא	מלת'
7	א"ל (אביי)	בצה בת מנין היא	ביצה בעדות תליא	מלתא

המונח "בת מיניין" הנמצא בג' וב-7 קשה. ההוראה הרגילה של בת היא 'עשויה', 'מסוגלת',⁷ אך ההוראה כאן שונה, שכן הביצה תלויה במניין של בית דין.⁸ בנוסף, יש הבדל בין ג לבין 7 הבא לידי ביטוי בצירופים "מי הוא" לעומת "היא".

4. רש"י, ה ע"א, ד"ה "עד המנחה" ואילך.

5. רש"י, ד ע"ב, ד"ה "אסורה בזה" ואילך.

6. גא ודפוס ספר גורסים "רבא".

7. ראה למשל בפרקנו (ד ע"א): "קליפה בת אכילה היא". לריכוזן של דוגמאות רבות ראה ע"צ מלמד, מילון ארמי-עברי לתלמוד הבבלי, ירושלים תשנ"ב, עמ' 3-92.

8. ואכן, סקירה במקורות חז"ל (באמצעות מאגרי המידע שבפרויקט השו"ת, פרויקט ליברמן והמילון ההיסטורי) העלתה שאין ולו מקור אחד המזכיר "בן/בת מיניין".

נראה שהפתרון לבעיה זו טמון בהוראה נדירה בתלמוד הבבלי של המילה בת. בסורית המילה בת/ברת משמשת גם בהוראת 'ביצה'.⁹ מתוך מספר לא קטן של מקורות שמביא פיין-סמית לערך "ברת, ברתא"¹⁰ נזכיר שניים:

א. את הפסוק בדברים (כב, ו) [...] והאם רובצת על האפרוחים או על הביצים [...] מתרגמת הפשיטתא: [...] ואמא סביבא על פרוגא או בנתא, וכך גם בהמשך הפסוק.

ב. התרגום הסורי של הפסוק בלוקס (יא, יב) "או כי ישאלנו ביצה היתן לו עקרב" הוא: "ואן ברתא נשאליוהי [...]". על כך יש הערה:¹¹ "ביעתא טוב ברתא מתקריא (!). ייתכן שלכך התכוון אביו, והמשפט המקורי היה "בת במניין מי הוא", דהיינו "האם ביצה הייתה במנין?". אי ההבנה של המילה בת וחוסר התאמתה גרמו להוספת המילה "ביצה" כגלוסה.¹² מבנה זה הצריך התאמות. ההתאמה המינימלית התבצעה ב-ג, כאשר ב"ת השימוש הושמטה כדי ליצור את הצמד "בת-מנין".¹³ דבר דומה קרה ב-7.¹⁴ שאר העדים נקטו פתרון חלק יותר, דהיינו השמטה מוחלטת של המילה בת והחלפתה בבי"ת השימוש.

ב. פחיא

סוגיית התלמוד (ו ע"ב – ז ע"א) דנה בפירוש דברי רב הונא "ביצה עם יציאתה נגמרה". לאחר דחיית כמה ניסיונות, מפרש התלמוד שהמאמר מתכוון לאפשרות גידול האפרוחים מן הביצה. ביצה שהוטלה באופן טבעי "נגמרה" וניתן לגדל ממנה

9. במנדעית ביצה היא "ביחא". ראה E. S. Drower and R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, Oxford 1963 (להלן: ד"מ, מילון), עמ' 64a. וראה הערה 22 להלן. על אף הפיתוי לשייך זאת לבת נראה הסברו של נלדקה (T. Nöldeke, *Mandäische Grammatik*, Leipzig 1875) נלדקה, דקדוק מנדעי, עמ' 110) המסביר זאת על ידי התערעורת הדו-תנועה ay. [להלן: נלדקה, דקדוק מנדעי, עמ' 110] המסביר זאת על ידי התערעורת הדו-תנועה ay.
10. R. Payne Smith, *Thesauruse Syriacus*, Oxford 1868–1901 (להלן: פיין-סמית), עמ' 621. וראה במילונה של בְּתו, J. Payne Smith, *A Compendious Syriac Dictionary*, Oxford 1903 (להלן: פיין-סמית, קיצור), עמ' 56b, וכן C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halle 1928 (להלן: ברוקלמן), עמ' 94a.
11. הציטוט של פיין-סמית הוא מ" בראלי, לקסיקון ערבי-סורי, על פי כתב יד Bibl. Bodl. Hunt. xxv.
12. אמנם בהמשך מוזכרת המילה ביצה בכל עדי הנוסח, אולם הדבר כבר נובע מההתאמות האמורות. ייתכן כי המשפט המסורבל, "ביצה בעדות תליא מילתא", הכולל שני נושאים, מעיד על התאמה נוספת והמקור לא כלל את המילה ביצה, כפי שאכן גורס ז.
13. ביצה ומונח מזכירים יחד במשנת ביצה ג, ח: "הולך אדם אצל חנוני הרגיל אצלו ואומר לו תן לי ביצים ואגוזים במנן שכן דרך בעל הבית להיות מונה בתוך ביתו". כמו כן, ייתכן שהביטוי המחדש הזה הזכיר את נושא הביטול ברוב, ולכן לא צרם.
14. את ההבדל בין היא למי הואי ניתן להסביר כך: שתי המילים ארמיות, אולם רק היא משמשת בעברית. ייתכן ש-7 נגרר אחרי האופי העברי של הביטוי בת מנן והחליף הואי בהיא.

אפרוחים, מה שאין כן ביצה שנמצאה במעי אמה. בעקבות הסבר זה מבררת הסוגיה את ההשלכה ההלכתית של אבחנה זו (ו ע"ב): "[...] אלא עם יציאתה נגמרה ומגדלת אפרוחים, במעי אמה אינה מגדלת אפרוחים. למאי נפקא מינה, למקח וממכר. כי ההוא דאמר להו ביעי דפחיא למאן, יהבו ליה ביעי דשחוטה, אתא לקמיה דרבי אמי אמר להו מקח טעות הוא [...]".

כאמור, הניגוד הוא בין ביצים שמקורן בתרנגולת שחוטה לבין אלה של החיה. אלא שהביטוי שבו משתמשת הסוגיה לתיאור זו האחרונה אינו ברור ואף נמצא במחלוקת גרסאות. רוב העדים נוקטים את המילה פחיא או דומותיה, וכך גם רש"י, המפרש (ו ע"א, ד"ה "דפחיא"): "כמו דפעיא הנולדים מן התרנגולת חיה שפועה בלדתה". הערוך (ערך "פח²") שותף לגרסה זו, אולם הסברו שונה: "פירוש חיה דכתיב ויפח באפיו רוח חיים ופחי בהרוגים".

והרי חילופי הגרסאות:

ג	[כי]	ההוא דא'	להו בעי דדפיא	למאן	ביעי דדפיא	למאן
ו	כי	הא	דההוא דאמ'	להו ביעי דפחיא	למאן	ביעי דפעיא
א	כההוא		דאמר	ביעי דפחיא	למאן	ביעי דפחיא
ל	כי	ההוא דא'	להו ביעי דפחיא	למאן	ביעי דפחיא	למאן
מ	כי	ההיא דאמ'	להו ביעי דפחיא	למאן	ביעי דפחיא	למאן
ט	כי	הא	דההיא דאמ'	להו ביעי דפחיא	למאן	ביעי דפחיא
ז	כי	ההיא דא'	ליה ביעי דפחיא	דמאן	ביעי דפחיא	למאן
ש	כי	ההו' דאמ'	להו	ביעי דפחיא	למאן	ביעי דפחיא
ד	כי	ההוא דאמר	להו	ביעי דפחיא	למאן	ביעי דפחיא
2	כי	ההוא דא'	להו	ביעי דפחיא	למאן	ביעי דפחיא
7	כי	ההוא דאמ'	להו	ביעי דפחיא	למאן	ביעי דפחיא
8	«כי»	ההוא ד[מ.ר] להו	ביעי דפחיא	למאן	ביעי דפחיא	למאן
10	כי	ההוא דאמ'	להו	ביעי דפחיא	למאן	ביעי דפחיא

ו, 2, גורסים פעיא, וכך גם רבנו חננאל.¹⁵ הרא"ה¹⁶ מביא את שתי הגרסאות: "[...] ביעי דפעיא למאן וכו' נ"א ביעי דפחיא למאן וכו'". גם ספר המכתם¹⁷ מביא את שתי הגרסאות ומפרשן: "פעיא [...] פועה ומקרקרת [...] למעוטי ביצים שנמצאו במעיה אחרי שנשחטה [...] ואית דגרסי פחיא, לשון חימום כלומר שראויין להתחמם תחת התרנגולת ולהטיל אפרוחים והוא מלשון פח הכבשן" (ההדגשות שלי). ג הוא היחיד שגורס דדפיא, ונראה שגרסה זו שייכת לקבוצת הפעיא, אלא שחלה פה

15. ועמו המאירי בחידושי המפרש כרש"י.

16. ר' אהרון הלוי, פרובנס, סוף המאה הי"ג. ראה חידושי הרא"ה, מהדורת ח"ג צמבליסט, תל-אביב תשמ"ח, עמ' קמה.

17. לר' דוד בר' לוי מנרבונא, סוף המאה הי"ג. ראה ספר המכתם, מהדורת א' סופר, ניו יורק 1959, עמ' 187.

התערערו העי"ן הגרונית. הוספת הדל"ת נעשתה לאחר מכן, אחרי שהמילה פיא כבר לא הובנה, ודל"ת השימוש נחשבה בטעות כחלק מן המילה המקורית. ריבוי הפירושים לשתי הגרסאות מעיד על עמימותו של הפועל בהקשר זה, ונראה שהפתרון לכך טמון בהוראה לא ידועה של השורש פע"ע (ולא פע"א!) בארמית בבלי. בסורית אחת מהוראות פועל זה היא 'הבקעת ביצים על ידי דגירה',¹⁸ וכנראה לזאת הכוונה גם כאן. הניגוד הוא בין ביצים של שחוטה ובין אלה של פעיא, דהיינו של מבקעת – כדרך הטבע. האחרונות מסוגלות להבקיע אפרוחים ואילו הראשונות לא.

ג. רמתא

על דברי התלמוד (ז ע"א), "[...] כל שתשמישו ביום יולד ביום זו תרנגולת", מובעות דעות סותרות לגבי הדין במקרה הבא: "כדק בקנה של תרנגולין מערב יום טוב ולא מצא בה ביצה ולמחר השכים ומצא בה ביצה". לרב מרי בריה דרב כהנא הביצה מותרת ולרב יוסי בן שאול אסורה. הגמרא מעמידה את דברי ר' יוסי בן שאול ב"דספנא מארעא" ("כשאין לה תרנגול ומתעפרת בעפר ויולדת")¹⁹ ולכן היא יולדת

18. פיין-סמית, ערך "נפע", עמ' 2417, המביא את הפשיטתא לישעיהו נט, ה "ביצי צפעוני בקעו", "בנתא (!) דחרמנא אפעו". וראה פיין-סמית, קיצור, עמ' 453, ערך "פעע^b", ובצרכים "נפע" ו"נפעא", עמ' 345. וראה גם ברוקלמן, עמ' 585. הוראות שונות אך קרובות לשורש זה יש בשירת דבורה לפסוק "מחצה ראשו", בתרגום יונתן: "פעת מוחיה" (כך בנוסחאות הטובות. במהדורת שפרבר 9 מתוך 11 ערי נוסח. כתב יד אירופי אחד ודפוסים מונוציה רע"ו – פצעה או פצעת וכן בתיג'אן השונים להפטרות בשלח), ובפשיטתא שם: "ופעתה לרשה" (וכבר מביא זאת הערוך, ערך "פע"). וראה גם J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, Berlin and Wien 1924, עמ' 423a, ערך "נפע". לשורש פה"א במנדעית הוראה דומה. ד"מ, מילון (עמ' 359a) מתרגם: to fall apart. ייתכן שאף שורש זה נגזר מפעע, על ידי ערעור הגרוניות. וראה נלדקה, דקדוק מנדעי (עמ' 62), המסביר זאת בחילוף ה/א. ד"מ מביאים ביטוי המצוי בכמה מקורות: "לאשאהיא ולאפאייא" (ברבים): "לאשאהין ולאפאייין", ומתרגמים: "לא להעלם ולא להישבר". נראה שהביטוי מקביל לאמרה הידועה "שיהי פיה" הלקוחה מבבלי מגילה יג ע"ב: "דמפקי לכולא שתא בש"ה פה"י", וראה הסברו של ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 161–162. אולי פירוש המאמר בבבלי הוא "מוציאים את השנה בשבר והפסד", ונמצאו דברי חז"ל בארמית בבלי מוארים מאחותה המנדעית. גם בערבית הוראת הפועל פצי היא 'שבר', 'פתח' וכדומה. בתלמוד בבלי עצמו מופיע שורש קרוב בקשר לביצים (שבת קט ע"א): "פיעפועי ביצי אסור", אך שם הכוונה היא "לטרוף ביצים מגולגלין בקערה" (רש"י, ד"ה "פיעפועי ביצי" ואילך), או "לטרוף ביצים ביין" (הערוך, ערך "פע"). על הקשר בין שורשים אלו ראה למשל א' בן יהודה, מלון הלשון העברית, ערך "פעפע", עמ' 5072 הערות 3–5 ועמ' 5088 הערה 1.

19. בערוך (ערך "ספן"): "כשאין לה תרנגול ומתעפרת בעפר ויולדת ומאותן הביצים לא יצא מהן אפרוח". וראה עוד בבלי חולין נח ע"א.

אף בלילה²⁰ והרי היא מוקצה. ביצה זו אסורה רק אם נבדק הקן מערב יום טוב, שכן "כי לא בדק אימא מאתמול הואי" (ז ע"ב). משפט זה בא בחילופי הגרסאות דלהלן:

ג	כי	לא	בדק	אימור	מאיתמל	רמתא
ו	כי	לא	בדק	אימר	מאיתמל	הואי
א	כי	לא	בדק	אימר	מאיתמל	רמתא
ל	כי	לא	בדק	אימור	מאיתמל	רמתא
מ	כי	לא	בדק	איכ' למימ'	מאיתמל	דהאי
ט	כי	לא	בדק	אימר	מאיתמל	רמתא
ז	כי	לא	בדק	אימר	מאיתמ'	הואי
ש	כי	לא	בדק	אימ'	מאתמל	הואי
ד	כי	לא	בדק	אימא	מאתמל	הואי
11	כי	לא	בדק	אימר	דיצתה	מאתמל

לפנינו אפוא פיצול משולש: גרסת ג, א, ל, ט היא רמתא, לעומת זאת, ו, ז, ש, ד, גורסים הואי כלשון הגמרא בעמוד הקודם: "[...] אימר יצתה רובה וחזרה הואי" (גרסת מ, דהאי, היא כנראה שיבוש – אולי גרפי – של הואי). קטע גניזה 11 לבדו גורס: "דיצתה מאתמל".

הפועל רמתא נגזר מן השורש הידוע רמ"א – להטיל, כאשר סביר שהאל"ף הסופית הייתה במקורה ה"א מופקת הבאה לציון כינוי חבור. שורש זה בהוראת 'הטלת ביצה' מצוי בסורית²¹ ובמנדעית,²² אולם לעת עתה לא מצינו שכמותו בארמית הבבלית. נראה שמשום כך הוחלף הפועל באחרים: ו, מ, ז, ש, ד משתמשים בשורש הו"א הנמצא בעמוד הקודם בהקשר דומה ("[...] אימר יצתה רובה וחזרה הואי"). קטע 11 מחליף לשורש העברי יצ"א. שתי החלופות מביעות אותה המשמעות, אם כי המינוח שלהן כללי ופחות מיוחד לפעולת הטלת הביצה.

הנה כי כן מתבארים שלושה ביטויים סתומים בתלמוד הבבלי. סתומות אלו העסיקו את הלומדים והמעתיקים לדורותיהם, והם ניסו לפתור על ידי חילופי נוסח – כל אחד בדרכו. ללמדנו: היכן שמצויים צרימה או חספוס בשטף דברי התלמוד, שם עלינו להפוך ולחשוף את מקורם, ונמצא מתקיים בנו "הפוך בה והפוך בה דכולה בה" (אבות ה, כב).

20. רש"י, ד"ה "בדספנא מארעא" ואילך.

21. ראה פיין-סמית, קיצור (ערך "רמא" באתפעל, סוף עמ' 542): "אתרמי בעתא". וכך גם בעברית – הטלת אבן והטלת ביצה – אם כי נראה שכלשון חכמים אין הוא נפוץ. ראה בבלי שבת מב ע"ב: "תרנגולת עשויה להטיל ביצתה באשפה ואינה עשויה להטיל ביצתה במקום מדרון"; בבלי בבא קמא צב ע"א: "אפילו תרנגולת של בית אבימלך לא הטילה ביצתה".

22. ראה ד"מ, מילון, עמ' 435, ערך "רמא", המביאים את הדוגמה הבאה: "עית מניאיהון דרמא ביתא" (=כמה מהן הטילו ביצים).

“תגרי סימטא” ו”אבן הלקח”: עיון בלקסיקוגרפיה תלמודית

הביטוי “תגרי סימטא”,¹ המופיע בתוספתא בכורים (ב, טו–טז) ובברייתא בבבלי פסחים נ ע”ב, ייחודי הוא. צירוף זה מופיע אך ורק בברייתא ההיא והוא מוזכר שם יחד עם המקצועות “מגדלי בהמה דקה” ו”קוצצי אילנות טובות”. הסכמה רחבה שורת הן בין מפרשי הסוגיה הקלאסיים והן בין חוקרי התלמוד בעת החדשה שהכוונה היא לסוג של תגרים היושבים בשוק או לידו. אך פירוש זה מוקשה, ולדעתי יש להציע פירוש חלופי המסביר הן את הצירוף הייחודי הזה והן את ההקשר שבו המונח מופיע. נראה שתגרי סימטא אינם סוחרים סתם אלא סוחרי עבדים, והמילה סימטא בהקשר שלנו מוצאה מן היוונית *σώματα* (מילולית: גופים), היינו ‘עבדים’. מקצוע זה של “סוחרי עבדים” מתיישב יפה בהקשר.

[א]

שנו בתוספתא בכורים (ב, טו–טז, מהד’ ליברמן, עמ’ 293):

המוכר ספר תורה, אינו רואה סימן ברכה לעולם.

כותבי ספרים תפלין ומזוזות, הן ותגריהן ותגרי תגריהן, וכל העסוקין לשם גבוה, אינן רואין סימן ברכה לעולם. ואם היו עסוקין לשם שמים הרי הן בכלל ברכה.

תגרי סמטה ומגדלי בהמה דקה וקוצצי אילנות טובות אינן רואין סימן ברכה לעולם.

מקבילה לחלק מברייתא זו נמצאת גם בבבלי, פסחים נ ע”ב:

תנו רבנן: תגרי סימטא, ומגדלי בהמה דקה, וקוצצי אילנות טובים, ונותנין

* מאמר זה מבוסס בחלקו על דברים שכתבתי בעבודת הדוקטור באוניברסיטת בר-אילן בהדרכת פרופ’ שמא יהודה פרידמן: “מהדורה ופירוש מקיף לפרק ‘מקום שנהגו’: בבלי פסחים פרק ד’”, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, תש”ס [להלן: עמית, מהדורה]. אני מודה לפרופ’ פרידמן ולידידי ד”ר משה בנוביץ שקראו טיוטה של מאמר זה והעירו הערות חשובות. 1. כך הכתיב ברוב כתבי היד של הבבלי, למעט כתב יד וטיקן 109 הגורס “תגרי סומטא”, וכתב יד בית המדרש לרבנים 1623 הגורס “תגרי סמטא”. בתוספתא כתב יד וינה הכתיב הוא “תגרי סמטה”, ובכתב יד ערפורט ובדרפוס ראשון “סימטא”, כברוב כתבי היד של הבבלי. נחזור להשלכות כתיב המילה להלן.

עיניהם בחלק יפה אינן רואין סימן ברכה לעולם.
מאי טעמא? תוהי בהו אינשי.²

בטרם נדון במונח "תגרי סימטא", יש להתייחס להבדלים בין הברייתא שבבבלי לבין הברייתא שבתוספתא. בבבלי יש פריט נוסף: "נותנין עיניהם בחלק יפה", שבעליל אינו שייך, שהרי שלושת הפרטים המוזכרים בתוספתא בכורים הם מקצועות, ו"נותנין עיניהם בחלק יפה" – תכונה. נראה שעורכי הבבלי הוסיפו פריט זה לרשימה שבברייתא כדי להביא את מספר הפריטים לארבעה בהתאם לרשימה שבברייתא המובאת מיד אחריה:

תנו רבנן ארבע פרוטות אין בהן סימן ברכה: שכר כותבין, ושכר מתורגמנין, ומעות יתומים, ומעות הבאות ממדינת הים.

אך רשימה זו גם היא עוסקת בעיקר במקצועות, ולכן נראה שהרשימה המקורית היא הרשימה שבתוספתא בכורים, הכוללת רק שלושה פריטים.³

[ב]

מה פירוש הביטוי "תגרי סימטא"? רש"י בסוגיה בבבלי פסחים פירש כך: "תגרי סימטא יושבין ומוכרין בשוק ועין שולטת בהן". מכאן משמע שלדעת רש"י סימטא היא מילה נרדפת לשוק. אך בבבלי כתובות פד ע"ב מפרש רש"י באופן אחר: "בסימטא – קרן זוית הסמוכה לרשות הרבים ובני אדם העושים סחורה זה עם זה בשוק ורוצים לדבר דבריהם בנחת וישוב הדעת מסתלקין לשם", ומכאן משתמע שסימטא איננה חלק מן השוק הרועש, אלא מקום שקט ליד השוק שבו אפשר לשוחח בלא הפרעה. פירוש זה מתאים בהקשר שם, שהרי האמוראים מפרשים את דברי ר' טרפון במשנה כתובות (ט, ג), הקובע שבמקרה שהמת הניח פְּרוֹת (מטלטלין), כל הקודם זוכה עד סכום הכתובה או החוב והנותר הולך ל"כושל שבהן". יש מחלוקת בין האמוראים אליבא דר' טרפון איפה מונחים הפְּרוֹת:

ולרבי טרפון דמנחי היכא?

רב ושמואל דאמרי תרויהו והא שצבורין ומונחין ברשות הרבים אבל בסימטא לא.

ורבי יוחנן וריש לקיש דאמרי תרויהו אפי' בסימטא.

לפי רב ושמואל אפשר לזכות בפְּרוֹת רק אם הם מונחים ברשות הרבים (במקום הפקר), אך אם הם מונחים במקום שאין רוב בני אדם דשים שם ("סימטא"), אי

2. הנוסח כאן הוא על פי כ"י מינכן 6. לדעתי יש לפרש את המילה "תוהי" במונח 'פחדים'; לאנשים הללו אין סימן ברכה משום שהם מפחדים אנשים. ראה עמית, מהדורה, עמ' 59–60.

3. ראה מה שכתבתי על העניין כולו שם, עמ' 55–56.

אפשר להוציא פרות אלו מרשות בעליהם ולזכות בהם. רבי יוחנן וריש לקיש חולקים, וקובעים שאפילו בסימטא כל הקודם זוכה בפרות. בבבלי בבא בתרא פד ע"ב הדברים מורכבים יותר. שם מפרש הרשב"ם את מימרתו של ר' יוחנן: "מדד והניח על גבי סימטא קנה", ומשתמע ממנה שסימטא היא מין עמוד. הרשב"ם מתלבט בפירוש המילה:

והניח ע"ג סימטא קנה: הלוקח, כאילו הניחם מוכר ברשותו של לוקח וכגון שפסק הדמים, וסימטא אית דאמר שביל של יחידים ואני שמעתי כניסה בולטת מרה"ר ויש רשות לבני אדם להעמיד שם חפצים שלהם כחצר השותפים דאינו עשוי להילוך בני רשות הרבים.

נראה שהרשב"ם משבח כאן את עניין "קנה הזוית" מפירוש רש"י בכתובות כדי ליצור פירוש שמסדר הן בכתובות והן בבבא בתרא: סימטא היא חצר קטנה הסמוכה לרשות הרבים שניתן לקיים בה שיחה בנחת וגם להניח דברים.⁴ הפירוש הראשון של רשב"ם בבבא בתרא מתאים הן לפירוש הרווח למילה סימטא והן לאטימולוגיה שהוצעה החל מימי רבנו נתן בעל הערוך:

בר"ג [=בריש גמרא] דפ' מקום שנהגו תגרי סימטא ומגדלי בהמה דקה. בר"פ [=בריש פרק] הכותב לאשתו בגמ' הניח פירות והוא שצבורין ומונחין ברשות הרבים אבל בסימטא לא. פי' שביל יחיד והוא לשון לעז ממש סימטא חוזר לאסמכתא.⁵

בעל הערוך התכוון למילה הלטינית *semita*, ומטעם זה כתב "סימיטא" ביו"ד, כתיב שאינו קיים בעדי הנוסח המוכרים לי אבל מתאים לכתיב של המילה הלטינית *semita*, שפירושו 'שביל רגלי, שביל צר'.⁶ בנימין מוספיא הציע אטימולוגיה זו במפורש: "פי' בל"ר שביל צר מאוד" וכו'. חוקרי הלקסיקוגרפיה התלמודית בעת החדשה קיבלו את האטימולוגיה הלטינית של המילה סימטא. קרויס מפרש: *Fussweg, schmale Gasse*,⁷ ומסכים שהמילה

4. ראה J. Fürst, *Glossarium Graeco-Hebraeum*, Strassburg 1890, עמ' 153. הוא מתרגם סימטא כדרך צדדית (*Fussteig, Seitenweg*) ועל סמך רש"י מסביר שמדובר גם במילה נרדפת לשוק, שהרי תגרי השוק נוהגים להעמיד את הדוכן שלהם ליד השוק בדרך צדדית. וראה פירוש רש"י בבבלי בבא מציעא ק ע"א: "בסימטא: קרן זוית הסמוכה לרחבה מוכרין בה בהמות ועבדים". בהקשר זה רש"י מזכיר בהמות ועבדים משום שהמשנה דנה על מחלוקת העולות ממכירת בהמות ועבדים.

5. ערוך השלם, חלק ו, עמ' 69.

6. ראה C. T. Lewis and C. Short, *A Latin Dictionary*, Oxford 1879, עמ' 1667: "A narrow way, a path, foot-path, lane, by-way etc. (opp. via a high-way)".

7. S. Krauss, *Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, (להלן: קרויס), עמ' 89.

נגזרת מן הלטינית *semita*.⁸ הגר"ש ליברמן אימץ את עיקרו של פירוש רש"י בנידון מבלי לנקוט עמדה חד-משמעית באשר למוצא המילה, ובפירוש הקצר לתוספתא פירש: "תגרי סמטה וכו'. כלומר, שמוכרים במקומות גלויים (בסימטאות הקרובות לר"ה), ושולטת בהם עין רעה" (עמ' 293). השפעתם של רש"י ושל התלמוד ניכרת היטב בפירושו, שהרי הוא מבסס את הכול על "עין רעה", כפי שמפורש בבבלי על פי פירוש רש"י.

למרות ההסכמה הרחבה בעניין מקור המילה סימטא ופירושו, פירוש רש"י בפסחים מעמיד כמה בעיות בפירוש הביטוי "תגרי סימטא":

א. אם סימטא היא דרך צרה הסמוכה לרשות הרבים, כיצד פירש רש"י שמדובר בתגרים היושבים בשוק? דומה שמסיבה זו הוסיף הגר"ש ליברמן לפירוש רש"י: "בסימטאות הקרובות לר"ה", פירוש המשלב בתוכו גם את המובן הרווח של המילה.⁹

ב. מדוע עין הרע שולטת בתגרי סימטא לפי פירוש זה? הרי תגרי סימטא אלו בולטים פחות מתגרי השוק! אפשר לפרש על פי ליברמן, שהתגרים היושבים סמוך לשוק בולטים לעומת אלו הנמצאים בתוך השוק, אך העניין דחוק.

ג. הפירוש אינו הולם את ההקשר, שהרי המקצועות האחרים המוזכרים ברשימה המקורית שבתוספתא הם מקצועות אלימים והרסניים. מגדלי בהמה דקה וקוצצי אילנות טובים מהווים סכנה לחברה, שהרי הם הורסים את תשתית הסביבה. אך כיצד מהווים תגרי סימטא תמימים סכנה לחברה? ומדוע אינם רואים סימן ברכה? ד. אין בסיס להסברו של רש"י ש"עין שולטת בהם", לא בקשר לתגרי סימטא ולא בקשר לשאר המקצועות המנויים בברייתא בבבלי. נראה שהמקור לרעיון זה ברש"י הוא מסקנת הבבלי בברייתות הסמוכות. על הברייתא הקודמת קבע הבבלי שאין להשתכר בקנים וקנקנים משום ש"שלטא בהו עינא בישא", ואילו בהקשר שלנו משום ש"תוהי בהו אינשי". רש"י שילב את שני הפירושים וקבע שעין הרע שולטת בבעלי מקצועות אלו משום שהם בולטים או מכעיסים את הבריות. מכל מקום, נראה פשוט יותר לפרש בקשר למגדלי בהמה דקה וקוצצי אילנות טובים שאי-ראיית סימן הברכה נובעת מן ההרס החברתי שהם מסכים ולא בעין הרע.¹⁰

8. השווה מה שכתב קרויס על סימטא, שם, עמ' 385. כך הבין גם י' לוי, אוצר לשון התלמודים והמדרשים, ברלין-וינה תרפ"ד, עמ' 509-510. המילה סימטא לבדה מופיעה גם בירושלמי בבא מציעא ב, ב (ח סוף ע"ב), ונראה שצדק סוקולוף (*A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat Gan 1990, עמ' 375) שהשימוש שם מתאים לאטימולוגיה הלטינית *semita*.

9. יש בדברי ליברמן גם כדי ליישב את הסתירה בפירוש רש"י בין פסחים וכתובות, שהרי לפי זה תגרי סימטא יושבים במקום שקט יחסית ולא באמצע השוק, כפי שעולה מפירוש רש"י בפסחים.

10. רש"י בוודאי הכניס את המוטיב של עין הרע גם בפירוש הרשימה הזאת משום שמוטיב ההפתדה ("תוהי בהו אינשי") אינו מתאים לסוחרים בשוק.

13. ראה J. Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus*, London 1969 שדן בברייחא זו במסגרת הפרק: "Despised Trades and Jewish Slaves". הוא מתרגם "סוחר שביעית" (עמ' 307), ומסביר (הערה 22): "Read *taggerē šemittah*, with Tos., ed. A. Schwarz, Vilna, 1890, instead of *taggerē semeta* (street merchants) which does not make sense in the context"

stretch, be forced into the meaning of a market stand; and what becomes of *simṭa* as *abscess*? But take the word as Semitic, and *מט*, dialectically = *שמת*, offers itself readily, and as for the process of thought by which 'recess', 'nook', goes over into 'abscess' in medical language, we have a parallel in the Latin 'abscessus.' How much Latin medical nomenclature may have influenced the same association of ideas among the Jews is a theme of speculation for students of comparative philology or of the physiology of language.¹⁴

בדבריו and what becomes of *simṭa* as abscess יסטרוב למחלה בשם סימטא המוזכרת בשתי סוגיות בבבלי.¹⁵ לדעתו המקור לכל המילים הוא השורש השמי שמ"ט: כך יש לנו הצורה סימטא, מקום ש"נשמטים" אליו (the market place to which the merchants retire) ומכאן גם כל מקום סגור ומובדל נקרא סימטא. על פי זה "תגרי סימטא" (traders in market-stands) הם תגרי השוק הנקראים על שם הדוכן שבו הם יושבים. גם שם המחלה סימטא יסודו לדעת יסטרוב בשורש שמ"ט = שמ"ט, כמו הלטינית abscessus שמתפרש כיציאה וגם כגידול בעור.

את הקושיות שהקשה יסטרוב על הדעה הרווחת באשר למקור המילה סימטא ניתן בקלות להקשות גם עליו. אם הקשר בין סימטא לבין semita אינו אלא assonance of consonants, מה ניתן לומר על הקשר בין סימטא לבין השורש שמ"ט? גם אם נניח שהשי"ן הוחלפה בסמ"ך, יצירת שם עצם מן השורש שמ"ט יוצרת פירוש אחר לגמרי, הדומה יותר להצעתו של בעל כפתור ופרח. אך איך זה קשור למקום שקט ליד השוק?¹⁶ בנוסף טען יסטרוב ששביל רגלי אינו יכול להיות דוכן של תגרים – אך באותה מידה מקום שקט שהסוחרים משוחחים בו בנחת אינו יכול להיות דוכן בשוק רועש! גם ההשוואה למרחב הסמנטי של המילה הלטינית abscessus אינה עולה יפה. abscessus פירושו בעיקר 'יציאה', ומובן הקשר לגידולים בעור – בדומה ל"פריחה" בעברית המתפרשת גם היא כגידול בעור. אך התפתחות זו אינה מתאימה לשורש שמ"ט, שפירושו הבסיסי 'נשר', ולא 'יצא לאוויר העולם'.

14. הקדמה, עמ' VI-VII.

15. בבבלי עבודה זרה כח ע"א גרסינן: "אמר רבא האי סימטא פרוונקא דאשתא היא", כלומר סימטא היא מן הסימנים הראשונים של חום. ובבבלי שבת סז ע"א גרסינן (כנראה בשם רב אחא בריה דרבא): "לסימטא לימא הכא בזייה מס מסייא כס כסייה" וכו'.

16. המקור לפירושו של יסטרוב הוא פירוש רש"י שדיבר על מקום שקט ליד השוק – אך מגיין המקור לזה בשורש שמ"ט? אולי זאת הסיבה שיסטרוב בערך "סימטא" הציע אפשרות נוספת למוצאה של המילה סימטא. שם הוא מוסיף כך: "(מוט. of Saf.)" (עמ' 981). ושמה התכוון שסמ"ט הוא בניין ספעל ארמי של השורש מו"ט המקביל לשפעל העברי שמ"ט.

נראה לי שאין לקשור כלל וכלל בין סימטא שלנו לבין המחלה סימטא. "תגרי סימטא" מופיע בתוספתא ואילו המחלה סימטא מוזכרת רק על ידי אמוראים בבליים. הדבר צריך עיון, אך קרוב יותר לשער שלמחלה סימטא גיזרון אכדי.¹⁷ מצאנו את המילה simmu באכדית שפירושו 'פריחה בעור', ובהשאלה מונח כללי למחלה בתחילתה.¹⁸ שני הפירושים הללו מתאימים להפליא לדברי רבא בבבלי עבודה זרה, שאומר: "האי סימטא פרוונקא דאשתא" ("סימטא זו היא הכרוז של החום").

[ד]

נראה שהרשימה בתוספתא בכורים, הכוללת "תגרי סמטה, מגדלי בהמה דקה"¹⁹ וקוצצי אילנות טובות", קשורה בראש ובראשונה לרשעות, לאלומות ולהרס. מגדלי בהמה דקה וקוצצי אילנות טובים הם אנשים אלימים, וטבעי הדבר שאינם רואים סימן ברכה במעשה ידיהם. ייתכן שרש"י קשר את כל הרשימה לעין הרע בעיקר בגלל "תגרי סימטא", שהרי אלו אינם גורמים נזק חברתי או סביבתי. לדעתי מוצא המילה אינו מן המילה הלטינית semita אלא מן המילה היוונית σώματα.²⁰ תגרי סמטה, כפי שגורס כתב יד וינה של התוספתא, הם סוחרי עבדים. מילה יוונית זו הייתה בשימוש מימי קדם, ובמאות הראשונה והשנייה גבר השימוש בה. מסחר בעבדים נחשב למקצוע בלתי מכובד אך רווחי.²¹ אטימולוגיה זו מתאימה

17. גם הצעה זו נוגדת את הדעה הרווחת באשר למוצא המילה הזאת. קריס וקהוט הציעו שמקור המילה הוא מן היוונית: σωμάτων צורה חלופית של המילה σωμσία (ראה קריס, עמ' 385 ובערוך השלם, עמ' 69). ברור שהצעה זו מחבסת בעיקר על תרגום השבעים למילה ספחת שמתורגמת כ-σωμσία. אך כאמור קשה לתאר שהמקור של המילה המוזכרת רק במקורות בבליים מובהקים וכשם של מחלה נפוצה בבבל האמוראית הוא יוונית.

18. ראה *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, 15, Chicago 1984, עמ' 276.

19. ליברמן מפרש שהכוונה למגדלי בהמה דקה במקומות המותרים לגידול, אך נראה יותר לפרש שהמדובר בעובדי עברה ממש.

20. ראה H. G. Liddel and R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1948, עמ' 1749. וראה J. Straus, "La terminologie de l'esclavage dans les papyrus grecs d'époque romaine trouvés en Egypte", *Actes du colloque 1973 sur l'esclavage*, Annales Littéraires de l'Université de Besançon, 182, Paris 1976, עמ' 335-349. וראה גם J. Gibbs and L. Feldman, "Josephus' Vocabulary for Slavery", *Jewish Quarterly Review* 76 (1986), עמ' 281-310.

21. ראה W. V. Harris, "Towards a Study of the Roman Slave Trade", *The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History*, Memoirs of the American Academy in Rome, 36, Rome 1980, עמ' 117-140 (להלן: הריס). על סחרי עבדים הוא כותב: "it [the slave trade] was one of the lowest of all ways of making money [...] Quite apart from the nature of their merchandise, slave-traders enjoyed a wide reputation for dishonesty" (129).

לצורת כתיב המילה בתוספתא כ"י וינה, סמטה, ואף מתאימה מאוד לכ"י וטיקן 109 של בבלי פסחים, סומטא. על פי ההצעה שלנו רשימת המקצועות בתוספתא הגיונית היא. כל המקצועות האלו רווחיים, אך יש בהם מידה של אלימות וחוסר-מוסריות. בתוספתא השתמשו במילה לועזית במקום ב"עבדים" כי השימוש במילה σώματα (מילולית: 'גופים') היה רווח במיוחד בקשר למכירת עבדים משום שבהקשר זה מתייחסים לעבדים כאל חפצים גרידא, "גופים".²² ואכן מצאנו שהשורש σωματ- מופיע לרוב במילים שיש להן קשר למכירת עבדים או סחורה בעבדים: σωματέμπορος, מסחר בעבדים; σωματέμπορος,²³ סוחר בעבדים; σωματέμποριον, מלאי עבדים למכירה (stock of slaves for sale).

[ה]

ראיה להצעתנו ניתן להביא מן האופי של הסוגה הספרותית של הרשימה שבה מופיע הצירוף תגרי סמטה. לדעתי, רשימה זו היא דוגמה מספרות חז"ל למה שנקרא vice list, רשימת עוונות.²⁴ רשימה דומה שנויה בתוספתא סוכה ב, ה (מהד' ליברמן, עמ' 262):

מפני ארבעה דברים מאורות לוקין. מפני כותבי פלסטייר, ומפני מעידי עדות שקר, ומפני מגדלי בהמה דקה, ומפני קוצצי אילנות טובות.

22. בתרגום השבעים המילה σώμα (יחיד של σώματα) מתפרשת במובן 'גוף' בהקשרים רבים, אך יש גם כמה מקומות שנראה שהיא מתפרשת במובן 'עבד'. ראה J. A. Ziesler, "ΣΩΜΑ in the Septuagint", *Novum Testamentum XXV* (1983) עמ' 135–138. זיסלר מביא דוגמאות שבהן לדעתו הפירוש הוא 'עבד' או מתקשר למושגים של עבדות. בראשית לד, כט: וזאת כל חילם ואת כל טפם ואת נשיהם" מתורגם בתרגום השבעים כך: Καὶ πάντα τὰ σώματα αὐτῶν καὶ πᾶσαν τὴν ἀποσπασμένην αὐτῶν καὶ τὰς γυναῖκας αὐτῶν לחשוב שבפסוק זה σώματα הוא תרגום של המילה "טפם" ולא "חילם", אך מכל מקום הוא מסכם כך: "Either way, while it is not impossible that free people are in mind, there is a strong possibility that the translator was thinking of slaves" (עמ' 137). בבראשית מז, יח התרגום של "גויתנו" הוא σώμα וזיסלר סבור שאפשר שהמתרגם מכניס לפיהם של בני יעקב שימוש אירוני שהרי הם מציעים את עצמם כעבדים לפרעה. הדוגמה האחרונה היא מנחמיה ט, לו. ראה גם ספר מקבים ב ח, יא וטוביה י, י. ראה גם R. Gundry, *Sōma in Biblical Theology*, הכותב על השימוש של σώμα בהקשר של עבדות כך: "[...] those many instances where sōma refers to slaves. As in Rev 18:13 and Septuagintal passages yet to be examined, this use of sōma emphasizes the thingness of slaves as property and working tools" (עמ' 10). ראה הדיון שלו ב-sōma בתרגום השבעים בעמ' 16–23.

23. ראה הריס, עמ' 126.

24. על סוגה זו ראה J. T. Fitzgerald, "Virtue/Vice Lists", *The Anchor Bible Dictionary*, 6, New York 1992 (להלן: פיצג'רלד), עמ' 857–859. וראה J. A. Harrill, "The Vice of", עמ' 857–859.

בדומה לרשימה שבתוספתא בכורים, גם הרשימה שלנו עוסקת בסוגי אנשים שאינם רואים סימן ברכה.²⁵ כותבי פלסטיר לפי רש"י²⁶ "כותבים שטרות מזויפים [...] לכתוב בשמו מה שלא צוה".²⁷ מעידי עדות שקר הם כמובן רשעים. מגדלי בהמה דקה וקוצצי אילנות טובים מחריבים ומשחיתים את הארץ, כפי שכותב רש"י:

מגדלי בהמה דקה – מחריבין את הארץ שאין יכולין לשמרם מלרעות בשדה חביריהם. ועל קוצצי אילנות טובות – ואפילו הן שלהן שמשחיתין הן ונראין כבועטין בהקב"ה ובברכתו שמשפיע טובו.

אף על פי שברשימות העוונות בספרות היוונית והרומית מופיעים גם כן ארבעה פריטים,²⁸ נראה לי ששתי הרשימות בתוספתא מקורם ברשימה ארוכה יותר שכללה הן את הפריטים המוזכרים בסוכה והן הפריטים בתוספתא בכורים. רשימה ארוכה מעין זו מצאנו כברית החדשה. באיגרת הראשונה אל טימותיאוס מתאר פאלוס בפני טימותיאוס את מטרת התורה (א, ח-י):

אבל ידענו כי התורה טובה אם ישתמש בה האדם כתורה: בדעתו זאת שהחוק לא הושם לצדיק כי אם-בעבור הפושעים והמורדים הרשעים והחטאים טמאים ונבלים רוצחי אב ואם ומרצחים: וזונים ושוכבים את-זכר וגונבי נפש [ἀνδραποδοιστᾶις] ושקרנים ונשבעים לשקר וכל מעשה הפך מן הלקח הבריא.

רשימה זו כוללת הן שקרנים (דומים לכותבי פלסטיר) והן מעידי שקר, ויחד אתם "סוחרי עבדים" (ἀνδραποδοιστᾶις ביוונית). אמנם יש המתרגמים את המילה הזאת כ"גונבי נפש" או "חוטפי נפש" כדי להקבילו לעשרת הדיברות,²⁹ אך אין זה משנה

Slave Dealers in Greco-Roman Society: the Use of a Topos in 1 Timothy 1:10", *Journal of Biblical Literature* 118 (1999) (להלן: הריל), עמ' 97-122, הערות 1-3.

25. ראה פירוש הגר"ש ליברמן בתוספתא כפשוטה על אתר (ד, עמ' 856): "הברייתא נסמכה למשנתנו ספ"ב: לעבד שבא למוזוג כוס לרבו ושפך לו הקיתון על פניו, כלומר גשמים בסכות אינם סימן יפה".

26. בבלי סוכה כט ע"א, ד"ה "כותבי פלסטר".

27. ראה הגר"ש ליברמן שעומד על מקור המילה ביוונית: ἀσέστῃ, שפירושה "בידוי" (תוספתא כפשוטה, ד, עמ' 856).

28. ראה מה שכתב פיצג'רלד על ארבעת הסוגים של העוון וארבעת הסוגים של הצדק אצל הסטוים: "A similar procedure was used in regard to both vices and emotions, with a basic fourfold division applied in each case. *Aphrosynē* (folly), *akolasia* (profligacy, licentiousness), *adikia* (injustice), and *deilia* (cowardice) were given as the four cardinal vices (*kakiai*), and each was understood as the antithesis of the corresponding virtue" (עמ' 857).

29. על פי טענה זו הרצחנים מקבילים ל"לא תרצח", והזונים ושוכבים את-זכר מקבילים ל"לא תנאף", ושקרנים ונשבעים לשקר מקבילים ל"לא תענה ברעך עד שקר". אך גם אם יש

הרבה את משמעות המונח, שהרי גם אם הכוונה "גונבי נפשות", ברור שגונבים נפשות כדי למכרן, ומדובר בסוחרי עבדים. גם פילון משתמש במונח זה במובן סוחרי עבדים, שהרי ראובן מוכיח את אחיו ואומר: "התחרינו בסוחרי-העבדים [ἀνδραποδοιστῶν] על פרס הרשעה, הבה נתעטר בזר הניצחון ונתפאר שעלינו עליהם באכזריות!" (על יוסף, יח).³⁰ הדמיון בין רשימת העוונות בספרות חז"ל לבין הרשימה בברית החדשה מחזק את טענתנו הלשונית באשר לפירוש המקורי של המונח "תגרי סמטה".

[ו]

הצעת מוצא יווני זו למילה סמטה מאפשרת מתן פירוש יפה למקור סתום נוסף בספרות התנאית. בספרא (בהר, פרשה ו, א, על פי כתב יד וטיקן 31) שנו כך:

'כי עבדי הם' שטרי קודם עליהן ראשון. "אשר הוצאתי את' באר' מצ'" על תניי כך הוצאתי אות' מאר' מצ' על תניי. "שלא ימכרו ממכרת עב'" שלא יעשה סימטה ויעמידם על אבן הלקח.

המפרשים התקשו להסביר את כוונת המשפט "שלא יעשה סימטה ויעמידם על אבן הלקח", ולכן במשך הזמן הוגה הנוסח בספרא ובדפוסים גורסים: "דבר אחר³¹ לא ימכרו ממכרת עבד שלא יעמידנו בסימטה ויעמידם על אבן המקח". אך רבנו הלל גרס ככתב יד וטיקן 31, ופירש: "שלא יעשה סומטא ויעמידם על אבן הלקח: היינו שמעמידין שם העבדים והרוצה לקנות שם עבד פונה שם וקונה ולהכי קרי ליה אבן הלקח כלומ' אבן הקנייה". לפי הסברו "לא ימכרו ממכרת עבד" פירושו שאסור למכור את העבד במקום ששם רגילים לקנות עבדים: באבן הקנייה. ברור שהסבר זה נובע אך ורק מן הסיפה: "ויעמידם על אבן הלקח". רבנו הלל הביא את הרישה בסגנון "שלא יעשה סומטא" ומסתפק בכינוי "שם".

הר"ש משאנץ גרס כמו הדפוסים ופירש: "שלא יעמידנו בסימטא כו' כאדם המוכר חפציו בסימטא ובשוק למוכרו בפרהסיא אלא ימכרנו בצנעא כדי שלא יתבייש".³²

מרכיבים של הרשימה המבוססים על עשרת הדיברות, יש מרכיבים שבוודאי ניתוספו על פי רשימות אחרות, כגון פושעים ומורדים, טמאים ונבלים.

30. מהדורת דניאל-נטף, עמ' 138. כפי שהעיר הריל (בדיון בעמ' 115–117), פילון (החוקים לפרטיהם, ד, טז–יח) מבחין בין ἀνδραποδοιστῶν (גונבי בני אדם) לבין ἀνδραποδοκάπηλοι (סוחרי עבדים). אך אפילו כך, הבחנה זו מוכיחה שהכוונה באיגרת לטימותיאוס היא לאנשים הגונבים בני אדם כדי למכרם. גם בצוואת יוסף שני המושגים אלו קשורים זה בזה: "וישמע פוטיפר אל דבריה ויצו את-הסוחר (μετάβολον) לבוא, ויאמר לו: מה הדבר אשר שומע אני עליך כי גונב אתה נפשות (κλέπτεις τὰς ψυχάς) מארץ כנען ומוכרן לעבדים?" (יג, א).

31. הגר"א העיר ש"דבר אחר" מיותר כאן, ובאמת מילים אלו חסרות בכתב יד וטיקן 31.

32. השווה רמב"ם במשנה תורה, הלכות עבדים, פרק א הלכה ה.

לדבריו סימטא פירושו מקום ציבורי; אסור למכור את העבדים בפרהסיא. פירוש זה מתאים לדברי רש"י בבבלי פסחים, שם פירש סימטא במובן 'שוק'. אך כאמור, פירוש זה אינו מתאים לאטימולוגיה הלטינית המקובלת של המילה סימטא, "שביל היחיד".

אף הרמב"ם נזקק להלכה זו בספר המצוות (במצוות לא תעשה רנח):

והמצוה השמנה וחמשים ומאתים, האזהרה שהזהרנו מלמכור עבד עברי כדרך שנמכרים העבדים, והוא, שיועמד במקום מכירת העבדים ויכריזו עליו ויוסיפו הקונים זה על זה בדמיו, אין עושין כן בשום פנים, אלא בהצנע ובדרך נאה, והוא אמרו יתעלה באזהרה על כך לא ימכרו ממכרת עבד. ולשון ספרא לא ימכרו ממכרת עבד שלא יעשה סמטא ויעמידו על אבן הלקח.³³

הרמב"ם מפרש סמטא כ'הכרזה'. ונראה שגם רש"י הבין כך את דברי הספרא, שהרי בפירושו לתורה הוא כותב: "לא ימכרו ממכרת עבד, בהכרזה, כאן יש עבד למכור, ולא יעמידו על אבן הלקח". אסור להעמיד את העבד במקום מכירת העבדים (אבן הלקח) ולמכור אותו בשיטת המכירה הפומבית, במכרז. פירוש זה מתישב יפה בהקשר, אך לא ברור כלל מה הקשר למילה סמטא. הניסיונות למצוא אטימולוגיה מתאימה לא הניבו פירות.³⁴ וייס בפירושו לספרא איננו מפרש את גרסת הדפוס "שלא יעמידו בסימטא", ובאשר לגרסה המקורית "שלא יעשה סמטא" הוא מודה: "ולא ידעתי לפרש". וייס ממשיך ומשער: "ואפשר שצ"ל לסטמא ופי' סימן כמו בב"מ האי סטמיתא קני' [הכוונה היא לבבלי בבא מציעא עד ע"א, אבל שם בדפוס: "סיטומתא" וכן הוא בכתב יד אסקוריאלי וכתב יד פרינצה. והרשב"א בפירושו לגיטין גורס: "סתומתא", מהדורת סקלר, עמ' צב] שכן היה מנהגם בעבדים שעושין בהם סימן ואמר שבע"ע לא יעשה כן" (קט ע"ב אות ר). ואף שבמציאות נהגו לסמן את העבדים בעת מכירתם, אין להגהה זו כל יסוד. הגר"ש ליברמן בהתייחסו להלכה זו אגב אורחא בתוספתא כפשוטה (ב, עמ' 854) כותב: "ומתו"כ בהר (ריש פרשה ו, ק"ט ע"ד) משמע לכאורה שסימטא הוא מכר בהכרזה וביקרות". ובהערה 99 שם: "[...] ומוצא המילה לא נתברר לי". נראה שפירוש זה של רש"י והרמב"ם בספרא נובע אך ורק מן ההיגיון וההקשר.

לפירושו דברי הספרא עולים יפה. "לא יעשה סימטא ויעמידם על אבן הלקח" פירושו שאסור להפוך את העבד העברי לחפץ, "לגוף", ולמכור אותו בפומבי בצורה

33. מהדורת קאפח, עמ' שג.

34. פרלס (J. Perles, "Beiträge zur rabbinischen Sprach und Alterthumskunde"), *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums* 37 [1893] עמ' 378–356) מגיה את נוסח הספרא כדי להסביר את מוצא המילה מ"סימטא" ל"סימטא", וטוען שהמילה נגזרת מן היוונית *τίμησις* (ראה שם, עמ' 371). אך מילה זו כיוונית פירושה 'הערכה', לא 'הכרזה'.

מבישה.³⁵ גם המונח "אבן הלקח" מושאל ישירות מן היוונית. שהרי פולוקס, סופר שפעל במצרים במאה השנייה, כתב במילון שלו "אנומסטיקון" (ג, עח):

δοῦλα σώματα πρὸς ἀργύριον ἀντικατηλλαγμένα, καὶ ἀπὸ τοῦ πρατήρος λίθου, ἀπὸ τοῦ πωλητηρίου, παρὰ τῶν λαφυροπώλων, παρὰ τῶν ἀνδραποδοκαπήλων.

כלומר: גופים משועבדים נמכרים תמורת כסף, ואף מאבן הלקח, מן השוק, מאצל מוכר השלל, מאצל מוכר העבדים.

המונח "אבן הלקח" הוא תרגום מילולי של היוונית *πρατήρος λίθου*, שהרי *πρατήρος* פירושו מכר.³⁶ זאת ועוד, בהקשר זה פולוקס מכנה את העבדים כ"גופים" בוודאי משום שמדובר במכירה. נראה שהדרשן בספרא שאב את הדוגמה שלו מן המציאות השוררת בימיו, המתועדת על ידי פולוקס.

[ז]

יש להגות אפוא את המילה "תגרי סמטה" בברייתא שבתוספתא בכורים ובבלי פסחים נ ע"ב: "תגרי סומטה", ולפרש 'סוחרי עבדים'. תגרי סמטה מוזכרים בברייתא זו יחד עם מגדלי בהמה דקה וקוצצי אילנות טובות, מקצועות שאליהם נמשכים אנשים בעלי מידות נחותות, ומסיבה זו "אינם רואים סימן ברכה". הפירוש של סמטה במובן 'גופים' מבהיר גם את הלשון של הספרא (בהר, פרשה ו, א) ועל פיה ניתן לפרש את המשפט "לא יעשה סמטה ויעמידם על אבן הלקח" במובן: אסור למכור עבדים עברים כפי שמוכרים גופים ולהעמידם על אבן הלקח.

פירוש זה יש בו גם כדי לסייע בהרכבת תמונה ברורה יותר של היחס לסוחרי עבדים בתקופת התנאים. ממקורות חיצוניים נראה שמקצוע זה נתפס כנחות במיוחד; כך עולה, למשל, מהצבת סוחר העבדים ברשימת העוונות באיגרת לטימותיאוס לצד רוצחי אב ואם. מדברינו עולה שהתנאים היו נוטים אף הם להסכים עם הערכה זו.

35. ושם הגרסה המקורית הייתה "ולא יעשם סמטה", כלומר "לא יעשם גופים/חפצים", במקביל ל"יעמידם" בסיפא.

36. פירסט עמד על הקשר בין הדברים במילונו (הערה 4 לעיל), עמ' 153. וראה גם W. Smith, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*², London 1848, עמ' 1034.

שלוש קללות נמרצות מתוך הכתובת הארמית מבופאן

בשנת 1985 נתגלתה כתובת ארמית במהלך חפירות ארכאולוגיות שנערכו ב-Tapeh Qalāychi בסביבות Bukān, באזוריג'אן האיראנית, מדרום-מזרח לימת אורמיה. ב-1990 נרכש בשוק העתיקות קטע אחר מאותה כתובת. ב-1996 נתפרסמה הכתובת לראשונה על ידי ר"ב כנזק (R. B. Kanzaq) במאמר בלשון הפרסית. מאז יצאו לאור מהדורות חדשות של למיר וסוקולוף, ניתוח היסטורי של אפעל, והערות של חוקרים אחרים.¹

הכתובת מכילה שלוש-עשרה שורות של קללות הדומות לאלה הבאות בסוף הכתובות הארמיות מתל פחריה ומספירה. על כן הניחו החוקרים ששורות אלו הן רק החלק התחתון של הכתובת המקורית. החוקרים אף מסכימים שהכתובת נכתבה בסוף המאה השמינית לפסה"נ בממלכת מְנִי, ממלכה הנזכרת בירמיהו נא, כז (לצדה של ממלכת אררט) ובכתובות אשוריות.

מובא כאן נוסח הכתובת ותרגומה על פי מהדורת סוקולוף; שלוש הקללות שברצוני לדון בהן מסומנות בקו:

זי.הנס.אית.נצב[א].זנה[א.או.]

בלחמה.או.בשלם.[כ].ל.מה.מותנא.[כ]

זי.הוה.בכל.ארקא.ישמוה.אלהן.ב[מ]

ת.מלכא.הוא.ולץ.הא.לאלהן.ולץ.

1. ראה טיחידור, עמ' 732-734; למיר, עמ' 15-30; A. Lemaire, "L'inscription araméenne de Bukān et son intérêt historique", *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions & belles-lettres* (1998), pp. 293-300; J. Tropper, "Orthographische und linguistische Anmerkungen zur aramäischen Inschrift von Bukān", *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 4 (1998), pp. 97-98; M. Sokoloff, "The Old Aramaic Inscription from Bukān: A Revised Interpretation", *Israel Exploration Journal* 49 (1999), pp. 105-115; I. Eph'al, "The Bukān Aramaic Inscription: Historical Considerations", *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 3 (1999), pp. 57-58. אני אסיר תודה על ההדרכה הביבליוגרפית שקיבלתי מפרופ' רנול גאר, מפרופ' ג'ו אן הקט, מד"ר ג'רום לונד ומפרופ' מיכאל סוקולוף, שגם השאיל לי תדפיסים אחרים.

הא.לחלדי.זי.בזעתר.שבע.שורה.
 יהינקן.עגל.חד.ואל.ישבע.ושב.
 ע.נשן.יאפו.בתנר.חד[.].ואל.ימלא
 והי.ויאבד.מן².מתה.תנן.אשה.וקל.
 רחין.וארקא.תהוי.ממלח[ה].ויתמר
 רה.פרע.ראש.ומלכא.הא.זי.[.].ב.
 על.נצבא.זנה.כרסאה.יהפכה.הד[ד].
 וחלדי.ושבע.שנן.אל.יתן.הדר.קלה[.].
 במתה.וימחאהי.כל.לרץ.נצ[ב].א.זנה.

תרגום:

אשר יפגע במצבה הזאת [או]
 במלחמה או בשלום כל מגפה שהיא
 אשר הייתה בכל העולם ישימוה האלים
 בארץ המלך ההוא. וארור הוא לאלים וארור
 הוא לחלדי אשר בזעתר. שבע פרות
 תניקנה עגל אחד ואל ישבע. ושבע
 נשים יאפו בתנור אחד ואל ימלאוהו.
 ויאבד מן ארצו עשן אש וקול
 רחים. ותהי אדמתו ממולחת. ותמרר אותו/אותה
 מגידול לענה. והמלך אשר [יכתב (?)]
 על המצבה הזאת, את כסאו יהפכו הדר
 וחלדי. ושבע שנים אל יתן הדר קולו
 בארצו. ותכהו כל קללת המצבה הזאת.³

ולץ הא לחלדי זי בזעתר

רוב הבעיות בקללה זו כבר נפתרו. סוקולוף היטיב להסביר שלץ היא הצורה העתיקה של לִיט, דהיינו "ארור", בדיוק כפי שרוץ בארמית העתיקה מקבילה לרוט בארמית שלאחר התקופה האשורית. כנזק זיהה את חלדי עם Haldi, האל של Urařu (אררט, או הוררט, כפי שמופיע בקומראן) הידוע מכתובות אשוריות

2. במאמרו של סוקולוף נדפס בטעות "הן".

3. אני מודה לפרופ' סוקולוף על שהואיל לסייע לי לעשות את התרגום הזה נאמן לתרגום האנגלי שלו.

ואורטיות. שם האל הזה מופיע בפעם אחרת בארמית עתיקה בכתיב אחר, בשם הפרטי מריחל, דהיינו "אדוני חלדי".⁴ רק המילה זעתר⁵ היא בעייתית כאן. כל החוקרים מסכימים שזעתר הוא שם מקום ושהוא מפתח חשוב לניתוח היסטורי של הכתובת, אבל הם חלוקים בדעתם באשר לזיהוי המקום. כנזק וזיהה את זעתר עם Zirta/Izirtu, עיר הבירה של ממלכת מְנִי, ולמיר קיבל את דעתו, ואילו קויפמן (על פי סוקולוף) ואפעל פקפקו בזיהוי זה בגלל קשיים פונטיים. אפעל מזכיר את הקושי של סדר העיצורים בסוף המילה:

Lemaire suggests identifying [Zʿtr] with the Mannaean royal city Izirtu. One questions, however, whether the metathesis tr/rt is justifiable.

סוקולוף מזכיר שני קשיים פונטיים:

As Kaufman points out to me, this identification is difficult, both in light of the metathesis *rt* > *tr* and the presence of the Semitic laryngeal *ʿayin* in a non-Semitic geographical name.

לפי עניות דעתי, הופעת עי"ן בשם מקום לא־שמי אינה קשה כשלעצמה. העי"ן הארמית מופיעה בתעתיקים של שפות שאין בהן העיצור [ʿ]. למשל, במכתב ארמי מן ארשם, פחת מצרים, נזכרים "גברן חילכין" (אנשים קיליקיים) בשם "תענד/רי" ו"פיתרענו".⁶ לשם פיתרענו יש אטימולוגיה טובה בשפה הלוגית: *piya* הוא הפועל נתן ו-Tarḥunz הוא שמו של אל הסערה, Tarḥunt ביחסת הנומינטיב.⁷ צורת ה-adjectivum genetivale של Tarḥunt בשפה הלוגית היא Tarḥuntašša,⁸ והיא מופיעה בשמות האוגריתיים trḡnds ו-trḡds.⁹ תעתיק אוגריתי זה מראה שהגיית

4. T. Kwasman, "Two Aramaic Legal Documents", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 63 (2000) עמ' 281–282.

5. כך קוראים כאן כנזק ולמיר. טיחידור (עמ' 732, 734) קורא "מטתר" בנסותו לקרב את שם המקום ל-Muṣaṣir, שם מרכז פולחנו של Ḫaldi. ברם קריאתו של טיחידור לא התקבלה על ידי הפלאוגרפים. פרופ' יוסף נוה הודיע לי בשיחה טלפונית שהוא מסכים עם קריאתם של כנזק ולמיר. פרופ' עדה ידני, שהראיתי לה את הצילומים שפרסמו למיר וטיחידור, סבורה שקריאת העי"ן (והרי"ש) בטוחה.

6. ראה דרייור, עמ' 26 (2:5–4), 52–53; גרלוט, עמ' 308–309, 487–486, 495; B. Porten and A. Yardeni, *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt*, 1, Jerusalem 1986, עמ' 110–111 (A6.7:2–4).

7. ראה דרייור; גרלוט; וחקן על פי שטרקה, עמ' 136, 270, 354; B. H. L. van Gessel, *Onomasticon of the Hittite Pantheon*, Leiden 1998, עמ' 446.

8. ראה שטרקה, עמ' 137.

9. ראה שטרקה, עמ' 144–145; גרנדאל, עמ' 297; H. C. Melchert, "Hittite Phonology", *Phonologies of Asia and Africa*, ed. A. S. Kaye, 2, Winona Lake, Indiana 1997, עמ' 561.

השם Tarhunt הייתה מעין [Targund] ושהעיי"ן שבשם האנאטולי פיתרענו מייצגת את ההגה [ḡ].¹⁰

השם תדעל בבראשית יד, א אף הוא אנאטולי כידוע, והוא זהה לשם Tudḥaliya, שם שנשאו מלכי חת אחדים. הוא מופיע באוגריתית בצורת tdḡl (וגם ttḡl).¹¹ על כן ברור, שגם בו העיי"ן מייצגת את ההגה [ḡ], כפי שהבחין אסתור.¹² גם המצרית עשויה לגלות שעיי"ן מייצגת [ḡ]. במצרית [ḡ] מיוצגת על ידי g בשמות שמיים ולא שמיים.¹³ לכן החוקרים מסכימים שהצורה המצרית sngr מלמדת, שהעיי"ן בצורה העברית שנער מייצגת [ḡ].¹⁴

מדוע תעתקו את ה-[ḡ] שבשמות אלה בעיי"ן דווקא ולא בגימ"ל? היום יש בידנו לתת תשובה משביעה רצון לשאלה זו. בשנים האחרונות הוכח שההגה /ḡ/ שרד הן בעברית והן בארמית עד למאה השלישית לפסה"נ, ושהעיי"ן בשפות אלו ייצגה לא רק /א/ אלא גם /ḡ/.¹⁵ אין פלא אפוא שהעיי"ן משמשת לייצוג ההגה [ḡ] גם בתעתיק של שפות אחרות. אם כן, אפשר היה לטעון שבכתובת שלנו העיי"ן שבשם המקום זעתר מייצגת את ההגה הווילוני [ḡ], בדיוק כשם שהחיי"ת שבשם האל האוררטי חלדי מייצגת את ההגה הווילוני [ḡ]. אבל עדיין קשה לזהות את זעתר עם Zirta/Izirtu, שהרי היינו מצפים ל-h בתעתיק האשורי אם ההגה המנאי היא [ḡ]. יש להעיר עוד שההגה [ʕ] מתועד היטב בשפות לא-שמיות, למשל בשפות קווקזיות כגון צ'צ'ן, אוור, גודוברי, תינדי, צ'מלל, בגולל, אכווך, דידוני, הינוך, בותה, דרגווה, כובצ'י, לוגי, תבסרן, אגול, רותול, ארצ'י, כריץ, בודוך

10. ראה שטרקה, עמ' 144-145. גם בחורית, ḡ בכתב ההברתי מייצגת [ḡ] אחרי r. כך, למשל, הגיית המילה הנכתבת nirhippa בכתב ההברתי הייתה מעין [nirḡippa], כפי שיצא מהכתיב האלף-ביתי (האוגרית) nrḡp. ראה F. W. Bush, *A Grammar of the Hurrian Language*, Brandeis University Dissertation, Waltham, Massachusetts 1964, עמ' 78-80.

11. ראה גרנדאל, עמ' 296; שטרקה, עמ' 145, הערה 455.

12. ראה M. C. Astour, "Tidal", *The Anchor Bible Dictionary*, 6, New York 1992, עמ' 551.

13. ראה שטרקה, עמ' 145; J. E. Hoch, *Semitic Words in Egyptian Texts of the New Kingdom and Third Intermediate Period*, Princeton 1994, עמ' 412.

14. ראה פ' ארצ'י, הערך "שנער", אנציקלופדיה מקראית, ח, עמ' 227; J. R. Davila, "Shinar", *The Anchor Bible Dictionary*, 5, New York 1992, עמ' 1220.

15. בטקסט הארמי בכתב דימוטי, שמי מיוצג על ידי שמי מציר ואילו ḡ שמי מתועתק על ידי ḡ או ḡ מציר. על כן יש הבדל בין מילת היחס על ובין הציווי על שפירושו 'היכנס'. כמו כן יש הבדל בין עלם שפירושו 'נער' ובין עלם שפירושו 'לעולם'. ראה ערכים אלה אצל R. C. Steiner and A. Mosak Moshavi, "A Selective Glossary of Northwest Semitic Texts in Egyptian Script", *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*, ed. J. Hoftijzer and K. Jongeling, Leiden 1995, עמ' 1262-1263. בתרגום השבעים לתורה, שמי מיוצג ביוונית על ידי אפס או על ידי השתנות התנועה (vowel mutation), ואילו ḡ שמי מתועתק על ידי γ; ראה J. Blau, *On Polyphony in Biblical Hebrew*, Jerusalem 1982.

וחינלוג.¹⁶ רוב השפות האלה מדוברות היום בדרום דגסתאן; אור, לוגי, כריץ, בודוך, וחינלוג מדוברות באזוריג'אן הרוסית.¹⁷ לפי שחזור אחד, ה-[j] שבשפות אלו שייך לתקופה קדומה.¹⁸ לכן אין להוציא מכלל האפשרות שהגה זה היה קיים בשפה לא-שמית באזוריג'אן בתקופת הכתובת שלנו. אכן, יש הסוברים שגם החורית והאוררטית שייכות למשפחה הכוללת גם את השפות שהזכרנו.¹⁹ ולכן, אם השם זעתר הוא אוררטי, כמו השם חלדי ואולי גם חלק משמות מלכי מני,²⁰ אין סיבה לתמוה על הופעת העי"ן.

ההבדל בסדר העיצורים הסופיים איננו מעורר תמיהה אם השם זעתר הוא אוררטי, שהרי השם Uraṭu עצמו מופיע לראשונה בכתובותיו של שלמנאסר הראשון (במאה השלוש-עשרה) בצורה Uruaṭi או Uraṭi.²¹ ואולי ההבדל בין התעתיקים משקף חילוף בין rt ובין tr בתוך האוררטית עצמה.

לבסוף, יש לשקול אם יש בכלל מקום לדון בקשיים פונטיים במקרה הזה. כל הדיון בענייננו מבוסס על ההנחה שמדובר כאן בתעתיק רגיל, אבל גם הנחה זו איננה מבוססת, שהרי יש גורם נוסף שהחוקרים לא הזכירו אותו כלל. המילה זעתר הרי ידועה מן הערבית,²² וידוע גם שם המקום תל זעתר בלבנון! מפליא שהחוקרים לא

16. N. S. Trubetskoy, "Studien auf dem Gebiete der vergleichenden Lautlehre" ראה der nordkaukasischen Sprachen: I. Die 'kurzen' und 'gemenierten' Konsonanten der awaroandischen Sprachen", *Caucasica* 3 (1926), pp. 29–30 (Chamalal, Bagvalal, Ghodoberi, Avar); id., "Die Konsonantensysteme der ostkaukasischen Sprachen", *Caucasica* 8 (1931), pp. 17, 19–21, 25–31, 35–37, 39, 42 (Rutul, Lezgi, Tabassaram, Aghul, Kubachi, Dargwa, Avar, Archi); A. E. Kibrik and S. V. Kodzasov, *Sopostavitel'noe izuchenie dagestanskikh iazykov: imia. fonetika*, Moskva 1990, pp. 320, 322, 323–324, 326, 328–330, 334–335, 338–339, 341, 345–346 (Avar, Akhvakh, Chamalal, Tindi, Didoi, Hinukh, Bezhta, Dargwa, Archi, Aghul, Lezgi, Krytz, Buduch, Khinalugh); J. Nichols, "Chechen Phonology", *Phonologies of Asia and Africa*, ed. A. S. Kaye, 2, Winona Lake, Indiana 1997, pp. 943–944.

17. ראה "North Caucasian Languages", *International Encyclopedia of Linguistics*, 3, New York 1992, עמ' 120–119.

18. כך לפי דיאקונוף וסטארוסטין, עמ' 7, אבל לא לפי גיגינישווילי, עמ' 67, 117–116. פרופ' בנרד קומרי כתב לי שלדעתו עדיין אין בידנו להכריע בין שני השחזורים.

19. ראה דיאקונוף וסטארוסטין; זימאנסקי, עמ' 292.

20. ראה אצל J. N. Postgate, "Mannäer", *Reallexikon der Assyriologie*, 7, Berlin 1987–1990, עמ' 340.

21. ראה למיר, עמ' 21, הערה 26; א"י גלב, הערך "אררט", אנציקלופדיה מקראית, א, עמ' 743; זימאנסקי, עמ' 291.

22. יש שלוש צורות בערבית: צעתר (קלאסית), זעתר (עממית), וסעתר. השווה בעברית: עלץ/עלז/עלס וצעק/זעק, שגם שם החילוף בסביבת עי"ן. השווה גם צתר בארמית הגלילית, צתרא בסורית, צאתרא במנדעית, צתרי בארמית הבבלית ו-satureia בלטינית. לפי לעף, הצורה

ראו לנכון להזכיר את העובדה הזאת, שהרי היא עשויה לשנות את כל התמונה, בפתחה פתח לטענה שיש אטימולוגיה עממית בגו.²³ במילים אחרות, אפשר לטעון שדוברי הארמית זיהו את שם המקום המנאי (שם שאנו מכירים רק מתעתיקים אשוריים בלתי מדויקים) עם שם הצמח השמי זעתר במקום שיתאמצו לחקות את השם המנאי חיקוי פונטי נאמן ככל האפשר. זאת בהנחה ששם הצמח זעתר הוא אכן שמי במקורו ולא מנאי או אוררטי.

וארקה תהוי ממלח[ה]

לפי למיר, המילה ממלח[ה] היא בינוני סביל של בניין פֻעַל ופירוש הקללה היא "ותהי ארצו ממולחת". סוקולוף מעיר שאין זה הניתוח האפשרי היחיד, שהרי ממלח[ה] עשויה להיות שם עצם:

As pointed out by Lemaire on the basis of the Sefire inscription (KAI 222a:36), the text seems to refer to the fact that the soil of the ruler's land will be sown with salt. If the partially restored word [ה]ממלח is a verbal form, it can only be a *pa^{al}* passive participle. Note, however, that in the later Aramaic dialects, this root is only employed in the meaning 'to salt' in the *pe^{al}* conjugation. An alternative possibility is that what we have here is a nominal form meaning 'saltiness', as in Biblical Hebrew מִלְחָה 'a salt-containing [i.e. unproductive] land' (Jer. 17:6).

לפי דעתי, ממלח[ה] היא אכן שם עצם, אבל לא שם עצם מופשט במשמעות 'מלחות',²⁴ אלא שם עצם מוחשי במשמעות 'מכרה מלח'. הקללה דומה אפוא

המקורית בארמית היא *צעתרי, אבל העי"ן נעלמה בכל הגיבנים המאוחרים חוץ מצורות מעטות המושפעות מן הערבית; ראה, I. Löw, *Der biblische ʿēzōb*, Wien 1909, p. 22; id., *Die Flora der Juden*, 2, Wien 1924, עמ' 103. גם טל מניח שהצורה צעתר בארמית השומרונית שאולה מן הערבית; ראה, A. Tal, *A Dictionary of Samaritan Aramaic*, Leiden 2000, עמ' 740.

23. דוגמה לאטימולוגיה עממית באימרוץ שם מקום זר אפשר להביא מחיל המשלוח האמריקאי שעזר לעצור את המתקפה הגרמנית ב-Château Thierry (טירת המלך תאודוריק) שבצרפת בשנת 1918. החיילים האמריקאים קראו למקום הקרב Shadow Theory (התאוריה של הצל)! ראה R. Anttila, *An Introduction to Historical and Comparative Linguistics*, New York 1972, עמ' 93.

24. גם מִלְחָה איננה בהכרח שם עצם מופשט במשמעות 'מלחות'. לפי המילון של קלר ובאומגרטנר (*Hebräisches und aramäisches Lexikon zum alten Testament*, Leiden 1995) מִלְחָה היא תואר, דהיינו כינוי של פועל מצב, דוגמת יָבֵשָׁה וְחָרְבָה. אם כן, יש להשוות אֶרֶץ מִלְחָה לְאֶרֶץ גְּזֵרָה, אֶרֶץ עֵיפָה, אֶרֶץ שְׁמֵנָה.

לקללה שבצפניה ב, ט: "כי מואב כסדם תהיה ובני עמון כעמרה ממשק חרול ומכרה מלח".²⁵ ראה לדבר ניתן להביא מכתובת תלת-לשונית על מזבח נחושת שנתגלתה בסרדיניה ב-1861. אותו מזבח עמד "בממלה" לפי הנוסח הפוני, $\acute{\epsilon}\tau\iota\ \tau\acute{\omega}\nu\ \acute{\alpha}\lambda\acute{\omega}\nu$ לפי הנוסח היווני, ו-salari(us) לפי הנוסח הלטיני.²⁶ החוקרים שיערו שהצורה ממלה התפתחה מממלה לאחר היחלשות החי"ת,²⁷ והנה עתה נמצאה הצורה המשוחזרת בכתובת שלנו.

ושבע שני אל יתן הדד קלה במתה

החוקרים טרם מצאו את המקבילה הקרובה ביותר לקללה זו. בעלילת אקהת (KTU 1.19 = RS 3.322 + i 42-46) אומר דנאל: "שבע שנת יצרך בעל [...]. כל טל כל רבב [...]. כל טבן קל בעל".²⁸ כלומר: שבע שנים לא יהיה טל ומטר ולא יישמע רעם, קולו הערב של בעל.

לבסוף אעיר על כתובת אוררטית הכוללת קללה המזכירה את כתובת בוכאן. בכתובת אחת של Menua מלך ארטטטו קוראים [...]. aluše ini DUB-te tule [...] turinini^d Ḫaldiše^d IM-še^d UTU-še^d DINGIR^{MEŠ}-še^d mani [...] הכתובת הזאת [...] ישמיהו חלדי, תשיבה, שייני, האלים [...].²⁹ aluše ini DUB-te tule מקביל כמעט מילה במילה לצירוף "זי.יהנס.אית.נצבא.זנה" שבכתובת בוכאן. אשר לרשימת האלים, האידיוגרמה IM^d, הרומזת לאל הסערה והנקראת Teišeba בטקסטים מאורטט, נקראת לפי המקובל Adad בטקסטים ממארי ו-Haddu (או Ba'lu) בטקסטים מאימר.³⁰ אם כן, Ḫaldiše^d IM-še^d בכתובת האוררטית מקביל להד[ד]. וחלדי בכתובת בוכאן.

25. J. C. Greenfield, "A Hapax Legomenon: ממשק חרול", *Studies in Judaica, Karaitica and Islamica Presented to Leon Nemoy on his Eightieth Birthday*, ed. S. R. Brunswick, Ramat-Gan 1982, עמ' 79-82. גרינפלד מתקן את הצורה ממשק לממשק, אבל אין צורך בחיקוק זה אם המילה שאולה מן העברית הצפונית או מן הפיניקית; ראה R. C. Steiner, *The Case for Fricative-Laterals in Proto-Semitic*, New Haven 1977, p. 43; id., "Semitic Names for Utensils in the Demotic Word-List from Tebtunis", *Journal of Near Eastern Studies* 59 (2000) עמ' 191.
26. ראה דונר ורליג, א, עמ' 14-15 (66 א:1, ב:1, ג:2); J. Hoftijzer and K. Jongeling, *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*, Leiden 1995 עמ' 646.
27. ראה דונר ורליג, ב, עמ' 81.
28. ראה W. G. E. Watson and N. Wyatt, *Handbook of Ugaritic Studies*, Leiden 1999 עמ' 572.
29. ראה G. A. Melikišvili, *Die Urartäische Sprache*, Rome 1971 עמ' 77.
30. ראה ח"י גרינפלד, "האל הארמי הדד", *ארץ ישראל כד (תשנ"ד)*, עמ' 54, 56.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- B. K. Gigineishvili, *Sravnitel'naia fonetika dagestanskikh iazykov*, Tbilisi 1977 = גיגינישווילי
- F. Gröndahl, *Die Personennamen der Texte aus Ugarit*, Rome 1967 = גרנדאל
- P. Grelot, *Documents araméens d'Égypte*, Paris 1972 = גרלוט
- H. Donner and W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, 1–3, Wiesbaden 1973 = דונר ורליג
- G. R. Driver, *Aramaic Documents of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1957 = דרייור
- I. M. Diakonoff and S. A. Starostin, *Hurro-Urartian as an Eastern Caucasian Language*, Munich 1986 = דיאקונוף וסטארוסטין
- P. E. Zimansky, "Urartu", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, 5, New York 1997, pp. 291–293 = זימאנסקי
- J. Teixidor, "Antiquités sémitiques", *Annuaire du Collège de France* 98 (1997–1998), pp. 732–734 = טיחידור
- A. Lemaire, "Une inscription araméenne du viiie s. av. J.-C. trouvée à Bukân (Azerbaïdjan iranien)", *Studia Iranica* 27 (1998), pp. 15–30 = למיר
- F. Starke, *Untersuchung zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens*, Wiesbaden 1990 = שטרקה

חילופי הבניינים אֶתְפַּעֵל/אֶתְפַּעַל בסורית

א. מבוא

בשפות השמיות יש שפועל אחד מזדמן בשני בניינים שונים זה מזה בהוראה אחת לכאורה. חילופים אלו מלמדים על מעבר של הפועל מבניין אחד לבניין אחר; פירוש הדבר שהשימוש באחד הבניינים הוא שימוש מורש ואילו השימוש בבניין האחר משקף שימוש חדש יותר. חוקרי העברית עמדו, לדוגמה, על חילופים בין בניין קל ובין בניין פיעל המלמדים על מעבר פעלים מקל לפיעל בעברית המקרא המאוחרת, בעברית של מגילות מדבר יהודה, בלשון חז"ל ובעברית השומרונים.¹ מעבר דומה מבניין קל לבניין הפעיל ידוע בלשון חז"ל.² לא מכבר תיאר קוונברג תופעה מקבילה באחדים מניבי האכדית, אשר יש בהם פעלים העוברים מבניין parāsum (המקביל לקל) לבניין putrusum (המקביל לפיעל).³

תופעת הבניינים המתחלפים ידועה היטב גם מניבי הארמית. בן-חיים הסב את תשומת הלב למעבר מבניין פֻעַל לבניין פֻעַל בארמית השומרונים ואף בלשונו של תרגום אונקלוס.⁴ חילופי בניינים אחרים מוכרים לא פחות: פֻעַל מחליף את אֶפְעַל (למשל, בארמית המקרא חוי/החוי),⁵ וגם אֶתְפַּעַל מחליף את אֶתְפַּעֵל (בארמית המקרא התקטל/התקטל). חילופים אלו בולטים במיוחד בניב הארמי המתועד

1. ראה, למשל, בן-חיים, תשי"ח; בן-חיים, תשל"ז, עמ' 164–165. בן-חיים מדבר על "המעבר ההמוני מן הקל אל הפיעל – אף זה משותף לענ"ש וללשון חכמים" (תשי"ח, עמ' 255). וראה גם צורבל, תשמ"ד, עמ' 135–151.
2. מורשת, תשל"ו.
3. קוונברג, 1997, בייחוד עמ' 183–197.
4. בן-חיים, תשכ"ז, עמ' 94, 165, 239, 253; בן-חיים, תשמ"ח, עמ' 92 (דף 46א₂). דוגמה לכך הביא גם מתרגום אונקלוס (בן-חיים, תשמ"ח, עמ' 126 [דף 75א₁]): "מַעְבְּדָא" במקום "עֲבָדָא", בר' מט, טו. אפשר להראות חילופים רבים נוספים העולים מהאפרט של תרגום אונקלוס בניקוד הבעלי (שפרבר, 1959–1968) ומהשוואה למהדורה התימנית בניקוד טברני, התאג, ולמהדורת סבינוטה (ברלינר, 1884). השווה, למשל, אל חילופי "כְּנֶשׁ"/"כְּנִישׁ" (במ' טז, במהדורות ובכתבי היד. אפשר שהמעבר מִפְעַל לִפְעַל מתועד גם בארמית נוצרית, וראה בראשר, תשל"ז, עמ' 467–468.
5. השווה "נְחִיָּא" (דנ' ב, ד) ו"תְּהִיָּא" (דנ' ב, ו). ראה גם בארמית נוצרית (בראשר, תשל"ז, עמ' 300–302, 474–477).
6. השווה "לְהִתְקַטֵּל" ו"מְתַקְטֵלִין" בדנ' ב, יג.

ביותר, הוא הסורית. עושר הטקסטים הסוריים מספק דוגמות רבות וברורות לתופעה.

אני מבקש לבדוק כאן את חילופי הבניינים אֶתְפַּעֵל וְאֶתְפַּעַל בסורית. כלום הם משקפים מעבר מבניין לבניין כמו המעבר מבניין קל לבניין פיעל בקורפוסים אחדים של העברית, או שמא קיים תמיד הבדל בהוראה ובשימוש בין אֶתְפַּעֵל לְאֶתְפַּעַל? בדיקת התופעה בספרות הסורית נתקלת בשני קשיים עיקריים. האחד נעוץ בעושר: הספרות הסורית הענפה מתפרשת על אזורים גאוגרפיים רחבים ועל פני תקופה ממושכת. צפוי שיהיו בה הבדלים של מקום ושל זמן בשימוש הבניינים, כפי שהיו, למשל, באכדית וכפי שהיו ועדיין יש בערבית. הקושי האחר הוא המקורות הסוריים. כתבי היד הסוריים הקדומים ביותר אינם מנוקדים בסימני תנועות, ובטקסט שאינו מנוקד אין להבדיל בין אֶתְפַּעֵל לְאֶתְפַּעַל⁷ אלא אם כן יש בו נקודות דיאקריטיות אחרות הנקרות מתחת למילים ומעליהן והמשמשות להבחנה בין הומוגרפים. נקודות אלו מבחינות גם בין בניינים, כגון בין פַּעַל לְפַעֵל ובין אֶתְפַּעֵל לְאֶתְפַּעַל⁸. כתב היד המשמש בסיס למהדורה הביקורתית של המקרא היוצאת לאור בלידן, כתב יד אמברוסיאני B.21 Inf.⁹ מהמאות השישית והשביעית, אינו מנוקד בסימני תנועות אך יש בו נקודות דיאקריטיות אחרות, אם כי לא בכל צורת פועל.

מחמת שני הקשיים הללו בחרתי לבדוק בראש ובראשונה את הברית החדשה בסורית, שהיא קורפוס אחיד מתקופה קדומה¹⁰ הנחשב טקסט טוב המנוקד ניקוד אמין. בסיס לבדיקה שימשה לי מהדורת British and Foreign Bible Society משנת 1920 שהתפרסמה בלונדון, המבוססת על כתבי יד של המסורת היעקובית. הבדיקה נעשתה גם בעזרת הקונקורדנצייה לברית החדשה של ג'ורג' קירו.¹¹

7. כך למשל כתב מוראוקה, 1997: "Where the tradition of vocalisation is not certain, one is not always able to determine with certainty the pattern of a particular verb form" (עמ' 41).

8. סגל, 1953. בעניין פַּעַל/פַּעֵל וְאֶתְפַּעֵל/אֶתְפַּעַל, ראה עמ' 18–19.

9. במהדורת ליידן כינוי כתב יד 7al.

10. לפי המחקר התגבשה גרסת הברית החדשה הסורית במאה החמישית והיא רוויזיה של הגרסה הסורית העתיקה. ראה ברוק, 1992, עמ' 796–797. לא כל ספרי הברית החדשה הם חלק מהקאנון של הכנסייה הסורית הקדומה. הספרים שלא נכללו בקאנון הישן הם יוחנן ב–ג, פטרוס ב, יהודה וחזון יוחנן.

11. קירו, 1993. הקונקורדנצייה מושתתת על מהדורת British and Foreign Bible Society. מקורות המהדורה והקונקורדנצייה הם: האונגלין של פוסי וגויליאם, 1901; מעשי השליחים, איגרת יעקב, האיגרת הראשונה לפטרוס, האיגרת הראשונה ליוחנן, איגרות פולוס, האיגרת אל העברים ממהדורת גויליאם ופינקרטון שלא פורסם בנפרד; האיגרות הקתוליות הקטנות, מגוויץ 1909; חזון יוחנן (האפוקליפסה), מגוויץ 1897.

ואולם אין בקורפוס זה דוגמות רבות לחילופי אֶתְפֶּעַל/אֶתְפַּעַל וכוודאי אין בו כדי להסיק מסקנות כוללות על הסורית ואף לא על חלק מהספרות הסורית. על כן הרחבתי את מאגר הנתונים בקורפוס נוסף שהוא גם מקיף וגם מנוקד – המקרא הסורי (הפשיטתא). אשר לנוסח הטקסט הסורי, קוסטר הראה בספר שמות¹² (ומאו עבודתו החלוצית הראו את הדבר גם בספרים אחרים¹³) שניכרים שלושה שלבים של גיבוש הטקסט המקראי הסורי. השלב הקדום ביותר, שהטקסט הסורי קרוב בו למקור העברי, משתקף בכתבי יד יחידים ששרדו מהמאה החמישית. לעומת זאת השלב השני משופע עדים, והוא מתועד בכתבי יד מהמאה השישית עד המאה השמינית (כמו כתב יד אמברוסיאני). השלב האחרון בהתפתחות הטקסט הוא שלב ה-*textus receptus* הביניים. למרבה הצער, אין טקסטים מנוקדים לא מהתקופה הקדומה ביותר וגם לא מהשלב השני. הקדום מבין כתבי היד השלמים למקרא הוא כתב יד אמברוסיאני B.21 Inf. מהמאות השישית והשביעית המוזכר לעיל, אך חוסר הניקוד מונע בדיקה מקיפה של חילופי אֶתְפֶּעַל/אֶתְפַּעַל בו. ניקוד המקרא המשמש במהדורות של היום הוא השלב השלישי והמאוחר.

בדקתי את חילופי אֶתְפֶּעַל/אֶתְפַּעַל במהדורות החשובות ביותר של המקרא הסורי ששימשו את חקר הדקדוק הסורי במאות האחרונות והן: הפולוגלוטה מלונדון, שההדיר הבישוף בריאן וולטון (=) בשנת 1657; מהדורת מוסול (=M), שההדיר הארכיבישוף קלמנט יוסף דוד בשנים 1871–1887; מהדורת אורמי (=A), שההדיר המיסיונר הפרוטסטנטי האמריקני ז' פרקינס בשנת 1852 ומהדורת לי (=L), שהכין פרופ' סמואל לי בשנת 1823. מהדורות אלו קשורות זו לזו, ואין עוררין היום על המגע ביניהן ועל תלותן זו בזו.¹⁴ הטקסט הסורי שבמהדורת לי מבוסס על הפולוגלוטה של וולטון, שהיא עצמה מבוססת על הפולוגלוטה של פריז, שהכין גבריאל סיונטה בשנים 1629–1645.¹⁵ מהדורת אורמי מבוססת הן על מהדורת לי הן על כתבי יד מזרחיים. מהדורת מוסול מבוססת בין היתר על מהדורת אורמי. לצורך מחקרי נבדקה גם הפקסימיליה של כתב יד אמברוסיאני, שהוציא לאור א"מ צ'ריאני (=Z); אין בכתב היד סימני ניקוד לתנועות, אך יש שמוצאים נקודות דיאקריטיות

12. קוסטר, 1977.

13. ראה, למשל, גלסטון, 1987; ברוק, 1992; לייך, 1994.

14. ראה בלוך, 1920–1921; רוברטס, 1951, עמ' 214–233; גושן-גוטשטיין, 1960; אמרטון, 1967; דירקסן, 1988, עמ' 256–257; טיילור, 1994, עמ' 6–9.

15. והיא המהדורה הראשונה של המקרא הסורי. הטקסט מבוסס על כתב יד Syriaques 6 מהספרייה הלאומית בפריז. ראה בלוך, 1920–1921; גושן-גוטשטיין, 1960; אמרטון, 1967. כתב יד זה, שהועתק במאה השבע-עשרה, נחשב גרוע והוא ממוצא מערבי. לעתים סיונטה ניקד מילים בשתי שיטות ניקוד; חידוש זה אומץ גם במהדורות מאוחרות יותר. ראה רוברטס, 1951, עמ' 215.

המבדילות בין בניינים. נעזרתי בקונקורדנציות למקרא הסורי של ו' שטרוממן,¹⁶ פ' בורבונה¹⁷ ונ' שפרנגר.¹⁸

אף על פי שאין מדובר באבות טקסטים ואף לא בניקוד מהימן, מוצדקת בדיקת מהדורות המקרא הללו, מפני שהן הטקסטים המנוקדים של המקרא ששימשו את חוקרי הדקדוק הסורי ואת המילונאות הסורית בעת החדשה. פיין-סמית,¹⁹ ברוקלמן,²⁰ נלדקה²¹ ואחרים השתיתו את ניתוחם על מקצת המהדורות הללו או על כולן וגם על טקסטים אחרים ועל דברי המדקדקים הסורים. זאת ועוד. בקונקורדנצייה של בורבונה (המתפרסמת בחסות מפעל הפשיטתא בליידן) ניתוח הפעלים וסיווגם לבניינים נעשו על סמך מהדורות אורמי, מוסול ולי ועל שני המילונים של פיין-סמית ועל דקדוקו של נלדקה. גם הקונקורדנציות של שפרנגר ושל שטרוממן מסתמכות על שתיים מהמהדורות הללו (הפולוגוטה של לונדון ומהדורת אורמי).

בבדיקתי אפריד בין הברית החדשה ובין המקרא ואביא בנפרד את הנתונים של כל קורפוס. חילופי אֶתְפַּעֵל/אֶתְפַּעֵל באים לידי ביטוי בשימוש בפועל אחד בשני הבניינים בהוראה הנראית דומה. אֶרֶא חילופים כאלה הן בברית החדשה הן במקרא. במהדורות המקרא חילופי הבניינים מתבטאים לא רק בזימונו של פועל אחד בשני הבניינים בהוראה אחת, אלא גם בחילופים בין המהדורות. אבחן גם את הטקסט העברי כדי לבדוק אם יש קשר בין העברית ובין שיטת התרגום.²²

16. שטרוממן, 1984; שטרוממן, 1986, שטרוממן, 1995.

17. בורבונה, 1997.

18. שפרנגר, 1976.

19. ראה פיין-סמית, 1897–1901, כרך 2, עמ' x ובו הוא מזכיר את מהדורות א, מ, ו, ל.

20. ברוקלמן, 1928. במבוא (עמ' vi) הוא מציין שהשתמש במהדורת אורמי, אך בגוף המילון הוא מזכיר לעתים גם את מהדורת מוסול. לדבריו, הוא התכוון לבדוק את מהדורת וולטון אך לא עלה הדבר בידו בגלל מלחמת העולם הראשונה.

21. ראה נלדקה, 1904, האומר: "I need hardly mention that in the matter of vocalisation I have made large use of the well-known complete editions of the Old Testament and the New Testament, and of both the Nestorian and the Jacobite-Maronite tradition. In this process, however, I have endeavoured to observe a due spirit of caution [...] Still, even when all authoritative sources have been disclosed, a good deal will continue to be obscure in the phonology and morphology of Syriac, as it is only for the Bible and a few ecclesiastical writings that an accurate tradition of the pronunciation exists" (עמ' ix–viii).

22. ראה דבריו המסכמים של ברוק, 1992: "All books of the Peshitta OT were basically translated from Hebrew, though in some books there are the links mentioned above with the Targum traditions, and in others, the translators may have made occasional use of LXX" (עמ' 794). ראה גם ספק, 1992, עמ' 2–3.

ב. מצב המחקר בסורית

המדקדים הסורים בימי הביניים נדרשים לניקוד הבניינים ולצורתם. לעתים הם אף מסכים את תשומת הלב לשימוש הבניינים, כגון בספר הדקדוק של מר אליא מצובחא, האומר שהצורות בתי"ו מביעות את הסביל²³. דברים דומים יש בחיבורים של מר אליא מטיהאן,²⁴ של מר יעקב מאורפה²⁵ ושל אחרים. גדול המדקדים הסורים, בר עבריא (בן המאה השלוש-עשרה), מציין בספר הדקדוק **ܕܥܠܡܐ ܕܚܝܬܐ** ("כתבי הזוהר") שהבניינים בעלי התחילית את- גזורים מהבניינים הפעילים, והוא מראה את הקשר בין **ܦܥܠ** ל**אֶתְפַּעֵל**, בין **ܦܥܠ** ל**אֶתְפַּעֵל** ובין **אֶתְפַּעֵל** ל**אֶתְפַּעֵל**.²⁶ בר עבריא מתייחס, בין היתר, לפעלים בעלי חמש אותיות (אֶתְפַּעֵל/אֶתְפַּעֵל), והוא מעיר שאינם פעלים יוצאים **(ܡܕܥܬܝܚܐ ܕܥܠܡܐ)**.²⁷ הוא מתקרב לנושא חילופי בניינים בניקוד האות השלישית (בפעלים בעלי חמש אותיות ויותר) והוא מביא זוגות מילים כגון **ܕܥܠܡܐ/ܕܥܠܡܐ** 'התפלג' ו-**ܕܥܠܡܐ/ܕܥܠܡܐ** 'התערב',²⁸ אך אינו דן לא בהוראתם ולא בשימושם.²⁹

המדקדים בעת החדשה, שלא כמדקדים בימי הביניים, נדרשים לשאלת היחסים בין הבניינים, אך בקצרה. דובאל מציין בדקדוקו של**אֶתְפַּעֵל** הוראה סבילה או הוראה חוזרת של **ܦܥܠ** (למשל, **ܕܥܠܡܐ** 'נמנע'),³⁰ והוא מוסיף ש**אֶתְפַּעֵל** הוא הבניין הסביל של **ܦܥܠ** וגם הבניין החוזר (למשל, **ܕܥܠܡܐ** 'הבין').³¹ נלדקה מציין רק ש**אֶתְפַּעֵל** משמש בניין חוזר ל**ܦܥܠ**, ו**אֶתְפַּעֵל** הוא הבניין החוזר ל**ܦܥܠ**, ועל פי רוב שני הבניינים האלה החלו לשמש גם בהוראה סבילה.³² מוראוקה מעיר שהצורות בעלות התחילית את- מביעות חזרה (רפלקסיביות), סבילות וכניסה למצב.³³ הדיון המקיף ביותר ניתן

23. ראה גוטהייל, 1886, פרק ב, עמ' 29, ובו הוא מזכיר את המורפולוגיה של הבניינים ובהם אֶתְפַּעֵל ו**אֶתְפַּעֵל**.

24. בתנן, 1880. ראה, למשל, פרק ב שם הוא מעיר שהצורה **ܕܥܠܡܐ** היא צורה סבילה ולא פעילה.

25. פיליפס, 1869. ראה, למשל, עמ' יד-יז, שבו מר יעקב מתייחס לזמנים, לגופים ולמין הדקדוקי בפועל.

26. מוברג, 1922, פרק ח, עמ' 138.

27. שם, עמ' 140 שורה 9.

28. שם, עמ' 140 שורה 12.

29. בר עבריא מציין ש**אֶתְפַּעֵל** אינו נגזר תמיד מ**ܦܥܠ**: **ܕܥܠܡܐ ܕܥܠܡܐ ܕܥܠܡܐ ܕܥܠܡܐ ܕܥܠܡܐ** "אֶשְׁתַּחֲמַק מִן שְׂתָּךְ. אֶשְׁתַּחֲמַק מִן שְׂתָּךְ" (שם, עמ' 138, שורה 9).

30. דובאל, 1881, עמ' 178.

31. שם, עמ' 180.

32. נלדקה, 1904, עמ' 105; קוסטאז, 1955, עמ' 80, מוסיף שהשימוש המקורי של **אֶתְפַּעֵל** בא להבעת הוראה חוזרת ואילו שימושו המקורי של **אֶתְפַּעֵל** הוא להבעת סבילות.

33. מוראוקה, 1987, עמ' 26.

אגמל 'נכשל' – בר בהלול: אגמל ס כח כח כח [...] אגמל חסד
 חסד "אתתקלו, היינו, בהדרגה [...] אתתקלו פתאום ומידית" (דובאל,
 1901, עמ' 2048). וראה גם אגמל [...] אגמל ח אגמל חסד
 אגמל חסד חסד חסד [...] דל אגמל חסד חסד "אתתקלו
 [...] ישנם מכשולים רבים. אתתקלו במשקל ועל גוף יחיד [...] שלא תיכשל רגלך
 באבן" (דובאל, 1901, עמ' 346).

יש עוד הגדרות דומות במילונים המוזכרים אצל פיין-סמית. הדוגמות הבאות לקוחות ממילון שחובר במאה ה-17 (המסומן K במילון):³⁸

לחם 'נשך' – נֶחֶם [...] אֲדִיכֶם עַד וְכִי נִיחֶם [...] אֲדִינְכֶם וְקִטְלֶם סִכְרֶהֱלֶם "נֶחֶם
 [...] אֲתִנְכֶם פֶּעַם אַחַת וְנִכְתָּ [...] אֲתִנְכֶם הַרְבֵּה פַעֲמִים" (פיינ-סמית, 1897–
 1901, עמ' 2382).

[illegible]

חבר 'עזר' – חָבֵד [...] יִהְיֶה עִמָּךְ וְכֵן חָבֵד [...] יִהְיֶה עִמָּךְ, וְעִמָּךְ לִשְׁמֵךְ
 "עֵד [...] אֶתְעֵד פֶּעַם אַחַת וְעֵד [...] אֶתְעֵד פֶּעַמִּים רַבּוֹת לְאַחֲרִים" (פִּיין-
 סמית, 1897-1901, עמ' 2813).

בכל הדוגמות האלה בולט הדמיון בשימוש ובהוראה בין פֶּעַל וְאַתְּפָּעַל מחד גיסא ובין פֶּעַל וְאַתְּפָּעַל מאידך גיסא.

לעומת זאת שני המילונאים הגדולים של העת החדשה, פיינ-סמית וברוקלמן, רושמים תכופות הוראה אחת לפעלים המזדמנים גם באתפּעל גם באתפּעל בלא הבחנה ביניהם (וכך גם בפעל/פעל) כגון:

אֶלְכָּה' – פִּיִּי-סִמִּית : manifestatus est ; בְּרוּקִלְמָן : revelatus est

אגודת 'הונהג' - פייז-סמית וברוקלימן: ductus est

³⁹deliberavit : ברוקלמן - 'התיעץ' אגמלי

38. לפרטים ראה פייך-סמית, 1897–1907, עמ' IV.

39. אך בר הלהל ובר עלי מבחינים הבחנה סמנטית בין שני הבניינים במיליונים. בר הלהל: **جمله** [...] **انتهى** **تحت** **جمله** **لا** **يعد** "מתמלכין [...] אנשים שנותנים עצה על דבר"; **جملته** [...] **انتهى** **الاحكام** **له** **لقد** **مقتضى** **في** **الامر** "מתמלכין [...] שאחרים מיעצים להם דברים טובים ודברים רעים" (דובאל, 1901, עמ' 1193–1194); בר עלי: **الاحكام** [...] **في** **جمله** **الاحكام** [...] **في** **الحل** "אתמלך [...] מן עצה, אתמלך [...] מן הבטחה [עצה? רכוש?]" (הופמן, 1874, עמ' 69 [מספרים 1970–1969]).

⁴⁰tractus est : אֶחָד - 'משוך' - ברוקלמן:

אָהאַל 'נתלה' - ברוקלמן : suspensus est

לעתים המילונאים רשמים הוראות נבדלות כשהמשותף לפעל ולאתפעל הוא אינטנסיביות המתבטאת בין היתר בריבוי הפעולה:

perforatus אֶתְּפֵעַל ; laceratus, scissus est אֶתְּפֵעַל : פיין־סמית: 'נקרע' -
est

אֶתְפַּעַל 'הוּכָה' – פִּינְיָן-סְמִית: אֶתְפַּעַל; percussus, afflictus est, vulneratus est
אֶתְפַּעַל saepe percussus, vulneratus est אבל לפי ברוקלמן שניהם caesus
est, vulneratus est

אָפּגעשלאָגן 'נהרג' – ברוקלמן; אָפּגעשלאָגן; interfecti (plures)
 אָפּגעשלאָגן; interfectus est; sunt; פּיין־סמית; אָפּגעשלאָגן; occisus est, de pluribus
 (וואוּ אַת דאָס וואָס ביר אַהאַלדלעך).

אִתְּכֶם 'נְבָהֵל' – פִּיִּין-סְמִית: אִתְּכֶם; אִתְּכֶם territus est valde ; אִתְּכֶם territus est
אפשר לסכם את גישת המילונאים בימי הביניים ובעת החדשה בהערתה של פייך-
סמית הבת (הגב' מרגוליות) במהדורה האנגלית המקוצרת של המילון:

כאשר בתרגום לאנגלית ניתנת אותה הוראה לנטיות שונות של הפועל, יש להבין שבניין פֻּעַל משמש להבעת פעולה אינטנסיבית, שבניין אֶתְפַּעֵל משמש להבעת פעולה חד-פעמית ושבניין אֶתְפַּעֵל משמש להבעת פעולה תכופה או חוזרת.⁴¹

⁴² ג. הנתונים

1. **חילופי אתפעל/אתפעל בברית החדשה**⁴³

אִשְׁמֹד 'הַתְּנַשָּׂא'. אֲתַפְּעֵל בֹּא פֶּעַם אַחַת: אִשְׁמֹד אֶנְא חֲבֹב, "יֵשׁ בִּינִיכֶם שְׁהַתְּנַשְׂאוּ" (קֹרִינְתִים א ד, יח). גַּם אֲתַפְּעֵל בֹּא פֶּעַם אַחַת: א, דָּג שִׁמְשֵׁא

40. גם כאן בר בהלול ובר עלי מציינים הברל סמטני בין שני הבניינים. בר בהלול: [הפסוק] ...
[...]
[...]
מכות, היינו, עונש. מתנגדין [...] מן גיריה ממקום למקום" (דובאל, 1901, עמ' 1196); בר
עלי: [הפסוק] ... [הפסוק] ... "אתנגד מן גיריה [...] ואתנגד מן מכות"
(הופמן, 1874, עמ' 70 [מספרים 1988–1989]).

41. פיין-סמית, 1903, עמ' 1 במבוא (המובאה תורגמה בידי נחמה ברוך).

42. אין מובאות כאן דוגמות שניתוחן מוטל בספק כדוגמת הצורה **يَعْمَلُو**, שאפשר לנתח כ**כָּתַפְעַל** או כ**אָתַפְעַל**. כשחסרה נקודה דיאקריטית המציינת קושיא/רובכא (במקרים שע' הפועל או ל' הפועל הן עיצור מן עיצורי בגדכפת) או נקודה המבדילה בין בניינים, אי אפשר להכריע בנושא.

43. לפי קירז, 1993, אגודת 'נבהל' מתועד פעם אחת באתפועל מסמך אגודתם "והם נבהלו" (לוקס כד, לו) ופעם אחת באתפועל מס, דג, בן אגודתם חללם "כאשר היא ראתה,

ܡܬܝܢܐ ܐܬܬܬܦܥܠ ܐܬܬܦܥܠܐ ܠܐ ܕܠܬܬܦܥܠܐ "אם קנאה מרה יש
בכם או מריבה בלביכם אל תתגאו" (יעקב ג, יד). שורש זה מזדמן גם בבינוני
הסביל של פֻּעַל באותה הוראה⁴⁴ ובאֶתְפָּעֵל כפועל יוצא.⁴⁵

ܐܬܬܦܥܠ 'התפלג'. אֶתְפָּעֵל בא פעם אחת והוא מציין חלוקה לשתיים: ܐܬܬܦܥܠ
ܠܬܝܢ "והעם התפלג לשניים" (מעשי השליחים כג, ז). לעומת זאת יש יותר
מעשרים דוגמות באֶתְפָּעֵל, וברבות מהן מדובר בחלוקה (מחלוקת) פנימית בלב,
רוצה לומר "להטיל ספק", כגון ܐܬܬܦܥܠܐ ܕܐܠܬܐ ܠܐ ܐܬܬܦܥܠ "ובהכח
האל לא הטיל ספק" (רומים ד, כ); ܐܬܬܦܥܠ ܠܡܢ ܐܬܬܦܥܠܐ ܠܚܕܐ
ܐܬܬܦܥܠ "ואמר לו, בעל מעט אמונה, למה אתה מטיל בספק?" (מתי יד,
לא).⁴⁶ בדוגמה אחת אֶתְפָּעֵל מציין חלוקה לרבים: ܕܠܬܝܢ ܐܬܬܦܥܠ ܠܡܢ ܡܢܬܐ
"האם התפלג המשיח?" (קורינתים א, יג).⁴⁷ ביתר הדוגמות אֶתְפָּעֵל מציין
חלוקה לשתיים: ܐܬܬܦܥܠ ܠܬܝܢ ܡܢ ܡܢܬܐ ܐܬܬܦܥܠ "ואם השטן
מגרש את השטן, הוא מפולג בתוך עצמו" (מתי יב, כו); ܐܬܬܦܥܠ ܠܬܝܢ
ܡܢ ܡܢܬܐ ܐܬܬܦܥܠ "ואם השטן קם על עצמו ואתפלג?" (מרקוס ג, כו).⁴⁸
על פי רוב פֻּעַל מציין חלוקה לשתיים⁴⁹ ואילו פֻּעַל מציין חלוקה רבה יותר,⁵⁰ אם
כי לעתים גם פֻּעַל מציין חלוקה ליותר משני חלקים.⁵¹

ܐܬܬܦܥܠ 'פנה', 'שב'. אֶתְפָּעֵל בא כארבעים פעמים, למשל ܐܬܬܦܥܠ ܐܬܬܦܥܠܐ ܠܬܝܢ
והוא פנה ואמר אל ההמון" (לוקס ז, ט); ܐܬܬܦܥܠ ܡܢܬܐ ܐܬܬܦܥܠ "וירשע
פנה וראה אותם" (יוחנן א, לח); ܐܬܬܦܥܠ ܡܢܬܐ ܐܬܬܦܥܠ "וירשעו וארפא אותם"
(מתי יג, טו). אֶתְפָּעֵל בא פעם אחת: ܕܠܬܝܢ ܐܬܬܦܥܠ ܐܬܬܦܥܠܐ ܠܬܝܢ
"תעשו זאת כדי שבמהרה אשוב לכם" (עברים יג, יט). גם פֻּעַל בא בהוראה של
'שוב'.⁵²

- היא נבהלה לדברו" (לוקס, א, כט). ואולם בדוגמה האחרונה הבי"ת מנוקדת בסימן כ"י קשה
ומכאן שזה בניין אֶתְפָּעֵל. יושם לב אל חילופי אֶתְפָּעֵל/אֶתְפַּעֵל בשורש זה במקרא (ראה להלן).
44. ראה ܐܬܬܦܥܠ ܐܬܬܦܥܠܐ "ואתם גבוהי רוח" (קורינתים א ה, ב; לוקס, א, נא).
 45. יש דוגמה אחת באֶתְפָּעֵל: ܐܬܬܦܥܠܐ ܕܠܬܝܢ "הדעת תגביה לב" (קורינתים א ח, א).
 46. ראה גם מתי כא, כא; כח, יז; מרקוס יא, כג; מעשי השליחים י, כ; יעקב א, ו (פעמיים);
רומיים יד, א, כג.
 47. מהפסוק הקודם רואים שמדובר בחלוקה לשלושה חלקים.
 48. ראה גם מרקוס ג, כה; יעקב ב, ד; מתי יב, כה; לוקס יא, יז (פעמיים).
 49. למשל, ܡܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ "כאשר עברו מחצית ימי החג" (יוחנן ז, יד).
 50. למשל, ܡܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ "וחילק להם את הנחלה" (לוקס טו, יב).
 51. למשל, ܐܬܬܦܥܠܐ ܕܠܬܝܢ ܕܠܬܝܢ ܕܠܬܝܢ "כי אם כפי מידת הגבול אשר חלק לנו
האלהים לחק" (קורינתים ב י, יג).
 52. למשל, ܡܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ ܕܝܢ "ובר נבא ושאל שבו מירושלים" (מעשי
השליחים יב, כה).

אלהם 'צווה'. אֶתְפַּעַל בא חמש פעמים: בִּזְ אֶלְפִּיז לֵאלֵה פִּסְמִיז מִן מִסְמִיז "כאשר צווה כל מצוה על ידי משה" (עברים ט, יט); דִּבְדִּיז מִבְּדִיז דִּלְפִּיז לֵאלֵה "כי הוא עשה מה שצווה" (לוקס יז, ט); דִּנְסִיז בִּלְ מִן דִּלְפִּיז לֵאלֵה "שנשמע כל מה שצווית" (מעשי השליחים י, לג). ראה גם מעשה השליחים כב, י; עברים ט, כ.⁵³ אֶתְפַּעַל בא בשלושה כתובים: מִבְּדִיז מִסְמִיז אֶלְפִּיז דִּלְפִּיז דִּבְדִּיז "אז הרומיים, כפי שצוו, לקחו אותו" (מעשי השליחים כג, לא); לֵאלֵה מִבְּדִיז מִסְמִיז מִבְּדִיז דִּלְפִּיז "כי לא היו יכולים לסבול מה שצוו" (עברים יב, כ); מִן מִסְמִיז דִּלְפִּיז לֵאלֵה "אשר צוויתם עליו" (קולסים ד, י). בדוגמות המובאות כאן אֶתְפַּעַל מתועד עם נושא ביחיד ואילו אֶתְפַּעַל מתועד עם נושא רבים. פֻּעַל בא הן עם מושא יחיד הן עם מושאים רבים⁵⁴ ואילו פֻּעַל בא כמעט תמיד עם מושאים רבים.⁵⁵

אלהם 'נפתח'. אֶתְפַּעַל בא יותר מחמש-עשרה פעמים. בכשני שלישים מהדוגמות הנושא בא ביחיד, כגון מִסְמִיז אֶלְפִּיז מִסְמִיז "ומיד נפתח פי" (לוקס א, סד); דִּבְדִּיז לֵאלֵה מִן אֶלְפִּיז לֵאלֵה "השער הגדול נפתח לי" (קורנתים א טז, ט); מִסְמִיז מִסְמִיז מִסְמִיז "נפתח ההיכל בשמים" (חזון יוחנן יא, יט). בשליש מהדוגמות הנושא ברבים, למשל, מִסְמִיז אֶלְפִּיז "וספרים נפתחו" (חזון יוחנן כ, יב); מִסְמִיז מִסְמִיז לֵאלֵה "ונפתחו לו השמים" (מתי ג, טז); מִסְמִיז דִּבְדִּיז לֵאלֵה "ונפתחו מיד כל השערים" (מעשי השליחים טז, כו). אֶתְפַּעַל בא יותר מעשר פעמים ובכל הדוגמות הנושא ברבים או בזוגי, כגון מִסְמִיז מִסְמִיז אֶלְפִּיז "והקברים נפתחו" (מתי כז, נב); מִן מִסְמִיז דִּלְפִּיז חֲסִי "אדונינו, עשה שיתפקחנה עינינו" (מתי כ, לג); אֶלְפִּיז דִּלְפִּיז חֲסִי "כדי שתתפקחנה עיניך" (מעשי השליחים ט, יז). על פי רוב פֻּעַל בא עם מושא ביחיד,⁵⁶ ואילו פֻּעַל בא תמיד עם מושא ברבים או בזוגי.

אֶלְפִּיז - 'נקרע'. אֶתְפַּעַל בא פעמיים ובשתייהן הפועל מציין קריעה לשני קרעים:⁵⁷ מִסְמִיז אֶלְפִּיז דִּבְדִּיז מִסְמִיז אֶלְפִּיז, לֵאלֵה "ומיד פרוכת ההיכל נקרעה לשניים" (מתי כז, נא); מִסְמִיז דִּבְדִּיז מִסְמִיז אֶלְפִּיז, לֵאלֵה "ופרוכת ההיכל נקרעה

53. קירוז, 1993 מסווג דוגמה זו כֶּאֱתְפַּעַל, אך ניקוד הדל'ית בנקודה של קושיא מראה שהנקודן התכוון לֶאֱתְפַּעַל.

54. למשל, עם מושא אחד: מִן מִסְמִיז אֶלְפִּיז מִסְמִיז "אדני, אם אתה הוא, צִנְיִי" (מתי יד, כח) ועם מושאים רבים: מִסְמִיז לֵאלֵה מִסְמִיז מִסְמִיז "וציווה להמון העם לשבת על הארץ" (מתי טו, לה).

55. אך מִסְמִיז מִסְמִיז דִּבְדִּיז "ואת השוער צווה לשקוד" (מרקוס יג, לד). ראה גם יוחנן יד, לא.

56. למשל, מִסְמִיז מִסְמִיז "אפתח פי" (מתי יג, לה). אך פֻּעַל מצריך גם מושאים ברבים ובזוגי, כגון מִסְמִיז חֲסִי "פתח עיניך!" (מעשי השליחים כב, יג).

57. הנושא (אֶלְפִּיז) בשתי הדוגמות בא בזוגי.

לשניים" (מרקוס טו, לח). יש דוגמה ודאית אחת של אֶתְפַּעֵל,⁵⁸ והנושא ברבים: **ܡܪܩܣܐ ܡܪܩܣܐ**, "והסלעים נבקעו" (מתי כז, נא). פֻּעַל בא פעם אחת והוא מצריך מושא אחד⁵⁹ ולעומתו פֻּעַל בא פעמיים ובשתי הדוגמות יש ריבוי מושאים.⁶⁰

ܐܬܡܥܠ 'נהרג'. אֶתְפַּעֵל בא שמונה פעמים. בשבע דוגמות הנושא ביחיד, למשל **ܐܬܡܥܠ ܐܬܡܥܠ** "והוא נהרג" (מעשי השליחים ה, לו); **ܐܬܡܥܠ** "והוא ייהרג" (מתי טז, כא); **ܐܬܡܥܠ** "הוא אשר נהרג" (לוקס יא, נא).⁶¹ בדוגמה אחת יש ריבוי נושאים: **ܡܪܩܣܐ ܕܡܪܩܣܐ ܕܐܬܡܥܠ** "ושאר האנשים שלא נהרגו" (חזון יוחנן ט, כ). אֶתְפַּעֵל בא ארבע פעמים⁶² וכל הדוגמות הן מן חזון יוחנן ובכולן יש נושא ברבים או בזוגי: **ܡܪܩܣܐ ܕܐܬܡܥܠ** **ܡܪܩܣܐ** "והנשארים נהרגו בחרבו" (חזון יוחנן יט, כא); **ܐܬܡܥܠ** **ܡܪܩܣܐ** **ܡܪܩܣܐ** **ܡܪܩܣܐ** "והנהרגו ברעש שמות של שבעת אלפים בני אדם" (חזון יוחנן יא, ג); **ܐܬܡܥܠ ܐܬܡܥܠ** **ܡܪܩܣܐ** **ܡܪܩܣܐ** "את הנפשות שנהרגו על דבר האלהים" (חזון יוחנן ו, ט) וגם חזון יוחנן ו, יא. על פי רוב פֻּעַל מצריך מושא ביחיד⁶³ בעוד שפֻּעַל תמיד מצריך מושא ברבים.⁶⁴

ܐܬܡܥܠ 'נכשל'. אֶתְפַּעֵל בא חמש פעמים:⁶⁵ **ܐܬܡܥܠ ܐܬܡܥܠ** **ܡܪܩܣܐ** **ܡܪܩܣܐ** "התנגפו באבן נגף" (רומיים ט, לב); **ܐܬܡܥܠ ܐܬܡܥܠ** **ܡܪܩܣܐ** "הנכשלו כדי שיפלו?" (רומיים יא, יא); **ܐܬܡܥܠ ܐܬܡܥܠ** **ܡܪܩܣܐ** **ܡܪܩܣܐ** "פן תיכשל באבן רגלך" (מתי ד, ו). וראה גם יוחנן יא, פסוקים ט, י. יש עוד שלוש היקרויות של הפועל שאפשר לנתחן כֶּאֱתְפַּעֵל או כֶּאֱתְפַּעֵל.⁶⁶

58. בשלוש דוגמות נוספות שקירו מביא בקונקורדנצייה שלו כֶּאֱתְפַּעֵל אי אפשר להכריע בין צורת אֶתְפַּעֵל ובין צורת אֶתְפַּעַל משום שאין ל' הפועל אחת מאותיות בגדכפ"ת ומשום שנעדרים סימנים דיאקריטיים נוספים: **ܡܪܩܣܐ ܡܪܩܣܐ**, "ונקרעה מכמרתם" (לוקס ה, ו); **ܡܪܩܣܐ ܡܪܩܣܐ**, "ולא נקרעה המכמורת" (יוחנן כא, יא); **ܡܪܩܣܐ ܡܪܩܣܐ** "פן יבקעו הנאדות" (מתי ט, ז). יש עוד דוגמה של אֶתְפַּעֵל (טימוטיוס א ה, יא), אבל לא באותה הוראה ('חושקות').

59. **ܡܪܩܣܐ ܡܪܩܣܐ** "הכהן הגדול קרע את בגדו" (מרקוס יד, טג).

60. **ܡܪܩܣܐ ܡܪܩܣܐ**, "אז הכהן הגדול קרע את בגדיו" (מתי כז, סה). ראה גם מרקוס ב, כב.

61. ראה גם חזון יוחנן ט, כ; יא, ה; יב, ג; יג, יכ; ט; מרקוס ח, לא.

62. קירז מסווג דוגמות אחרות כֶּאֱתְפַּעֵל אך אי אפשר לקבוע את הבניין, למשל, **ܡܪܩܣܐ ܡܪܩܣܐ** "ועל ידי שלוש המכות האלה נהרגו שליש מהאנשים" (חזון יוחנן ט, יח). ראה גם לוקס כג, לב; מעשי השליחים כז, י; חזון יוחנן יג, טו.

63. למשל, **ܡܪܩܣܐ ܡܪܩܣܐ** "ויטבח אביך את עגל המרבק" (לוקס טו, כז). והנה דוגמה למושא ברבים: **ܡܪܩܣܐ ܡܪܩܣܐ** "ומהם ידרפו ויהרגו" (לוקס יא, מט).

64. למשל, **ܡܪܩܣܐ ܡܪܩܣܐ** "שלח והרג את כל הילדים אשר בבית לחם" (מתי ב, טז).

65. קירז, 1993 טועה בסווגו את הצורות האלה כֶּאֱתְפַּעֵל.

66. קירז, 1993 מסווג צורות אלו כֶּאֱתְפַּעֵל, דבר שאינו ודאי: **ܡܪܩܣܐ ܡܪܩܣܐ** **ܡܪܩܣܐ** **ܡܪܩܣܐ**.

2. חילופי אֶתְפַּעֵל/אֶתְפַּעַל במקרא

אֶבְרָם 'נבנה'. אֶתְפַּעֵל בא כשלושים פעמים כנגד נבנה במשמעות בנייה פיזית, למשל, אֶבְרָם הִגְדִּיל מִלְחָמָה עִיר סִיחֹון (במ' כא, כז); הִגְדִּיל לֵא אֶבְרָם "לא תִּבְנֶה עוד" (דב' יג, יז); הִגְדִּיל בְּזֶה מִלְחָמָה "והבית בִּהְבִּנְתּוֹ" (מל"א ו, ז). אֶתְפַּעֵל בא פעם אחת בהוראה רוחנית ולא פיזית: מִלְחָמָה בְּזֶה מִלְחָמָה "גם נִבְנוּ עֲשֵׂי רָשָׁע" (מל' ג, טו). יש דוגמה ודאית אחת⁶⁷ של אֶתְפַּעֵל והיא בהוראה לא פיזית: אֵל הִגְדִּיל לֵא אֶבְרָם הִגְדִּיל "ואם תשוב עד שדי תִּבְנֶה" (איוב כב, כג).⁶⁸ פֻּעַל 'בנה' שכיח ואילו פֻּעַל 'שחזר?' נדיר יותר.⁶⁹

אֶבְרָם 'התבשל'. אֶתְפַּעֵל בא פעמיים באותו פסוק בספר ויקרא: הִפְסִיחַ אֶל הָאֵל הַמִּלְחָמָה מִן "וכלי חרש אשר תִּבְשַׁל בו" (וי' ו, כח [=ו, כא]); אֵל הִפְסִיחַ הַמִּלְחָמָה "ואם בכלי נחשת תִּבְשַׁל" (וי' ו, כח [=ו, כא]). בכתוב שלישי מתחלף אֶתְפַּעֵל בִּתְפַּעֵל במהדורות: מִן הַמִּלְחָמָה "כִּבְשַׁל הַבָּשָׂר" (ש"מ"א ב, יג; אֶתְפַּעֵל: ו, ל; אֶתְפַּעֵל: מ, א).⁷⁰ פֻּעַל מציין 'בישול'⁷¹ ואילו פֻּעַל מציין 'הבשיל'.⁷²

אֶבְרָם 'נלקח'. אֶתְפַּעֵל מתועד כעשרים וחמש פעמים (על פי רוב כנגד נלקח, לִקַּח), כגון מִן אֶבְרָם לֵא בִּזְמַן אֶבְרָם מִן "מה אעשה לך בטרם אֶלְקַח" (מל"ב

"פן תיכשלו בתפלותיכם" (פטרוס א ג, ז); מִלְחָמָה הִגְדִּיל מִלְחָמָה מִן "כי נכשלו בו" (גלטים ב, יא); הִגְדִּיל מִלְחָמָה מִן בִּזְמַן הַמִּלְחָמָה "והם נכשלו בו כי אינם שומעים לדבר" (פטרוס א ב, ח). ברוקלמן (1928), פיין-סמית (1897–1901) ולפניהם בר בהלול (ראה לעיל) מביאים דוגמות של אֶבְרָם בהוראת 'נכשל' גם בִּתְפַּעֵל וגם בִּתְפַּעֵל כנגד בר עלי המוזכר רק את אֶתְפַּעֵל (הופמן, 1874, עמ' 78 [מספר 2206]: אֶבְרָם מִן הַמִּלְחָמָה "אתחיל מן מכשול"). אֶבְרָם 'נשקל' מסווג הן כִּתְפַּעֵל הן כִּתְפַּעֵל במילוניו של פיין-סמית; ברוקלמן מביא דוגמה לִתְפַּעֵל בלבד.

67. שטרוטמן, 1986 מסווג מִן הַמִּלְחָמָה "למן יום הַהִנְדָּה" (ש"מ' ט, יח) כִּתְפַּעֵל, אך אי אפשר להכריע כאן בין אֶתְפַּעֵל לבין אֶתְפַּעֵל.

68. השווה את השימוש באיוב בהוראה פיזית: הִגְדִּיל מִלְחָמָה לֵא מִלְחָמָה "בית גזל ולא יבנהו" (כ, יט).

69. תה' סט, לה [לו]; תה' קכב, ג [=קכא, ג]; יש' נא, ג; דנ' ט, כה. נראה שיש לפרש את פֻּעַל בהוראה של 'שחזר', שיקם' בכלל הכתובים, אם כי אפשר גם שלפֻּעַל ההוראה שיש לפֻּעַל (בנייה פיזית), ואם כך הדבר, אזי לפנינו חילופי בניינים. פֻּעַל בא בהוראת 'שחזר', שיקם' גם בארמית נוצרית ואולי בארמית של יב. ראה הסטרמן, תשנ"ג. בלשון חז"ל שורש בנ"י בא בבניין פיעל 'שיקם' בהוראה פיזית ובהוראה לא פיזית. דוגמות ראה אצל בן-יהודה, 1959, עמ' 564.

70. פיין-סמית, 1897–1901 מביא במילונו רק את בניין אֶתְפַּעֵל ואילו ברוקלמן, 1928 מביא רק אֶתְפַּעֵל.

71. בורכונה, 1997 טועה בסווגו את הִגְדִּיל (במ' ו, יט) כבינוני סביל לבניין פֻּעַל, שכן בכל המהדורות הצורה מנוקדת כשם תואר במשקל קטיל.

72. מִלְחָמָה הִגְדִּיל מִלְחָמָה "כי כִּשַׁל קציר" (יואל ג, יג [=ד, יג]). ראה גם נח' ג, יב.

ב, ט); אֶלְמַלְכָּה בַּמַּלְכָּה אֶתְפַּעֵל; "אם תראה אתי לִקְחַ מֵאֵתְךָ (מל"ב ב, י'); וְאֶתְפַּעֵל בַּמַּלְכָּה "כִּי לִקְחַ עִמִּי חֲנָם" (יש' נב, ה). אֶתְפַּעֵל בא בכתוב אחד: מֵאֶלְמַלְכָּה אֶתְפַּעֵל "הנה בֶּרֶךְ לִקְחָתִי" (במ' כג, כ).⁷³ יש חילופי אֶתְפַּעֵל/אֶתְפַּעַל בין המהדרות: אֶתְפַּעֵל בַּמַּלְכָּה אֶתְפַּעַל לְחַסְמֵהָ "ככבש אלוף יוכל לטבוח" (יר' יא, יט; אֶתְפַּעַל: ו, ל, א; אֶתְפַּעֵל: מ). פֻּעַל שכיח וּבֵא כנגד לִקְחַ, נהג ואילו פֻּעַל מזדמן פחות ועל פי רוב בא כנגד הוֹלִיד, הנחה, אך גם כנגד פעלים כגון נָהַג, נָהַג.⁷⁴

אֶתְפַּעֵל 'הפך', 'נהפך'. אֶתְפַּעֵל בא יותר משלושים פעמים, ולדוגמה: מֵאֶלְמַלְכָּה אֶתְפַּעֵל לְחַסְמֵהָ "ושער כנגע הִפֵּךְ לֶכֶן" (וי' יג, ג); מֵאֶלְמַלְכָּה לְחַסְמֵהָ מֵאֶתְפַּעֵל לְבַב פֶּרַעַה וְעַבְדִּיו" (שמ' יד, ה); אֶתְפַּעֵל לְבַב פֶּרַעַה "נִהְפֵּךְ לְבִי בִקְרִבִּי" (איכה א, כ). אֶתְפַּעֵל בא פחות (כחמש-עשרה פעמים), לְמַשֵּׁל, אֶתְפַּעֵל נִהְיָ לֵךְ "סב דמה לך" (שה"ש ב, יז); חֲסֵהָ לְחַסְמֵהָ מֵאֶתְפַּעֵל "צִלִּיל לֶחֶם שְׁעָרִים מִתְהַפֵּךְ" (שופ' ז, יג). יש חילופי אֶתְפַּעֵל/אֶתְפַּעַל בין המהדרות: אֶתְפַּעֵל מֵאֶתְפַּעַל חַלְסָה לְחַסְמֵהָ "הנשוב להפך מצוֹתֶיךָ" (עז' ט, יד; אֶתְפַּעַל: ו, ל; אֶתְפַּעֵל: א, מ); אֶתְפַּעֵל לֵךְ מֵאֶתְפַּעַל "הסב מעליהם" (דה"א יד, יד; אֶתְפַּעַל: ו, ל, מ; אֶתְפַּעֵל: א); אֶתְפַּעֵל חַלְסָה לְחַסְמֵהָ "וְנָשׁוּב כִּלְנוּ אֶל הַחוּמָה" (נחמ' ד, טו [=ד, ט]; אֶתְפַּעַל: ו, ל, מ; אֶתְפַּעֵל: א); רֵאָה גַם אִיּוֹב כח, ה. הַפּוּעַל בא גם בבניינים אחרים. פֻּעַל 'שב' ו'הפך' שכיח מאוד, אֶתְפַּעֵל 'השיב' שכיח פחות, ופֻּעַל נדיר.⁷⁵ יוֹשֵׁם לב שיש כמה חילופי בניינים בין המהדרות: פֻּעַל/פֻּעַל, פֻּעַל/אֶתְפַּעֵל,⁷⁶ פֻּעַל/אֶתְפַּעַל.⁷⁷

אֶתְפַּעֵל 'נִקְנָה', 'נִמְכַּר'. אֶתְפַּעֵל בא פעמיים והוא בא כנגד נִקְנָה: מֵאֶתְפַּעֵל מִלְכָּה מִלְכָּה "עוד יִקְנֶה בָתִּים וּשְׂדוֹת וּכְרָמִים" (יר' לב, טו); מִלְכָּה מִלְכָּה "וְנִקְנָה הַשְּׂדֵה" (יר' לב, מג). לעומת זאת אֶתְפַּעֵל 'נִמְכַּר' בא כעשרים פעמים, לְמַשֵּׁל, מִלְכָּה מִלְכָּה "לֹאֲבָרָהּ לְמִקְנָהּ" (בר' כג, יח); מִלְכָּה מִלְכָּה "הן בעונתיכם נִמְכַּרְתֶּם" (יש' ג, א); מִלְכָּה מִלְכָּה "את אחיו העברי אשר יִמְכַּר לך" (יר' לד, יד). אך בכמה כתובים מוצאים במהדרות חילופי אֶתְפַּעֵל/אֶתְפַּעַל, כשמהדרות וולטון ולי גורסות אֶתְפַּעֵל ואילו

73. לִקְחָתִי מִשְׁתַּקֵּף בְּגֵרָסָה שֶׁל תִּרְגוּם הַשִּׁבְעִים וְשֶׁל הוּוֹלְגָטָה.

74. רֵאָה, לְמַשֵּׁל, מִלְכָּה מִלְכָּה "נִהְיָגִים אֶת הָעִגְלָה חֲרָשָׁה" (שמ"ב ו, ג); מִלְכָּה מִלְכָּה "נִהְיָגִים" (יש' מט, י').

75. יש שתי דוגמות שמופיעות בכל המהדרות ופֻּעַל בא כנגד הַחֲלִיק: מִלְכָּה מִלְכָּה "לְשׁוֹנִם יַחֲלִיקוּן" (תהלים כ, ט [ל]); מִלְכָּה מִלְכָּה "מִנְכָּרִיהָ אִמְרִיהָ הַחֲלִיקָה" (משלי ב, טז).

76. לְמַשֵּׁל, מִלְכָּה מִלְכָּה "לְהַשִּׁיב יָדוֹ" (שמ"ב ח, ג; פֻּעַל: ו, ל; אֶתְפַּעֵל: א, מ).

77. לְמַשֵּׁל, מִלְכָּה מִלְכָּה "וְנָשׁוּב אִישׁ אֶת עַבְדּוֹ" (יר' לד, טז; פֻּעַל: א; אֶתְפַּעֵל: ו, ל, מ).

מהדורות אורמי ומוסול גורסות אֶתְפַּעַל: **לֹא־יִמְכְּרוּ אֶת־נַפְשָׁם** "ולאברהם למִקְנָה" (בר', כג, יח); **מִן־כָּל־דָּגוּדֵי** "אחרי נִמְכְּרוּ" (וי', כה, מח); **לֹא־יִמְכְּרוּ** (וי', כז, כח); ⁷⁸ **רָאָה גַם־יְח' כְּט, יד, יש' נב, ג. פָּעַל 'קנה' ופָּעַל 'מכר' אינם מתחלפים.**

אִשְׁבַּע 'חֶשֶׁב', 'חֶשֶׁב', 'נחשב', 'התיחש'. אֶתְפַּעַל מופיע יותר מעשרים פעמים והוא משמש כנגד חשב בבניינים קל, נפעל והתפעל. הנה דוגמות מייצגות של אֶתְפַּעַל: ⁷⁹ **וַיִּשְׁבַּע לֹא־אִשְׁבַּע** "לא חֶשֶׁב אנוש" (יש' לג, ח); **וַיִּשְׁבַּע לֹא־יִמְכְּרוּ** "וְיִשְׁבַּע לָכֶם תְּרוֹמַתְכֶם" (במ' יח, כז); **לֹא־יִמְכְּרוּ** **חַמְצָה** "לא יִחְשַׁב אתם" (מל"ב כב, ז). אֶתְפַּעַל מזדמן במאה כתובים בקירוב. הוא בא כנגד הבניינים קל ופיעל. ⁸⁰ והנה דוגמות מייצגות של אֶתְפַּעַל: **אִשְׁבַּעְתִּי** **בְּלִי חַמְצָה** "ואתם חֶשְׁבְּתֶם עלי רעה" (בר' ג, כ); **לֹא־יִשְׁבַּע מַעֲבָדָה** "וְלֹא־יִשְׁבַּע מַחֲשַׁבְתָּה" (שמ' לה, לב); **וַיִּשְׁבַּע לִבְרָכָה** "מִחֶשֶׁב להרע" (מש' כד, ח). יש חילופי אֶתְפַּעַל/אֶתְפַּעַל בין המהדורות בכתובים רבים: **וַיִּשְׁבַּע אֶת־נַפְשָׁם** "המה בחצריהם הִתְיַחֲשָׁם" (דה"א ט, כ [כב]); אֶתְפַּעַל: **ו, ל, ז, צ; אֶתְפַּעַל: א, מ; וַיִּשְׁבַּע אֶת־נַפְשָׁם** "נאמנים נִחְשְׁבוּ" (נחמ' יג, יג; אֶתְפַּעַל: ו, ל; אֶתְפַּעַל: א, מ; **וַיִּשְׁבַּע אֶת־נַפְשָׁם** "על תִּשְׁבַּת באנשי או"ן" (איוב לד, לו; אֶתְפַּעַל: ו, ל, ז, צ; אֶתְפַּעַל: א, מ); ראה גם דה"א כה, א; ⁸¹ יח' לב, כה; תה' פח, ה; תה' לו, א [ב]; תה' נב, א [ד]; תה' עג, ח. השורש מזדמן תכופות בבניין פָּעַל. ⁸²

אִשְׁבַּע 'נאסף', 'נקבץ'. אֶתְפַּעַל בא פחות מעשרים פעמים, למשל, **וַיִּשְׁבַּע לְמַלְכֵי כַּסְלָה** "וַיִּנְאָסְפֻת אל קברתיך בשלום" (מל"ב כב, כ); **וַיִּשְׁבַּע לְמַלְכֵי כַּסְלָה** "וַיִּנְאָסְפוּ שְׁלָלָתָם" (יש' לג, ד); **וַיִּשְׁבַּע מַעֲבָדָה חַמְצָה** "וַיִּקְבְּצוּ ושמעו בני יעקב" (בר' מט, ב). אֶתְפַּעַל בא כמאה פעמים, למשל, **וַיִּשְׁבַּע לְמַלְכֵי כַּסְלָה** "וַיִּנְאָסְפוּ אלי" (שמ' לב, כו); **וַיִּשְׁבַּע אֶת־נַפְשָׁם** "וַיִּנְאָסְפוּ יחד" (שופ' ו, לג); **וַיִּשְׁבַּע לְמַלְכֵי כַּסְלָה** "וַיִּקְבְּצוּ פלשתים" (שמ"א כח, ד), יש חילופי אֶתְפַּעַל/

78. ארבע המהדורות גורסות אֶתְפַּעַל בפסוק הקודם: **וַיִּמְכְּרוּ בְּעֶרְכָּךְ** "וי' כז, כז).

79. ברקמן, 1928 מביא **וַיִּשְׁבַּע לֹא־יִמְכְּרוּ** "וַיִּחְשְׁבוּ לוֹ צָדָקָה" (בר' טו, ו) כדוגמה של אֶתְפַּעַל. ואולם אין ב"ת מנוקדת בנקודה של רוככא או של קושיא ועל כן אי אפשר לקבוע את הבניין.

80. שטרומן, 1995 מביא שתי דוגמות תחת אֶתְפַּעַל – **וַיִּשְׁבַּע (יהו' יג, ג; שמ"ב ד, ב), וואלם בשני הכתובים אין הבי"ת מנוקדת בנקודה רוככא או בנקודה קושיא ולכן אי אפשר לקבוע אם התכוונו המהדורות לאֶתְפַּעַל או לאֶתְפַּעַל.**

81. זאת תוספתא בפשיטתא לעומת הטקסט העברי.

82. לפי שטרומן, 1984 יש דוגמה אחת של פָּעַל, **וַיִּשְׁבַּע מַלְכֵי כַּסְלָה** "לא שמו עליך מלכא" (דני' ג, יב), אך הניקוד במהדורות אורמי ומוסול משקף פָּעַל, **וַיִּשְׁבַּע** ואילו הניקוד החלקי במהדורות וולטון ולי, **וַיִּשְׁבַּע** אינו שקוף.

אֶתְפַּעֵל בשלושה כתובים, ובשניים מהם מוצאים אֶתְפַּעֵל במהדורות אורמי ומוסול ואֶתְפַּעַל במהדורות וולטון ולי: **סאפ חלא דא סא אֶתְפַּעַל לא אֶתְפַּעֵל**, "וגם כל הדור ההוא נֶאֱסָפוּ אל אבותיו" (שופ' ב, י); **סא אֶתְפַּעַל חסא דִּלְדִּל** "ונֶאֱסָפוּ עשבות הרים" (מש' כז, כה). בכתוב השלישי, **אֶתְפַּעַל לחסא דִּלְדִּל חסא דִּלְדִּל** "חֲכְרוּ אל עמק השדים" (בר' יד, ג), מהדורת לי גורסת אֶתְפַּעֵל ומהדורות אורמי, מוסול וולטון גורסות אֶתְפַּעַל. בדוגמות הוודאיות שהובאו לעיל אֶתְפַּעֵל בא כמעט תמיד עם נושא יחיד ואֶתְפַּעַל בא עם נושא רבים. הבניין פֻּעַל שגור יותר מִפְּעַל ויש ששני הבניינים מתחלפים.⁸³

אֶתְפַּעַל 'סכב', 'נסב'. אֶתְפַּעֵל בא כחמישים פעמים, למשל, **אֶתְפַּעַל סכב סא אֶתְפַּעַל סכב** "אנשי סדום נֶסְבוּ על הבית" (בר' יט, ד); **סא אֶתְפַּעַל אֶתְפַּעַל סכב** "יִסְּב את ארץ אדום" (שופ' יא, יח); **סא אֶתְפַּעַל סכב סכב** "יִסְּב דוד מפניו" (שמ"א יח, יא). יש חילופי אֶתְפַּעֵל/אֶתְפַּעַל בין המהדורות: **דִּלְדִּל סכב סכב** "יִסְּבוּ ביהודה" (דה"ב כג, ב); אֶתְפַּעֵל: א, מ; אֶתְפַּעַל: ו, ל; **אֶתְפַּעַל סכב סכב סכב** "שׁוּטְטוּ בחוצות ירושלם" (יר' ה, א); אֶתְפַּעֵל: א, מ; אֶתְפַּעַל: ו, ל; **דִּלְדִּל סכב סכב סכב** "סְכִיב לארכעתן" (יחז' א, יח); אֶתְפַּעֵל: ו, ל; אֶתְפַּעַל: א, מ; ראה גם שמ' יב, לט. פֻּעַל בא תכופות כנגד סכב ואֶתְפַּעַל בא לעתים כנגד הסב. אפשר שיש דוגמה של פֻּעַל כנגד אֶתְפַּעַל.⁸⁴

אֶתְפַּעַל 'נלחם'. פועל זה שכיח מאד באֶתְפַּעֵל, למשל, **סא אֶתְפַּעַל סכב סכב** "ויִפְּצְרוּ באיש בלוט מאד" (בר' יט, ט); **סא אֶתְפַּעַל סכב סכב** "וַיִּלָּחֶם עם ישראל" (שופ' יא, כ); **סא אֶתְפַּעַל סכב סכב** "וַיִּלָּחֶם באשדוד" (יש' כ, א). אֶתְפַּעֵל בא בכל המהדורות בהוראה אחת רק בכתוב אחד: **סכב סכב סכב סכב** "וישמע יהושע את קול העם כִּרְעָה" (שמ' לב, יז). אֶתְפַּעֵל בהוראה 'נלחם' מתועד רק במהדורות וולטון ולי כנגד אֶתְפַּעַל במהדורות אורמי ומוסול בכתובים הללו: **סא אֶתְפַּעַל סכב** "וַיִּלָּחֶם אליה" (יהו' י, לח); **סא אֶתְפַּעַל סכב** "וַיִּחַלֵּא אסא" (דה"ב טז, יב); **סא אֶתְפַּעַל סכב** "אז נִלָּחֶמוּ מלכי כנען" (שופ' ה, יט); **סא אֶתְפַּעַל סכב** "וַיִּחַתְרוּ האנשים" (יונה א, יג); **סא אֶתְפַּעַל סכב סכב** "וַיִּפְּסְחוּ על המזבח" (מל"א יח, כו); **סכב סכב סכב** "וַיִּתְּנֶשׁוּ" (יר' ה, כב); **סכב סכב סכב** "הוּהוּ מִשְׁתַּדֵּר להצלחותה" (דנ' ו, יד [טו]). יש דוגמות בודדות של פֻּעַל.⁸⁵

83. למשל, **סכב סכב סכב** "וַיִּקְבֹּץ את כל העם" (שמ"ב ב, ל; פֻּעַל: ו, ל, צ; פֻּעַל: א, מ).
 84. שטרסמן, 1995 מסווג את הדוגמה **סכב סכב סכב** "תהום יסכבני" (יונה ב, ה [ו]) כפֻּעַל, אך אי אפשר לדעת בכיורר אם התכוונו המהדורות לפֻּעַל או לפֻּעַל בגלל אי ניקוד כ"ף בנקודה של קושיא או רוככא.
 85. **סכב סכב** (נחמ' ג, יז); **סכב סכב** "נגוע" (יש' מג, ד); **סכב סכב** "אתם אמרים לְכַבֵּשׁ" (דה"ב כח, י).

אִתְּפַעַל 'הִקָּה'. אִתְּפַעַל בא פעם אחת: אִתְּפַעַל 'וגבוריהם יִתְּפוּ' (יר' מו, ה).⁸⁶ יש חילופי אִתְּפַעַל/אִתְּפַעַל בשני כתובים שמהדורות אורמי ומוסול בהם גורסות אִתְּפַעַל ואילו מהדורות לונדון ולי גורסות אִתְּפַעַל: אִתְּפַעַל אִתְּפַעַל 'הִקָּה בעפלים' (שמ"א ה, יב); וְאִתְּפַעַל מִן לִפְעָל דְּהִתְּפַעַל 'וַיִּפְקְדוּ מעבדי דוד' (שמ"ב ב, ל). פֻּעַל שכיח אך יש גם דוגמות יחידות לִפְעַל המביעות אותה הוראה.⁸⁷ ראה גם את ההגדרות של בר בהלול ובר עלי המובאות לעיל.

אִתְּפַעַל 'התמלא'. אִתְּפַעַל שכיח והוא בא כנגד השורש מל"א בבניינים קל ונפעל, כגון חָלַל אִתְּפַעַל חָלַל דְּחָלַל "והענן מָלֵא את בית ה'" (מל"א ח, י); חָלַל אִתְּפַעַל חָלַל דְּחָלַל "וַיִּמְלֵא הארץ זמה" (וי' יט, כט); אִתְּפַעַל חָלַל "וַיִּמְלֵא את החכמה" (מל"א ז, יד); אִתְּפַעַל חָלַל דְּחָלַל חָלַל דְּחָלַל "וַיִּמְלֵא בית הבעל פה לפה" (מל"ב י, כא). אִתְּפַעַל בא בכתובים יחידים:⁸⁸ חָלַל דְּחָלַל "כל גיא יִנְשֵׂא" (יש' מ, ד); חָלַל דְּחָלַל דְּחָלַל "עם הישר הולך" (מיכה ב, ז). פֻּעַל, הבא תכופות כנגד הבניין העברי קל,⁸⁹ בא לעתים גם כנגד בניין פיעל⁹⁰ ובכך הוא דומה לִפְעַל, שאף הוא בא לעתים רחוקות כנגד פיעל.⁹¹ יש בין המהדורות חילופי אִתְּפַעַל/אִתְּפַעַל בכתוב אחד: חָלַל דְּחָלַל "וַיִּמְלֵא בתיך" שמ' י, ו; אִתְּפַעַל: ו, ל, מ; אִתְּפַעַל: א). אִתְּפַעַל 'נהרס', 'כשל', 'נסתחף'. אִתְּפַעַל בא כעשרים פעמים, למשל, אִתְּפַעַל חָלַל דְּחָלַל "נִהָרְסוּ ממגרות" (יואל א, יז); אִתְּפַעַל חָלַל דְּחָלַל "וַיִּשָּׁל דוד ונפל" (יר' נ, רשעים תִּהְרָסוּ) (מש' יא, יא); אִתְּפַעַל חָלַל דְּחָלַל "וַיִּשָּׁל דוד ונפל" (יר' נ,

86. הצורה מנוקדת בבירור כִּאֲתַפְעַל במהדורות וולטון ומוסול. במהדורות אורמי ולי נוקדו המילים חלקית בלבד, ואין לדעת אם הכוונה לִאֲתַפְעַל או לִאֲתַפְעַל.

87. יש רק דוגמה אחת של צורה פעילה: חָלַל דְּחָלַל "ויכרת את מדויהם" (שמ"ב י, ד). בשאר הכתובים מוצאים בינוני סביל, ובשלוש מתוך ארבע הדוגמות הפועל בא כנגד מִדְּקָר: חָלַל דְּחָלַל "מִכָּה אלהים" (יש' נג, ד); אִתְּפַעַל דְּחָלַל "אנשים מִדְּקָרִים" (יר' לו, י); חָלַל דְּחָלַל "וַיִּמְדְּקוּ" (יר' נא, ד); חָלַל דְּחָלַל "מִדְּקָרִים" (איכה ד, ט). יש רק שתי דוגמות של הבינוני הסביל של פֻּעַל ושתייהן באות כנגד "כי החליתי": חָלַל דְּחָלַל דְּחָלַל "וַיִּשָּׁל דוד ונפל" (יר' נ, דה"ב יח, לד [לג]; לה, כג).

88. לפי שטרוטמן, 1986 ובורבונה, 1997 אִתְּפַעַל בבראשית ו, יא ("וַיִּתְּמַלֵּא") ובפסוק יג ("מִלְּמָלָה") היא דוגמה של אִתְּפַעַל אבל אין להבחין בין אִתְּפַעַל ובין אִתְּפַעַל על סמך המהדורות. והוא הדין גם לדוגמות האחרות שמביא שטרוטמן, 1984: חב' ג, ג; יר' כג, ט; יח' לו, לח.

89. למשל, חָלַל דְּחָלַל "וַיִּתְּמַלֵּא לו ארבעים יום" (בר' נ, ג). פֻּעַל בא הרבה כנגד הבינוני/תואר מָלֵא, למשל, חָלַל דְּחָלַל "וכתים מלאים כל טוב" (דב' ו, יא).

90. למשל, חָלַל דְּחָלַל "וַיִּתְּמַלֵּא כדה" (בר' כד, טז).

91. למשל, חָלַל דְּחָלַל "אשר לא יִמְלֵא את ימיו" (יש' סה, כ). שפֻּעַל בא כנגד מָלֵא יד, מָלֵא אחר.

לב); **ܐܬܦܥܠܐ** **ܠܗ** **ܢܫܬܐ** **ܠܗ** "ובִּכְפָּשְׁלוֹ אֶל יָגַל לִבְךָ" (מש' כד, יז). יש רק דוגמה ודאית אחת בִּאֶתְפַּעֵל:⁹² **ܐܬܦܥܠܐ** **ܐܬܦܥܠܐ** **ܢܦܠܐ** "כִּפְּשׁוֹ וּנְפִלוֹ" (תה' כז, ב). יש כתוב שמתחלפים בו אֶתְפַּעֵל ואֶתְפַּעַל: **ܐܬܦܥܠܐ**, **ܐܬܦܥܠܐ** "וגָדַר אֲבִינוּ נְהַרְסָה" (מש' כד, לא; אֶתְפַּעֵל: א, מ; אֶתְפַּעַל: ו, ל, צ). גם פֻּעַל גם פֻּעַל מְזֻדְמָנִים וְבָאִים כִּנְגַד הֶרֶס וְאִף הֵם מִתְחַלְפִּים בִּין הַמַּהְדּוּרוֹת.⁹³

ܐܬܦܥܠܐ 'הִבִּין'. אֶתְפַּעֵל בא לעתים קרובות כנגד הִבִּין, למשל, **ܐܬܦܥܠܐ** **ܠܗ** **ܠܥܠܡܐ** **ܠܥܠܡܐ** "לְהִבִּין בֵּין טוֹב לְרַע" (מל"א ג, ט); **ܐܬܦܥܠܐ** **ܠܗ** **ܠܥܠܡܐ** **ܠܥܠܡܐ** "אִזְ תִּבִּין יִרְאֵת ה'" (מש' ב, ה); **ܐܬܦܥܠܐ** **ܠܗ** **ܠܥܠܡܐ** **ܠܥܠܡܐ** "וְכָל יֶצֶר מַחֲשַׁבוֹת מִבֵּין" (דה"א כח, ט). פעם אחת מוצאים חילופי אֶתְפַּעֵל/אֶתְפַּעַל: **ܐܬܦܥܠܐ** **ܠܗ** **ܐܬܦܥܠܐ** (אִיּוֹב לג, טו;⁹⁴ אֶתְפַּעַל: ו, ל; אֶתְפַּעֵל: א, מ, צ). גם פֻּעַל בא כנגד הִבִּין בִּסְפֵר תְּהִלִּים.⁹⁵

ܐܬܦܥܠܐ 'נִסְכַּר'. פועל זה מְזֻדְמָן פְּעֻמִּים בִּלְבַד בְּבִנְיָנִים חֻזְרִים-סְבִילִים וְכִין הַמַּהְדּוּרוֹת יש חילופי נִיקוּד: **ܐܬܦܥܠܐ**, **ܐܬܦܥܠܐ** "יִסְכַּר פִּי דוֹבְרֵי שְׁקֵר" (תה' סג, יא [יב]; אֶתְפַּעֵל: ו, ל, מ; אֶתְפַּעַל: א); **ܐܬܦܥܠܐ** **ܠܗ** **ܐܬܦܥܠܐ** "וְיִסְכְּרוּ מַעֲיֵנַת תְּהוֹם" (בר' ח, ב; אֶתְפַּעֵל: א, ל; אֶתְפַּעַל: ו, מ). הֵן פֻּעַל הֵן פֻּעַל בָּאִים כִּנְגַד הַפְּעֻלִּים סָגַר, אִטֵּם וּפְעֻלִּים אֲחֵרִים וְיש אִף חִלּוּפֵי פֻּעַל/פֻּעַל בִּין הַמַּהְדּוּרוֹת.⁹⁶

ܐܬܦܥܠܐ 'נִשְׁעַן', 'נִסְמַךְ'. אֶתְפַּעֵל מִשְׁמַשׁ כְּעֶשֶׂר פְּעֻמִּים וְהוּא בא כִּנְגַד נִשְׁעַן וְכִנְגַד נִסְמַךְ, למשל, **ܐܬܦܥܠܐ** **ܠܗ** **ܠܥܠܡܐ** "וְנִשְׁעַן עֲלֵיהֶם" (שופ' טז, כו); **ܐܬܦܥܠܐ** **ܠܗ** **ܠܥܠܡܐ** **ܠܥܠܡܐ** "וְכִבְּהִשְׁעָנָם אֱלֹהִים" (יח' כט, ז); **ܐܬܦܥܠܐ** **ܠܗ** **ܠܥܠܡܐ** "אֲשֶׁר יִסְמַךְ אֵין עֲלֵיו" (מל"ב יח, כא). גם אֶתְפַּעֵל בא כִּנְגַד נִשְׁעַן: **ܐܬܦܥܠܐ** **ܠܗ** **ܠܥܠܡܐ** "וְהוּא נִשְׁעַן עַל יְדֵי" (מל"ב ה, יח); **ܐܬܦܥܠܐ** **ܠܗ** **ܠܥܠܡܐ** "נִשְׁעַן עַל יְדוֹ" (מל"ב ז, ב);

92. בכמה מהדוגמות ששטרותמן, 1984 מסווגן כֶּאֱתְפַּעֵל אֵין לְדַעַת לֵאמֹר בְּנִין הַמַּהְדּוּרוֹת מִתְּכוּנוֹת. לְמִשַׁל, **ܐܬܦܥܠܐ** **ܠܗ** **ܠܥܠܡܐ** "וְנִהַרְסוּ הַהִרִים" (יח' לח, כ) מְנוּקָד כֶּאֱתְפַּעֵל בַּמַּהְדּוּרוֹת וּלְטוֹן וְלִי, אִךְ אֵי אִפְשָׁר לְקַבֹּעַ מַה הַבְּנִין בַּמַּהְדּוּרוֹת אֲוִרְמִי וּמוֹסוֹל. רֹאה גַם **ܐܬܦܥܠܐ** **ܠܗ** **ܠܥܠܡܐ** "בַּעַת פְּקֻדִּים יִכְשְׁלוּ" (יר' ו, טו) הַמְנוּקָד כֶּאֱתְפַּעֵל בַּמַּהְדּוּרוֹת וּלְטוֹן וְלִי, אִךְ אֵי אִפְשָׁר לְהַכְרִיעַ בַּעֲנִין נִיקוּדִים בַּמַּהְדּוּרוֹת אֲוִרְמִי וּמוֹסוֹל.

93. **ܐܬܦܥܠܐ** **ܠܗ** **ܠܥܠܡܐ** "וּמִמְעַמְדֵּךְ יִהְיֶה" (יש' כב, יט; פֻּעַל: ו; פֻּעַל: א, מ, ל, צ); **ܐܬܦܥܠܐ** **ܠܗ** **ܠܥܠܡܐ** "וְהִרְסוּ חֻמוֹתֶיךָ" (יח' כו, יב; פֻּעַל: א, מ, צ; פֻּעַל: ו, ל).

94. פְּסוּק זה חֲסֵר בְּטַקְסֵת הָעֵבֶרִי.

95. כָּל הַכְּתוּבִים הֵם בְּמִזְמוֹר קִיט, פְּסוּקִים לְד, קְכָה, קֵל, קִמְד. בְּכָתוּב אַחֵר בְּאוֹתוֹ מִזְמוֹר (פְּסוּק צֵט) הַפְּעוּל בא כִּנְגַד "הִשְׁכִּיל".

96. **ܐܬܦܥܠܐ** **ܠܗ** **ܠܥܠܡܐ** **ܠܥܠܡܐ** "סָגַר אֶת פֶּרֶץ עִיר דָּוִד אֲבִינוּ" (מל"א יא, כו; פֻּעַל: ו, ל; פֻּעַל: א, מ, צ). יוֹשֵׁם לִב לְשִׁימוֹשׁ בְּפֻעַל כִּנְגַד פֻּעַל בְּאַרְמִית הַמְקָרָא **ܐܬܦܥܠܐ** **ܠܗ** **ܠܥܠܡܐ** "וְיִסְגַּר פֶּם אֲרִיּוֹתָא" (דְּנִיָּאל ו, כב [כג]).

מַחֲלֵלָהּ מִלֵּא אֶת־הָאֱלֹהִים. "נִשְׁעָן עַל יָדוֹ" (מל"ב ז, יז); מַחֲלֵלָהּ (איוב מא, יד⁹⁷). בכתוב אחד יש חילופי אֶת־פָּעַל/אֶת־פָּעַל בין המהדורות: אֶת־פָּעַל חֲלָלָהּ כִּי מִלֵּא "עֲלִיךָ נִסְמַכְתִּי מִבֶּטֶן" (תה' עא, ה [ו]); אֶת־פָּעַל: א, מ; אֶת־פָּעַל: ו, ל). פָּעַל בא בדרך כלל כנגד סמך ואילו פָּעַל בא על פי רוב כנגד תמך, אך פָּעַל מתרגם גם תמך⁹⁸ ופָּעַל מתרגם גם סמך⁹⁹ ויש אף חילופי בניינים בכתוב אחד.¹⁰⁰

אֶת־פָּעַל 'התעטף'. אֶת־פָּעַל בא פחות מעשר פעמים, למשל, אֶת־פָּעַל חֲלָלָהּ מִלֵּא "כֹּאשֶׁר יַעֲטֶה הָרֵעָה אֶת בְּגָדוֹ" (יר' מג, יב); מִלֵּא אֶת־פָּעַל חֲלָלָהּ מִלֵּא "וְלֹא תַעֲטֶה עַל שִׁפְסִי" (יח' כד, יז); מִלֵּא אֶת־פָּעַל וְלֹא מִלֵּא "וְהָיָה וְהָיָה" (איוב מ, י). יש חילופי אֶת־פָּעַל/אֶת־פָּעַל בין המהדורות: מִלֵּא חֲלָלָהּ מִלֵּא "וְעַל שִׁפְסִי יַעֲטֶה" (וי' יג, מה; אֶת־פָּעַל: ו, ל; אֶת־פָּעַל: א, מ, צ). פָּעַל בא כנגד עטף¹⁰¹; פָּעַל בא כנגד עטה¹⁰²; וְאֶת־פָּעַל בא כנגד העטה, עֲטָר, הִלְבִּישׁ.¹⁰³

אֶת־פָּעַל 'נָתַשׁ', 'נֶעֱקַר'. אֶת־פָּעַל בא פחות מעשר פעמים, למשל חֲלָלָהּ מִלֵּא "וְעֵקְרוֹן תַּעֲקֶר" (צפ' ב, ד); מִלֵּא חֲלָלָהּ מִלֵּא "לֹא יִנָּחֵשׁ" (יר' לא, מ); מִלֵּא חֲלָלָהּ מִלֵּא מִלֵּא מִלֵּא "וְתַלְתִּי מִן קֶרְנִי קִדְמִיתָא אֶת־עֵקְרוֹ" (דנ' ז, ח). בִּאֶת־פָּעַל מוצאים את הדוגמה הוודאית (צורת המקור): חֲלָלָהּ מִלֵּא חֲלָלָהּ מִלֵּא "עֲרַעֲרָה" (יר' נא, נח).¹⁰⁴ יש חילופי אֶת־פָּעַל/אֶת־פָּעַל: מִלֵּא חֲלָלָהּ מִלֵּא "כִּי תִנָּחֵשׁ מִלְּכוּתוֹ" (דנ' יא, ד; אֶת־פָּעַל: א, מ; אֶת־פָּעַל: ו, ל). פָּעַל שכיח ואילו פָּעַל מזדמן פחות מעשר פעמים. אפשר למצוא את שניהם באים כנגד נתץ.¹⁰⁵

97. זאת תוספת לעומת הטקסט העברי.

98. חֲלָלָהּ מִלֵּא "ותומך שבט" (עמ' א, פסוקים ה, ז).

99. למשל, חֲלָלָהּ מִלֵּא "וסומך צדיקים ה'" (תה' לו, יז).

100. חֲלָלָהּ מִלֵּא "ויתמך יד אביו" (בר' מח, יז; פָּעַל: ו, ל; פָּעַל: א, מ).

101. חֲלָלָהּ מִלֵּא "יעטף ימין" (איוב כג, ט).

102. חֲלָלָהּ מִלֵּא "והוא עטה מעיל" (שמ"א כח, יד).

103. למשל, חֲלָלָהּ מִלֵּא "וילבש אתו את המעיל" (וי' ח, ז). וראה גם יש' סא, י; תה' ה, יב [יג]; ח, ה [ו]; פט, מה [מו].

104. מהדורות וולטון ולי גורסות אֶת־פָּעַל (בנקודה דיאקריטית עליונה) לכתוב מִלֵּא חֲלָלָהּ מִלֵּא "ובוגדים יסחו ממנה" (מש' ב, כב), אך אי אפשר לקבוע את הבניין במהדורות אורמי ומוסול. ויש עוד דוגמות שאינן ניתנות לניתוח, למשל, יִבְחָלָהּ מִלֵּא "ולא ינָחֵשׁ עוד" (עמ' ט, טו; נקודה עליונה במהדורות לי מצביעה על אֶת־פָּעַל אך אין סימון דומה במהדורות האחרות) ואיוב לא, יב.

105. למשל, יִבְחָלָהּ מִלֵּא "ונתץ את הבית" (וי' יד, מה); מִלֵּא חֲלָלָהּ מִלֵּא "תתצו את מוכחותם" (שמ' לד, ג).

אֶתְפַּעַל 'התפלג'. אֶתְפַּעַל מתועד פחות מעשר פעמים, ומהן מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל חֲסֵה דַמְטָה פִּלְעָה "אז יחלק העם ישראל לחצי" (מל"א טז, כא), מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל פִּלְעָה לֵב מִפְּלֵג לֵב "יִחַצְצוּ הנה והנה" (מל"ב ב, יד); מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה "חִלַּק לִבִּם" (הו' י, ב). גם אֶתְפַּעַל מתועד פחות מעשר פעמים, למשל מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה, חֲלַל מִסֵּה מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל, "יִחַלֵּק עליהם לילה הוא ועבדיו" (בר' יד, טו); חֲלַל מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה, (איוב א, יז);¹⁰⁶ לִבְסֵה מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה "לאלה מִחִלְקוֹת השערים" (דה"א כו, יב). יש חילופי אֶתְפַּעַל/אֶתְפַּעַל: מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל "ויקח קרח" (במ' טז, א; אֶתְפַּעַל: א, מ, צ; אֶתְפַּעַל: ו, ל); מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה [...] מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה "אשר הִצִּיז על משה [...] בְּהִצָּצוֹם על ה'" (במ' כו, ט; אֶתְפַּעַל: א, מ, צ; אֶתְפַּעַל: ו, ל); מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה "ואדמתך בחבל תחלק" (עמ' ז, יז; אֶתְפַּעַל: ו, ל; אֶתְפַּעַל: א, מ, צ). פֻּעַל מציין חלוקה לשתיים ופֻּעַל – חלוקה לחלקים רבים יותר; דומה שהוא הדין גם לֶאֱתַפֵּעַל ולֶאֱתַפֵּעַל, אם כי אפשר שֶׁאֶתְפַּעַל משמש לחלוקה לשתיים בכתוב: לִבְסֵה מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה "גבר מִחִלְקֵי על רעהו" (מש' כט, ה).¹⁰⁷

אֶתְפַּעַל 'פנה', 'שב'. אֶתְפַּעַל שכיח מאוד, כגון מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל חֲסֵה, מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל "ויפן אליו ה'" (שופ' ו, יד); מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה, מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל "ויפן אבנר אחריו" (שמ"ב ב, כ); מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה, מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל "שאר ישוב בו" (יש' י, כב); מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה, מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל "ויאל ב, יד). יש חילופי אֶתְפַּעַל/אֶתְפַּעַל: מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה, מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל "ויפנו משם האנשים" (בר' יח, כב; אֶתְפַּעַל: א, מ, ל; אֶתְפַּעַל: ו, ל); מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה, מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל "ולא ישוב לך" (דב' כח, לא; אֶתְפַּעַל: א, מ, ל; אֶתְפַּעַל: ו, מ); מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה, מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל "ונשבו" (איכה ה, כא; אֶתְפַּעַל: ו, מ, צ; אֶתְפַּעַל: א).¹⁰⁸ גם פֻּעַל גם אֶתְפַּעַל באים כנגד השיב¹⁰⁹ ויש חילופים בין המהדורות.¹¹⁰ גם פֻּעַל גם אֶתְפַּעַל באים כנגד פנה.¹¹¹

אֶתְפַּעַל 'נָתַק', 'נכרת'. אֶתְפַּעַל בא כעשר פעמים, למשל, מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל "ותקוּתך לא תִפָּרֵת" (מש' כד, יד); מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה, מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל "והחוט המשלש לא במהרה יִנָּתֵק" (קה' ד, יב); מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה, מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל "ולשון תהפכות

106. הפסוק הזה חסר בטקסט העברי.

107. הוראת העברית היא 'גבר המתניף לרעהו', אך הפשיטתא מבינה את הפועל מחליק מלשון חלוקה.

108. ראה גם יח' יד, ו; יח' יח, ל.

109. למשל, מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה, מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל "וישב לו את שרה אשתו" (בר' כ, יד) לעומת מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה, מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל "והשבת אל לבבך" (דב' ד, לט).

110. למשל, מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה, מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל "יח' ח, יב; פֻּעַל: א, מ; אֶתְפַּעַל: ו, ל).

111. למשל, מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה, מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל "כלם לדרכם פָּנוּ" (יש' נו, יא) לעומת מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל לִבְסֵה, מִבְּנֵי אֶתְפַּעַל "ויפן אהרן אל מרים" (במ' יב, ט).

תִּפְרֹת" (מש' י, לא). בְּאֶתְפָּעַל יש דוגמה ודאית אחת: חֲלָמָה אֶתְפָּעַל, אֶתְפָּעַל "וכל מיתרי נִתְקוּ" (יר' י, כ).¹¹² יש חילופי אֶתְפָּעַל/אֶתְפָּעַל: אֶתְפָּעַל דִּבְרָה אֶתְפָּעַל "כאשר יִנְתֵּק פתיל הנערת" (שופ' טז, ט; אֶתְפָּעַל: ו, ל, צ; אֶתְפָּעַל: א, מ). גם פָּעַל גם פָּעַל באים כנגד כרת¹¹³ ושני הבניינים האלה אף מתחלפים בין המהדורות.¹¹⁴

אֶתְפָּעַל 'נִפְקַד', 'צוּה'. יש כחמש-עשרה דוגמות שבהן אֶתְפָּעַל בא כנגד נִפְקַד, כגון אֶתְפָּעַל דָּבָר חָלָה אֶתְפָּעַל חֲלָמָה "ופקדת כל האדם יִפְקַד עליהם" (במ' טז, כט); וְ מִן מִדָּה מִדָּה אֶתְפָּעַל "מעם ה' צבאות תִּפְקַד" (יש' כט, ו); וְ מִן מִדָּה מִדָּה אֶתְפָּעַל "ומימים רבים תִּפְקַד" (יח' לח, ח). אֶתְפָּעַל בא במגילת אסתר גם בהוראה 'צוה': אֶתְפָּעַל "והדת נִתְּנָה" (אס' ג, טו); אֶתְפָּעַל "והדת נִתְּנָה" (אס' ח, יד); אֶתְפָּעַל "והדת נִתְּנָה" (אס' ט, יד). אֶתְפָּעַל בא כנגד צוּה אך יש רק דוגמות אחדות ודאיות: אֶתְפָּעַל "כאשר צוּה" (במ' ג, טז); וְ אֶתְפָּעַל "אשר צוּה אתכם" (יהו' כג, טז). חילופי אֶתְפָּעַל/אֶתְפָּעַל מתועדים בכתובים הבאים כשמהדורות וולטון ולי גורסות אֶתְפָּעַל ואילו מהדורות אורמי ומוסול וכתב יד אמברוסיאני גורסים אֶתְפָּעַל: מִדָּה אֶתְפָּעַל "את אשר יצוה" (שמ' לד, לד); אֶתְפָּעַל "כאשר צוּה משה" (וי' ט, כא); אֶתְפָּעַל "אדני צוּה בה" (במ' לו, ב). גם פָּעַל גם פָּעַל באים כנגד צוּה, ופָּעַל שכיח יותר בתורה, כנביאים ראשונים ובכתובים אך לא כנביאים אחרונים. יש חילופי פָּעַל/פָּעַל רבים בין המהדורות¹¹⁵ ואף חילופי פָּעַל/אֶתְפָּעַל.¹¹⁶

אֶתְפָּעַל 'נִגְאֵל', 'נִפְדָּה', 'נִשְׁעַ'. אֶתְפָּעַל בא לעתים תכופות, למשל, אֶתְפָּעַל "ולא יִגְאֵל" (וי' כז, כח, לג); אֶתְפָּעַל "לא יִפְדָּה" (וי' כז, כט); אֶתְפָּעַל "בימי תִּשְׁעֵי יהודה" (יר' כג, ו); אֶתְפָּעַל "וממנה יִשְׁעַ" (יר' ל, ו). אין דוגמה ודאית לאֶתְפָּעַל¹¹⁷ באותה הוראה:¹¹⁸ לעומת זאת אֶתְפָּעַל וְ אֶתְפָּעַל מתחלפים בין המהדורות: אֶתְפָּעַל אֶתְפָּעַל "לא נִפְדָּתָה" (וי' יט,

112. שטרטמן, 1984 מסווג כְּאֶתְפָּעַל אף את הדוגמות אֶתְפָּעַל (יח' יז, ט; דני' ג, כט), אֶתְפָּעַל (דני' ב, ה), אם כי אפשר לנתחן גם כְּאֶתְפָּעַל.

113. לִמְ שֶׁל מִפְּנֵי "אֲתוֹ תִּשְׁחִית וְכִרְתָּ" (דב' כ, כ); מִפְּנֵי אֶתְפָּעַל חֲלָמָה, "וְכִי כָרַת הָאִשְׁרָה אֲשֶׁר עָלֶיךָ" (שופ' ו, ל).

114. לִמְ שֶׁל מִפְּנֵי חֲלָמָה, וְ אֶתְפָּעַל "וְיִקְצֹץ אֶת כָּל כְּלֵי הַזֹּהֵב" (מל"ב כד, יג; פָּעַל: ו, ל; פָּעַל: א, מ).

115. לִמְ שֶׁל מִפְּנֵי לִבְרָה "וְיִצְוֹ אֶת אֲשֶׁר עַל בֵּיתוֹ" (בר' מד, א; פָּעַל: ו, ל; פָּעַל: א, מ, צ).

116. מִפְּנֵי לִי אֶתְפָּעַל "וְיִצְוֹךְ אֱלֹהִים" (שמ' יח, כג; פָּעַל: ו, ל; אֶתְפָּעַל: א, מ, צ).

117. והנה דוגמה לא ודאית: מִפְּנֵי חֲלָמָה, אֶתְפָּעַל "הָאֲמִינוּ בְּנֵי־אִיּוֹ וְהַצְלִיחוּ" (דה"ב כ, כ), ששטרטמן, 1995 מסווג כְּאֶתְפָּעַל.

118. הנה דוגמה להוראה אחרת של אֶתְפָּעַל: חֲלָמָה אֶתְפָּעַל "כָּל הַגְּבָעוֹת הַתְּקַלְקְלוּ" (יר' ד, כד).

- כ; המקור - אֶתְפַּעַל: ו, ל, מ; אֶתְפַּעַל: א; סָחַ חֲלָה־אֶתְפַּעַל "ומאיבי אָנְשֵׁעַ" (שמ"ב כב, ד; אֶתְפַּעַל: ו, א, מ; אֶתְפַּעַל: ל); אֶתְפַּעַל אֶתְפַּעַל מִבְּיָתָךְ חֲדָל "מש' כג, ד; אֶתְפַּעַל: ו, ל; אֶתְפַּעַל: א, מ). פֻּעַל בא תְּכוּפוֹת בְּהוֹרָאָה 'פדה', וְבִהוֹרָאָה זוּ מוֹצֵאִים לַעֲתִים רַחוּקוֹת גַּם אֶת פֻּעַל.¹¹⁹ יֵשׁ גַּם חִילוּפֵי פֻעַל/פֻּעַל, ¹²⁰ פֻּעַל/אֶתְפַּעַל¹²¹ וְאִךְ פֻּעַל/אֶתְפַּעַל.¹²²
- אֶתְפַּעַל 'נִפְתַּח'. אֶתְפַּעַל בא כְּעֹשִׂים פְּעָמִים, לְמֹשֶׁל, סָחַ אֶתְפַּעַל פִּתַּח "וַיִּפְתַּח אֶת פִּי" (יח' לג, כב); וְהִסְתַּחֲסַח מִן מַדְמַחֲא אֶתְפַּעַל "כִּי אֲרֻבוֹת מִמְרוֹם נִפְתְּחוּ" (יש' כד, יח); סָחַ חֲלָה־אֶתְפַּעַל מִצָּפוֹן תִּפְתַּח הָרֶעָה "יר' א, יד). אֶתְפַּעַל בא פָּחוֹת מֵעֶשֶׂר פְּעָמִים, כְּגוֹן אֶתְפַּעַל חֲלָה וְהִסְתַּחֲסַח "וַיִּנְפְּקוּ עֵינֵי שְׁנֵיהֶם" (בר' ג, ה); וְהִסְתַּחֲסַח אֶתְפַּעַל "נִבְקְעוּ כָל מַעֲיֵנֵת תְּהוֹם" (בר' ז, יא); וְהִסְתַּחֲסַח אֶתְפַּעַל "וּדְלֵתֵי שָׁמַיִם פִּתַּח" (תה' עח, כג). יֵשׁ חִילוּפֵי אֶתְפַּעַל/אֶתְפַּעַל בֵּין הַמַּהְדוּרוֹת וּבְשִׁלוּשֵׁת הַכְּתוּבִים הָאֵלֶּה מוֹצֵאִים אֶתְפַּעַל בְּמַהְדוּרוֹת וּוְלִטוֹן וְלִי וְאֶתְפַּעַל בְּמַהְדוּרוֹת אֲוֹרֵמִי וּמוֹסוֹל: אֶתְפַּעַל פִּתַּח וְחָלַס מִחַ "וְיֵהִי לָב הָעַם לַעֲשׂוֹת" (נחמ' ד, ו [=ג, לח]); וְחָלַס אֶתְפַּעַל, אֶתְפַּעַל "לֹא יִפְתְּחוּם" (נחמ' יג, יט); וְהִסְתַּחֲסַח אֶתְפַּעַל "וּסְפָרִין פְּתִיחוֹ" (דנ' ז, י). גַּם אֶתְפַּעַל גַּם אֶתְפַּעַל בָּאִים הֵן עִם נוֹשָׁא אֶחָד הֵן עִם נוֹשָׁאִים רַבִּים. פֻּעַל שְׂכִיחַ וְהוּא מִצְרִיךְ גַּם מוֹשָׁא יַחֲדִיד וְגַם מוֹשָׁאִים רַבִּים. אִין דּוֹגְמָה וְדֹאִית לְפֻעַל בְּאַרְבַּע הַמַּהְדוּרוֹת שֶׁנִּבְדָּקוּ,¹²³ אִךְ יֵשׁ חִילוּפֵי פֻעַל/פֻּעַל בֵּין הַמַּהְדוּרוֹת.¹²⁴
- אֶתְפַּעַל 'נִקְרַע'. אֶתְפַּעַל בא בְּכְתוּבִים אֵלּוּ: מִכְּזֹכָה נִקְרַע "מל"א יג, ה); וְהִסְתַּחֲסַח אֶתְפַּעַל "הִנֵּה הַמִּזְבֵּחַ נִקְרַע" (מל"א יג, ג); וְחָלַס אֶתְפַּעַל "לֹא יִקְרַע" (שמ' כח, לב); וְחָלַס אֶתְפַּעַל "לֹא יִקְרַע" (שמ' לט, כג). בְּדוּגְמָה אַחֶרֶת אִין לְהַכְרִיעַ בֵּין אֶתְפַּעַל לְאֶתְפַּעַל: מִכְּזֹכָה אֶתְפַּעַל וְחָלַס "וְחָתְבָהּ הָאָרֶץ בְּקוֹלָם" (מל"א א, מ). גַּם פֻּעַל גַּם פֻּעַל בָּאִים כְּנֹגַד קִרְעָה. עַל פִּי רוֹב פֻּעַל מִשְׁמַשׁ לַעֲנִיִּין קִרְעָה בְּגָדִים¹²⁵ אִךְ גַּם אֶת פֻּעַל אֶפְשֵׁר לְמַצּוֹא בְּהִקְשֵׁר זֶה.¹²⁶
- אֶתְפַּעַל 'נִהַרַג'. הַפּוֹעֵל בא בְּאֶתְפַּעַל יוֹתֵר מִחֲמִישִׁים פְּעָמִים, לְמֹשֶׁל, לֵב נִמְסָה לֵב "לֹא יוֹמֵת אִישׁ" (שמ"א יא, יג); לֵב נִמְסָה לֵב פִּתַּח וְהִסְתַּחֲסַח "לֹא הִשּׁוּהוּ בְּמַהְדוּרָת לִי בְּנִיִּין פֻּעַל, מִכְּזֹכָה מִחַ "וַיִּפְדֶּה ה'" (דב' טו, טו), לַעֲזוּמַת בְּנִיִּין פֻּעַל מִכְּזֹכָה אֶתְפַּעַל "וַיִּפְדֶּה ה' אֱלֹהֶיךָ" (דב' כד, יח).
120. וְהִסְתַּחֲסַח מִן מַדְמַחֲא לֵב (דח"א כט, טז; פֻּעַל: א, מ, ל; פֻּעַל: ו).
121. מִכְּזֹכָה אֶתְפַּעַל "מִפְּרֹק הָרִים" (מל"א יט, יא; פֻּעַל: א, מ, צ; אֶתְפַּעַל: ו, ל).
122. מִכְּזֹכָה מִחַ "יַעֲלֶה מַעֲלִינוֹ" (יר' כא, ב; פֻּעַל: א, מ; אֶתְפַּעַל: ו, ל, צ).
123. שְׁטֵרֻטְמָן, 1984 מְבִיא אֶת מִל' ג, י, כְּדוּגְמָה שֶׁל פֻּעַל בְּמַהְדוּרוֹת שֶׁל וּוְלִטוֹן וְאֲוֹרֵמִי, וְאֵלֶּם בִּשְׁתֵּי הַמַּהְדוּרוֹת מְנוֹקֶדֶת צוּרֵת פֻּעַל.
124. לְמֹשֶׁל, מִכְּזֹכָה חֲלָה "וַיִּפְקֹחַ הַנֶּעַר אֶת עֵינָיו" (מל"ב ד, לה; פֻּעַל: ו, ל, מ, צ; פֻּעַל: א).
125. פִּיִּין-סְמִית, 1903. רָאָה לְמֹשֶׁל, חֲלָה לַחֲסֵה, "וַיִּקְרַע אֶת בְּגָדָיו" (שופ' לא, לה).
126. חֲלָה מִכְּזֹכָה "קָרְעוּ בְּגָדֵיכֶם" (שמ"ב ג, לא).

הַמַּלְאָכִים הַבְּרָכִים "ולא תִתְנַשֵּׂא עוד על הגוים" (יח' כט, טו);
 מִלֵּךְ הַמַּלְאָכִים הַבְּרָכִים "על כל נִשָּׂא וּשְׁפָל" (יש' ב, יב); מִלֵּךְ הַמַּלְאָכִים
 "עתה אֶנְשֵׁא" (יש' לג, י). יש חילופי אֶתְפַּעַל/אֶתְפַּעַל בין המהדורות: מִלֵּךְ
 הַמַּלְאָכִים הַבְּרָכִים "הַנִּשָּׂא כַּעֲבֹרֹת צוּרִי" (תה' ז, ו [ז]); אֶתְפַּעַל: ו, ל;
 אֶתְפַּעַל: א, מ). פֶּעַל שִׁכַּח יוֹתֵר מִפֶּעַל (והראשון בדרך כלל מצריך מושאים
 רבים) ושניהם אף מתחלפים.¹³³ פֶּעַל מתחלף גם עם אֶפְעַל.¹³⁴

אֶפְעַל, 'הוֹתֵר'. אֶתְפַּעַל בא פעם אחת והוא כנגד אֶתְפַּעַל בארמית המקרא: מִלֵּךְ
 הַמַּלְאָכִים וּקְטֵרִי חֲרָצָה מִשְׁתַּרְיָן "דג' ה, ו). יש עוד היקרות אחת של בניין
 חוֹזֵר-סְבִיל ובה חילופי אֶתְפַּעַל/אֶתְפַּעַל: אֶפְעַל וְהַנִּשָּׂא שְׁלֹחוֹ (בר'
 מד, ג; אֶתְפַּעַל: ו, ל, מ; אֶתְפַּעַל: א). שורש זה בא גם בִּפְעַל (התיר, שָׁכַן, חָנָה),
 בִּפְעַל (החל) ובאֶפְעַל (שָׁכַן, הִנִּיחַ).

אֶפְעַל 'נִשְׁבֵּר'. אֶתְפַּעַל מזדמן יותר משישים פעמים ועל פי רוב הוא בא עם נושא
 אחד, למשל, מִלֵּךְ הַמַּלְאָכִים הַבְּרָכִים "טִרְף יִטְרֹף" (שמ' כב, יג); מִלֵּךְ הַמַּלְאָכִים "יִשְׁכַּר" (וי'
 טו, יב); אֶפְעַל מִלֵּךְ הַמַּלְאָכִים הַבְּרָכִים "איכה נִשְׁכַּר מִטָּה עֹז" (יר' מח, יז).
 אך יש גם דוגמות שהנושא בא בריבים, כגון מִלֵּךְ הַמַּלְאָכִים הַבְּרָכִים "יִפְצֹז איכִיךְ"
 (במ' ט, לה); מִלֵּךְ הַמַּלְאָכִים הַבְּרָכִים "יִפְנְעוּ בְּנֵי עֲמֹן" (שופ' יא, לג). אֶתְפַּעַל בא
 פחות מעשרים פעמים, למשל, מִלֵּךְ הַמַּלְאָכִים הַבְּרָכִים "יִתְפַּנֵּעַ מִרְאֵב" (שופ' ג, ל);
 מִלֵּךְ הַמַּלְאָכִים "כִּי נִפְצֹז" (שופ' כ, לו); מִלֵּךְ הַמַּלְאָכִים הַבְּרָכִים "נִמְגֹזוּ כָל
 יֹשְׁבֵי כְנָעַן" (שמ' טו, טו). יש חילופי אֶתְפַּעַל/אֶתְפַּעַל בין המהדורות בכמה
 כתובים: מִלֵּךְ הַמַּלְאָכִים הַבְּרָכִים "יִתְפַּנֵּעַ מִדִּין" (שופ' ח, כח; אֶתְפַּעַל: ו, ל, ז;
 אֶתְפַּעַל: א, מ); מִלֵּךְ הַמַּלְאָכִים "חֲתוּ" (מל"ב יט, כו; אֶתְפַּעַל: ל, א, ז; אֶתְפַּעַל: א);
 מִלֵּךְ הַמַּלְאָכִים הַבְּרָכִים "יִתְפַּנְעוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (דה"ב יג, יח; אֶתְפַּעַל: א, מ, ז;
 אֶתְפַּעַל: ו, ל); ראה גם איוב ד, י; מל"א כב, מח [מט];¹³⁵ וי' כו, טז [יז]; שופ'
 כ, לט.¹³⁶ על פי רוב פֶּעַל בא עם מושא ביחיד ואילו פֶּעַל בא עם מושא
 בריבים,¹³⁷ אך יש שפֶּעַל בא עם מושאים רבים.¹³⁸ שני הבניינים האלה גם
 מתחלפים בין המהדורות.¹³⁹

אֶפְעַל, 'נִתְלָה'. אֶתְפַּעַל בא בכתוב אחד: מִלֵּךְ הַמַּלְאָכִים הַבְּרָכִים "יִתְנֶן בֵּין

133. דַּמְלָה "אשר טִפְחָתִי" (איכה ב, כב; פֶּעַל: א, מ, ל, ז; פֶּעַל: ו).

134. למשל, נַעֲמָלָה "יִתְפַּנְעוּ" (שמ' יד, טו; פֶּעַל: ט, מ, ז; אֶפְעַל: ו).

135. השווה מִלֵּךְ הַמַּלְאָכִים הַבְּרָכִים "יִשְׁכַּרְוּ אֲנִיּוֹת" (דה"ב כ, לו; אֶתְפַּעַל: ו, א, מ). אי אפשר לקבוע
 את הבניין במהדורות לי לא בדוגמה זו ולא בכתוב המקביל במל"א כב, מח.

136. המקור והבינוני באים באותו בניין בכל אחת מהמהדורות.

137. למשל, בִּפְעַל: מִלֵּךְ הַמַּלְאָכִים הַבְּרָכִים "וְהָיָה ה' אֵת סִיסְרָא" (שופ' ד, טו); ובִּפְעַל: מִלֵּךְ
 הַמַּלְאָכִים "וְשָׁפַר אֶת הַמִּצְבָּת" (מל"ב יח, ד).

138. למשל, מִלֵּךְ הַמַּלְאָכִים הַבְּרָכִים "וְשָׁפַרְוּ הַמִּצְבֹּת" (דה"ב כ, לא, א [פעמיים]).

139. סֵם נִתְלָה אֵלֶּה "הוא יִתְפַּנְעוּ מִפְּנִיכֶם" (יהו' כג, ה; פֶּעַל: א, מ; פֶּעַל: ו, ל, ז).

ג. מסקנות

140. אִמֶּךָ "החזיק" (נחמ"ג, פסוקים ד, ח, ט, י, א, יב, יג, יד, טו, טז; פָּעַל: א; פָּעַל: ו, ל, מ, ז).

141. פָּעַל בא עם מושא בריבים ב־37 מתוך 70 היקרויותיה ופָּעַל בא עם מושא בריבים ב־48 מתוך 50 היקרויותיה.

(אֶתְפַּעֵל) netqattəlun	→	netqatłun	עֵתִיד נִסְתָּרִים
(אֶתְפַּעֵל) netqatłun	→		
(אֶתְפַּעֵל) netqattəlān	→	netqatłān	עֵתִיד נִסְתָּרוֹת
¹⁴⁴ (אֶתְפַּעֵל) netqatłān	→		

ההבדל בין שני הבניינים עדיין התקיים כשע' הפועל או ל' הפועל הייתה אחת מאותיות בגדכפ"ת, למשל, אֶתְפַּעֵל: etqatbā ; אֶתְפַּעֵל: etqatbā .

יש מקום לשאול האם הושפעו מעתיקי כתבי היד ונקדניהם במאות האחרונות מהארמית המדוברת באותם אזורים במזרח שבהם הועתקו ונוקדו כתבי היד. כלום השפיעו ניבי הארמית החדשה?¹⁴⁵ אין מצב המכפל זהה בכל ניב מניבי הארמית המזרחית החדשה: יש שהוא קיים, יש שאבד, יש שהוא אבד והשאיר עקבות ויש שהוא מומר בעיצור פשוט ובתנועה מוארכת ("תמורה כמותית" = quantitative = metathesis).¹⁴⁶ גלגולי המכפל הארמי ההיסטורי ניכרים בארמית המזרחית החדשה גם בחילופי צורות הבניין פֶּעֵל (mqātole/mqattole) בין ניבים אחדים.¹⁴⁷ בניבי הארמית המרכזית החדשה (טוריו, ומלחצו), הקרובים קרבה לשונית לסורית היעקובית יותר מאשר לניבי הארמית המזרחית החדשה, מוצאים במקום מכפל היסטורי עיצור פשוט והארכת תנועה.¹⁴⁸

2. הגורם השני קשור לכתיב ולמסירת כתבי יד ולהדפסתם. ייתכן שחילופים רבים נבעו מטעויות סופרים ומטעויות מדפיסים. יש בכתבי היד המנוקדים ובמהדורות נקודות רבות: נקודות המציינות תנועות, נקודות המבחינות בין הומוגרפים,¹⁴⁹ נקודות המציינות הגייה קשה (קושיא) והגייה רכה (רוככא) ונקודות המשמשות

144. יש לציין עוד הזדהות של צורות: במסורת המערבית המאוחרת הזדהו צורות הנוכח של הציווי בשני הבניינים: etqat . אך אֶתְפַּעֵל נבדל מֶאֱתְפַּעֵל כאשר ל' הפועל היא אחת מאותיות בגדכפ"ת. בֶּאֱתְפַּעֵל ל' הפועל היא קשה ובֶּאֱתְפַּעֵל היא רפה. ראה נלדקה, 1904, עמ' 107.
145. יש להסב את תשומת הלב שהפשיטתא במהדורות אורמי הודפסה עם תרגום לארמית חדשה של אורמי שבפי הנוצרים.

146. ברוקלמן, 1908, עמ' 68; נלדקה, 1868, עמ' 27; מקליין, 1895, עמ' 91, 283; צרטלי, 1961, עמ' 258–261; קרוטקוף, 1982, עמ' 12; קפליוק, 1992, עמ' 59–63.

147. נלדקה, 1868, עמ' 211; נלדקה משווה לחילופי ḥḥ / ḥḥ . ראה גם מקליין, 1895, עמ' 284–283.

148. יסטר, 1985, עמ' XXI; יסטר, 1994, עמ' 25.

149. למשל, יש כתבי יד המבדילים בין צורות זהות של אֶתְפַּעֵל ושל אֶתְפַּעֵל על ידי נקודה תחתונה בֶּאֱתְפַּעֵל ונקודה עליונה בֶּאֱתְפַּעֵל. ראה סגל, 1953, עמ' 18.

טעמים. מרוב נקודות גדולים הסיכויים שנקודה תושמט או תיתוסף, ועל כן אפשר שמקצת החילופים נגרמו בשגגה בעת מסירת הטקסט בידי סופרים ומהדירים.¹⁵⁰

3. הגורם השלישי קשור למעברים אחרים במערכת הבניינים. יש חילופים רבים בין בניינים: פֶּעַל/אֶפְעַל, פֶּעַל/אֶפְעַל, פֶּעַל/אֶתְפָּעֵל, והבולט והשכיח ביותר, פֶּעַל/פֶּעַל.¹⁵¹ יש קשר אמיץ בין פֶּעַל ובין אֶתְפָּעֵל מצד אחד ובין פֶּעַל ובין אֶתְפָּעֵל מצד אחר. סביר להניח שחילופי פֶּעַל/פֶּעַל הרבים גררו גם את חילופי הבניינים הסבילים-חוזרים, אֶתְפָּעֵל/אֶתְפָּעֵל. וכפי שאין פֶּעַל מביע תמיד פעולה אינטנסיבית המצריכה מושאים רבים לעומת אותו פועל כשהוא פועל יוצא בפֶּעַל,¹⁵² כך גם בניין אֶתְפָּעֵל אינו מביע תמיד פעולה אינטנסיבית המצריכה נושאים רבים לעומת אותו הפועל המזדמן בבניין אֶתְפָּעֵל. יש עקבות ברורים של המצב הקדום המשוער, אשר בו פֶּעַל ואֶתְפָּעֵל מביעים ריבוי מושאים/נושאים או פעולה חוזרת ונשנית.¹⁵³ הראיה היא פעלים כגון *חָמַד, חָמַד*. אך הדוגמות של פֶּעַל/ואֶתְפָּעֵל עם מושאים/נושאים בריבים ושל פֶּעַל/אֶתְפָּעֵל עם מושא/נושא ביחיד מוכיחות שההבדל בשימוש נתון בתהליך התערערו.

ד. סיכום

בברית החדשה הסורית ובמקרא הסורי (הפשיטתא) בניין אֶתְפָּעֵל בא בדרך כלל כשיש נושא ביחיד, ובניין אֶתְפָּעֵל בא על פי רוב כשיש ריבוי מושאים. מצב זה מתאים לתיאור הבניינים המוצע במילונייהם של בר בהלול ובר עלי מימי הבניינים ובמילונייהם של פיין-סמית וברוקלמן בעת החדשה. ואולם יש שאֶתְפָּעֵל מצריך נושא בריבים ואֶתְפָּעֵל מצריך נושא ביחיד. מקרים אלו מראים שההוראה האינטנסיבית

150. ראה, למשל, את הערתו של פיין-סמית, 1897–1901, עמ' 2140 על *חָמַד* בבניין אֶתְפָּעֵל, וראה גם מה הוא כותב על השורש *חָמַד*, עמ' 4248–4249.

151. פסברג, 1999. חילופי פֶּעַל/פֶּעַל מתועדים גם בארמית החדשה בכורדיסטן. ראה סטודרד, 1855, עמ' 52 וראה גם את דבריו של נלדקה, 1868, עמ' 211.

152. ראה דובאל, 1881, עמ' 175–186 על פועל יוצא בבניין פֶּעַל ההופך לפועל אינטנסיבי בבניין פֶּעַל. פֶּעַל מציין חזרה על הפעולה (*חָמַד* כנגד *חָמַד*) וריבוי מושאים (*חָמַד* כנגד *חָמַד*). הוא עשוי גם להיות אינטנסיבי כנגד פועל עומד, למשל *חָמַד* 'להגיע' כנגד *חָמַד* 'להגיע בהדרגה'. לעומת זו אולמן, 1875, עמ' 59–61, גורס שלפעמים אין הבדל בין פֶּעַל לפֶּעַל והוא מביא לדוגמה *נָגַם* כנגד *נָגַם*.

153. בשפות השמיות הבניין D מביע אינטנסיביות המתבטאת בעצמת הפעולה או בריבוי הפעולות (פעולה ממושכת, רגלית, בריבוי נושאים או מושאים). ראה ברוקלמן, 1908, עמ' 508; גיצה, 1942, סבר שתפקידו המקורי של הבניין שבו העיצור המצעי המוכפל D בשפות השמיות היה פקטטיבי ביחס לסטטיב של בניין G. דעתו זו קנתה אחיזה בקרב חוקרים רבים. ביקורת מקיפה על תאוריה זו ראה עכשיו אצל קוונברג, 1997, עמ' 10–16.

שיוחסה לאֶת־פֶּעַל אינה מקרימת תמיד. שני הבניינים החלו להביע אותה הוראה סבילה-חוזרת בלא הבדל של אינטנסיביות. החילופים בשימוש הבניינים באים לידי ביטוי מוחשי גם בחילופים בין מהדורות המקרא הסורי. חילופים אלו מרובים ומוכיחים בעליל שבתחושה הלשונית של נקדני כתבי היד ובתחושה הלשונית של המהדירים הודהו שני הבניינים בהוראה. גם אם הודהות זו אינה כבתקופת חיותה של הסורית, היא מלמדת לפחות על התפיסה הדקדוקית של נקדנים ושל מהדירים בתקופה מאוחרת יותר. הוצעו שלושה גורמים אפשריים להזדהות בהוראה בין שני הבניינים: (1) הפסקת המכפל בדיבור (כליל במסורת היעקובית ובמעמד פונטי מוגדר במסורת הנסטוריאנית), שהביאה להזדהות צורות רבות במערכת הפועל; (2) טעויות סופרים ומהדירים בנקודות הרבות ששימשו בכתבי היד; (3) חילופי בניינים אחרים, ובייחוד החילופים השכיחים של פֶּעַל/פִּעַל, שגררו את בנייניהם הסבילים-חוזרים.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- F. Uhlemann, *Grammatik der syrischen Sprache*², Berlin = 1857
1857
- F. G. Uhlemann, *Uhlemann's Syriac Grammar*², translated = 1875
by E. Hutchinson, New York 1875
- J. A. Emerton, "The Printed Editions of the Song of = 1967
Songs in the Peshiṭta Version", *Vetus Testamentum* 17 (1967), pp. 416–
429
- P. G. Borbone and K. D. Jenner, *The Old Testament in = 1997
Syriac According to the Peshiṭta Version, Part V: Concordance, 1:
Pentateuch*, Leiden 1997
- J. Bloch, "The Printed Texts of the Peshitta Old = 1921–1920
Testament", *American Journal of Semitic Languages and Literatures*
37 (1920–1921), pp. 136–144
- בן-חיים, תשי"ח = ז' בן-חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של
מגילות ים המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 245–223
- בן-חיים, תשכ"ז = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ג, ספר שני: קול רינה
ותפילה, ירושלים תשכ"ז
- בן-חיים, תשל"ז = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה: לשון תורה,
ירושלים תשל"ז
- בן-חיים, תשמ"ח = ז' בן-חיים, תיבת מרקה והיא אסופת מדרשים שומרוניים,
ירושלים תשמ"ח

- בן-יהודה, 1959 = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים 1959
- בר-אשר, תשל"ז = מ' בר-אשר, מחקרים בסורית של ארץ-ישראל: מקורותיה, מסורותיה ובעיות נבחרות בדקדוקה, ירושלים תשל"ז
- ברוק, 1992 = S. P. Brock, "Versions, Ancient (Syriac)", *The Anchor Bible Dictionary*, 6, New York 1992, pp. 794–799
- ברוקלמן, 1908 = C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, 1, Berlin 1908
- ברוקלמן, 1928 = C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*², Halle 1928
- ברלינר, 1884 = A. Berliner, *Targum Onkelos. Erster Theil: Text, nach Editio Sabioneta V.J. 1597*, Berlin 1884
- בתנן, 1880 = F. W. A. Baethgen, *Syrische Grammatik des Mar Elias von Tirhan*, Leipzig 1880
- גוטהייל, 1886 = R. J. H. Gottheil, *Treatise on Syriac Grammar by Mâr(i) Eliâh of Şob^Hâ*, Leipzig 1886
- גוטהייל, 1908 = R. J. H. Gottheil, *The Syriac-Arabic Glosses of Iṣhō' Bar 'Alī*, II, Rome 1908
- גורין, 1897 = J. Gwynn, *The Apocalypse of St. John in a Syriac Version hitherto Unknown*, Dublin 1897
- גורין, 1909 = J. Gwynn, *Remnants of the Later Syriac Versions of the Bible*, London 1909
- גושן-גוטשטיין, 1960 = M. Goshen-Gottstein, "Prolegomena to a Critical Edition of the Peshitta", *Scripta Hierosolymitana* 8 (1960), pp. 26–42
- גיצה, 1942 = A. Goetze, "The So-Called Intensive of the Semitic Languages", *Journal of the American Oriental Society* 62 (1942), pp. 1–8
- גלסטון, 1987 = A. Gelston, *The Peshitta of the Twelve Prophets*, Oxford 1987
- דובאל, 1881 = R. Duval, *Traité de grammaire syriaque*, Paris 1881
- דובאל, 1901 = R. Duval, *Lexicon syriacum auctore Hassano bar Bahlule*, Paris 1901
- דירקסן, 1988 = P. B. Dirksen, "The Old Testament Peshitta", *Mikra: Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity*, ed. M. J. Mulder, Assen/Maastricht 1988, pp. 255–297

- G. Hoffmann, *Syrisch-Arabische Glossen. Ersten Band:* = 1874 הופמן, *Autographie einer Gothaischen Handschrift enthaltend Bar Ali's Lexikon von Alaf bis Mim*, Kiel 1874
- הסטרמן, תשנ"ג = ק' הסטרמן, "'מבני' (= *מבני) - צורה דקדוקית 'חדשה' בארמית של יב", לשוננו נז (תשנ"ג), עמ' 7-15
- R. A. Taylor, *The Peshitta of Daniel*, Leiden 1994 = 1994 טיילור,
- O. Jastrow, *Laut- und Formenlehre des neuaramäischen Dialekts von Mīdin im Ṭur 'Abdin³*, Wiesbaden 1985 יסטרו,
- O. Jastrow, *Der neuaramäische Dialekt von Mlahsô*, = 1994 יסטרו, Wiesbaden 1994
- D. J. Lane, *The Peshitta of Leviticus*, Leiden 1994 = 1994 ליין,
- A. Moberg, *Le Livre des splendeurs: La grande grammaire de Grégoire Barhebraeus*, Lund 1922 מוברג,
- T. Muraoka, *Classical Syriac for Hebraists*, Wiesbaden = 1987 מוראוקה, 1987
- T. Muraoka, *Classical Syriac: A Basic Grammar with a Chrestomathy*, Wiesbaden 1997 מוראוקה,
- מורשת, תשל"ו = מ' מורשת, "הפעיל ללא הבדל מן הקל בלשון חז"ל", בר-אילן - ספר השנה יג (תשל"ו), עמ' 249-281
- A. J. Maclean, *Grammar of the Dialects of Vernacular Syriac*, Cambridge 1895 מקליין,
- T. Nöldeke, *Grammatik der neusyrischen Sprache*, Leipzig = 1868 נלדקה, 1868
- T. Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar*, translated by J. = 1904 נלדקה,
- A. Crichton, London 1904 [= T. Nöldeke, *Kurzgefasste syrische Grammatik²*, Strassburg 1898]
- J. B. Segal, *The Diacritical Point and the Accents in Syriac*, = 1953 סגל, Oxford 1953
- D. T. Stoddard, *A Grammar of the Modern Syriac Language as Spoken in Oroomiah, Persia and in Koordistan*, London 1855 סטודרד,
- H. M. Szpek, *Translation Technique in the Peshitta to Job: A Model for Evaluating a Text with Documentation from the Peshitta to Job*, Atlanta 1992 ספק,
- P. E. Pusey and G. H. Gwilliam, *Tetraeuangelium Sanctum*, Oxford 1901 פוסי וגוויליאם,

- R. Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, Oxford = 1901–1897, 1897–1901
- R. Payne Smith, *A Compendious Syriac Dictionary*, ed. = 1903
- J. Payne Smith (Mrs. Margoliouth), Oxford 1903
- G. Phillips, *A Letter by Mār Jacob, Bishop of Edessa on Syriac Orthography; Also a Tract by the Same Author and a Discourse by Gregory Bar Hebraeus on Syriac Accents*, London 1869
- S. E. Fassberg, "Is Pael an Intensive/Plural Form of Peal in Syriac? The Evidence from the New Testament", *Journal Asiatique* 287 (1999), pp. 395–431
- צורבל, תשמ"ד = ת' צורבל, "נטישת בנין קל בעברית נוסח שומרון: לבירורה של סוגיה בדקדוק ההיסטורי של העברית", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 135–151
- K. G. Cereteli, "Abriss der vergleichenden Phonetik der modernen assyrischen Dialekte", in *Geschichte der Hunnen*, 3, ed. F. Altheim, Berlin 1961, pp. 218–266
- N. J. C. Kouwenberg, *Gemination in the Akkadian Verb*, = 1997
- Studia Semitica Neerlandica, 32, Assen 1997
- L. Costaz, *Grammaire syriaque*, Beyrouth 1955 = 1955
- M. D. Koster, *The Peshiṭta of Exodus: The Development of Its Text in the Course of Fifteen Centuries*, Assen 1977
- G. Kiraz, *A Computer-Generated Concordance to the Syriac New Testament according to the British and Foreign Bible Society's Edition*, Leiden 1993
- O. Kapeliuk, "Miscellanea Neo-Syriaca", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 15 (1992), pp. 60–73
- G. Krotkoff, *A Neo-Aramaic Dialect of Kurdistan: Texts, Grammar and Vocabulary*, New Haven 1982
- B. J. Roberts, *The Old Testament Texts and Versions*, = 1951
- Cardiff 1951
- W. Strothmann unter Mitarbeit von K. Johannes und M. Zumpe, *Konkordanz zur syrischen Bibel: Die Propheten*, Wiesbaden 1984
- W. Strothmann unter Mitarbeit von K. Johannes und M. Zumpe, *Konkordanz zur syrischen Bibel: Der Pentateuch*, Wiesbaden 1986

- W. Strothmann unter Mitarbeit von K. Johannes und = 1995, שטרוטמן,
 M. Zumpe, *Konkordanz zur syrischen Bibel: Die Mautbē*, Wiesbaden
 1995
 שפרבר, 1968–1959 = א' שפרבר, כתבי הקדש בארמית, חמישה כרכים, ליידן
 1968–1959
 N. Sprenger, *Konkordanz zum syrischen Psalter*, = 1976, שפרנגר,
 Wiesbaden 1976

מהדורות וכתבי יד של המקרא

- J. Perkins (ed.), *Vetus Testamentum Syriace et neosyriace*, Urmia = א
 1852
 B. Walton (ed.), *Biblia sacra polyglotta Londinensia*, London 1657 = ו
 S. Lee (ed.), *Vetus Testamentum Syriace*, London 1823 = ל
The Old Testament in Syriac According to the Peshitta Version, = ליידן
 Leiden 1966
 C. J. David (ed.), *Biblia Sacra juxta Versionem Simplicem quae dicitur* = מ
Pschitta, Mosul 1887–1891
 A. M. Ceriani, *Translatio Syria Peschitto Veteris Testamenti ex* = צ
codice Ambrosiano, Milan 1876–1883
 תאג = כתר התורה (תאג), שני כרכים, ירושלים תשי"ט–תש"ך

ליקוטים ממילון שמות הרפואות של ר' יונה אבן ג'נאח

ר' יונה (מרינוס) אבן ג'נאח (ריב"ג), המוכר גם בכינויו הערבי אבו אלוליד מרואן אבן ג'נאח, חי ופעל בספרד במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה. הנתונים הביוגרפיים עליו מעטים ומעורפלים ועולה מהם שהוא חי בין השנים 980–1040 בקירוב. בצעירותו פעל בעיר קורדובה, ושהה בה עד רדיפות הברברים בשנת 1012. לאחר נדודים רבים התיישב בסרגוסה, ושם חי עד יום מותו. אבן ג'נאח נחשב לגדול הבלשנים והמדקדים העבריים בימי הביניים, ומפרי עטו נותרו לנו חיבורים שונים, רובם בענייני תורת הלשון,¹ ושרידים מפירושו למקרא.² חיבורו הגדול והמקיף ביותר הוא ספר הדקדוק (כתאב אלתנקה) שנערך בשני חלקים: ספר הרקמה (כתאב אללמע) וספר השרשים (כתאב אלאצול).

ריב"ג הרופא

פעילותו של ר' יונה אבן ג'נאח בתחום הרפואה³ ידועה פחות, ולה מוקדש מאמרנו. כפי שנראה בהמשך, הוא השתלם במלאכת הרפואה עוד בנעוריו,

* מחקר זה נתמך על ידי קרן המרכז לתרבות, חברה וחינוך במורשת יהדות ספרד על שם אהרן ורחל דהאן. ברצוננו גם להודות לד"ר אורי מלמד על הערותיו המלומדות ועל עצותיו המכימות.

1. ראה מונק; דירנבורג, המבוא; שטיינשניידר, עמ' 123–125. את תרומתו של אבן ג'נאח להכרת הלהג הספרדי-ערבי הזכיר רייט (W. Wright) במבוא למילון של דוזי, R. Dozy, *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, Leide-Paris 1927, p. xiii; D. Tene, "Ibn Janāḥ, Jonah", *Encyclopaedia Judaica* 8 (1972), עמ' 1186–1181; וראה עוד המבוא של ב"ז באכר למהדורת ספר השרשים של אבן ג'נאח, ברלין תרנ"ו, עמ' XXX–VII; מ' וילנסקי, "לתולדות ר' יונה בן ג'נאח", תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 97–103; א' ממן, "ר' יונה אבן ג'נאח", לשוננו לעם מ–מא, קובץ לשנת הלשון, בעריכת מ' בראשר (תשמ"ט–תש"ן), עמ' 125–131.

2. מ' פרץ, "שריד מפירוש של ר' יונה אבן ג'נאח לדברי הימים", תרביץ נח (תשמ"ט), עמ' 283–288; א"ז רבינוביץ, פירוש לכתבי הקדש מאת אבי המדקדים והפרשנים ר' יונה הספרדי, אבן ג'נאח, תל-אביב תרצ"ו; מ' פרץ, "יחסו של ר' יונה אבן ג'נאח לטקסטים מקבילים במקרא", מחקרים בלשון העברית ובמדעי היהדות, בעריכת א' בן-דוד וי' גלוסקא, נתניה תשס"א, עמ' 125–139.

3. רבים מהחוקרים הסוקרים את הביוגרפיה של אבן ג'נאח מציינים זאת בדרך אגב; ראה למשל

בקורדובה או באליסאנה (לוסינה; Lucena), ועסק בה בפועל. עדויות לכך הן כינויו בחלק ממקורות ימי הביניים: "ר' יונה הרופא ממדינת קורדובא",⁴ "אלחכים אבו אלוליד",⁵ או "אבו אלוליד בן ג'נאח אלחכים אלסרקסטי".⁶ המקור העיקרי אשר מציין את פועלו של ר' יונה בתחום הרפואה הוא הספר "טבקאת אלמאם" מאת צאעד אלגנדלסי⁷ (מת בשנת 1070 בקירוב). הקטע הבא מובא בשינויים קלים בספרו של אבן אבי אַצִיבֶּעָה (1203–1270) על תולדות הרופאים:

מרואן אבן ג'נאח היה גם כן יהודי; והוא עסק במלאכת תורת ההיגיון ודעתו היה רחבה בחכמת הלשון של הערבים [=הערבית] ושל היהודים [=עברית]; בעל ידע מופלג במלאכת הרפואה. ובין ספריו, "ספר הקיצור" (תלח'יץ), וכבר כלל [בתוכו] את ביאור שמות התרופות הנפרדות ושיעור המידות והמשקלות אשר בשימוש במלאכת הרפואה.⁸

חיבורו על הרפואה

מחיבורו של אבן ג'נאח על הרפואה לא שרד דבר ועל קיומו אנו יודעים מתוך ציטוטים בודדים שהשתמרו ממנו בספרי רפואה אחרים שנכתבו בימי הביניים. מחיבורים אלה עולה שחיבורו של אבן ג'נאח זכה להערכה רבה כבר בתקופתו ובקרב רופאים בספרד ובצפון אפריקה בתקופה מאוחרת יותר. הוא נזכר לראשונה בספר על התרופות הנפרדות שכתב הרופא היהודי יונס (או יוסף) אבן יצחק אבן בכלארש. חיבורו של רופא זה נקרא "אלמסתעיני" על שם מושל סרגוסה, אבו ג'עפר אחמד השני אלמסתעיני (1085–1109).⁹ נראה שאבן ג'נאח כתב את חיבורו

שטיינשניידר, עמ' 125, הערה 9; דירנבורג, עמ' LXXV; "Eequisse ; d'histoire de la pharmacologie et botanique chez les musulmans d'Espagne", *al-Andalus* 3 (1935), עמ' 15; אלח'טאבי, עמ' 55.

4. ר' אברהם אבן עזרא, מאזני לשון הקודש, אופיבאך תקנ"א, עמ' ב.
5. אבו אברהם יצחק אבן ברוך, כתאב אלמואזנה בין אללגה אלעבראניה ואלערביה, מהדורת פ' קאקאורצאוו, ס"ט פטרבורג 1890. הוא מזכיר 43 פעמים את אבן ג'נאח בכינוי זה; ראה במפתח המובאות במבוא, עמ' II.
6. ר' יוסף אבן עקנין, התגלות הסודות והופעת המאורות, מהדורת א"ש הלקין, ירושלים תשכ"ד, עמ' 16.
7. صاعد بن أحمد بن صاعد الأندلسي, كتاب طبقات الأمم, מהדורת ל' שיח'ו, בירות 1912, עמ' 89.
8. אבן אבי אַצִיבֶּעָה, עמ' 498.
9. על אבן בכלארש, ראה אבן אבי אַצִיבֶּעָה, עמ' 501; שטיינשניידר, עמ' 147–148; אלח'טאבי, עמ' 55; H. P. Renaud, "Trois etudes d'histoire de la medecine arabe en Occident", *Hesperis* 10 (1930), pp. 135–150; M. Levey, "The Pharmacological Table of ibn

בראשית דרכו, כנראה בשנות העשרים לחייו. המקור השני שמזכיר את אבן ג'נאח, אם כי לא תמיד בציטוט מלא, הוא אבו אלח'יר אלאשבילי, סופר ספרדי בן המאה השתים-עשרה והוא מכנה אותו בשם "היהודי" (אליהודי).¹⁰ בספרו החשוב המבאר את שמות הצמחים הוא חולק על אבן ג'נאח פעמים רבות ומציע זיהויים אחרים משלו. מחבר נוסף שמצטט מחיבורו של אבן ג'נאח הוא הסופר אלאדריסי (מת ב-1166), מוסלמי בן למשפחת שריפים מצפון אפריקה, שפעל תקופה מסוימת בחצרו של רוג'ר השני ששלט בסיציליה בין השנים 1130–1154,¹¹ ושכתב חיבור חשוב על סגולותיהם של חומרי המרפא.¹² במבוא לספרו "ביאור שמות הרפואות" מציין הרמב"ם (1138–1204) במפורש שהוא מסתמך על חיבורו של אבן ג'נאח,¹³ אם כי אין הוא מציין בגוף החיבור את מקורותיו. גם הרופא האנדלוסי אבן אלביטאר (מת בדמשק ב-1248)¹⁴ מצטט פעם אחת במפורש את אבן ג'נאח. לפי מונק,¹⁵ אבן ג'נאח נזכר כמה פעמים גם בספרו של אלסוירי (1203–1291) "כתאב אלסמאת פי אסמאא אלנבאת" הנמצא עדיין בכתב יד.¹⁶ כמו כן נזכר אבן ג'נאח בחיבורו של עלי אבן עבד אלעטיים אלאנצארי על ה"תריאק אלפארוק", חיבור שכתבתו נשלמה בשנת 1268¹⁷ (מחבר זה חי באזור הסורי כפי הנראה).

'עמ', *Biklarish*, *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 26 (1971)

421–413; محمد العربي الخطاي، الأغنية والألوية عند مؤلفي الغرب الإسلامي، בירות 1990, עמ' 303–335; עמר וסרי.

10. ואין להחליפו באדם בשם מאסרג'יה, רופא ממוצא פרסי שפעל בראשית המאה השמינית וכוונה לעתים בשם זה.

11. ראה י' דרורי, "משכיל מוסלמי מתאר את ארץ-ישראל הפראנקית", הצלבנים בממלכתם, בעריכת בי"ז קדר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 120–131.

12. *al-Idrisi, Compendium of the Properties of Diverse Plants and Various Kinds of Simple Drugs*, ed. F. Sezgin, Frankfurtam Main 1995

13. רמב"ם, ביאור, עמ' 2; רמב"ם, שמות, עמ' 16. כאשר ההפניה היא אל המבוא של ביאור שמות הרפואות לרמב"ם ראינו צורך לתת את מראה המקום המדויק בשתי המהדורות – זו של מאיריהוף וזו של מונטנר, ואילו כשמדובר בשמות הרפואות הסתפקנו בהבאת מספרן הסידורי בלבד בלא ציון מספר העמוד.

14. על מחבר זה ראה עמר, אבן אלביטאר.

15. מונק, עמ' 45, הערה 1; וכן ראה L. Leclerc, *Histoire de la medecine arabe*, 1, New-York 1971, עמ' 554–555.

16. כתב יד, הספרייה הלאומית, פריס, מס' 3004 (מכיל 614 עמודים); בעין ראשוני בספר לא מצאנו מובאות של אבן ג'נאח. על כתב יד זה ראה M. de Slane, *Catalogue des manuscrits Arabes de la bibliotheque nationale*, 2, Paris 1883, pp. 534–535; C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*, I, Leiden 1937, p. 493; G. Vajda, *Index general des manuscrits Arabes Musulmans de la bibliotheque nationale de Paris*, Paris 1953, עמ' 619.

17. כתב יד מרילנד, הספרייה הלאומית לתולדות הרפואה מס' 48–125, עמ' 118ב.

כל הציטוטים המובאים בשמו של אבן ג'נאח (ראה להלן) עוסקים בביאור שמות התרופות, תחום ספרותי מיוחד שהתפתח בימי הביניים. באותה תקופה הייתה הרפואה מבוססת על ריפוי בתרופות נפרדות ומורכבות מגוונות שמקורן בכל רחבי העולם, מהודו ועד חופי ספרד. פעמים רבות היו לאותן תרופות כינויים וזיהויים שונים במקומות שונים, כפי שציין הרמב"ם, "כי רפואה אחת יכולה להיקרא בכינויים שונים אצל אנשי אותה השפה, בגלל הבדלי הזמן ומקור הכינויים והמונחים אצל תושבי האזורים השונים באותה מדינה".¹⁸ מילונים אלו מנעו בלבול ולכן היו חיוניים לכל העוסקים במלאכת הרפואה: לרופאים, לרוקחים ולסוחרים אשר היו מייבאים את התרופות.

חיבורו של אבן ג'נאח הוא אחד המילונים הקדומים ביותר לשמות הרפואות. בדומה לספר הדקדוק אשר ניכרת בו השפעה רבה של חיבורי המדקדקים הערבים,¹⁹ גם כאן בוודאי עמדו לפני אבן ג'נאח מילונים של מחברים שקדמו לו. הוא אינו מציין את מקורותיו, למעט מקרים ספורים, כדוגמת המובאה בשם אבו חניפה אלדינורי (מת ב-895),²⁰ שכתב את אחד הספרים הקדומים החשובים ביותר בתחום הבלשנות הבוטנית הערבית.²¹

נראה שהחיבור היה ערוך כמו המילונים האחרים מסוגו, כלומר על פי סידור אלף-ביתי. מאחת המובאות ניתן ללמוד שהחיבור היה ערוך ומחולק לפרקים או למאמרים אחדים.²² ביאורי שמות הסממנים מובאים בו בתכלית הקיצור ומהבחינה הזאת שמו קולע מאוד: "ספר הקיצור" (תלחיץ).²³ הוא כולל בתוכו מונחים מעולם החי, מעולם המחצבים ובמיוחד מעולם הצומח. במקצת המובאות שהשתמרו מחיבורו אנו מוצאים שהוא מזכיר לשונות ולהגים שונים לתרופות הנפרדות, ביניהם ערבית, יוונית, לטינית וספרדית. במובאות הללו אין כל רמז לכינויי הסממנים בעברית, ותופעה זו מאפיינת חיבורים דומים אחרים שנכתבו בידי יהודים בספרד, כדוגמת אבן ככלארש והרמב"ם.²⁴ ניכר שאבן ג'נאח ביקש לכתוב ספר שימושי קצר: נאמן לשיטתו הוא אינו מאריך בפרטים, והוא מסתפק במידת הצורך בהבאת תיאור תמציתי של הסממן, סימני ההיכר שלו ושימושיו.

18. רמב"ם, ביאור, עמ' 1; רמב"ם, שמות, עמ' 15.

19. ראה ד' בקר, מקורות ערביים לדקדוקו של ר' יונה אבן ג'נאח, תל-אביב תשנ"ט.

20. ראה אדריסי, ב, עמ' 235.

21. ראה أبو حنيفة الدينوري, كتاب النبات, מהדורת לוין (B. Lewin), אופסלה 1953, בירות 1974; מהדורת מחמד חמיד אללה, קהיר 1973.

22. ראה אדריסי, ב, עמ' 265, נזכר בטקסט "אמר אבן ג'נאח ברסאלה אלסא[דסה?] [=המאמר השישי]."

23. אבן אבי אצבעה, עמ' 498.

24. ראה עמר וסרי.

מובאות מן המילון הרפואי של אבן ג'נאח

נביא להלן לקט מובאות מחיבורו של אבן ג'נאח כפי שצוטטו בחיבורים אחרים שחלקם עדיין מצוי בכתבי יד. רוב המובאות הן מספרו של אדריסי שיצא במהדורת צילום פקסימיליה. בחלק מן המקרים הניקוד הדיאקריטי חסר או לא ברור וההשלמה נעשתה על ידי השוואה לאותם מונחים הנמצאים במילונים מקבילים. ברוב המקרים השתדלנו להציע זיהוי מדעי לביאור שמות הפריטים שמזכיר אבן ג'נאח.

– "אבן ג'נאח בספרו: האברנג' – גרעין (חב) אדום עגול הדומה לזרע הצנון (פג'ל) טעמו חריף והוא משלשל".²⁵

– "אמר אבן ג'נאח: האנג'דאן אלאסוד הוא עלה החלתית אלמנתן. ואמר אחר: שהוא פריה [של החלתית] והוא הנכון יותר. והפרי הזה שחור בצורתו של אלסנה אלעצאפיר".²⁶

– "אמר אבן ג'נאח: המרג'אן הוא הבסד".²⁷

– "אמר אבן ג'נאח: חמאחם בערכית הוא החבק רחב העלים והוא החבק אלנבטי והיא [!] אחד מן הסאהספר[ג'], מפני שכאשר יש לו תפוח (תפאח) הוא מצהיב. והוא החבק אלבסתאני וענפיו ירוקים מרובעים ולו תפרחת לבנה הזרעים מרובים. והחבק נקרא ברומית באסליק[ון]".²⁸

– "אמר אבן ג'נאח: אלאהקאן הוא הג'רג'יר".²⁹

– "אמר אבן ג'נאח: דוקוא – הזרע של הג'זיר אלברי, יש לו גזר לבן מתחת לקרקע, עלהו דומה לעלה הג'זיר אלבסתאני, נפח בשרו [הכוונה לאשרוש] פי שישה, פי שלושה או ארבעה, יש בו זרע הדומה לראזיאנג' הרחב, אלא שיש בו שערות מסביבו וריחו טוב כריח הג'זיר או הג'זיר".³⁰

25. אדריסי, ב, עמ' 33. צמח שמקורו בהודו מזוהה עם Embelia ribes. ראה עיסא, עמ' 75; אבן ואפד, עמ' 208; M. Meyerhof and G. P. Sobhy, *The Abridged Version of "The Book of Simple Drugs", of Ahmad Ibn Muhammad Al-Ghāfiqī by Gregorius Abul-Farag (Barhebraeus)*, 1–4, Cario 1932–1940, עמ' 354–355, מס' 171–172.

26. אדריסי, ב, עמ' 44. מזוהה עם כלך החלתית (Ferula assa-foetida), נזכר פעמים אחדות במשנה, והרמב"ם אף מציין את שמותיו הערביים ואת סגולותיו הרפואיות. ראה במיוחד בפירושו למשנה (מהדורת י" קאפח) בטבול יום א, ה; עוקצין ג, ה; רמב"ם, ביאור, מס' 18; אבן אלביטאר, עמ' 58–59.

27. אדריסי, ב, עמ' 81, הוא ה"אלמוג". וראה ריב"ג, עמ' 345; רמב"ם, ביאור, מס' 45, 227.

28. אדריסי, ב, עמ' 101–102. בשם זה ידוע אחד מזני הריחן המצוי (Ocimum basilicum) בתימן. השווה אבן אלביטאר, ב, עמ' 33.

29. אדריסי, ב, עמ' 131. נזכר אצל אבן אלביטאר, א, עמ' 71; אבן אלביטאר, תפסיר, עמ' 190–191; רמב"ם, ביאור, מס' 74. הג'רג'יר נקרא כיום בעברית בן-חרדל מצוי (Eruca sativa), אולם כאן הכוונה לאחד ממיני הבר הקרובים לו.

30. אדריסי, ב, עמ' 156. מזוהה עם הגזר הקיפח מתת מין התרבותי (Daucus carota). ראה רמב"ם, ביאור, מס' 94.

- "אמר אבן ג'נאח: הורשאן אם יערבו עם כמותו מלח וישרפו ויטחנו וישימו ממנו בלחם בכמות המלח ששמים בבצק – ימים את ה'חזירים' (ח'נאזיר) של העורף ולא יהא צורך בברזל ויש אומרים כי הלחם הזה משלשל מאד".³¹
- "אמר אבן ג'נאח: טראת'ית' הוא תמצית היופסטידאס".³²
- "(בעניין הטרח'שקוק) – אמר אבן ג'נאח: אמר אבו חניפה: הוא ירק מר ולו פרחים צהובים".³³
- "אמר אבן ג'נאח: הלפאח הוא היברוח".³⁴
- "אמר אבן ג'נאח: במאמר השישי [35]: הברטראסאליון פירושו בערבית אלכרפס אלצח'רי".³⁶
- "אמר אבן ג'נאח: תובאל אלנחאס הם הפצלים (צפאח) אשר ניתזים ממנה [מהנחושת] כאשר מכים [עליה] תובאל אלחדיד".³⁷
- "אמר אבן ג'נאח: פו – עשב שלו שורש בגודל החצ'ר בצבע היאקות; אם תשברהו, תמצא שתוכו נוטה לצהוב, והוא צורב את הלשון, אם טעמעהו, ועלהו דומה לעלה הכרפס אלג'בלי ולו תפרחת כשל הנרקיס, בצבע ארגמני נוטה ללבן, והוא צומח בספרד ונקרא ששתרה".³⁸

31. אדריסי, ב, עמ' 163. אחד ממיני היונה; ראה רמב"ם, ביאור, מס' 128; אבן אלביטאר, ד, עמ' 191. לפי *אמין العلوف, معجم الحيوان*, קהיר 1932, עמ' 73, 87, מדובר ביונת ענק (*Columba palumbus*). בשם דומה נזכר בתלמוד בבלי (סנהדרין קח, ע"ב) ה"אוי'שינה", הוא עוף החול האגדי (*Fenix*). ה"חזירים" מוגדרים על ידי הרמב"ם כ"מורסא קשה מתחדשת בכשר הרך" ורפואתה הוא חיתוך בברזל; ראה רבנו משה בן מימון, פרקי משה [ברפואה], ההדיר ד' מונטנר, ירושלים תשכ"א, עמ' 196. יש המכנים מחלה זו בימינו בשם "מססת העור" (*Scrofuloderma*).

32. אדריסי, ב, עמ' 182. לפי עיסא, עמ' 65, מוזהה עם ה"טפל האדום" (*Cynomorium coccineum*). מופיע בגרסאות דומות אצל רמב"ם, ביאור, מס' 117: "היופאקסטידאס ואומרים גם הופקטידאס". שם זה מציין את תמצית הטראת'ית'. אפשרות נוספת היא שמדובר בצמח "רמונית הלוטס" (*Cytinus hypocistis*) ממנה נגזר השם הערבי; ראה עיסא, עמ' 67.

33. אדריסי, ב, עמ' 235. מוזהה עם ה"שנן הרפואי" (*Taraxacum officinale*), ראה עיסא, עמ' 177; רמב"ם, ביאור, מס' 175 (בשם טרח'שקן); אבן אלביטאר, ג, עמ' 102.

34. אדריסי, ב, עמ' 250. מוזהה עם ה"ד'דא הרפואי" (*Mandragora autumnalis*); רמב"ם, ביאור, מס' 179; השווה ריב"ג, עמ' 154 וכך גם בתפסיר רס"ג לתורה לבראשית ל, יד.

35. המקור לא ברור: ב'רסאלה אלסא[דסה?].

36. אדריסי, ב, עמ' 265; רמב"ם, ביאור, מס' 196. הוא צמח ה"פטרוסיליה" (*Petroselinum sativum*); השווה אבן אלביטאר, תפסיר, עמ' 234.

37. אדריסי, ב, עמ' 346. הכוונה לשבכי הנחושת אשר שימשו לצרכים רפואיים, ראה רמב"ם, ביאור, מס' 385; אבן אלביטאר, א, עמ' 145–146.

38. אדריסי, ב, עמ' 385. מוזהה עם אחד ממיני הוולריאנה (*Valeriana*). ראה עיסא, עמ' 187; רמב"ם, ביאור, מס' 305; אבן אלביטאר, ב, עמ' 52, 169.

- "אד'ריון) – [אבן ג'נאח]: התפרחת שלו בצבע זהב, במרכזו 'ראש' קטן שחור".³⁹
- "אט'פאר אלטיב – הוא מכסה, סוג מתרופות הצדפים והוא דומה לצדף הארגמן [צדף אלפרפיר]. ריש הקוראים לו נאר[נ]ג', בשם אלוהראוי ואבן ג'נאח".⁴⁰
- "אצאץ – טעו לגבי השם הזה רוב הרופאים: אלוהראוי, אבן ג'נאח, אבן עבדון ואחרים [בטענם כי] אצאץ הוא המת'נאן אצל הברברים בלשונם".⁴¹
- "(בעניין הבלבוס, אחד ממיני הבצל) – אמר אבן ג'נאח: הוא הצרין הקרוי בסרגוסה קנתיא [...]"⁴²
- "ג'יז דאוד – חתיכות משולשות בדומה לזרנבאד והוא עדין ממנו, מובא מסין ומהודו – כך אמרו אלוהראוי ואליהודי [אבן ג'נאח]".⁴³
- "(בעניין צמח החאלבי) – אבן ג'לג'ל, אלוהראוי ואליהודי [אבן ג'נאח]: הוא מין של אללפת אלברי [לפת הבר]"⁴⁴.
- "(בעניין חב אלסמנה) – אליהודי [אבן ג'נאח]: הוא חב אלקארה. הזרע הזה אם יאכלוהו יוסיף לתאוות המשגל ויוסיף למשגל".⁴⁵
- "ח'רשאושאן: [הוא] השיאן – כך על פי אבן ג'נאח ואבו אלפתוח אלג'רג'אני".⁴⁶
- "(בעניין הדי'אדי) – וכבר נחלקו מקצת הרופאים לגביו. טען אבן ג'נאח שהדאדי הוא ההיפואריקון".⁴⁷
- "(בעניין רעי אלבל) – אליהודי [אבן ג'נאח] אמר: הוא החסכ".⁴⁸

39. אבן אלביטאר, א, עמ' 16. שם גם מובא בשם אחרים שמדובר באחד ממיני הקחואן, צמח ממשפחת המורכבים (Compositae). לעומת זאת, אבו אלח'יר, עמ' 40, 425, מזכיר פעמיים את ריב"ג שטוען שצמח האד'ריון הוא ה"ערטניא", והוא מסתייג מזיהוי זה. גם רמב"ם, ביאור, מס' 55, לא קיבל זאת. על צמח הערטניא ראה עמר, אבן אלביטאר, עמ' 69–70.
40. אבן בכלארש, עמ' 24. הטקסט אינו ברור בחלקו וקשה לקריאה, והמשפט הראשון הושלם בעזרת המקור; ראה אבן ואפד, עמ' 207. מדובר במכסה קונכייה (operculum) דמוי ציפורן, של מיני חלזונות שונים המכילים חומרי ניחוח, המפיצים ריח נעים וחזק כאשר קולים אותם, ואשר משמשים גם לרפואה. מזוהה עם ה"שח'לת" (שמות ל, לר) או ה"צ'פורן" (כבלי, כריתות ו ע"א), כפי שמציין ריב"ג, עמ' 485, 714. על זיהוי זה ראה ז' עמר, "סממני הקטורת על-פי ר' סעדיה גאון", סיני קיח (תשנ"ו), עמ' קלא. ועל יתר הזיהויים ראה הנ"ל, "שחלת – צפורן", על אתר ג (תשנ"ח), עמ' 31–37.
41. אבו אלח'יר, עמ' 64. לעומת זאת, רמב"ם, ביאור, מס' 222, צידד בדעתו של ריב"ג. על זיהוי הצמח ראה עיסא, עמ' 68.
42. אבו אלח'יר, עמ' 96. הוא חולק על זיהוי של ריב"ג, שכן לדעתו אין התאמה לתיאור שמביא דיוסקורידס. מכל מקום ברור שריב"ג מתכוון למין צמח מקומי הגדל בספרד.
43. אבו אלח'יר, עמ' 145.
44. אבו אלח'יר, עמ' 152.
45. אבו אלח'יר, עמ' 155. על זיהוי זה ראה עיסא, עמ' 68.
46. אבו אלח'יר, עמ' 206. ראה על צמח זה אבן אלביטאר, ג, עמ' 75.
47. אבו אלח'יר, עמ' 223. רמב"ם, ביאור, מס' 115, מכנה אותו בשם "אלדאדי אלרומי".
48. אבו אלח'יר, עמ' 261. מדובר במין צמח קרצני; ראה רמב"ם, ביאור, מס' 151.

- "(בעניין כרפס מאאי) – אלקלאם ואלעלאם [עם עיי"ן] ואני חושב שהוא שיבוש של המילה הזו – כך על פי אליהודי [אבן ג'נאח]⁴⁹."
- "(בעניין פוד'נג' ג'בלי) – טען אליהודי [אבן ג'נאח] שהשם הזה, כלומר מארון ואנמורין הוא עשב לכן בעל פרח צהוב הדומה לזה של הצעתר המתפצל לשלושה ענפים עדינים למגע, מקום גדילתו הם ה"ביאצ'את" [סלעי קירטון לבנים] שבהרים"⁵⁰.
- "קיצום – שם של שבעה מינים של צמחים שונים בצורתם ורוכ המינים שלו הם מהזיפניים [הדבאת] ונחלקו בו בני אדם לרוב [...] אבן ג'נאח: הוא הטמאילה [...] וכל אלה הם דברים שונים ומבולבלים"⁵¹.
- "(בעניין האקארון מסוגי הסוסן) – והוא ידוע בשם ע'מד אלע'ראב [=תער העורב] – על פי אליהודי [אבן ג'נאח] ובשם אלסוסן אלסחאבי"⁵².

הערות רפואיות מ"ספר השרשים"

אבן ג'נאח אינו מזכיר ב"ספר הדקדוק" (כתאב אלתנקיה) שלו את חיבורו הרפואי אף לא ברמז. רוב מקורותיו שאובים מספרות חז"ל והגאונים, ובמיוחד ניכרת השפעתו של רב סעדיה גאון (882–942). עם זאת, ניתן להבחין בהשכלתו הרפואית ובמיומנותו בביאור שמות הצמחים ללשונות השונות. אפשר ללמוד על כך מהערותיו הקצרות למקצת שורשי המילים, שסגנון מזכיר את סגנון המובאות שלו מספר ה"קיצור". להלן נביא דוגמאות אחדות מ"ספר השרשים" (כתאב אלאצול):⁵³

– "אחו – והוא שם צמח שאוכלות אותו הבהמות: אמרו המתרגמים שהוא הקרט בקובוץ בקו"ף, שווא ברי"ש וטי"ת בלא ניקוד דיאקריטי [=קָרַט], והקרט הוא צמח הדומה לרטבה, אלא שהוא גדול יותר והעלים שלו גדולים יותר והוא נקרא

49. אבו אלח'יר, עמ' 318. השווה אבן אלביטאר, תפסיר, עמ' 186.
50. אבו אלח'יר, עמ' 487. השווה אבן אלביטאר, תפסיר, עמ' 227. אחד ממיני ה"אזובים" (משפחת השפתניים).
51. אבו אלח'יר, עמ' 523. לפי דחי, א, עמ' 62, הטמאילה הוא ה"שרין". הרמב"ם, ביאור, מס' 337, מציין את השרין כשמו הספרדי של ה"קיצום".
52. אבו אלח'יר, עמ' 558. כנראה מין גיאופיט ממשפחת השושניים ואין פרטים נוספים המאפשרים את זיהויו.
53. ראה ספר השרשים בתרגומו של ר' יהודה אבן תיבון, מהדורת ב"ז באכר, ברלין תרנ"ו. המובאות במאמר זה תורגמו מן המקור הערבי על פי מהדורת נויבאור. ב"ספר הרקמה" ריב"ג אינו עוסק כמעט בזהויה הצמחים, למעט מקרים בודדים. ראה ספר הרקמה בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תיבון, מהדורת מ' וילנסקי, ברלין תרפ"ט (מהדורה מחודשת, ירושלים תשכ"ד), עמ' קלח–קלט, בעניין ה"לבנה" וה"מלוח".

בפרסית שבד'ר עם חיריק בשי"ן, שווא בבי"ת, ודל"ת בניקוד דיאקריטי בחיריק [=שִׁבְדָּר]; ויש אומרים שהוא הדיס [...]”⁵⁴

– הדס – “הוא האס. ותושבי תימן קוראים לאס – הדס בדל"ת בלא ניקוד דיאקריטי.”⁵⁵

– לבנה – “מקל לבנה הוא הלבני והוא עץ גדול כ[עץ ה]סאג'. נוטפת ממנו לחות והיא [=הלחות] כלולה ברפואות.”⁵⁶

– קנה בשם – “קצב אלטיב [=תרגום מילולי] והוא קצב אלד'רירה הכלול בבשמים.”⁵⁷

כרופא וככלשן מרבה אבן ג'נאח לעסוק גם במינוח המקצועי. בבארו את המילה נָטַף למשל הוא מסביר שמדובר במין שרף (צמע') נוזלי, שהרי לא כל שרף הוא בעל תכונה כזו.⁵⁸ במיוחד ראויה לציטוט הערתו למילה סָמִים (שמות ל, לד), וכדרכו הוא מבסס אותה ב”ספר השרשים” על הספרות הרבנית:

תרגמוהו: “שרפים” למרות שגם הפריטים הנזכרים בפרשה הזו אינם שרפים, רוצה לומר, “שִׁחֲלָת” תרגמוה “אט'פאר”, ויש אומרים “לאד'ן”, ושניהם אינם שרפים. והנכון ביותר לתרגם “תרופות” או “סמי מרפא”, כמו שאמרו: “סם רפואה” ו”סם מות” (חולין סח, ע”ב) וכן “לא תשתי סמא” (פסחים קיג, ע”א).⁵⁹

במיוחד חשובות הערותיו של אבן ג'נאח לחלק מפירושי הגאונים. בתחום זה הוא מפגין את ידיעותיו במלאכת הרפואה כפרשן עצמאי בעל חוש ביקורת מפותח. באשר לפירוש של הצירוף “אֶשְׁכַּל הַכֶּפֶר” (שיר השירים א, יד), אין הוא מסכים שמדובר ב”קנמון הקמפור” (*Cinnamomum camphora*) שנקרא בערבית “כאפור”, וצידד בזיהויו עם הצמח *Lawsonia inermis*, הנקרא היום “כופר לבן” (*alba*), שמתאים לצמח הנזכר בפסוק:

יש אומרים שהוא הכאפור ואין לכאפור אשכול. [וראיתי] בפירוש “משחא

54. ריב"ג, עמ' 34; רמב"ם, ביאור, מס' 347. לפי עיסא, עמ' 182, מדובר בצמח “חלתן אלכסנדרוני” (*Trifolium alexandrinum*).

55. ריב"ג, עמ' 170.

56. ריב"ג, עמ' 344. מוזהה עם עץ “ליקידמבר מזרחי” (*Liquidambar orientalis*). במקום אחר הוא מזכירו בשם אחר: “יש שפירשו את הנטף אצטרך והוא מין של מיעה נוזלית, בעל ניחוח טוב”. ראה ריב"ג, עמ' 431. על שמותיו של הצמח ראה הרמב"ם, ביאור, מס' 228.

57. ריב"ג, עמ' 638. “קצב אלד'רירה” הוא לעתים כינוי ל-*Andropogon schoenanthus*, ובדרך כלל לצמח *Acorus calamus*. ראה אבן אלביטאר, תפסיר, עמ' 116. לפי חלק מפרשני ימי הביניים הוא מוזהה עם “קנה השוב” (ירמיהו ו, כ) או “קנה בשם” (שמות ל, כג) הנזכרים במקרא.

58. ריב"ג, עמ' 431.

59. ריב"ג, עמ' 485. הלאד'ן הוא שמו של הצמח “לוטם השָׁחַף” (*Cistus ladaniferus*), שמקורו הכינוי בושם וסמי מרפא.

דכופר" של רב[ינו] שרירא [גאון ז"ל], שהוא ענף החננא. והפירוש הזה הוא לדעתי הנכון, שכן החננא הוא מן הבשמים ויש לו אשכול.⁶⁰

לעומת זאת, הוא אינו מקבל את זיהויו של רב סעדיה גאון, שהסִפֵּד (ישעיהו נה, יג) הוא הצמח הנקרא כיום "שוש קרח" (*Glycyrrhiza glabra*) והנקרא בערבית "סוס", שהרי מדובר בצמח בעל ערך תועלת המושמש להכנת מוסקה ממותק, שאינו מתאים לתיאור בנבואת הנביא. יחד עם זאת, הוא מנסה ללמד סגוריה על רס"ג, שכן הוא מעריך אותו מאוד,⁶¹ ולכן הציע שמדובר בגרסה משובשת, וייתכן שהגאון התכוון לצמח אחר הנקרא בערבית "סואס":

"וְתַחַת הַסִּפֵּד ראייתי בתרגומו [של רס"ג] "בדל אלסוס" [=במקום הסוס]. והסוס הוא זה אשר תמציתו ושורשיו כלולים ברפואות. ואני סבור שלא הייתה כוונת הכתוב אלא לצמח (הפחות בערכו). ולכן אני אומר שהמתרגם לא נתכוון אלא לצמח הנקרא סואס. אם כן או שהוא [=רס"ג] טעה או שהמעתיק השמיט ממנו [=סוס] את האל"ף. והסואס הוא צמח אשר מדליקים עם ענפיו אש כמו המדך' וזולתו. ויש אשר קוראים לו סואסי עם יו"ד – ולדעתי זו הייתה כוונת המתרגם וכך סבר.⁶²

באחד המקרים מזכיר אבן ג'נאח במפורש את תופעת חילופי הלשונות ממקום למקום, תופעה שלשמה הוקדש מילונו הרפואי. בנוגע לַפְסָמָת הוא מעיר:

היא הכרסנה ואנשי אלשאם קוראים לה כנית ואנשי עיראק קוראים לה ג'לבאן. ולא הודעתיך על שנחלקו בשמה, אלא על מנת שאם תראה שזולתי תרגם אותה לא כפי שאני תרגמתי – אל תחשוש או תטיל ספק.⁶³

הזיקה בין "ספר הקיצור" ל"ספר השרשים"

סוגיה מעניינת אחרת היא הקשר בין "ספר הקיצור" ל"ספר הדקדוק". דומה שאין זיקה בין שני חיבורים אלה שנכתבו בתקופות שונות בחייו ולמטרות שונות. בעוד

60. ריב"ג, עמ' 329–330.

61. יחס הכבוד שרחש ריב"ג לרס"ג הביא לנקוט כמותו פרשנות קשה, שדעתו לא הייתה נוחה הימנה. ראה י' בלאו, "עיונים בספר השורשים של יונה אבן ג'נאח", בתוך משאת משה, מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, בעריכת ע' פליישר, מ"ע פרידמן וי' קרמר, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 90.

62. ריב"ג, עמ' 496. בספרות הערבית נזכר שה"סואס" דומה למדך', המוזוהה עם ה-*Leptadenia pyrotechnica*, ראה עיסא, עמ' 108. זהו צמח מדברי בעל ענפים רותמיים הגדל בדרום הארץ ובחצי האי ערב. הוא עשוי להגיע לגובה שלושה מטרים. הצמח מכיל חומרים וזחניים דליקים מאוד. יש המזהים אותו עם "מעלה עשן" מסממני הקטורת (כרתות ו ע"א); ראה ב"צ לוריא, "מעלה עשן בעבודת יום הכיפורים", בית מקרא כא (תשל"ו), עמ' 193–198.

63. ריב"ג, עמ' 327.

שאת "ספר הקיצור" כתב אבן ג'נאח בצעירותו הנה את "ספר הדקדוק" השלים בימי זקנתו.⁶⁴ אמנם בשניהם ניכרת השכלתו בתחום הבלשנות והרפואה, אך את "ספר הקיצור" כתב כרופא, בהתאם לסוגה הספרותית המקובלת בשטח המילונאות הרפואית. זהו ספר המיועד לכל המתעניין בתחום ללא כל הבדל דתי או אתני, ולכן אין בחיבור כל רמז למקורות יהודיים. לעומת זאת, את "ספר הדקדוק" כתב כבלשן יהודי המבקש לבאר את כתיבי הקודש עבור קוראים יהודים תוך הסתייעות רבה בשפה הערבית לצד מחויבות לפרשנות המסורתית של חז"ל והגאונים. מגמה דומה מוצאים גם אצל הרמב"ם, שאינו מביא בחיבורו "ביאור שמות התרופות" כינויים בעברית, וגם בכתביו הרפואיים האחרים אין כל רמז למקורות עבריים אחרים; זאת בניגוד לאוצר המונחים והגדרותיהם השאולים מן התרבות הערבית שהוא מביא למשל בפירוש שמות הצמחים למשנה.

נוכל להמחיש את טענתנו בעזרת כמה דוגמאות של זיהוי מונחים המופיעים במקביל בשני החיבורים. ב"ספר השרשים" ביקש אבן ג'נאח לבאר מהם הדוֹדָאִים המקראיים, בעזרת המונח הערבי השכיח: "והוא הלפאח";⁶⁵ ואילו ב"ספר הקיצור" שתכליתו ביאור שמות נרדפים נוספים, כתב ש"הלפאח הוא היברוח".⁶⁶ דוגמה אחרת היא הפירוש למילה אלמוג. ב"ספר השרשים" הוא מבקש לזהות את עצי האֶלְגוֹמִים (דברי הימים ב ט, י) כעץ מחטני הגדל בלבנון, והוא יוצא נגד המפרשים שהוא מין אלמוג (coral) הגדל בים:

והמילה הזו תורגמה מרג'אן. והמרג'אן הוא צמח הגדל בים בהרים אשר תחת המים והוא ידוע בשם חג'ר אלשג'רי [האבן העצית] שכן הוא עץ המתאבן לאחר הוצאתו מן המים; ויש שפירשוהו גם בקם כ"מ"; ואני אומר שהוא ממיני הארז ורָאִיִּי לכן היא "ושלח לי ארזים ברושים וְאֶלְגָּמִים מהלבנון" – ובלבנון לא צומחים לא מרג'אן ולא בקם.⁶⁷

לעומת זאת, ב"ספר הקיצור" מגמתו של אבן ג'נאח שונה; שם הוא מבקש להציג שם נרדף נוסף למילה אלמוג: "המרג'אן הוא הבסד".⁶⁸ דוגמה אפשרית נוספת מתייחסת ל"אט'פאר אלטיב": בספר השרשים מזהה אבן ג'נאח את השְחֵלָה (שמות ל, לד) עם הצפורן, בעקבות הפסוק בדניאל ד, ל; ⁶⁹ ואילו

64. ראה הקדמתו לספר הרקמה, עמ' כד.

65. ריב"ג, עמ' 154.

66. אדריסי, ב, עמ' 250.

67. ריב"ג, עמ' 345. השווה רמב"ם, ביאור, מס' 227. הבקם הוא עץ אדום (Brazilwood) שמופק משני מינים: *Caesalpina echinata* ו-*Caesalpina sappan* (עיסא, עמ' 35–36). הבקם שימש כסממן צביעה אדום וכחומר רפואי.

68. אדריסי, ב, עמ' 81. השווה רמב"ם, שמות, מס' 45, 227 וראה עוד הערה 27 לעיל.

69. ריב"ג, עמ' 714.

ב"ספר הקיצור" נראה כי הוא מתייחס רק לשם הסממן ולתיאורו. תיאור זה אינו מצוי בידנינו; אנו למדים עליו מציטוטו אצל אבן בכלארש.⁷⁰

סיכום

מילון שמות הרפואות של אבן ג'נאח הוא כנראה אחד מן החיבורים הראשונים השייכים לאסכולת ספרד. העובדה שהוא מצוטט אצל אחדים מן הרופאים החשובים בימי הביניים מעידה על החשיבות הרבה שייחסו לו בני דורו והבאים אחריו. אבן ג'נאח ובני תקופתו הניחו את היסוד להתפתחות של מילונאות רפואית ענפה. במהלך הזמן התפתחה המילונאות ונכתבו מילונים מקיפים יותר, ואט אט פסק השימוש בחיבורו המקוצר עד שנעלם כליל; שרידים ממנו נותרו רק בקרב יצירותיהם של המחברים המאוחרים. גם אם המילונים המאוחרים אינם מצטטים אותו במפורש, הם בוודאי היו מיוסדים על חיבורו, כפי שציין זאת הרמב"ם בהקדמתו. ואכן, רוב המובאות של אבן ג'נאח מופיעות אצל הרמב"ם, אם כי בנוסח ובעריכה שונים מעט. דומה שהשכלתו של אבן ג'נאח כרופא וכבלשן המתמחה בביאור שמות סמי הרפואה מאירה באור חדש ובהיר יותר גם את יצירתו הבלשנית "ספר השרשים", הגם שזו נכתבה בשלב מאוחר יותר של חייו ומתוך מניעים שונים. בחיבור זה שנכתב למען קהל קוראים יהודי ניכרות ידיעותיו הרבות בשדה הרפואה ובמונחיה, והן תרמו תרומה חשובה להבנת עולם המונחים המקראיים בתקופתו.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבו אלח'יר = أبو الخير الأشبيلي، عمدة الطبيب في معرفة النبات، בירות 1995
 אבן אבי אציבעה = ابن أبي أصيبعة، عيون الأنباء في طبقات الأطباء، בירות 1965
 אבן אלביטאר = ابن البيطار، الجامع لمفردات الأدوية والأغذية، א-ד, כולאק 1874
 אבן אלביטאר, תפסיר = ابن البيطار، تفسير كتاب دياسقوريدوس, בירות 1989
 אבן בכלארש = ابن بكلارث، كتاب المستعيني، כתב יד מדריד, הספרייה הלאומית, מספר 5009

אבן ואפד = ابن وافد، كتاب الأدوية والمفردات, מדריד 1995
 אדריסי = al-Idrisi, *Compendium of the Properties of Diverse Plants and Various Kinds of Simple Drugs*, 1-3, ed. F. Sezgin, Frankfurt am Main 1995 (מהדורת צילום פקסימיליה)

70. מובא אצל אבן בכלארש, עמ' 24. ראה הערה 40 לעיל.

אלח'טאבי = محمد العربي الخطابي، الطب والاطباء في الأندلس الإسلامية، א, בירות
1988

J. and H. Derenbourg, *Opuscles et traites d'Abou'l-Walid Merwan Ibn Djanah*, Paris 1880

S. Munk, "Notice sur Abou'l-Walid Merwan Ibn-Djana'h", = מונק
Journal Asiatique 2 (1850), pp. 1-50

A. Issa Bey, *Dictionnaire des noms des plantes*, Caire 1930 = עיסא
עמר, אבן אלביטאר = ז' עמר, "אבן אל-ביטאר חוקר צמחי אש-שאם", קתדרה 76
(תשמ"ה), עמ' 49-76

עמר וסרי = ז' עמר וי' סרי, "אבן בכלארש - מגדולי רופאי ספרד", קורות (בדפוס)
ריב"ג = ריב"ג, ספר השרשים, מהדורת א' נויבאור, לונדון 1875

M. Meyerhof: *Un Glossaire mémoires presentes a médicale matière*
Memoires presentes a: בתוך סדרת הספרים: *composé par Maimonide*
l'institut d'Egypte 41, Caire 1940

רמב"ם, שמות = רבנו משה בן מימון, ביאור שמות הרפואות, תרגם וערך ז' מונטנר,
ירושלים תשכ"ט

M. Steinschneider, *Die Arabische Literatur der Juden*, = שטיינשניידר
Frankfurt 1902

תפקודן של יחידות מילוניות מורכבות לצד מקבילותיהן הפשוטות: הרהורים על דמותה של העברית בת ימינו

מבוא

העברית של ימינו מתאפיינת בהתרחבות ניכרת של תהליכי התצורה הקווית, בין השאר בהרכבה הסינטגמטית המתבטאת בשרשור שני יסודות מילוניים (או יותר) להבעת מושג אחד. ענייננו כאן ביחידות מילוניות מורכבות, שמניות ופועליות, שקדקודן התחבירי הוא צורת-מילה שגרעין משמעותה נשחק או נמצא בשלב כלשהו של התרוקנות סמנטית, ועיקר תוכנו של הצירוף טמון במרכיב השני, כמו היחידה השמנית עובד הוראה והיחידה הפועלית הגיש תלונה.

בלשונות השמיות החיות, בעיקר בלשונות הנאראתיופיות ובניכיה של הארמית החדשה, התרחבה מאוד דרך ההרכבה, והיא מוכרת היטב גם מלשונות אירופה המודרניות. אך בעוד שבלשונות חיות אלה בולטת מגמת ההיחלשות של המורפולוגיה הקלאסית הבלתי אנליטית (של יחידות מילוניות סינתטיות הכוללות צורני נטייה וגזירה) על חשבון התחזקות ההרכבה הסינטגמטית השקופה,¹ הרי בעברית המודרנית משמשות שתי הדרכים זו לצד זו, ואין מסתמנת בה מגמת נסיגה מן המורפולוגיה השמית הקלאסית.

בחיבור זה אנו מבקשים להראות כי קיים הבדל בין תפקודן הסמנטי-פרגמטי של היחידות המילוניות המורכבות לבין מקבילותיהן הסינתטיות (החד-לקסמיות), הערוכות בדרך המסורגת המסורתית או בדרך של התרכבות נטע (בסיס) וצורן גזירה, והמצויות אף הן במאגר המילוני של דובר העברית של ימינו. לדוגמה, בעברית של ימינו מצויות היחידות המילוניות עובד הוראה לצד מורה, והתלונן לצד הגיש תלונה. כמו כן, מבקשים אנו לעמוד על המשמעות של התרחבות היצירה

* אני מודה לעמיתתי וידידתי ד"ר דנה טאובה על הערותיה לגרסה קודמת של כתב היד.
1. למשל, מן המפורסמות הוא כי בצרפתית ובלשונות רומניות אחרות, שנולדו בעקבות המרת לשונות הדיבור המקומיות בלשון הכובשים הרומיים, נחלשה המורפולוגיה של הנטייה הלטינית. במערכת הפועל של לשונות נאראתיופיות ובארמית החדשה התרחשה גרמטיקליזציה של דרך התצורה המורכבת (הסינטגמטית) והיא דחקה לחלוטין את דרך הנטייה הקלאסית. עיין על כך אצל גולדנברג, תשנ"ו, עמ' 164–165; להבחנה בין תצורה סינטגמטית ולא-סינטגמטית בלשונות אירופה ראה מרצ'נד, 1969.

המילונית הסינטגמטית ועל המשמעות של הימצאותן של שתי הדרכים, הפשוטה (הסינתטית) והמורכבת (האנליטית, הסינטגמטית), זו לצד זו, באותו מצב לשון, בתיאור הסינכרוני של העברית המודרנית.

המבנה התחבירי והלקסיקלי של היחידות המורכבות

קדקדון התחבירי של היחידות המילוניות המורכבות שהן נושא עיונו הוא יסוד שמני או פועלי שאינו ממלא את תפקידו הקטגוריאלי המובהק (תפקידו האב־טיפוסי של השם הוא ציון ישות קונקרטית עצמאית, ותפקידו של הפועל הוא ציון התרחשות ממשית כלשהי). היחידות השמניות המורכבות באות בדרך כלל במבנה של סמיכות והמרכיב המילוני המשני הוא הנסמך. שחיקת תוכנו המילוני מותרה לו שני תפקידים בלבד: לשאת את צורני המין והמספר של ההרכב ולציין את הפונקצייה הלקסיקלית של הצירוף (מעין יחסה סמנטית),² למשל בצירוף בן מיעוטים, בן מציין את הפונקצייה של הפועל המאופיין, המשתיך לקבוצה מסוימת, ובצירוף איש אמונים, איש מציין את הפונקצייה של בעל התכונה. אולם מבחינה רפרזינטציונלית מרכז הכובד של הביטוי טמון ביסוד התחבירי המלווה (בדרך כלל הסומך). במבנים הפועליים המורכבים מצוי עיקר התוכן הלקסיקלי במרכיב השמני המשלים. למשל, נתן קפיצה, ניהל רישום, בא בתלונות, עבר ניתוח, חטף עצבים, תפס ייאוש, העלה עובש וכיו"ב. ניתן לראות יחידות פועליות מורכבות אלה כצורות פריפרסטיות או פריפרסטיות למחצה של הפועל הפשוט, שכן כל אחת מן הפונקציות, הנקסלית והלקסיקלית, המכווצות בפועל הפשוט, מתממשת בהן בנפרד.³ גם כאן לקדקדון התחבירי של הצירוף תפקיד משני – תפקידו (של הפועל) לציין את היחס הפרדיקטיבי בין כינוי הגוף לרכיב הלקסיקלי של הפעולה הממומש במשלים השמני, אך כפי שנבהיר בהמשך, מכיוון שאין הוא יסוד נקסלי טהור, כגון פועל הוויה, אין זה תפקידו היחיד.

ביחידות המילוניות המורכבות הנדונות התרחש תהליך של דה־לקסיקליזציה. צורת־המילה המשמשת בפונקציית העזר שינתה את מקומה בפרדיגמה, והיא קרובה למעמד של ארכילקסמה (קרי, מילה בעלת תחולה סמנטית רחבה שיש לה מעמד של מילת גג), והניגודים בינה ובין שותפיה בפרדיגמה מנוטרלים.⁴

2. השווה לפונקציות הלקסיקליות שפיתחו בשנות השישים אפרסיאן, מלצ'וק וז'ולקובסקי ב"מילון המבאר והמתאר את דרכי ההצטרפות של הרוסית המודרנית" (ראה אפרסיאן, 1970); והשווה גם ליחסות הסמנטיות על דרך פילמור, 1968.
3. תפיסת הפועל כקומפלקס תחבירי בעל שלושה רכיבים (כינוי הגוף, הנקסוס והלקסמה הפועלית) ראה גולדנברג, תשמ"ה.
4. עיין בהרחבה הלוי, תשנ"ח, §4.8.2.

נבחן לדוגמה את הניגוד בין יום זיכרון וערב זיכרון. ביחידות שמניות אלה נשתחקה משמעותם הרפרנציאלית של "יום" ושל "ערב", והניגודים הסמנטיים היסודיים ביניהם מנוטרלים (כלומר ערב זיכרון אינו האנטונים של יום זיכרון). שניהם מציינים את ההזדמנות עצמה, כלומר את המסגרת הכללית של האירוע ולא יחידות זמן מסוימות. יום זיכרון מציינ את התאריך הכללי החל אחת לשנה, ואילו ערב זיכרון מציינ את האירוע או את טקס ההיזכרות. כיוצא בזה בהרכבים ערב שירה, ערב בידור, ערב תרבות, שחרית מוסיקלית. נטרול הניגודים הפרדיגמטיים מוצא את ביטוי אף בנטרול יחסי נרדפות, למשל בין בית קיץ ובין מעון קיץ. יחסי הנרדפות בין "בית" לבין "מעון" מנוטרלים. "מעון" מציינ מקום אכסון ממוסד או רשמי (כגון מקום אכסון רשמי של נשיא מדינה). לעומת זאת, משמעותו של "בית" התכללה, ובהרכבים רבים אין הוא מציינ דווקא מקום ממשי. השווה, למשל, בין המשמעות הפרגמטית של הרכבים עם "בית" ובין המשמעות של הרכבים עם "מעון", כגון בית יתומים, בית ילדים (בקיבוץ), בית חולים – לעומת מעון הורים, מעון ילדים (בדרך כלל מתקצר ל"מעון"), מעון סטודנטים, מעון עולים, מעון נשים מוכות. נטרול ניגודים פרדיגמטיים הדדיים חל אף בפועלי עזר של יחידות פועליות מורכבות. למשל, ביחידות הפועליות נתן זינוק ולקח/תפס שוונג מנוטרלים הניגודים בין האנטונימים לקח/תפס ונתן.

אף בין מילים קר-היפונימיות מנוטרלים הניגודים ההדדיים. למשל, בין בא לבין הגיע. לדוגמה בא אל קצו / הגיע אל קצו, בא לידי החלטה או הגיע לידי החלטה, הגיע לידי/לכלל פיצוץ אבל ?בא לידי/לכלל פיצוץ. זאת ועוד, שחיקת גרעין המשמעות והנטרול הסמנטי עשויים להוליד שתי משמעויות אינפרנציאליות הפוכות של אותו ערך מילוני. למשל, "חטף" בצירופים חטף תנומה ('לקח') לעומת חטף מכות ('קיבל').

צורות-המילה המרוקנות ביחידות המילוניות המורכבות מצויות בדרגה נמוכה ברצף הגרמטיקליזציה הנע מן השקוף ("המנומק") אל האטום ("הבלתי מנומק"), דהיינו: מן הסמנטיקה-פרגמטיקה אל הדקדוק. הן חלק מפרדיגמות לקסיקליות מוגבלות, והבחירה בהן במקום בחברותיהן בפרדיגמה היא שרירותית. לשלב זה קרובות גם התחליות והסופיות הסמנטיות, שמספרן הולך וגדל בלשון ימינו. למשל, בהרכבים אב-טיפוס, איך-סוף, בין-לאומי, רב-גוני, מעצמת-על, מתקפת-נגד.

המעבר מן הסמנטיקה-פרגמטיקה אל הדקדוק הוא תהליך הדרגתי. תחילה מתכללת המשמעות, בדרך כלל בתיווכו של מעתק מטפורי, והיסודות המילוניים הופכים ליסודות בעלי פונקציית עזר, כגון ביחידות המילוניות המורכבות שהן נושא עיוננו. במרוצת הזמן הופכים היסודות השחוקים למורפמות אטומות, ולבסוף הם מסתפחים אל צורני הדקדוק. בתהליך זה מייצגות מילות היחס המוצרכות את השלב שלפני האחרון.

"מלחמת הזוג והפרט" בתקופת התחייה

בתקופת ההשכלה חודשו מילים בדרך סינטגמטית על דרך לשונות אירופה, בעיקר הגרמנית, כגון ספר מילים (Wörterbuch), מכתב עתי (Zeitschrift), תפוח אדמה (Erdapfel). כך נהגו גם סופרים כמו מאפו וסמולנסקין. לא כן גרסו מחיי הלשון. בחידושו של בן-יהודה בלטה הלהיטות למצוא מילה אחת במקום יחידה מילונית מורכבת. בן-יהודה וחבריו סברו כי לשון דיבור חי (בניגוד ללשון הספרותית שעמדה לנגד עיניו של מנדלי בחידושו הלשוניים) דורשת קיצור ובהירות, דבר שאינו אפשרי בצירוף של שתיים או שלוש מילים. עיקרון זה מצא את ביטוי בססמה "מילה אחת לעניין אחד".⁵ דבריהם כוונו בעיקר כלפי השמות. השמות המורכבים, כך טענו, הם מכשול לעברית מצד נטייתם, בניגוד לגרמנית, למשל, שכאשר מחברים בה שתי מילים למילה אחת (להבעת מושג אחד) אין ההרכב נבדל בנטייתו וביחסיו הדקדוקיים ממילה אחת פשוטה. שיטה זו, הנקוטה בלשונות תרבות אירופיות גדולות ועשירות, כדוגמת הגרמנית, הצרפתית והאנגלית, אינה מתאימה, כך סברו בן-יהודה וחבריו, ל"רוח הלשון" העברית השמית.⁶ בדעה זו צידדו גם רבים מן הנורמטיביסטים של העברית החדשה, כדוגמת "אפשטיין וא' בנודיד. נביא להלן רשימה של מילים בודדות שחודשו בשני הדורות הראשונים של הדיבור המחודש בעברית לעומת מקבילותיהן המילוניות המורכבות שהיו נהוגות בלשון ההשכלה ובראשית תקופת התחייה, ואף בהשוואה לכמה צירופים מלשון המקורות. רובן של המילים חודשו בידי בן-יהודה וחבריו ומיעוטן חודשו בתקופה מאוחרת יותר.⁷

חיל (במקום הצירופים המקראיים איש חיל, איש מלחמה, איש צבא), מילון (במקום ספר מילים), עיתון (במקום מכתב עתי), שעון (במקום מורה שעות), משרד (במקום בית פקידות), כפפות (במקום בתי ידיים), וגם שרוולים (כנ"ל), משקפיים (במקום בתי עיניים), מכנסיים (במקום בתי רגליים), מסעדה (במקום בית אוכל), מסבאה (במקום בית יין, בית מרזח), מטבח (במקום בית המבשלים/ות), מנזר (במקום בית נזירים), משטרה (במקום בית פקידות השוטרים, פקודת השוטרים), עירייה (במקום בית מועצת העיר, שלטון העיר), ספרייה (במקום בית עקד ספרים), רובה (במקום קנה שרפה), תאטרון (במקום במת ישחק), דרכון (במקום תעודת מסע), מטרייה (במקום מחסה ממטר), אווירון (במקום מגדל הפורח באוויר), תזמורת (במקום מקהלה/להקה נוגנים בכלי שיר), חקלאות (במקום עבודת אדמה), פעוט (במקום עול ימים), כספית (במקום כסף חי), שען (במקום עושה/מתקן

5. ראה פרסקי, תשי"ח, עמ' 131.

6. עיין למשל י"מ פינס, ספר הכח, ירושלים תרנ"ד, הקדמה, עמ' ix.

7. השווה לרשימותיו של פרסקי, תשי"ח, עמ' 133-132; רייס, תשכ"א, עמ' 233; מירקין, תשנ"א, עמ' 18-19; סיון, תשנ"ג, עמ' 49-50 ("מלחמת הזוג והפרט").

שעונים) חנקן (במקום יסוד החנקי/החנקי, בן-יהודה הציע אבחנק), מימן (יסוד המימי, בן-יהודה: אבמים), פחמן (יסוד הפחמי, בן-יהודה: אבפחם), מדינאי/פוליטיקאי (במקום חכם מדינה), היסטוריון (במקום חוקר קדמוניות), גאוגרף (במקום כותב גלילות הארץ), הטכניון (במקום בית מדרש למלאכות מכוניות) ועוד. כמה מן הצירופים שנוצרו או חודשו באותה עת נתקצרו ברבות הימים. למשל, מלון (בית מלון), כלא (בית כלא שחודש במקום בית אסורים), תרופות (במקום סמי תרופה או סמי מרפא).

פינס גרס ש"אם יש מקום להרכבה בשמות, איננו אלא להרכבה שלמה שאין חלקיה ניכרים".⁸ בן-יהודה נקט דרך זו בחידושי מילים מעטים, כגון אבחנק, אבמים, אלחוט, חידק, ראינוע, תאבדעי. עם זאת, בן-יהודה עצמו חידש כעשרה צירופים המורכבים משתי תיבות נפרדות, אף שהתנגד במובהק לדרך זו. בין צירופים מורכבים אלה היו מאזן האוויר (ברומטר) וצייר אור (צלם). אלה שסברו שאין להיות כה נחרצים בהתנגדות ל"זיווגי מילים" ושאין לזנוח את דרך ההרכבה, היו בדעת המיעוט. א"מ ליפשיץ, למשל, כותב:

בימי המליצה, כשביקשו אפשרות הביטוי להרכבה מושגים אירופיים, יצרו הרבה הרכבות ע"י סמיכות, ורבות מהן נהוגות ומשמשות. צריך לתת שהות להרכבות להשתרש בנפש, אבל אצלנו יבואו ויעכבו בעד ההתפתחות, כי יבואו תמיד לערער על מלים מורכבות ולא יניחון להשתרש. בירור שאלה זו חשוב מאוד, כי סמיכות היא דרך רווחת לחידוש מילים בייחוד במקצועות המדעים, ואם ירחיקה מלהיות אמצעי לחידוש, יהיה זה הפסד גדול לתחיית הלשון (ההדגשה שלי, ר"ה).⁹

א"מ מזי"א טען, כי "דוגמאות של הרכבת שתי מלים להוראת מושג אחד, שאיננו נכלל בכל אחת מהן כשהיא לעצמה" נמצאות בכמות לא מבוססת כבר במקרא, למשל משלח יד, אוות נפש, הולך רכיל. לדעתו, במרוצת הזמן הלשון מקבלת לתוכה מילים מורכבות, "לכן הרכבת השמות היא באמת כוונה טבעית מהשפה העברית".¹⁰

מעמדה של היחידות המילוניות המורכבות במקורות

יחידות מילוניות מורכבות בעלות מרכיב מילוני משני אינן תופעה המיוחדת לעברית החדשה; הן קיימות אף בלשון המקורות. אך בניגוד לעברית של ימינו,

8. ספר הכח, שם (הערה 6 לעיל).

9. החנוך ג (תרפ"ג), עמ' 29.

10. א"מ מזי"א, "חכמים היהירו בדברים", האור כט (תרנ"ג), עמ' 4.

מספרן מצומצם מאוד, והמרכיב המשני המשמש בהן הוא ברגיל מילה כללית מסוג של ארכילקסמה.

במקרא נפוץ השימוש בארכילקסמות דבר ומעשה לציון העצם או הפעולה. למשל, "אל נא תעשו את דבר התעבה" (ירמיה מד, ד); "כרובים מעשה חֲשֵׁב תעשה אותם" (שמות כו, א); "ועשית מסך לפתח האוהל [...] מעשה לָקֶם [...]". (שמות כו, לו); "עושי מלחמה בְּכַח חֵיל" (דברי הימים ב' כו, יג). לציון הפועל המאופיין נפוצות יחידות שמניות מורכבות עם הארכילקסמות איש, בן ועושה, למשל: איש מלחמה, איש ריב ומדון, איש תבונות, איש תרומות, איש מזימות, איש מרמה, איש אמונים, איש דעת; בן חיל, בן נכר, בן עֶזְלָה, בן בליעל; עושי מלחמה, עושי רשעה, עושי אמונה, עושי עֶזְלָה.

בלשון המשנה אנו עדים להתרחבות ניכרת במספרן של יחידות שמניות מורכבות עם הארכילקסמה בית לציון מקום בכלל (לאו דווקא מבנה ממשי), למשל: בית השבי, בית הברד, בית האילן, בית הזבלים, בית השלחים, בית הגרנות, בית הכיסא; לציון הפונקצייה של כלי קיבול, למשל: בית הנר, בית התבלין, בית הפך, בית קיבול שמן, בית המנעול / בית נעילה, בית המזוזה, בית החיצים; ולציון מקום בכלי או מתקן לשים בו אצבע או יד, למשל: בית אחיזה, בית אצבע, בית יד (כגון "מקל שעשאו בית יד לקרדום", כלים כ, ג). כמו כן התרחב השימוש בבעל כביסוד מילוני משני, למשל: בעל דין, בעל תשובה, בעל בית, בעל חוב, בעל מום, בעלי זרוע, בעלי לשון.

הארכילקסמות איש, בן, עושה ומעשה נפוצות אף הן ביחידות מילוניות מורכבות בלשון המשנה, אך בפונקציות עזר נוספות או שונות. בן משמש במשמעות של קטן או צעיר. למשל, בן עוף (עוף קטן), בן גמל (גמל צעיר), בן חריץ (חריץ קטן). עושה משמש בעיקר לציון הפועל המאופיין, ולא כמו בלשון המקרא לציון תכונתו. למשל: עושה פחם, עושי זכויות, עושי פשתן, עושי סתות, עושי חביתין. גם איש משמש לציון הפועל המאופיין (בעיקר ביחס למקום מוצאו) ולא לציון תכונתו כמו במקרא. כגון: איש תקוע, איש יבנה, אנשי ירושלים.

דוגמות עם מעשה: מעשה קדרה ('תבשיל'), מעשה בראשית ('כריאת העולם'). כמו בתחום השם אף בתחום הפועל קטן מצאי הלקסמות המשמשות כפועל עזר במבנים פריפרסטיים בלשון המקרא ובלשון חכמים, וגם הן בדרך כלל ארכילקסמות. בלשון המקרא נפוץ השימוש בפועלי העזר האלה: בא-הביא, לקח, מצא, נפל-הפיל, נתן, נשא, עשה, ובמידה מצומצמת יותר: פעל, עלה-העלה.

דוגמות: "ובאים באלה ובשבועה" (נחמיה י, ל); "ואותי תביא במשפט עמך" (איוב יד, ג); "נקם אקח ולא אפגע אדם" (ישעיה מז, ג); "ומצאו מרגוע לנפשכם" (ירמיה ו, טו); "כי נפל פחדם עליהם" (תהלים קה, לח); "להפיל תחנתכם לפניו" (ירמיה מב, ט); "ולא נתן תִּפְלָה לאלהים" (איוב א, כב); "על ההרים אשא בכי ונהי"

(ירמיה ט, ט); "ישועת ה' אשר יעשה לכם" (שמות יד, יג); "נגלה עון אפרים [...] כי פָּעַלוּ שָׁקֶר" (הושע ז, א); "להעלות חמה לנקם נקם" (יחזקאל כד, ח). במקרא נפוצה גם הדרך הפְּרוֹנוֹמְסִטִּית, שיש בה מימוש יתר של המושא הפנימי הטבוע בהרכב הפועל, למשל: "וַיֵּךְ ה' בַּעַם מֶכָה רַבָּה מֵאֹד" (במדבר יא, לג). כמו הדרך הפריפרסטית, אף דרך זו מאפשרת להביע את התוכן הנשואי של הפועל בדרך מובחנת. דרך זו הייתה שכיחה בלשון ההשכלה ובלשון התחייה, אך היא נדירה בעברית של ימינו, וניתן למצאה לעתים רחוקות בלשון הספרות הגבוהה. העברית של ימינו מעדיפה את הדרך הפריפרסטית, והיא שכללה והרחיבה מאוד מנגנון תצורה זה, הן מן הצד הכמותי הן מן הצד הלקסיקלי.

הבידול הפונקציונלי בין היחידות המורכבות למקבילותיהן הפשוטות בעברית של ימינו

בניגוד ללשון המקורות וללשון ההשכלה ואף לכמה חידושי מילים מתקופת התחייה, העברית של ימינו נוקטת את שתי דרכי התצורה, הסינתטית והאנליטית, זו לצד זו, תוך שהיא יוצרת ביניהן בידול סמנטי-פרגמטי. בהשוואה ללשון ההשכלה ולראשיתה של לשון התחייה, התהליך כיום הפוך – בדרך כלל המילה הסינתטית קיימת תחילה במאגר המילוני של דובר הלשון, והצורה הסינטגמטית המורכבת נוצרת לאחר מכן, מתוך צורך לעדן את המשמעות ולענות על הצרכים הפרגמטיים של תנאי החיים המודרניים. רבים מן הצירופים המילוניים הנהוגים כיום מושפעים מן האנגלית, למשל: איש מכירות (salesman), פרשיית אהבים (love-affair); על דרך הצרפתית: (affaire d'amour), ביצע רצח (commit murder), קצר הצלחה (reap success). בשני הדורות הראשונים של הדיבור המחודש בעברית ניכרה השפעת היידיש והגרמנית, כגון ביחידות פועליות מורכבות עם פועלי עזר משדה הלקיחה-נתינה, למשל: חטף (חטף תגומה, חטף שיחה עמו), לקח (לקח אוויר/נשימה) ונתן (נתן תשובה, נתן מכה, נתן זינוק, נתן צלצול).

ליחידות המילוניות המורכבות יש משמעות כללית (גנרית) בהשוואה למקבילותיהן הסינתטיות, אך הן עשירות יותר מבחינות אחרות. בתחום השם בולט ההבדל במטען הפרגמטי שהן נושאות: בתחום הפועל בולט עושרן מצד אפיון רכיבי המשנה של הפועל (היבטים של הפעולתיות ושל התוכן הלקסיקלי) ומצד האפשרויות הגלומות בהן במישור המסר.

היחידות השמניות המורכבות נפוצות בלשון הרשמית, הטכנית והמנהלית, המעדיפה לנקוט לשון כללית, שיש בה לעתים עמימות רפרנציאלית מכוונת. למשל, בן זוג במקום בעל או חבר לחיים, יחידת דיור / יחידת מגורים במקום דירה, מתקן כליאה במקום כלא, אמצעי תשלום במקום כסף, דבר דואר במקום מכתב או חבילה, דבר דפוס במקום ספר או חוברת, דברי מאפה במקום עוגות, לחם.

רבות מן היחידות השמניות המורכבות נושאות מטען פרגמטי של יוקרה וכבוד או נחשבות "לשון נקייה", בעיקר לשון של תקינות פוליטית, בהתאם לרוחות המנשבות כיום בעולם. למשל, איש מכירות או סוכן מכירות לעומת מוכר, איש צבא לעומת חייל, עובד הוראה לעומת מורה, עובד תחזוקה לעומת שרת, אנשי סגל או הסגל האקדמי לעומת מורים/מרצים, בן מיעוטים במקום ערבי, מעון הורים לעומת מושב זקנים או בית אבות שהיו נהוגים בעבר, מוצרי אפנה בעיקר במקום בגדים, רשתות שיווק בעיקר במקום חנויות.

ההבדל במטען הפרגמטי גורר ברכים מן הצירופים גם הבדל סמנטי, כלומר הבדל בדנוטציה. למשל, איש מכירות / סוכן מכירות – מאוזכרו אינו זהה למוכר, איש רוח משמעותו שונה מאדם רוחני, אשת חברה משמעותה שונה מאישה חברתית,¹¹ בן לוויה (כגון בפמליית אישיות חשובה) אינו זהה למלווה, חדר חושך (לפיתוח תמונות) אינו זהה לחדר חשוך וכדומה.

בכמה מקרים קיים אילוץ מורפולוגי להעדפת הצורה המורכבת על פני מקבילתה הפשוטה. כך בצירופים עם שמות קיבוציים שהצורה המורכבת בצורת הרבים משמשת בהם להפרטת המשמעות הקיבוצית, כגון: אונס, טבח, שוד – מעשי/מקרי אונס, טבח, שוד,¹² או אף להפרטת המשמעות הקיבוצית המובעת בצורת היחיד, כגון: פרשיית אהבים, פרשיית ריגול, מעשה בריונות. אבל בדרך כלל ליחידה המורכבת מטען פרגמטי נוסף. למשל, פעולת חבלה מציינת פעולה מתוכננת, מכוונת ובהיקף רחב יותר לעומת מקבילתה הסינתטית הפשוטה חבלה. בנסיבות של ימינו היא מציינת פעולה המתבצעת מטעם ארגון טרור.

מעט מן היחידות השמניות המורכבות הן יחידות ממולגות שזכו למעמד של מונח, ואין להן מקבילות מילוניות פשוטות, למשל: בן תערוכת, איש סוד (למשל, אנשי סודו של ראש הממשלה), חבר מפלגה.

נביא להלן דוגמות מלשון ימינו של יחידות שמניות מורכבות, רובן במבנה סמיכות ומיעוטן במבנה שם עצם + שם תואר, ממוינות על פי הפונקצייה הלסקיקלית של המרכיב המילוני השחוק.

א. הפונקצייה של הפועל האקראי, הבלתי מאופיין
 גורם: גורם + {ממשלתי, בטחוני / גורמי ביטחון, גורמי תיירות, גורמי פנים/חוץ, גורמי הערכה; גורם בכיר, גורם מוסמך}
 מקור: מקור + {ביטחוני, ממשלתי, מוסמך}

11. השווה בין איש חברה ואשת חברה: איש חברה הוא 'אדם חברתי', ואילו אשת חברה היא 'אישה המצויה בחוגי החברה הגבוהים' (לעתים קרובות עם קונוטציה שלילית).

12. כך בלשון התקנית. בלשון הדיבור ניתן למצוא גם שוים בהטעמה מלעילית.

ב. הפונקצייה של הפועל המאופיין

בן/בת: בן קיבוץ, בן מיעוטים, בן משפחה, בן זוג, בן אצולה.
איש: איש עסקים, איש מכירות, איש צבא, איש דת, איש חינוך, אנשי הסגל, איש ביטחון.

חבר: חבר מפלגה, חבר הסתדרות.

בעל: בעל מלאכה, בעל ברית, בעל בית, בעל דין.

עובד: עובד הוראה, עובד תחזוקה, עובד תעשייה.¹³

סוכן: סוכן נסיעות, סוכן רכב, סוכן מכירות, סוכן ביטוח.

מעצב: מעצב שער, מעצב אפנה, מעצב דעת קהל.

ג. הפונקצייה של הנושא תכונה או הנמנה עם בעלי התכונה

איש: איש מעשה, איש ריב / איש מדון (אשת מדנים), איש חיל, איש רוח, איש סוד,

איש שיחה, איש אמונים, איש חברה, אשת חברה, אשת נעורים.

בעל: בעל מום, בעל שם, בעל ממון, בעל דעה, בעל שורה.

בן/בר: בן תרבות, בר אוריין, בן תערוכת, בן לווייה.

פונקציית הנושא בתכונה בכוח: בר עונשין, בר הסגרה, בר פיקוח, בר ביצוע, בר קיימא.

ד. פונקציית הפעולה

מעשה/מקרה: מעשה/מקרה + {רצח, שוד, טבח, אונס, חבלה, הצתה, הסתה, בריונות, מוות}

מעשה + {נבלה, תועבה, התעללות, קונדס, פלאים, גבורה}

פעולת + {חבלה, הסתה, נקם, תגמול}

פרשית + {אהבים, ריגול, סמים}

ה. פונקציית האמצעי או העצם הבלתי מאופיין

כלי: כלי כתיבה, כלי מיטה, כלי תפירה, כלי רכב, כלי תחבורה, כלי מיתר.

אמצעי: אמצעי תשלום, אמצעי תעבורה, אמצעי מנע, אמצעי מניעה, אמצעי מיגון, אמצעי תקשורת.

אביזר: אביזרי רכב, אביזרי חשמל, אביזרי ניקוי.

חומר: חומרי ניקוי, חומרי לימוד, חומרי בניין, חומרי הסתה.

דבר: דבר דואר, דבר דפוס, דברי מתיקה, דברי מאפה.

מוצר: מוצרי מזון, מוצרי צריכה, מוצרי אפנה, מוצרי טיפוח.

מוצג: מוצג משפטי, מוצג ארכאולוגי.

יחידה: יחידת דיור, יחידת מגורים, יחידת נופש, יחידת מטבע.

13. מטעמי לשון נקיה נוקטים כיום עובד במקום פועל. למשל, עובדי תעשייה במקום פועלי תעשייה, עובדי ענף הבנייה במקום פועלי בניין וכיו"ב.

ו. פונקציית המקום או המוסד

בית: לאו דווקא כמבנה אלא כמקום כללי, וגם לציון המוסד בכלל (כגון "בית המשפט קבע"): בית מחסה, בית גידול, בית קברות / בית עלמין, בית כנסת, בית מדרש, בית חינוך, בית סוהר, בית מרזח, בית קפה, בית מרקחת, בית חולים, בית מלאכה, בית חרושת, בתי עסק, בתי זיקוק.

לציון תכלית עצמים או מקום קיבול של כלים ומכשירים (על דרך לשון חכמים): בית המקור ובית המרעום (בכלי נשק), בית מנורה.

לציון איברי גוף: בית הבליעה, בית החזה, בית השחי.

מעון: מעון עולים, מעון קיץ/חורף, מעון הורים, מעון סטודנטים, מעון יום.

חדר: חדר עבודה, חדר אוכל, חדר כושר, חדר המתנה, חדר מין, חדר חושך, חדר ביטחון, חדר מורים.

אולם: אולם ספורט, אולם קבלה.

מתקן: מתקן ספורט, מתקן שעשועים, מתקן כליאה.

מגרש: מגרש משחקים, מגרש חנייה.

מרכז: מרכז קליטה, מרכזי נופש, מרכזי ספורט, מרכזי בידור.

אתר: אתר קבורה, אתר תיירות, אתר נופש, אתר אינטרנט.

שדה: שדה פעולה, שדה קרב, שדה מחייה, שדה ראייה.

ז. פונקציית הזמן (ההזדמנות בכלל ולא הזמן הממשי)

יום: יום עיון, יום זיכרון, יום השנה, יום הולדת, יום נקם, יום פקודה, יום הדין, ימי קדם.

שעה: שעת כושר, שעת חירום, שעת מבחן, שעת קבלה.

ערב: ערב זיכרון, ערב שירה.

ב"מדרין לשון לרדיו ולטלוויזיה" (תשל"ד) יוצא אבא בנדויד נגד השימוש במילים ריקות המסרבלות את הלשון ומערפלות את המשמעות. ביחס לנקיטת יחידות מילוניות מורכבות כדוגמת גורמי ביטחון, אנשי ביטחון או מקורות ביטחוניים הוא גורס ש"אם הכוונה לאחד מאלה וצריך להיעדר עמהם ולהכירם – פרש ונדע מי הם, ואל תערפל ואל תהפוך אותם ל'גורמים'".¹⁴ בנדויד התעלם מן העובדה שהצורות המורכבות עם מילות העוזר הכלליות נושאות מטען פרגמטי שאינו קיים במקבילותיהן הסינתטיות, כגון ביחידות השמניות לעיל. המשמעות הכללית משרתת את הצורך להביע עמימות רפרנציאלית מכוונת (כגון גורמי ביטחון במקום אנשי השב"כ למשל).

גם בתחום הפועל חל גידול ניכר במספר היחידות המורכבות המכילות יסוד בעל פונקציית עזר. מכיוון שבעברית אין מערכת מורפולוגית סדירה להבעת היבטיה

14. בנדויד, תשל"ד, עמ' 163.

האספקטואליים-אדוורביאליים של הפעולה, היא נזקקת לאמצעים אחרים.¹⁵ אחת הדרכים הנפוצות היא הוספת מילים בתפקיד של מתארים, אך דרך זו מסורבלת. נקיטת יחידות פועליות מורכבות בעלות פועלי עזר מטפוריים חסכונית יותר וישירה יותר, והיא מצליחה להביע את ההיבטים האספקטואליים-אדוורביאליים של הפעולה בדרך מוחשית יותר. אין תימה שלשון הדיבור העממי מעדיפה דרך זו, למשל: נתן זינוק, חטף עצבים, הרביץ הופעה, תפס שלוה, דפק לו תלונה, לקח יוזמה.

כמו בתחום השם, גם כאן "ניפוח" אמצעי ההבעה מקנה ליחידה המורכבת משמעות גנרית, ומשווה לה לעתים קרובות אופי של לשון טכנית-אדמיניסטרטיבית, למשל, כשאדם אומר לחברו "תיצור קשר" במקום "תתקשר". אך לעומת המקבילה הפועלית הפשוטה, דרך זו עשירה יותר. פירוק המבנה הפועלי מאפשר להגביר את כוחו הפרדיקטיבי של הפועל, למשל: "השוטרים ערכו חיפוש במשרדו" (לעומת "השוטרים חיפשו במשרדו"). מבנה זה מאפשר להפריד בין הבעת הדנוטה של הפועל, קרי ציון היבטים שונים של הפעולתיות (Aktionsart), ובין הבעת התכונה הסמנטית שלו. באמצעות מבנה זה ניתן לאפיין את מידת הרזולטטיביות של הפעולה (היותה מושלמת או בלתי מושלמת), היותה ממושכת או פתאומית ורגעית (למשל, העליתי זכרונות לעומת חטפתי עצבים), היותה או אי היותה יוזמה ומכוונת (למשל, נפלה עליו תרדמה לעומת הוא חטף תנומה), מידת האינטנסיביות שלה (למשל, הוא ספג עלבונות, הוא הרביץ חיוך) ועוד. בנוסף לכך, בשל משמעותו הכללית (הגנרית) מאפשר המבנה הפריפרסטי לא להביע את מושא הפעולה, למשל: עשה קניות, עשה סדר, ערך חיפוש (לעומת: קנה את..., סידר את..., חיפש את...). מצד המסר מאפשר המבנה הזה להתמקד ביסוד הנשואי המתאר היבטים שונים של הפעולתיות (למשל נתקף זעם, פרץ בצחוק, גולל את הסיפור, שטח את בקשתו) או להתמקד ברכיב הלקסיקלי של הפעולה שמבנה זה מקל על איוכו (למשל, עשה ורשם אדיר, ביצע פשע חמור, חל שינוי ניכר, עבר ניתוח קשה).

לנטרול הפעולתיות (ההתרחשות הקונקרטית בזמן ובחלל) ולנטרול היחסים בין המשתתפים בשיח משמשים מבנים פריפרסטיים בעלי צורות נקטיות טהורות, כגון "היה" ו"יש", או מבנים בעלי לקסמות פועליות כלליות או מרוקנות, כגון "נפל" לציון התהוות מצב, "נמצא" לציון הימצאות במצב ו"עבר" לציון תהליך שהגיע לסיומו.

15. אמנם הבניינים ממלאים תפקיד זה לעתים קרובות, למשל, בהבעת יחסי פעיל-סביל ובהבעת היבטים שונים של הפעולה, כגון אינקואטיביות ואיגרוסיביות ביחסים בין פעל לנפעל (למשל, עמד-נעמד) בין פעל להתפעל (למשל, ישב-התישב), בין פעל להפעיל (זז-הזיז) וכיו"ב. אך כידוע, משמערות הבניינים אינן צפירות מראש בכל מקרה, ואין הם מהווים אמצעי מורפולוגי סדיר ובלעדי להבעת האופי האספקטואלי של הפעולה.

דוגמות: יש לי ניתוח מחר (=אני אנותח או אני המנתח); הייתי כל היום בנסיעה (=נסעתי או הוסעתי); ההחלטה שנפלה אתמול עשויה להיות גורלית; הוא נמצא בטיפול רפואי; הבית עבר שיפוץ.

המבנה הפריפרסטי הוא אילוץ מורפולוגי-תחבירי במקרים שבהם צורת הסביל אינה קבילה. למשל: הבניה הייתה תחת פיקוח (??פוקחה), הילד נמצא תחת השגחה (??מושגח), הוא נתקל בסירוב (??סורב), הוא זכה לביקורת / נמתחה עליו ביקורת (??בוקר).¹⁶ כמו כן משמש המבנה במקרים שבהם אין ללקסמה הנדונה מימוש בצורת-מילה פועלית. למשל: היה נבוך / בא במבוכה, הילך עליו אימים, נפלה עליו אימה.

כמו בתחום השם אף כאן לא הכירו נורמטיביסטים כדוגמת בנדריד באפשרויות ההבעה הגלומות במבנים הפועליים הפריפרסטיים. למשל, לדעת בנדריד המילה "עבר" מיותרת בצירוף עבר ניתוח, והוא מציע במקומה את המילה נותח. במקרים אחרים (קרי, כאשר יש צורך לאפיין את התוכן הלקסיקלי של הפועל) הוא מציע לנקוט מבנה פועלי פרונומסטי, על דרך לשון המקרא. למשל, "עכשו הוא מחלים מן הניתוח שניתחוהו", "לפני שבועיים נותח ניתוח קל".¹⁷

הלקסיקון של דובר העברית המודרנית משופע ביחידות פועליות מורכבות. עושר זה אינו כמותי בלבד; הוא אף סמנטי. ייחודה של העברית של ימינו שיש בה עושר רב של צירופים פועליים בעלי לקסמת קדקוד שניוני (בדרך כלל פרי מעתק מטפורי). לעומת זאת, בתקופותיה הקודמות של העברית שימשו, כאמור, ביחידות פועליות מורכבות כמעט רק מילים ראשוניות או ארכילקסמות.

דוגמות לעושר הלקסיקלי של פועלי העזר בעברית של ימינו: מתח ביקורת, שאב עידוד, ספג עלבונות, זרע הרס, נחל אכזבה קצר הצלחה, טיכס עצה, הושיט סיוע, הטיל עליו עונש, רחש לו כבוד, גילה עניין, ניהל עמו שיחה, ערך השוואה, נעץ בו מבטים, הקדיש לו תשומת לב, השקיע בו מאמצים, רקם מזימות, הטיח בו עלבונות, הנחית עליו מהלומות, העניק לו אהבה, ייחס לו חשיבות, שטח את בקשתו בפניו, הסב לו צער, הפיק ממנו הנאה, רכש ניסיון, ביצע פשע, חל שיפור.

גם למבנים הפועליים המורכבים הנדונים יש מעמד של יחידות מילוניות, אולם בהשוואה ליחידות השמניות, בדרך כלל אין למעמד זה ביטוי הולם במילונים. בדור הראשון והשני של הדיבור בעברית המחודשת עדיין לא נתגבש סטנדרט, והקולוקציות שנוצרו בה היו צירופים חד-פעמיים או צירופים לטווח קצר (שלא נסחפו ללקסיקון המשותף). התגבשותו של סטנדרט מילוני, כגון בתחום היחידות המילוניות שהן נושא עיונו, היא עדות להתבגרותה של העברית החדשה.

16. ראה טאובה, 1997, עמ' 54-55.

17. בנדריד, תשל"ד, עמ' 231. ראה גם בעמ' 237 את הצעותיו לנקיטת ביטויים מפורשים יותר במקום יחידות פועליות מורכבות עם "ערך" (למשל, ערך דיון, ערך סיוע).

דברי סיכום: משמעותה של התופעה לאפיון דמותה של העברית המודרנית

היצאותן של שתי צורות מקבילות, האחת פשוטה והאחרת מורכבת, זו לצד זו, באותו מצב לשון, תוך שיש ביניהן בידול פונקציונלי, היא תופעה שלא הייתה קיימת בתקופותיה הקודמות של העברית. תופעה זו מעידה על התגבשות קווי ההיכר המיוחדים של לשון ימינו.

לפני כחמישים שנה תהה בן-חיים, במאמרו "לשון עתיקה במציאות חדשה", אם ניתן לתאר את העברית המודרנית החיה כ"מערכת לשונית מלוכדת בזמן נתון ובמקום נתון", או במונחים סטרוקטורליסטיים כ"מצב לשון" (état de langue). שניתן לתארו תיאור סינכרוני מלא. וכך הוא כותב: "היש עברית כזאת? האין מתרוצצים בעברית המדוברת שלנו יסודות מ'מערכות לשוניות' שונות ומשונות כל כך זו מזו, כמקראית וכמשנאית וכחטיבות האחרות, שעדיין לא הגיעו לכלל איזון פנימי, לכלל התערבות במערכה אחידה? [...] אין ספק בעיניי שהעברית המדוברת מתקדמת לכלל התערבות כזאת, אך לפי שעה זו היא רק התקדמות לקראת מטרה זו, ולא השגת המטרה".¹⁸

רוזן הציע, כידוע, לכנות את העברית החיה של ימינו "עברית ישראלית", שהוא הגדירה "הלשון העברית המקובלת לצרכים חינוכיים, מנהליים, מסחריים ודומים במדינת ישראל".¹⁹ בכך הוא ביקש להדגיש שלשון ימינו אינה המשך חדש גרידא של הלשון העתיקה, אלא היא לשון חיה, ומתוך כך היא שונה בהכרח מן העברית המקראית והמשנאית כאחת. ברם, הוא הרחיק לכת בהדגשת משקלו של ה"אלמנט הלא-עברי" בעיצוב אופייה של העברית של ימינו. רוזן טען כי השלטת לשון על חברת דוברים שלא דיברו בה קודם לכן מותירה משקע, והמשקעים הקודמים לעולם צצים בלשונות שלא היו מקדמת דנא הלשוניות של החברות המדברות בהן עתה. את היסודות הלא-שמיים בעברית המחודשת הוא השווה, למשל, למשקעים (קרי הסובסטרט) בלשון הצרפתית המונעים את אפיונה כ"לטינית חדשה".²⁰

העברית שראה בן-חיים לנגד עיניו הייתה לשון צעירה, בת שני דורות, שעדיין לא היה סיפק בידה לגבש מערכת לשונית מאוזנת אחת. הייתה זו עדיין לשון ש"קיימות בה צורות משכבות שונות זו על יד זו ולא זו על גב זו כבלשוניות הממשיכות את קיומן ברציפות היסטורית".²¹ לא כן העברית החיה של ימינו, המדוברת בישראל זה יותר מארבעה דורות. דובר העברית של ימינו משתמש בצורות מלשון המקרא,

18. בן-חיים, חשנ"ב, עמ' 64-65.

19. רוזן, חשט"ז, עמ' 107.

20. שם, עמ' 110. נגר תיאור זה של העברית החיה של ימינו יצא גולדנברג (גולדנברג, תשנ"ו).

21. לעומת תיאור מאוחר יותר של רוזן (תשמ"ו, עמ' 77): "כידוע כל הצורות של העברית הנקוטות בפניו או בעטנו כיום הן מוגה מגולמת והמוגנית של לשון חכמים ושל לשון המקרא ושל שאר שכבותיה הכרונולוגיות של הלשון העברית" (ההדגשה שלי - ר"ה).

מלשון המשנה ומתקופות מאוחרות יותר על פי צרכיו, לאו דווקא מתוך דבקות והתחשבות במשמעויותיהן ובדרכי השימוש בהן באותן תקופות. דובר העברית של ימינו מבדיל בין איש צבא שנוצר בלשון המקרא (איש צבא קבע, בתוספת מטען פרגמטי של כבוד ויוקרה) ובין חייל, שיצר מחיי הלשון (חייל סדיר), בין מכות קידוח (לחיפושי נפט ומים) ובין מקדחה ביתית רגילה. הוא גם מבדיל בין הגיש עזרה (פעולה גנרית, שהיא גם מונח מאופייני, כגון "הגיש עזרה ראשונה") ובין עזר, בין הושיט סיוע (כגון סיוע צבאי על ידי מדינה) ובין סייע. בכל צורה מילונית יצוק תוכן סמנטי-פרגמטי שונה, והדובר מנצל כל אחת מהן לצרכיו. מעטים המקרים שבהם מתרוצצות שתי דרכי היצירה המילונית זו ליד זו בלי שיש ביניהן הבדל סמנטי-פרגמטי ברור.

רענון המורפולוגיה הקלאסית הוא מן הסימנים המובהקים לשינויים דינמיים המתחוללים בלשונות תרבות צעירות המבקשות להשיל את נטל המורשת הקלאסית. התרחבות המורפולוגיה של הגזירה על חשבון המורפולוגיה של הנטייה היא תהליך אופייני ללשונות תרבות צעירות שהיו לשונות מדוברות ושינו את פניהן בעקבות מגע עם לשונות כובשים (כגון האנגלית לאחר הכיבוש הנורמני והצרפתית לאחר הכיבוש הרומי), או בעקבות מגע עם לשונות הסביבה (כגון ניביה של הארמית החדשה המושפעים מן הערבית, מן הפרסית ומן הטורקית). בידיש ובלשונות קריאוליות או קריאוליות למחצה (כגון המלטזית, הצרפתית המדוברת בהאיטי והאנגלית באיים הקריביים) נפוץ מאוד השימוש בצירופים בעלי מרכיב מילוני כללי (בדרך כלל ארכילקסמה), כדוגמת היחידות המילוניות המורכבות הנפוצות בעברית של ימינו, כלומר מועדפת בהן היצירה המילונית האנליטית השקופה על חשבון התצורה הסינתטית האטומה.²²

בלשונות תרבות צעירות ובלשונות קריאוליות נוצרים תחילה בדרך כלל הרכבים רב-לקסמיים, ובמרוצת הזמן, בעקבות השתנות הנסיבות, מתרוקנת משמעותו של אחד המרכיבים ומואץ תהליך הגרמטיקליזציה, בכללו המעבר מן התצורה הסינטגמטית השקופה אל התצורה הסינתטית עם צורני דקדוק (של נטייה וגזירה). כלומר, ההתפתחות ההיסטורית היא מגזירה סינטגמטית (באמצעות תהליכי שרשור תחביריים) אל גזירה אטומה (של טביעת מילים חד-לקסמיות חדשות, במקום ניצול מאגר המילים הקיים ליצירת הרכבים, בעיקר הרכבים בעלי יסוד מילוני כללי). אולם, כפי שנבהיר בהמשך, פועלים בלשון תהליכים היסטוריים מחזוריים, ויש זרימה מתמדת מן השקוף אל האטום וחזר חלילה.²³

22. ראה, למשל, מקוורטר, 1998.

23. ראה התייחסותו של גולדנברג (תשמ"ה, עמ' 323) לתולדות הנטייה של הפועל השמי והצעתו לראות את התפתחותו כמאפיין תהליכים מורפולוגיים בכלל, של התפתחות היסטורית מחזורית של צורות סינתטיות, המרתן באנליטיות ושוב התמזגותן. וראה בעניין זה הפנייתו לחיבורו של הודג' (Hodge) על המשפט השמני בלשונות השמיות.

העברית המודרנית שונה אמנם מאוד מלשונות תרבות צעירות שהדיבור בהן לא נפסק מעולם. כידוע, החייאת העברית בכוונה, מתוך מניעים חברתיים-לאומיים, היא הגורם לדבקותה בלשון התרבות הקלאסית, בעיקר בלשון המקרא שמחיי הלשון העמידה כלשון המופת, והיא הגורם לכך שיצירת מילים בדרך של הסתרגות שורש במשקל עדיין פורייה בה מאוד. אך כמו בלשונות תרבות צעירות, אף בעברית המחודשת התפתחות דרך ההרכבה הסינטגמטית לצד הדבקות במורפולוגיה הקלאסית הסינתטית מעידה על תהליכים דינמיים המתחוללים בה, ועל מגמה של התערכות ובנייה מחדש של השפה, דהיינו על פריצת כבלי לשון המקורות לצד שכלול מנגנוניה. ייחודה של העברית המודרנית הוא, שבהשוואה ללשונות תרבות צעירות היא לא החליפה את מערכת הצורות הקלאסית, אלא היא מארגנת מחדש את מערכת הצורות שירשה מן המקורות, ומשתמשת בה לאו דווקא באותה דרך ובאותה משמעות; היא מוסיפה עליה (לעתים תוספת חדשה, לא-שמית, כגון התצורה עם תחיליות סמנטיות) ומשכללת אותה, וכפי שהראינו, גם יצרת מערכת כפולה: צורות סינתטיות לצד צורות אנליטיות תוך חלוקת תפקידים ביניהן. ארגון מחדש זה הוא בין הגורמים שניתן להביא, לדעתנו, להצדקת תיאורה של העברית בת ימינו כ"מצב לשון" שניתן לתארו תיאור סינכרוני מלא.

דה סוסיר הבחין בין שני טיפוסים לשונות:²⁴ האחד – לשונות "לקסיקולוגיות", הטובעות מילים שהן פרי מוסכמות שרירותיות, והאחר – לשונות "דקדוקיות", היוצרות מילים בדרך לשונית שקופה. על פי השקפתו, הסינית, למשל, מייצגת את הצורה הקיצונית של לשונות "לקסיקולוגיות", ואילו הפרוטו הודו-אירופית והסנסקריט מייצגות את הקוטב המנוגד. האנגלית שקופה פחות מן הגרמנית, ואילו הצרפתית, בהשוואה ללטינית, מגלה נטייה גוברת לעבר התצורה האטומה. עם זאת, לעתים אותה לשון מעדיפה דווקא לטבוע מונח חדש במקום ליצור צירוף מילים מתוך המאגר המילוני הקיים.²⁵ דה סוסיר הדגיש כי בין שני קצוות אלה קיימת זרימה; לעתים התנועה היא מן השקוף אל האטום ולעתים מן האטום אל השקוף.²⁶

השוואה בין טיפוסים לשון כביכול היא מלכודת שנפלו בה בלשנים רבים במחצית הראשונה של סוף האלף הקודם, ולא כאן המקום לעמוד על השלכותיה. נציין כאן רק כי תצורת מילים שקופה מקלה על לימוד השפה ורכישתה, ואילו תצורה אטומה

24. דה סוסיר, 1949, עמ' 183–184.

25. למשל, Enkel בגרמנית לעומת grandson באנגלית ו-petit-fils בצרפתית. השווה אולמן,

1952 (בעיקר עמ' 316–317) וביקורתו של ויינריך, 1955, עמ' 538.

26. למשל, glove – gant – Handschuh; dictionary – dictionnaire – Wörterbuch. באנגלית ובצרפתית מעדיפים בדרך כלל מונחים קלאסיים מלומדים (על דרך היוונית הלטינית), שהם על פי הרוב אטומים, ואילו בגרמנית נפוצים ההרכבים השקופים. למשל, hydroge – hydrogène – Wasserstoff; hippopotamus – hippopotame – Nilpferd.

יוצרת מחסום לשוני בפני הלומדים, ובעיקר בפני לומדים לא-ילידים. זאת ועוד, יצירת אידיומים וטביעת מילים חדשות בדרך מורפולוגית חייבת להסתמך על רקע תרבותי-לשוני משותף של הדוברים.

החיפזון של בן-יהודה וחבריו לטבוע מילים חדשות נבע בעיקר מן התחושה שמוטלת עליהם האחריות להכין את העברית מהר ככל האפשר להיות שפה חיה ועשירה, שתענה בצורה מלאה על צורכיהם הלשוניים של דובריה. הם סברו שעליהם להכין את המילון של העברית החדשה מלכתחילה וכראוי, בלי לחכות להתפתחות הטבעית של השפה. אף שלא נעלמה מבן-יהודה העובדה שלשונות תרבות גדולות ועשירות מנצלות את המאגר המילוני הקיים ויוצרות צירופים, הוא סבר ששפה ראויה היא שפה שיש בה מילה אחת מדויקת לכל עניין. תפיסה זו העלה בן-יהודה לדרגה של קיצוניות פנאטית. ואכן, משנטבעה מילה בודדת לאיזה דבר או רעיון, מיד נעלם כלא היה צירוף המילים שהיה רווח עד אז. עם זאת, לזכותה של השקפה זו ייאמר שהיא דרבנה ועדיין מדרבנת טביעת מילים חדשות. כיום, על אף התערבותה של האקדמיה ללשון העברית בהתפתחותה הטבעית של השפה, אין מנשבת בה עוד אותה רוח של קנאות לשונית, ואין מקנת בה התחושה שיש להתערב מהר וללא דיחוי במתרחש בלשון. וכך, משמניחים לה לעברית, הולכת היא ומידמה לרבות מן הלשונות החיות בעולם, לשונות שמתקיימת בהן זרימה טבעית מתמדת בין שתי דרכי היצירה המילונית – הלקסיקלית האטומה והדקדוקית-סינטגמטית השקופה.

התפתחות התצורה הסינטגמטית מעידה אפוא, לדעתנו, על מגמות של פתיחות וגמישות ועל רצון לרענן את פניה של לשוננו העתיקה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אולמן, 1952 = S. Ullmann, *Précis de sémantique*, Berne 1952
- אפרסיאן, 1970 = J. D. Apresjan, A. K. Žolkovsky and I. A. Melčuk, "Semantic and Lexicography: Towards a New Type of Unilingual Dictionary" in *Studies in Syntax and Semantics*, ed. F. Kiefer, Dordrecht 1970, pp. 1–33
- בן-חיים, תשנ"ב = ז' בן-חיים, "לשון עתיקה במציאות חדשה", במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 36–80 [נדפס לראשונה: לשוננו לעם ד (תשי"ג) ג-ה, עמ' 3–85]
- בנודיד, תשל"ד = א' בנודיד וה' שי, מדריך לשון לרדיו ולטלוויזיה, ירושלים תשל"ד
- גולדנברג, תשמ"ה = ג' גולדנברג, "תורת הפועל והפועל העברי", מחקרים בלשון א, בעריכת מ' בראש, ירושלים תשמ"ה, עמ' 295–348

- גולדנברג, תשנ"ו = ג' גולדנברג, "העברית כלשון שמית חיה", הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה, קובץ הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית, בעריכת י' בלאו, ירושלים תשנ"ו, עמ' 148–190
- דה סוסיר, 1949 = F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Paris 1949
- הלוי, תשנ"ח = ר' הלוי, בין התחביר ללקסיקון: ההצטרפות המוגבלת בעברית בת ימינו, ירושלים תשנ"ח
- ויינריך, 1955 = U. Weinreich, "Review of Précis de sémantique, by S. Ullmann", *Language* 31 (1955), pp. 537–543
- וייס, תשכ"א = ר' וייס, "שיטתו של אליעזר בן-יהודה בחידושי", לשוננו לעם יב (תשכ"א) ט-י, עמ' 232–240
- טאובה, 1997 = ד' טאובה, המבנה הסביל ושימושי בעברית בת-ימינו, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1997
- מירקין, תשנ"א = ר' מירקין, "טובים השניים מן האחד", לשוננו לעם מב (תשנ"א) א, עמ' 18–23
- מק'וורטר, 1998 = J. H. McWorter, "Identifying the Creole Prototype: Vindicating a Typological Class", *Language* 74 (1998), pp. 788–818
- מרצ'נד, 1969 = H. Marchand, *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*², München 1969
- סיוון, תשנ"ג = ר' סיוון, בהתחדש לשון, ירושלים תשנ"ג
- פילמור, 1968 = C. J. Fillmore, "The Case for Case" in *Universals in Linguistic Theory*, ed. E. Bach and R. T. Harms, New York 1968, pp. 1–90
- פרסקי, תשי"ח = ד' פרסקי, "על אליעזר בן-יהודה מחדש הלשון", לשוננו לעם ט (תשי"ח) פז-פח, עמ' 129–135
- רוזן, תשט"ז = ח"ב רוזן, העברית שלנו: דמותה באור שיטות הבלשנות, תל-אביב תשט"ז
- רוזן, תשמ"ו = ח"ב רוזן, "עברית בת ימינו – כתובה ודבורה", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 77–84

הסמנטיקה של פעלים גזורי-שם

1. פעלים גזורי-שם

פעלים גזורי-שם הם פעלים שנוצרו משם עצם שהיה קיים לפניו: הפועל של העברית הישראלית תיק, שהוראתו 'ערך ושם בתיקים', 'סידר בתיקים משרדיים', גזור משם העצם תיק, השואל בלשון חכמים מן השם היווני תיק. במקרה זה אנו יודעים שהשם המשמש בסיס נכנס ללשון העברית בזמן עתיק והפועל נגזר ממנו בימינו, לכן אנו יכולים להחליט בוודאות שלפנינו פועל גזור-שם. דומה לזה המקרה של הפועל תרם. במקרא כתוב "תרימו תרומה לה'" (במדבר טו, יט), וכאן השם תרומה נגזר מן הפועל רם, אבל במשנה שנינו: "חמשה לא יתרומו" (תרומות א, א), וכאן הפועל תרם נגזר מן השם תרומה. אין אפוא ספק שהפועל תרם שלא נמצא במקרא הוא גזור-שם. ייאמר דרך אגב שמעגלים כאלה – מן הפועל הרים נגזר השם תרומה ומן השם הזה שוב נגזר הפועל תרם – אינם נדירים (וראה את דברי איתן המובאים בסוף §7).

השייכות לרבדים כרונולוגיים שונים של הלשון מלמדת אפוא במקרים רבים שפועל מסוים הוא גזור-שם. אולם כאשר שם ופועל הבאים משורש אחד נמצאים ברובד אחד של הלשון, לא תמיד קל לדעת אם השם קדם לפועל והפועל הוא גזור-שם, או אם הפועל קדם לשם והשם הוא גזור-פועל, או אם הפועל והשם נגזרו מאותו שורש ללא תלות זה בזה. משום כך לא תתמיה אותנו העובדה שכאשר המילונים המקראיים קובעים שפועל מסוים נגזר משם או ששם מסוים נגזר מפועל, הם מוסיפים לרוב סימן שאלה או ביטוי כלשהו המבטא ספק. כמו כן אין לתמוה אם מילון אחד רואה פועל מסוים כגזור משם, ומילון אחר רואה את השם כגזור מן הפועל. הפועל פָּרַק והשם פָּרַק, למשל, הבאים יחד בפסוק "פָּרַק פָּרַק וּתְפִיִּצֵם" (תהלים קמד, ו) – איזה מהם קדם? לדעת ק"ב הוראת הפועל פָּרַק היא 'to shine to gleam' וממנו נגזר השם פָּרַק (ק"ב, ערך "ברק"), ואילו דעתו של בן-יהודה היא שהפועל גזור מן השם; הוא אינו אומר כן בפירושו, אך סברה זו ניכרת מסדר הערכים (ערך השם קודם לערך הפועל) ומהגדרת הפועל ברק – "עשה, שלח ברק" (ב"י, ערך "פָּרַק"). כך סבור גם גרבר (גרבר, עמ' 6).

* מאמר זה הוא עיבוד של דברים שנאמרו באוניברסיטה העברית בירושלים ביום ל' בסיוון תש"ס (3 ביולי 2000) לפני משתתפי הסדנה להוראה אקדמית של הלשון העברית.

יש אמנם בחנים אחדים המאפשרים לקבוע מהו מצב הדברים. סביר להניח שפועל הוא גזור-שם כאשר השם הוא אחד השמות הקרויים "ראשוניים", הניכרים בהרבה מקרים בכך שאינם ניתנים לניתוח בשורש ובמשקל ובכך שהם מציינים מושגי יסוד, כגון חלקי הגוף או פעולות ותופעות פשוטות ושכיחות. הוא הדין של פעלים המשמשים בבניין פיעל בהוראה שלילית, של כמה פעלים המציינים עשייה ושל הפעלים הקשורים לשמות המספרים. גם העובדה שפועל מסוים בא בבניינים שונים אך מעט בבניין קל עשויה להצביע על כך שהוא גזור-שם: לדעת קסובסקי שישים ושישה אחוז של הפעלים גזורי-השם באים בבניינים פיעל ופועל, ורק שישה אחוז בקל ובנפעל (קסובסקי, עמ' 106). ההכרעה עשויה לבוא גם מהשוואה לשפות שמיות אחרות: ההנחה המקובלת שהפועל דגה שבפסוק "וַיִּדְגּוּ לָרֶב בְּקֶרֶב הָאָרֶץ" (בראשית מח, טז) נגזר מן השם דג נשללה על ידי גלדקה, ובעקבותיו ק"ב, על יסוד הפועל הערבי دَجَل = 'התפשט בכל מקום' (ק"ב, ערך "דגה").

משכה את תשומת לבנו העובדה שבעברית המשמעות של פועל גזור-שם צמודה כמעט תמיד למשמעות של השם שממנו נגזר, ואילו בשפות אחדות עשויות שתי המשמעות להיות רחוקות במידה כזו שהדובר התמים לא יראה כל זיקה בין פועל לשם. מטרנתו בשורות אלו היא לבדוק את הפעלים גזורי-שם מבחינה סמנטית, ובפרט אותם הפעלים שמשמעותם רחוקה ממשמעות השם. אשר לקביעה אילו פעלים גזורי-שם ואילו לאו – נסתמך בזה על מי שבדק בעיה זו לפנינו. במקרא נייעזר במילונים של בן-יהודה, של בראון-דרייבר-בריגס (בד"ב) ושל קהלר-באומגרטנר (ק"ב), במחקר של גרבר בשם "הפעלים העבריים גזורי-השם" (גרבר) ובספרי הדקדוק העברי הקלאסיים (כגון גזניוס, באואר-לאנדר, ברגשטרסר, זיואון) אשר מונים את הפעלים גזורי-השם ליד הבניינים המתאימים. בלשון חכמים עסקו בעניין זה סגל ב"דקדוק לשון המשנה" ומורשת ב"לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים". בנוגע ללשון ימינו נעיין במילונים של בן-יהודה ושל אבן-שושן, ועוד בעבודת הגמר של עפרה קסובסקי בשם "פעלים דינומינטיביים בעברית הישראלית" (קסובסקי) – עבודה שמכילה גם נתונים כלליים על הבעיה בכל רובדי העברית, בחיבור של צוגויה סאסאקי לשם קבלת תואר דוקטור בשם "תצורת הפעלים בעברית המודרנית" (סאסאקי), ובמאמר של בולוצקי (בולוצקי) בעניין זה.

2. החלוקה הסמנטית

כפי שכבר אמרנו, בעברית על כל רבדיה ההיסטוריים הקשר הסמנטי של הרוב המכריע של הפעלים גזורי-השם עם שמות המוצא שלהם פשוט וברור; זהו למעשה הכלל. בהגדרת המשמעות של פעלים אלו בא כרגיל שם המוצא גרוד או בליווי מילית יחס.

הנה דוגמות אחדות ומקורות של תופעה זו, מן המרובות שאפשר להביא: אָהַל = 'נטה אוהל'; אָנַר = 'הכניס אוויר'; אָזַר = 'לבש אזור'; אָלַם = 'קשר אלומות'; אָפַד = 'לבש אפוד'; בִּירַן¹ - 'כרע על ברכיו'; גָּבַל = 'קבע גבול'; דָּגַג = 'צד דגים'; הגִּשְׁשִׁים² = 'הוריד גשם'; הגִּשְׁשִׁים² = 'ייחס גשם (גוף)'; הִדְרִים = 'נסע לדרום'; חָדַד = 'שאל חידה'; חָלַל = 'ניגן בחליל'; חָמַר = 'ציפה בחמר'; פָּהַן = 'תפקד ככוהן'; פָּיַס = 'הוציא מן הכיס'; לָבַן = 'עשה לבנים'; מָלַח = 'תיבל במלח'; מָרְכַּז = 'שם במרכז'. כאלה הם גם פעלי השלילה, כגון במקרא דִּישָׁן = 'הסיר את הדשן'; שִׁירַשׁ = 'עקר את השורש'; חָטָא = 'הסיר את החטא'; ובלשון חכמים זָרַד = 'כרת את הזרדים'; יָבַל = 'הסיר את היבלות'; תָּלַעַ = 'הסיר את התולעים', והפעלים שנגזרו משמות המספרים: שִׁילַשׁ, רִיבַע (במקרא רק בבינוני סביל), חִימַשׁ, שִׁישָׁה, עִישָׁר, הָאֲלִיף.

במקרים האחרים, שבהם משמעות הפועל מתרחקת ממשמעות השם, ובעברית מותר לראותם כמקרים חריגים, הדבר עשוי להתהוות באחת משלוש דרכים.

א. לעתים לשם המוצא יש הוראת יסוד והוראה מושאלת, והוא משמש כבסיס לפועל בהוראה המושאלת. להֶבֶל, למשל, על יד ההוראה 'אוויר הנשימה, רוח הפה' (נדירה במקרא, אך ראה ישעיהו נז, יג) יש ההוראה המושאלת 'שווא, אפס, כוב', וממנה הֶבַל = 'עסק בדברים שהם כמו הבל', כלומר 'עסק בדברי שווא'. כוכב הוא 'עצם שמימי' ובהשאלה 'שחקן מצטיין ומפורסם' - ומן ההוראה המושאלת הזאת כָּכַב (כך לפי הדקדוק, אולם בלשון הדיבור כָּכַב הכ"ף השנייה רפה כדי לשמור על הזיקה הפונטית של הפועל עם השם כוכב, ואין זאת הדוגמה היחידה של התופעה) = 'שיחק בתור כוכב, שיחק בתור שחקן מפורסם'.

ב. לעתים הפועל נגזר מן השם לפי הוראת היסוד של השם, אבל אחרי כן שימש בהשאלה. מִגְנַט = 'הקנה סגולה של מגנט', בהשאלה 'פעל כמו מגנט', כלומר 'משך אל עצמו את תשומת לב הקהל'.

בהגדרת משמעות של רבים מן הפעלים של שתי הקבוצות האלה בא שם המוצא בביטויי הצעה מן הסוג "כמו", "כאילו".

ג. לעתים הקפיצה הסמנטית התהוותה בזמן אחד עם גזירת הפועל מן השם. בדרך זו נתחדש בלשון חכמים משם העצם כלב הפועל הכליב (מועד קטן א, ח - לפי דקדוקי סופרים: כָּלַב) אם נקבל את דברי רש"י, המפרש אותו, בעקבות התלמוד (שם י ע"א), "תוחב המחט פעם אחת למעלה ופעם אחת למטה, ולהכי קרי ליה כלבתא, דהכי קיימי שיני הכלב - שן אחד גבוה מחבירו" (רש"י, שם). פירוש זה נתקבל על ידי בן-יהודה (ב"י, ערך "כָּלַב" וראה שם הערה 1) ועל ידי יסטרוב; האחרון הוסיף את ההערה: cmp. our 'cat-stitching' (יסטרוב, ערך "כָּלַב"). כוונתנו ליומר שהפועל הכליב, אם אמנם הוא קשור לכלב, לא נגזר מהוראה מושאלת של השם כלב, ולא נוצר בהוראה 'התנהג ככלב' ואחר כך עבר מעתק סמנטי, אלא נוצר מלכתחילה בהוראתו המיוחדת. אך נראה שבעברית פעלים כאלה הם נדירים ומפוקפקים, ונוכל להביא דוגמות רבות מהם רק כאשר נעסוק בשפות זרות (7§).

3. פעלים גזורי-שם מוסטי-משמע

בין הפעלים שמשמעותם התרחקה ממשמעותו של שם המוצא יש כאלה שהתרחקותם כה גדולה עד ששם זה אינו נזכר כלל בהגדרת משמעות הפועל. נקרא לפעלים אלו "פעלים גזורי-שם מוסטי-משמע" או בקיצור "פעלים מוסטי-משמע". נביא כדוגמות ראשונות את הפעלים הצביע = 'השתתף בבחירות'; סירס = 'שינה את סדר המילים בפסוק'; שלשל, = 'הוריד'.

א. הפועל הצביע, הנגזר מן השם אצבע, בא בלשון חכמים בהוראת 'הרים אצבע לשם השתתפות במניין וקביעת הזוכה בגורל', כגון במאמר "הממונה אומר להם הצביעו, ומה הן מוציאינן? אחת או שתיים, ואין מוציאין אגודל במקדש" (יומא ב, א). משימוש זה התפתחה בלשון ימינו, בקפיצת דרך ניכרת, המשמעות 'השתתף בבחירות'.

ב. הפועל המשנאי סירס = 'עקר את איברי המין והפך את האדם או את בעל החיים לסריס', הנגזר מן השם המקראי סריס השאול מן האכדית (ק"ב, ערך "סריס"), נמצא בלשון חכמים בהוראתו הראשונה הקרובה לשם המוצא, כגון במאמר "המסרס את הזכרים חייב ואת הנקבות פטור" (תוספתא יבמות ח, ד); מכאן הוא עבר להוראה כללית 'עקר, העתיק מן המקום', כגון במשפט "שלא תסתרס שבת בראשית ממקומה" (מכילתא דר"י, משפטים כ; עמ' 331), ואחר כך, בלשון המיוחדת של מפרשי המקרא, 'לעקר חלק של פסוק ממקומו ושם אותו במקום אחר, שינה את סדר המילים של הפסוק', כגון "סרס המקרא ודרשהו" (ספרי במדבר, סח; עמ' 63). יפה ביאר אליהו בחור (תשבי, ערך "סרס"):

סרס – זה השורש לא נמצא במקרא רק על עניין "איש סריס" (ירמיהו לח, ז) פירוש סריס ביצים או סריס גיד, ורז"ל השאילו זה הלשון על עניין עקירה, כאמרם (סנהדרין צג ע"ב) "שנסתרסה עבודה זרה בימיהם", וכן "מקרא מסורס" (מכילתא, ויסע, ד, עמ' 167), "סרסהו ודרשהו" (רש"י במדבר יט, ז), פירוש צריך לעקור הפסוק ולשום סופו לראשו להבין משמעותו.

ג. שלשל, קיבל את ההוראה 'הוריד' כי הרבה פעמים מורידים על ידי שלשלת, כגון הורדת הכר לבאר.

4. במקרא

העיון במילונים ובספרי הדקדוק לא הניב אלא פעלים מעטים שאפשר לראותם כפעלים מוסטי-משמע, אחדים מהם לדעת כל החוקרים ואחדים לדעת חלקם, ואלה הם (לפי סדר האלף-בית): אנף = 'כעס' מן אף; ברך₂ = 'שיבח (את ה')', דרש טוב (לחברו) מן ברך; השכים = 'קם מוקדם, מיהר, הקדים' מן שָׁכַם/שָׁכַם; נאבק =

'התגושש' מן אבק; נשבע = 'התחייב בשבועה' מן שבע; פָּאָה = 'הפקיר' מן פאה; רָגַל = 'הלשין' מן רָגַל; ריחם = 'חמל' מן רָחַם. נבדוק אותם להלן אחד לאחד. א. בד"ב מציין את הפועל אנף כגזור מן השם אף (בד"ב, ערך "אנף"), וכך נראית דעתו של בן-יהודה, הכותב "אנף – [...] הוציא אוויר דרך האף" (ב"י, שורש "אנף") וכן סובר גרבר (גרבר, עמ' 94). מתמיהה במקצת השיטה ההפוכה של ק"ב שלפיה משמעות היסוד (המשוערת) של הפועל אנף היא wheeze = 'נשם בכבדות' ומכאן נקרא אף אותו האבר בפנים של האדם, כאילו 'הנושם במאמץ' (ק"ב, ערך "אף II"); אמנם אותו מילון רואה מתוך הסתייגות גם את האפשרות שהפועל נגזר מן השם (שם, ערך "אנף"). מן המשמעות הראשונה של הפועל אנף באה המשמעות המקראית 'כעס', מכיוון שכך נושם האיש הכועס (שם), כגון בפסוק "אורך ה' כי אנפת בי ישוב אפך ותנחמני" (ישעיהו יב, א).

ב. כבר ציינו שהפועל ברך₁ = 'כרע ברך' גזור מן השם בָּרַךְ, אולם מה בדבר הפועל ברך₂ = 'שיבח (את ה')', דרש טוב (לחברו)? 'בד"ב (בד"ב, ערך "בָּרַךְ") משייך את שתי ההוראות לפועל אחד הגזור מן השם בָּרַךְ, ולדעתו עבר הפועל מן ההוראה הראשונה לשנייה דרך ההוראה (שאינה מתועדת) 'שיבח את ה' כשהוא כורע על ברכיו'.

ב"י (ערך "א. בָּרַךְ", "ב. בָּרַךְ") וק"ב (ערך "ברך I", "ברך II") אינם רואים כל קשר בין הפועל ברך₂ לשם בָּרַךְ. כך גם מ"ד קאסוטו (אנצ' מקר', ערך "ברכה"), הסובר "שהוראתם המקורית של הפועל ברך בפועל, ושל השם ברכה, הייתה נתינת מתנה. הוראה זו נשמעת עדיין בבירורה בכמה כתובים שבאה בהם לשון ברכה, כגון: וה' ברך את אברהם בכל (בראשית כד, א), [...] קח נא את ברכתי אשר הובאת לך (שם לג, יא) [...]". לדעת גרבר הפועל ברך₁ נגזר מן השם בָּרַךְ (גרבר, עמ' 5) והפועל ברך₂ מן ברכה (שם, עמ' 213, 217); הוא מבטל את ההנחה שיסוד הפועל האחרון הוא "כרע ברך" (שם, עמ' 217).

נוסיף להשלמה שהפועל ברך, בבניין הפעיל משמש בלשון חכמים גם בהוראה אחרת, ורחוקה מן הראשונה: 'כפף והיטה ענף של צמח וכיסה אותו באדמה כדי שיכה שורשים ויהיה צמח עצמאי'; לענף כפוף זה צורת בָּרַךְ, לכן אפשר לראות את הפועל בהוראה זו כפועל גזור-שם חדש שאינו תלוי בפועל שבמקרא. מורשת, בעקבות אור (Orr) ואולמן, קורא לתופעה זו "התפתחות פסידור-סמנטית" (מורשת, עמ' 67).

ג. הפועל השכים נגזר לדעת הכל מן שָׁכַם/שָׁכַם (ב"י, בד"ב, ק"ב, ערך "שכם"; גרבר, עמ' 49) וקיבל משמעות מושאלת דרך שלבים משוערים שאינם מתועדים במקורות. נראה שהוראתו הראשונה הייתה 'טען את המשא על שכם הבהמה' – וכאן קשר סמנטי שקוף בין שם לפועל; מכיוון שפעולה זו הייתה השלב הראשון של יציאה לדרך, נוצרה בדרך מטונימיה הוראה חדשה 'קם, יצא לדרך'; ומכיוון שרגילים היו לצאת לדרך מוקדם, בא במקרא הפועל הזה בשכנות למילה בוקר, בעיקר בצירוף

השכים בבוקר, 31 פעמים מתוך 66 היקרויותיו; אחר כך חל כאן אליפסיס והצירוף השכים בבוקר התקצר להשכים, בלי לשנות הוראה, ולכן השכים הוראתו 'קם מוקדם, מיהר, הקדים'. המעבר בין ההוראה המקורית המשוערת להוראה המתועדת היה כנראה כזה: השכים = (1) 'הניח משא על שכם הבהמה' < (2) 'יצא לדרך' < (3) 'קם, התחיל בפעולה' < (4) 'קם מוקדם'. אולם החוליות הראשונות של המעבר הסמנטי אינן מתועדות; הפועל לא בא במקורותינו בהוראות 'הניח על השכם' או 'יצא לדרך', ונראה שהוראות אלו, אם בכלל היו קיימות, חדלו מלשמש בשלב מוקדם של הלשון – ולכן מקורותינו מציגים קפיצה סמנטית ניכרת מן השם לפועל. ד. נאבק מתבאר בהוראת 'התגושש' כבר בתלמוד, ובזה הלשון פירש אותו ר' יהושע בן לוי:

ר' יהושע בן לוי אמר, אמר קרא: "בהאבקו עמו" (בראשית לב, כה) – כאדם שחובק את חברו, וידו מגעת לכף ימינו של חברו. [...] אידך דר' יהושע בן לוי, דאמר ר' יהושע בן לוי: מלמד שהעלו אבק מרגלותם עד כסא הכבוד. (חולין צא ע"א)

מנחם בן סרוק קיבל את הפירוש השני וכתב:

ויאבק איש עמו (בראשית לב, כה) – פתורנו ויתעפר איש עמו, נשתקשקו שניהם עד עלות אבק ועפר לשמים מרוב תוקפם ונענועם. (מנחם, ערך "אבק")

רש"י חולק על מנחם ומעדיף את הפירוש השני של ר' יהושע בן לוי:

ויאבק איש – מנחם פירש ויתעפר איש, לשון אבק, שהיו מעלים עפר ברגליהם על ידי נענועם. ולי נראה שהוא לשון ויתקשר, ולשון ארמי הוא, "בתר דאביקו ביה" (סנהדרין סג ע"ב), "ואביק ליה מיבק" (מנחות מב ע"א), לשון עניבה, שכן דרך שנים שמתעצמים להפיל איש את רעהו שחובקו ואובקו בזרועותיו. (רש"י לבראשית לב, כה)

המחלוקת נמשכת עד היום. בד"ב (בד"ב, ערך "אָבֶק") מקבל את דעתו של מנחם ומקשר את הפסוק הנזכר עם דברי המשנה "והוי מתאבק בעפר רגליהם [של החכמים]" (אבות א, ד), אגב הזכרת הדעה האחרת. לעומת זאת ק"ב (ק"ב, ערך "אבק II") קושר את השורש אב"ק בהוראה זו לשורש חב"ק כדברי רש"י (ב"י, ערך "א. אבק", הערה). לפי זה יהיה התאבק שבמשנה פועל גזור-שם בלתי תלוי בפועל המקראי.

ה. המילונים חלוקים ביניהם על אודות הקשר שבין הפועל נשבע לשם המספר שבע. טור-סיני ובד"ב רואים בשם המספר את המקור של הפועל (ב"י, שורש "שבע" הערה 3; בד"ב, ערך "שָׁבַע"). טור-סיני, בהערותו אצל ב"י, מביא כראיה לקשר זה כמה פסוקים: "לְיִסְרָהּ אֶתְכֶם שָׁבַע עַל חַטָּאתֵיכֶם" (ויקרא כו, יח), "שָׁבַע שָׁנִים רָעַב"

(שמואל ב כד, יג), "שש ושבע צרות" (איוב ח, יט), "ובשבעה דרכים ינוסו" (דברים כח, ז) וכדומה. אף הוא מביא משפטים דומים מן הכתובת הארמית מסוג'ין מן המאה השמינית לפסה"נ (גיבסון, עמ' 18), ומסכם: "כנראה ממשפטים כגון אלו קיבל לראשונה בניין הפעיל, השביע, את המשמעות: גזר שבע צרות על פלוני, ומכאן גם הנפעל, נשבע, במשמעות נתחייב לחברו בקללות כאלה" (ב"), שורש "שבע", הערה 3). בד"ב (ערך "שָׁבַע") טוען שלהישבע הוא כאילו seven oneself, כלומר bind oneself by seven things = "להתחייב על ידי שבעה דברים", והוא הלך בעקבות גרבר שכתב: "בהתחשב אמנם בבראשית כא, כח-ל [ויאמר אבימלך אל אברהם מה הנה שבע כבשת האלה אשר הצבת לבדנה? ויאמר כי את שבע כבשת תקח מידי בעבור תהיה לי לעדה כי חפרתי את הבאר הזאת] ההשערה הסבירה ביותר היא שהמקור של 'נשבע' הוא 'התחייב בשבעה דברים מקודשים'" (גרבר, עמ' 111). מצד אחר, יעקב שלום ליכט (אנציקלופדיה מקראית, ערך "שבועה") מבטל אטימולוגיה זו; המילון ק"ב (ערך "שבע I") כותב: "האטימולוגיה [של נשבע משבע] לא התבררה", ואחרי דיון הוא מסכם שיש להניח "שהמספר 7 ממלא בשבועות תפקיד מקרי ואינו רכיב יסודי".

ו. את המילה הקשה אֶפְאִיָּהֶם (דברים לב, כו) מבאר רש"י כך:

אפאיהם – אשיתם פאה, להשליכם מעלי הפקר, ודוגמתו מצינו בעזרא: "ותתן להם ממלכות ועממים ותחלקם לפאה" (נחמיה ט, כב), להפקר, וכן חברו מנחם. (רש"י, שם)

דעה זו קיבל בן-יהודה (ב"י, ערך "פָּאָה") שרשם את הפועל פָּאָה בהוראת 'הפאה את פלוני, דחהו לפאה רחוקה' [... versprengen; disperser; to disperse] וראה שם את הדיון הארוך שבהערה. לפי זה הפועל נגזר מן השם פָּאָה. בד"ב וק"ב (בד"ב, ערך "פָּאָה"; ק"ב, ערך "פאה") מבארים את המילה בדרך אחרת. נראה שהשבעים הבינו את המילה כמו רש"י, אך הוולגטה ראה אותה כגזורה ממילית השאלה איפה ותרגמה "Dixi: Ubinam sunt?", כלומר "אמרתי: איפה הם?".

ז. נראה שהכול מסכימים שהפועל רָגַל גזור מן המילה רָגַל, גם אם נחלקים בהתפתחות הסמנטית של המילים האלה. לפי בד"ב הוראת הפועל היא foot it, go about ובמיוחד go about (maliciously) as slanderer, slander, go about as an explorer, spy (בד"ב, ערך "רָגַל") וכן אצל גרבר Verleumder herumlaufen (גרבר, עמ' 168). גם ק"ב נותן את המשמעויות scout, slander, ומעיר: "חייבת להימצא איזו זיקה אטימולוגית שהיא בין המשמעות to slander למשמעות to spy, אך אין לזהותה בוודאות" (ק"ב, ערך "רגל"). גם טור-סיני מקשר את הפועל לשם, אך פירושו שונה לחלוטין מזה של האחרים כי לדעתו המשמעות הראשונית של השורש היא "קשירה" [...] ובפרט קשירת רגלי הבהמה" (ב"י, שורש "רגל", הערה 3). ח. ק"ב רואה את השם רָחַם = 'האיבר בגוף הנקבה שהולד נוצר בו' כשם ראשוני

וסובר שממנו נוצר הפועל ריחם (בבניינים פיעל ופועל) בהוראת 'חמל, חס' (ק"ב, ערך "רחם", "רָחַם"). בארמית משמעות הפועל היא 'אָהַב', וכארמאיוס בא הפועל הזה במקרא פעם יחידה בבניין קל בהוראה זו, "אַרְחֶמְךָ" (תהלים יח, ב – ויש מתקנים צורה זו ל"ארמך"). גם בד"ב רואה את הפועל כגזור מן השם. הקשר הסמנטי רָחַם < אָם < חמל < אהב ברור, אולם ההקשרים הלשוניים שהביאו למעתק המשמעות אינם ברורים. בן-יהודה כותב שהמשמעות הראשונה של רחמים היא 'קרבי אדם ומעיו הנכמרים והומים בהתרגשות הנפש' (כ"י, ערך "רחמים"), וטורסיני כותב בהערה שהפעלים משורש זה הנמצאים בכמה שפות שמיות בהוראת 'חמלה' ו'אהבה' הם "קיצור לשוני במקום המיית רחמים, נכמרו רחמי, וכדומה" (כ"י, שורש "רחם", הערה 2), אולם הוא מטיל בכך ספק וכותב "ואפשר שנצטרפו כאן שורשים אחדים, שונים במקורם" (שם). אם אמנם הפועל גזור מן השם רחם אזי חלו כאן שתי מטרנימיות: הראשונה בטן האם < אם, והשנייה אם < חמלה, אם לא נקבל את דעתו של טורסיני שמה שגרם לכך הוא לשון קצרה, אליפסיס. גם לדעת גרבר (גרבר, עמ' 125) הפועל גזור מן השם רחמים.

יש לציין שכל הפעלים שהזכרנו, פרט לנשבע, נאבק ופאה, גזורים משמות של חלקי הגוף. עליהם אפשר להוסיף הלשין מן לשון בהוראה 'הוציא דיבה, השמיץ', עֵץ מן עֵץ בהוראה 'שנא', אָבֵר מן השם אָבֵר בהוראת 'טס, עף'.

5. בלשון שלאחר המקרא

סגל מציע רשימה של כשמונים פעלים גזורי-שם בלשון חכמים ומחלק אותם לפי פעלים שגזירתם משמות מקראיים, משנאיים או יוניים (סגל, §178). ביניהם לדוגמה: אלמן = 'נפטר והניח אשתו אלמנה'; אפל = 'נמצא באפלה'; גיבן = 'עשה גבינה'.

נראה שבלשון חכמים מעטים ביותר הפעלים מוּסְטִי-המשמע. את סירס בהוראת 'שינה את סדר המילים שבפסוק' הזכרנו לעיל (§3). על תימר = 'עלה (העשן) למעלה כדקל' כותב טורסיני: "כנראה נגזר הפועל משם התמָר [...] ובקצת שימוש אף מלשון תמרות עשן (יואל ג, ג; שיר השירים ג, ו)" (כ"י, ערך "א. תִּמֵר", הערה 3). בתוספת שנינו "[הקטורת] של בית אבטינס היתה מתמרת ועולה עד הקורות" (תוספתא כפורים ב, ו).

הפועל תרמל נאמר על הקטניות כאשר הפרי מקבל את צורתו הבשלה, כלומר כאשר נוצר התרמיל – אולם השם הזה, השכיח בעברית ישראלית, נמצא בלשון התנאים בחיבורים שלפנינו רק פעם אחת (בצורת "תורמל", תוספתא שביעית ב, ו) – ואילו המונח הרגיל אצלם הוא קָצֵץ¹ (כך הצורה במילונים; במקורות בא השם רק ברבים).

1. העיר לנו על כך פרופ' יהודה פליקס.

מן השם שלשלת נגזר פועל שלשל₂ השונה מן הפועל שלשל₁ שהזכרנו למעלה (38). שלשל₂ משמש בהוראה 'נעשה דומה לשלשלת' בעניין ילקוטי החורב: "מאימתי אין קוצצין האילן בשביעית? בית שמאי אומרים כל האילן משיוציא, בית הלל אומרים החורבין משישלשלו" (שביעית ד, י). מורשת, בספרו "לקסיקון הפועל", דן בפעלים גזורי-שם בפרק שכותרתו "צמיחת פעלים בעלי זיקה למקרא" (מורשת, עמ' 67). הוא כותב:

הדנומינטיבים המובהקים ניכרים כשהם באים בהצמדה לשם ומביעים את העיסוק בו או את יצירתו, וגם בלי הצמדה לשם להבטת אינקואטיביות או פריבטיביות, כגון: 1) כוכרין את התבן בכברה (שבת כ, ג), חלב שחלכו עכו"ם (עבודה זרה ב, ו), חור שחררוהו מים או שרצים (אהלות ג, ז), חפן מלא חפניו (יומא ה, א), מזדווגין זוגות זוגות (סנהדרין ה, ה), ספוג שהוא סופג את הכול (אבות ה, טו), [...] 2) מאבקין, מקוצים, מתלעים, זיהבו, מיתמר. (מורשת, שם – ההדגשות משלנו; דילגנו ושינינו קצת את המובאות)

הפייטנים הרבו, כידוע, לחדש מילים ועל כן יצרו פעלים משמות, מתארים ואף ממילות שימוש. להלן רשימה קצרה שנאספה אגב עיון בחוברת של כנעני (כנעני; אולם נרשמו כאן ההגדרות של בן-יהודה): האביב = 'הצמיח אֲבִים'; אֶבֶח = 'הרג באבה, בחרב'; אֵיל = 'נתן לו כוח' > אֵיל; הבטין = 'עשה לה בטן, עשה מעוברת'; זִלְעָף = 'פעל בו בזלעפות'; טָרַם = 'עשה דבר טרם דבר'; להג = 'דיבר' > לְהַג; סגסג = 'ערכב הסיגים בכסף'; סָפַח = 'הוכה בספחת'; העמית = 'עשה שיהיה עמית', 'חבר יחדיו'; פָּעַנַח = 'גילה וביאר סודות', על פי הפירוש המקובל של השם המצרי של יוסף צפנת-פננח; הצהיר = 'האיר והבריק' > צהריים; תָּמַד = 'המשיך ועשה תמיד'; תָּשַׁר = 'נתן כתשורה'. אין אחד מבין הפעלים האלה שמשמעותו התרחקה ממשמעות השם שהוא מקורו.

בלשון המשוערבת של ימי הביניים נראה שאין הרבה פעלים גזורי-שם מחדשים. אמנם שמואל אבן תיבון מונה בין מיני המילים שהוא חידש בתרגום של מורה הנבוכים את הפועל אָמַת מן השם אָמַת וכותב:

והמין השלישי – מילות נמצא בלשוננו מהם השם לכד, ואנחנו בנינו ממנו בניינים או תארים לפי צרכינו, כמאמת ויתאמת, שגורנו ממילת אמת, נמשכים אחר לשון הערבי שיבנה מן המילה שהיא בלשונם במקום 'אמת' [חֶ] בניינים. (אבן תיבון, עמ' 12)

אולם בהמשך מילוננו לא נמצא אף פועל גזור-שם אחד. גם הדפדוף במילונים הניב דוגמות מעטות, כגון אָפַן = הפך לאבן; נִתְאַחָה = נעשה לאח. הדבר מתאים לדרך הסופרים האלה שמיעטו בחידושי מילים והעדיפו את שאליות המשמעות.

6. בעברית הישראלית

פעלים גזורי-שם נוצרו בשפע רב בתוך ההתפרצות היצרית של העברית הישראלית, עד שאפשר לומר שכמעט מכל שם עצם אפשר ליצור פועל, כאילו אין כאן גזירה אלא נטייה, וכבר ציינו החוקרים שהפעלים גזורי-שם הם אחוז גדול של הפעלים המיוחדים בעברית ישראלית (כולוצקי, 'עמ' 115; איתן, 'עמ' 1652). קסובסקי מנתה 2121 שורשים של פעלים גזורי-שם בעברית החדשה; בתוכם שני שלישים בערך לא שימשו בתקופות הלשון הקדומות יותר (קסובסקי, תקציר, 'עמ' ב). ניתן לומר שכל הפעלים האלה משמעותם נשארה צמודה למשמעות שם המוצא. בעמודים הראשונים של אבן-שושן אנו מוצאים אָבָב = 'שיווה צורת אָבֹב'; אָבֹב = 'חיבר באבוב'; אִבָּחַן = 'ערך אִבְחָנָה'; אִבְטַח = 'נתן אִבְטָחָה'; אָבֵן = 'היה לאבן' (אָבֵן והתאבן כבר נגזרו בימי הביניים); אָבֵץ = 'ציפה באבץ'; נִתְאָגַל = 'נוצר כעין אגל וטיפה'; אָגַם = ריכז מים לאגם; אָגַף = 'נע והתקדם אל האגף'; אִגְרַף = 'קפץ יד לאגרוף' וכו', ומנינו כאן רק את הפעלים שתחילתם אב- ואג-! כדי להשלים נדלג עד סוף האות אל"ף, לפעלים הפותחים באש- ובאת- ונמצא: אִשַּׁד = 'השתתף בצורת אשד'; אִשְׁכַּל = 'נערך בתכנית אשכול'; אִשְׁכַּנּוּ = 'דימה לאשכנזי'; אִשְׁפַּז = 'הכניס למלון, לאושפיזא'²; אִשְׁרַר = 'נתן אישור'; אִתְּגַר = 'עורר אתגר'; אִתַּר = זיהה את המקום, את האתר; אִתַּת = שיגר אותות'.

בכל הפעלים האלה, ובכל הפעלים שביניהם ושלא רשמנו כאן, וגם בין הפעלים שבנספח לעבודתה של קסובסקי (קסובסקי, 'עמ' 175–185), לא מצאנו אחד מוסט-משמע! יש לציין שצוגויה סאסאקי, בפרק "Meaning of Nominal Roots" של עבודתו הדנה בפועל בעברית המודרנית (סאסאקי, 'עמ' 175–198) אינו מזכיר אלא פעלים שמשמעותם צמודה למשמעות שם המוצא שלהם!

בדקנו באקראי מאמרים אחדים הדנים בתצורת הפועל בעברית (בעיקר בעברית בת זמננו), אולם עניינם בעיות של פונולוגיה ומורפולוגיה. מכל מקום מעניינת מבחינתנו העובדה שבין הדוגמות המרובות שהם מביאים לא מצאנו גזורי-שם מוסטי-משמע (ראה: ינאי; בת-אל; שורצולד).

בעברית המדוברת, לעומת זאת, יש פעלים אחדים שהקשר ביניהם לשם המקורי איננו ישיר כל כך. מן המתועד ב"לקסיקון הסלנג העברי והצבאי" (אחיאסף) יש לשים לב לפעלים האלה: התחרדן – 'נח בשמש' מן השם חרדון; נקנק – 'הכה', והתנקנק – 'נבהל או נכנע' מן השם נקניק; טַרְפָּד – 'הכשיל או שיבש תכניות של אחרים' מן השם טורפדו. יש פעלים נוספים שמשמעותם רחוקה למדי מן השמות שנגזרו מהם, לדוגמה הבריוז במובן 'נעדר (משיעור) או השתמט (מהתחייבות)',

2. בעברית ישראלית הצטמצמה ההוראה של הפועל הזה להכניס לבית חולים, בהשפעת האנגלית hospital בדרך אטימולוגיה עממית.

ונראה שפעלים אלו משמשים בהוראותיהם המקובלות לאחר התפתחות סמנטית. הפעלים התפרפר – 'השתמט ממילוי חובתו, בגד באשתו' מן השם פרפר; התעלק – 'נדנד, נדבק אל משהו' מן השם עלוקה; השתפן – 'נבהל' מן השם שפן גזורים כנראה משמות בעלי החיים במשמעותם המטפורית.

על תצורת הפעלים הדנומינטיביים ועל תהליכי הלשון הקשורים בהם בעברית הישראלית נעשו כמה מחקרים (ראה למשל בולוצקי; שורצולד), ואילו ענייני הסמנטיקה של פעלים אלו זכו אך לתשומת לב מועטה. סאסאקי אומר בעבודת הדוקטור שלו כי השימוש בפועל גזור-שם "חוסך" משתתף אחד במבנה השטח, מפני שהוא מובנה בתוך הפועל. לדוגמה: השימוש בפועל תיארך (במקום קבע תאריך) פוטר את הדובר מהוספת המושא "תאריך", מכיוון שהוא כבר גלום בתוך הפועל. על כן הוא מחלק את השורשים של הפעלים גזורי-שם על פי המרכיב הנחסף: מקבל הפעולה, כמו בדוגמה האמורה, מיקום, כמו בפועל מרכז (במקום הזיז למרכז); מקור, כמו בפועל כיים (במקום גנב מן הכיס); כלי, כמו בפועל טלפן (במקום פנה בטלפון) וכדומה.

מסתבר שהשימוש בפועל גזור-שם מוסט-משמע איננו חוסך אף אחד מן המרכיבים הסמנטיים המוצרכים; המרכיב הגלום בתוך הפועל במקרים אלו הוא ההשאלה עצמה: המתחרדן בחוף הים נח כביכול "כמו חרדון" והמקנק מכה את יריבו וכאילו הופכו ל"נקניק". ואם יש מקום לחלוקה סמנטית של ההשאלות, היא תיעשה על פי סוג המרכיב המושאל: מבצע הפעולה כמו בפועל התחרדן, מקבל הפעולה כמו בפועל נקנק או משהו אחר.

7. פעלים גזורי-שם בלשונות אחרות

מצב העברית, הממעט בפעלים גזורי-שם מוסט-המשמע, יבלוט יותר אם נשווה אותה ללשונות אחרות, העשירות בפעלים כאלה. בחרנו להביא דוגמות אחדות מן המרוכות שאפשר היה להביא, מן האיטלקית ומן הרוסית (כל אחת לשון האם של אחד המחברים). אמרנו שמיעטנו, כי עיסוקנו בעברית, ולשונות אלו אינן באות אלא להשוואה.

הלשון האיטלקית עשירה בפעלים גזורי-שם אשר משמעותם התרחקה מאוד ממשמעות אותו שם, עד שהדובר הרגיל אינו מודע עוד לקשר שבין השם לפועל. הנה כמה דוגמות.

הפועל inalberarsi הוא פועל חוזר הגזור מן השם albera = 'אילן' בתוספת התחילית in-. בפועל זה מציינים תנועה של סוס הנעמד על רגליו האחוריות והשולח לצדדים את רגליו הקדמיות, כשהוא מבקש להפיל את רוכבו או כשהוא נרתע מפחד פתאום. בתנוחה זו הסוס מזכיר צורה של עץ, לכן inalberarsi = 'עשה את עצמו דומה לעץ' – אך אין הפועל נאמר אלא על אודות סוס. אותה משמעות מבטא

הפועל *impennarsi*, אלא שהוא גזור מן השם *penna* = 'נוצה' ומתאר את הסוס כעומד כמו נוצה זקופה.

הפועל *aggrottare* נגזר מן השם *grotta* = 'מערה' בתוספת התחילית *ad-* (בהידמות של העיצור *d* לעיצור *g* התוכף). הוא אמור על גבות העיניים (*ciglia*) כאשר האדם מרים ומעקם אותן כדי להביע איום או כדי להדגיש את חומרת דבריו. בתנועה זו ארובת העיניים נעשית כעין מערה, לכן *aggrottare le ciglia* = 'עשה את ארובות העיניים כעין מערות, הדגיש את חומרת הדברים'.

הפועל החזור *accollarsi* נגזר מן *collo* = 'צוואר' בתחילית *ad-* (בהידמות העיצור *d*). הוראתו האטימולוגית היא 'לשים על צווארו מטען או נטל', אולם הוא משמש רק במשמעות 'קיבל תפקיד, משרה, אחריות'.

הפועל *imbarcarsi* הוא פועל חוזר הנגזר מן השם *barca* = 'סירה' בתחילית *in-* (בהידמות חלקית של העיצור *n*), והוראתו 'התעקס', כאילו קיבל צורת סירה, האמור על קרש שספג רטיבות ובגלל זה התעקס וצורתו המעוגלת מזכירה את צורת החלק התחתון המעוגל של סירה, השִׁדְרִית. אולם אין הפועל הזה בא בהוראה כללית 'קיבל צורת סירה', אלא אך ורק בעניין התעקמות של קרש (יש אמנם *imbarcarsi* = 'עלה על סירה' אך אין לו קשר סמנטי לפועל שלנו).

הפועל הלטיני והאיטלקי *considerare* גזור מן השם *sidus* = 'כוכב' בתחילית *con- < cum-*: הוראתו הייתה במקור 'התבונן בכוכבים כדי לדעת עתידות', והיום 'עייץ בדייקנות, לקח בחשבון'.

הלשון הרוסית מתאפיינת במיעוט שורשים ובריבוי מוספיות, בייחוד תחיליות. יש משמש עצם אחד גזורים שניים או אף שלושה פעלים שהוראותיהם אינן קרובות כלל. להלן דוגמות.

הפועל *поручиться* (*poruchitsa*) גזור מן השם *рука* (*ruka*) = 'יד'. הוא נאמר על אדם העושה עצמו ערב לאדם אחר (ליושרו הכספי, להתנהגותו הנאותה או לעבודתו הטובה). הקשר התפתח, ככל הנראה, ממנהג הנחת היד על שולחן השופט או על חפץ כלשהו להדגשת אמינות הדברים.

הפועל *выпучить* (*vyruchit*) גזור אף הוא משם העצם *рука* (*ruka*) ועניינו 'הציל', 'עזר', כעין הושטת יד.

הפועל *обличить* (*oblichit*) = 'תקף והאשים' גזור מן השם *лицо* (*litso*) = 'פנים'. הקשר בין השם לפועל איננו מורגש כלל על ידי דובר המשיח לפי תומו, עד שקשה לקבוע אם הכוונה לאמירת דברי תוכחה ישר "בפנים" או להצגת הצד השלילי של "פני" הנאשם לציבור.

הפועל *выдворить* (*vydvorit*) = 'גירש' הוא מלשון *двор* (*dvor*) = 'חצר'. הקשר בין גירוש לחצר אסוציאטיבי (מטונימי): אפשר לגרש מכל מקום (למשל ממוסד או ממפלגה), אך הוצאת האדם מתחום הבית, אל מחוץ לחצר, היא בתודעת הדוברים כעין אב-טיפוס של גירוש.

הפועל (nabychitsa) набычыцца גזור מן השם (byk) бык = 'פר'. הוא נאמר על אדם הלובש פנים מנוכרים או מרוגזים (מכאן שהפר נחשב בעיני הדוברים בעל חיים חמור סבר במיוחד).

הפועל היוצא (metelit) метелить הנוג בלשון הדיבור גזור משם העצם (metel) метель = 'סופת שלג' והוראתו 'ביקר ביקורת חריפה' או, כפי שאומרים בעברית המדוברת, "כיסח". הביקורת עצמה אינה קרויה "סופה", והפועל אינו משמש אלא במשמעות המושאלת; הנוף והמבקר הוא כעין משיב רוח הרסנית על המבוקר ויצירותיו. להריסה פיזית משמש פועל גזור־שם אחר: (razdrakonit) раздраконить, משם העצם דרקון, המשמש ברוסית בדיוק כמו בעברית; הוראת הפועל היא 'עשה פעולת דרקון', כלומר 'פירק, הרס, בִּלְגָן'.

אפשר להביא עשרות דוגמות של פעלים מוסטי־משמע באיטלקית וברוסית – וגם משפות אחרות, אך לא רצינו להאריך. שמות חלקי הגוף ושמות עצם מעולם החי והטבע בכלל הם המאגר העיקרי לגזירת הפעלים האלה, כפי שהערנו לגבי לשון המקרא (סוף 4§), כשם שהמטפורה האנטרופומורפית והזואומורפית הן סוגי מטפורה נפוצים ביותר. יש להניח שהתחיליות הרבות והמגוונות מבחינה סמנטית המאפיינות את הלשונות האלה מאפשרות ליצור הרבה פעלים מסוג זה, ואכן מרבית הפעלים שמצאנו הם בעלי תחיליות.³ התחילית כשלעצמה נושאת חלק ממשמעות הפועל, ולעתים די שהוראת השורש תהיה קשורה אך קשר מטפורי או מטונימי לעניין שרוצים להביע כדי שהדובר הילדי אף כשהוא שומע את הפועל בפעם הראשונה יבין אותו בלי קושי. לדוגמה בפועל הרוסי (vydvorit) выдворить שהבאנו לעיל התחילית vy- נושאת את משמעות 'הוצאה'. ברוב המקרים הוראת התחילית שקופה פחות, אך תמיד גלום בה מידע מסוים. בלשון שיש בה תחיליות מעטות, בעלות הוראה קבועה של סביל, חוזר או גורם, כתחיליות הבניינים בעברית, כמעט כל הנטל הסמנטי נשען על השורש, ולכן הניתוק בין הוראת שם עצם לבין הוראת פועל הגזור ממנו אינו נפוץ.

עם זאת אין לומר שכל הפעלים מוסטי־המשמע בשפות הזרות שהזכרנו נעזרים בתחילית. כך ברוסית (metelit) метелить שכבר הבאנו למעלה. הפועל האיטלקי piombare, למשל, הוראתו 'נפל מלמעלה במהירות ובחוזקה' גזור מן השם piombo = 'עופרת', כי כך נופלת חתיכה של אותה מתכת מחמת כובדה והוראתו

3. גירו מבדיל בצרפתית בין פעלים גזורי־שם "טהורים" (purs), כלומר גזורים משם עצם ללא כל חוספת, כגון lime < limer, "בעלי מוספית" (prefixés או suffixés), כגון atome < atom-iser, ו"בעלי מעין מוספית" (pseudo-suffixés), "c'est-à-dire que leur racine comporte un élément phonétique assimilable à un suffixe ou à un préfixe de verbalisation", כגון chevr-otter < chèvre. ראה גירו, 1964, עמ' 96–98; גירו, 1967, עמ' 93–105, בייחוד עמ' 94. לדעתו פעלים גזורי־שם טהורים מציינים פעולה אשר השם הוא התוצאה או הכלי שלה (גירו, 1967, עמ' 95).

המושאלת 'הגיע פתאום'. (אין קשר ישיר בין פועל זה לפועל *piombare* = 'כיסה בעופרת' [התפתחות פסידורסמנטית, כדלעיל]). אולם פעלים מסוג זה נדירים בעברית הקלאסית אין נוהגות מוספיות בעלות ערך סמנטי (כמו בלשון ימינו *שכתב*, *שדרג* וכיוצא בהם), וייתכן שעובדה זו, יחד עם עצם המבנה הקשיח של נטיית הפועל העברי, הקשו על יצירת פעלים מוסטי-משמע. ואמנם יש לציין שגם בעברית, כפי שכותב עלי איתן, "רבים מבין הפעלים גזורי-השם האלה נגזרים משמות בעלי תחילית או סופית [...]: מִרְפָּז, ואתו הבינוני הפעול ממורכו ושם הפעולה מרכוז, נגזרו ממרכז כדי להבדיל אותם מן הפועל ריכוז, שקדם להם, המראה את השורש המקורי ר-כ-ז" (איתן, עמ' 1652). אולם תחיליות וסופיות אלו מרחיקות את משמעות הפועל ממשמעות השורש אך לא ממשמעות השם שהפועל נגזר ממנו.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבן-שושן = א' אבן-שושן, המלון החדש, 3 כרכים, ירושלים תשכ"ט-תש"ל
אבן תיכון = שמואל אבן תיכון, פירוש המילות הזרות, מהדורת יהודה אבן שמואל,
ירושלים תש"ו

אחיאסף = ע' אחיאסף ור' אחיאסף, לקסיקון הסלנג העברי והצבאי, תל-אביב 1993
איתן = E. Eytan, "Hebrew Language, Modern Period", *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1972, 8, pp. 1642–1657

בר"ב = F. Brown, S. R. Driver and C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1955

בולוצקי = S. Bolozy, "Word Formation Strategy in the Hebrew Verb System: Denominative Verbs", *Afroasiatic Linguistics* 5 (1978), pp. 111–136

ב"י = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ברלין 1908 – ירושלים 1959

ברגשטרסר = ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, תרגם מגרמנית מרדכי בן-אשר,
ירושלים תשל"ב

בת-אל = O. Bat-El, "Stem modification and Cluster Transfer in Modern Hebrew", *Natural Language and Linguistic Theory* 12 (1994), pp. 571–596

גיבסון = J. C. L. Gibson, *Textbook of Sirian Semitic Inscriptions*, 2, Oxford 1975

גרבר = W. J. Gerber, *Die hebräischen Verba denominativa*, Leipzig 1896
גירו, 1964 = P. Guiraud, *L'étymologie*, Paris 1964

גירו, 1967 = P. Guiraud, *Structures étymologiques du lexique français*, Paris 1967

- P. Joüon and T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Roma = ו'ואון 1991
- M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli* = יסטרוב (מהדורת) and *Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York 1903
צילום ניריורק (1950)
- ינאי = י' ינאי, "פעלים מרובי-עיצורים בלשון העברית", לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 118-130, 183-194
- כנעני = י' כנעני, מלון קונקורדנציוני ללשון הפיוט, ירושלים תרצ"א, חוברת לדוגמה
- ליברמן = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, נויארק תשט"ו-תשמ"ח
- מורשת = מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א
- מכילתא דר"י = מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת ח"ש הורוביץ וי"א רבין, פרנקפורט ענ"מ תרצ"א
- מנחם = מנחם בן סרוק, מחברת מנחם, מהדורת צבי פיליפובסקי, לונדון ואדינבורג 1854
- סאסאקי = T. Sasaki, *The Verb Formation of Modern Hebrew*, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2000
- סגל = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו
- ספרי במדבר = ספרי במדבר, מהדורת ח"ש הורוביץ, לייפציג תרע"ז
- ק"ב = L. Koehler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, 1-4, Leiden 1994-1999
- קונקורדנציה = א' אבן-שושן, קונקורדנציה חדשה, ירושלים תשמ"א
- קסובסקי = ע' קסובסקי, פעלים דינומינטיויים בעברית הישראלית, עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ב
- שורצולד = א' (וודריג) שורצולד, "שורש הפועל וזיקת השם לפועל", ספר רפאל ניר: מחקרים בתקשורת, בבלשנות ובהוראת הלשון, בעריכת א' (וודריג) שורצולד ואחרים ירושלים תש"ס, עמ' 426-438
- תוספתא = תוספתא ע"פ כתב יד ווינה, מהדורת שאול ליברמן, נויארק תשט"ו-תשמ"ח
- תשבי = אליהו בחרור (אליה הלוי אשכנזי), ספר התשבי, מהדורת בני ברק תשל"ו (דפוס צילום ממהדורת א' הרשטיק, מרמורושיגט תר"ע)

רק אחרי שמאמר זה סודר לדפוס בא לירינו המאמר של יהודה בן בלעם "ספר הפעלים שהם מגזרת השמות" מספרי הבלשנות העברית בימי הביניים, בעריכת פ' קוקובצוב, סנקט פטרבורג 1916, מהדורת צילום, ירושלים תשל"ד, עמ' 133-142. אין בדברי בן בלעם דבר נוסף על דברינו.

מן העבודה במילון ההיסטורי

מרדכי מישור

מייחודי הלשון של התעודות מזמן המרד הגדול

הממצא האפיגרפי לתקופת התנאים אינו עשיר, אבל רובו ככולו ניתן לתיאורן מדויק למדי¹ – מקצתו מתוך עדות בגופה של תעודה (שטר, מטבע וכיוצא בזה), מקצתו מתוך ההקשר הארכאולוגי, מקצתו על פי שיקולים פלאוגרפיים ומקצתו מקביעת גיל חומר הכתיבה בבדיקת פחמן 14.

מקורות אפיגרפיים בעלי רצף כלשהו שייכים לעיצומה של התקופה – זמן מרד בר כוכבא. עם פרסום תגליות מצדה² – מזמן המרד הגדול – החלו להצטבר קמעה קמעה נתונים לשוניים מן הדורות שקדמו לבר כוכבא, שעד כה עמדו על כתובות קבורה מעטות, על מטבעות ועל מגילת הנחושת.³

כך מתחילים להצטייר בממצא האפיגרפי, למרות היקפו הצנוע, רבדים – או תת-רבדים – היסטוריים, שיש בהם כדי לסייע בשחזור שלבי הגיבוש של לשון חכמים. למשל, בכתובות מצדה אפשר לקרוא משפט הכתוב בטיפוס הלשון שלימים היה ללשון חכמים: "הרה השורה הזוה" [...]" (כתובת מס' 449)⁴ – הרה (=הרי), שורה – על טהרת לשון המשנה – ובצדן כינוי הרמז הקלאסי זות (=זאת), שמקבילו המשנאי זו/זוא (המתועד כבר במקרא!) דחק את רגליו דורות אחדים לאחר מכן, כפי שעולה מן התעודות מזמן מרד בר כוכבא.

בדיקה מעברית שנערכה בשנים האחרונות העלתה שתעודות אחדות ממורכצאות, שהיו משויכות לזמן מרד בר כוכבא – מהן שלושה שטרי מכירה עבריים: תעודה

1. ראה מ' מישור, "מעמד המקורות האפיגרפיים במילון ההיסטורי", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 150–147.

2. *Masada I, The Yigael Yadin Excavations 1963–1965, Final Reports*, ed. J. Aviram, G. Foerster, E. Netzer, Jerusalem 1989.

3. J. T. Milik, "Le rouleau de cuivre provenant de la grotte 3Q (3Q15)", *Les 'petites grottes' de Qumrân*, Discoveries in the Judaean Desert, 3, Oxford 1962, עמ' 302–199. על אלו יש לצרף עכשיו שטר מתנה מיריחו כתוב על חרס, מן המחצית הראשונה של המאה הראשונה, שנמצא בקומראן בקיץ 1996. ראה F. M. Cross and E. Eshel, "Ostraca from Khirbet Qumrân", *Israel Exploration Journal* 47 (1997), עמ' 28–17, חרס מס' 1; תיקונים בקריאה ראה A. Yardeni, "A Draft of a Deed on an Ostrakon from Khirbet Qumrân", שם, עמ' 237–233.

4. ראה *Masada I* (הערה 2 לעיל), עמ' 33.

22, תעודה 29 ותעודה 30 – שייכות למעשה לזמן המרד הגדול, והובאו למדבר יהודה בידי פליטים מירושלים.⁵ בתעודות אלו נזכרת הנוסחה "לגאלת ישראל" אבל לא הנוסחה הידועה מהשטרות האחרים, "על יד שמעון בן כוסבא". נזכור שמדובר בתעודות משפטיות שסגנון שמרני,⁶ והבדלי הנוסח בולטים ומזמינים פרשנות דיאכרונית.⁷

בתעודה 30, טופס 2, שורה 8, מוזכר "העץ": "התאנים הזיתים העץ [...]"; ההקשר קטוע, אבל העניין ברור למדי, בעיקר מתוך השוואה לתעודות מזמן מרד בר כוכבא, כגון נחל חבר 46 (שטר כחירה), שורה 4: "תללו⁸ חכרתי מ[כם] תדקלים ותשאר האילן שבהם" וכו'. כלומר, האילנות הגדלים במגרש המסומן.

ההוראה של עץ בתעודה 30 מתאימה אפוא להוראת אילן בתעודות מזמן מרד בר כוכבא, היא ההוראה שבלשון חכמים; ניכר שהסופר נוקט כאן לשון שמרנית, שהרי בלשון חכמים הצטמצמה הוראתו של השם עץ לעניין החומר (לעשיית כלים או להסקה), וכאן משמעותו 'צמח' כבמקרא. מכל מקום, אין ספק שהמילה אילן כבר הייתה בשימוש, שכן היא מתועדת בתעודה קדומה יותר, שטר מתנה מיריחו, שורות 7-8: "התאנים ה[] וכולאילנ⁹ []".

בתעודה 22, פנים, טופס 1, שורה 2, כתוב: "אתמקום שלח[] קיא", כלומר: את המקום של ח... (שם פרטי).

בתעודות מזמן מרד בר כוכבא יש שימוש נרחב במילה ת' במקום מילת המושא את, והשם התוכף – המוחזק להיות מיודע – פותח בהבלעת הה"א: "תמקום" (נחל

5. ראה ח' אשל, מ' ברושי וטא"ג ג'אל, "ארבע תעודות מואדי מורבעאת ושאלת השתלטותם של המורדים על ירושלים במהלך מרד בר-כוכבא", מערות המפלט בתקופת מרד בר-כוכבא, בעריכת ח' אשל וד' עמית, עמ' 233-239.

6. אכן, נוהל הכתיבה של התעודות האלה ממורבעאת (שיטת ציון התאריך, ציון שמות בעלי העסק וכיוצא באלו) שווה לזה שבשטרות מזמן מרד בר כוכבא; תעודות 29 ו-30 חריגות בכך שבתחילתן פורטו שמות האנשים שהיו בבית הדין. המינוח העסקי מקצועי לחלוטין ("כל שיש לי ושאקנה אחראים וערבים", "למרק", "לעומת ככה", "מכר", "תחום", "רשות", "זוח", "סלע", "קבלן", "לוקח").

7. J. T. Milik, "Textes hébreux et araméens", *Les grottes de Murabba'ât*, Discoveries in the Judaean Desert, 2, Oxford 1961, 118-121, 148-149. בפיענוח התעודות המובאות כאן נעזרנו בקריאתה של ע' ירדני, התעודות הארמיות והעבריות בכתב רהוט מואדי מורבעאת ומנחל חבר וחומר קרוב, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"א, ובביירוים בעל-פה אתה. הנוסח המלא של התעודות המובאות כאן נמצא ב"מאגרים", תקליטור א, מן המאה השנייה לפסה"נ עד המחצית הראשונה של המאה החמישית לספירה, מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, ירושלים תשנ"ח.

8. = את הללו.

9. = וכל אילן; ראה ירדני (הערה 3 לעיל), עמ' 233-234.

חבר 44, שורה 7, ועוד). בתעודה שלפנינו צורת כלאיים: ה"א נבלעת, אבל אל"ף בראש התיבה מתקיימת. ובכן, זו צורת המעבר המשוערת המקשרת בין הצירוף את ה" לצורה המקוצרת ת.¹⁰

בתעודה 30, בטופס 2, שורה 15, מוזכרים פריטים המצויים על המגרש "מהמערב והדרום". מהמערב – בהבלעת הנו"ן של מן לפני ה"א הידיעה. תופעה זו רגילה למדיי בלשון המקרא. בחטיבות מסוימות במקרא יש העדפה לכך, וזה הכלל בחיבור "מקצת מעשי התורה" של כת מדבר יהודה.¹¹ בלשון חכמים התופעה נדירה ביותר, ובמקום שהתופעה מתגלה יש לה, על פי רוב, התניות סמנטיות מוגדרות.¹² בתעודות מזמן מרד בר כוכבא (ובממצא האפיגרפי שלאחריו) התופעה נעדרת לחלוטין. תעודה 30 משקפת אפוא לשון שמרנית יותר מלשון התעודות המאוחרות יותר, השוות מבחינה זו ללשון חכמים.

בשלושה מקומות בתעודה זו מתקיימת ה"א היידוע אחרי מיליות היחס ב, כ, ל: "אין לי להמכר הזה [...]" (טופס 1, שורות 6–7); "[ורשי] הלוקח וירשו להמכר הזה"¹³ לעשות בו כל שתחפץ" (טופס 2, שורות 22–23); "אין לי להמכר הזה [...]" (טופס 2, שורה 28).

קיום ה"א לאחר מיליות ב, כ, ל הוא מן התופעות הנדירות במקרא, ולמעשה אין לה המשך בלשון חכמים;¹⁴ בממצא האפיגרפי זו היקרות יחידאית. התופעה שבה ונקרית בתעודה שלנו שלוש פעמים, ותמיד בצורה להמכר (לעומת במכר בתעודה 22, פנים, טופס 1, שורה 6: "במכר ב] [ע"). ננסה לעמוד על פשר התופעה על יסוד הנתונים של התעודה עצמה: הצירוף להמכר מלווה כינוי רמז מיוחד: הזה. עוד יש לתת את הדעת שמלבד שלוש

10. ראה י' קוטשר, "לשונן של האיגרות העבריות והארמיות של בר כוסבה ובני דור, מאמר שני: האיגרות העבריות", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 18.

11. את הדוגמה היחידאית במגילת הנחשת, עמוד x, שורות 3–4 (מיליק [הערה 3 לעיל], עמ' 295): "מהנחל הגדול" (כנגד שש היקרויות של קיום נו"ן סופית במעמד זה), אפשר לחלות בכך שמדובר בשם מקום (על זיהויו ראה מיליק, שם, D.22, עמ' 266). השווה לנוהג במשנה: "מהנהרה" (שביעית ו, א; חלה ד, ח), הוא נהר פרת.

12. ראה מ' מישור, "נו"ן של 'מן' וה"א של היידוע אחרי בכ"ל שלא לפי הכלל", עיונים בלשון חכמים: תקצירי ההרצאות לסדנה על הנושא דקדוק לשון חכמים ומילונה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 56–62; וכן: "מן היום עד...", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 151–154. עוד ראה להלן: "להתא".

13. כלומר, ורשאי (ההשלמה על פי המקבילה בתעודה 22, טופס 1, שורה 4) הלוקח ויורשו לעשות בקניין הזה וכו'; ראה ח"י גרינפילד, "מחקרים במונחי משפט בכתובות הקבר הנבטיות", ספר זיכרון לחנוך ילון, בעריכת י' קוטשר, ש' ליברמן ומ"צ קדרי, רמת-גן תשל"ד, עמ' 70–71. הסברה ש"ירשו להמכר" = "יורשו של המכר" (ד' שלשיר, העברית במאה השנייה לספירה, עיונים בלשון חכמים... [הערה 12 לעיל], עמ' 47) – רחוקה.

14. ראה מישור (הערה 12 לעיל). עוד ראה להלן: "להתא".

ההיקריות שמנינו, אותו השם מופיע עוד שלוש פעמים באותה התעודה כשהוא מיודע ומלווה כינוי רמז מיודע – המכר הזה (בלא צירוף מילת יחס): "תחומי המכר הזה" (פנים, טופס 2, שורה 16), "המכר הזה בתחומי" (שם, שם, שורה 17–18), "למרק לפנך את המכר הזה" (שם, שם, שורה 24) וכן בתעודה 22: "המכר הזה בתחומי" (פנים, טופס 2). שמא זה פשר התופעה: מכיוון שהצירוף המכר הזה קבוע מאוד והיידוע הכפול הוא חלק מהותי בו, הרכיב הראשון גורר תמיד את תויות היידוע, והכלל הדורש הבלעת ה"א אחר ב, כ, ל מתקפח: ל+{המכר הזה}¹⁵. חפשתי ולא מצאתי עדויות לקיום ה"א היידוע אחר אות יחס ב, כ, ל בחיבורי הכת של מדבר יהודה, אבל מאלפת עדות אחת במובאה משמות יב, מט בתפליין מקומראן: "[תו]רה אחת תהיה לה[אזרח ו]להגר הגר בתוככם[ה]" (4Q140(r), שורה 5).¹⁶ והנה, גם כאן התופעה כרוכה בצירוף מיודע. והשווה "להגרים הגרים" ביחזקאל מז, כב; הצירוף "הגר הגר" מופיע במקרא ארבע-עשרה פעם. מעתה יש לשאול שמא יש כאן משום מפתח לפשרם של מקרים אחרים – גם אם לא של כולם – במקרא, שחוקרים התלבטו כל כך בפירושם. בין הפירושים הוזכר גם עניין הגרירה, אבל זו הובנה כרשלנות בהעתקה, למעשה בשני מקומות – "להקדמים ולהציב הדרך" (שמואל א יג, כא), "לרכב ולהלחם"¹⁷ והק"ץ (שמואל ב טז, ב)¹⁸ – ולא ניתנה הדעת לבחינה התחבירית.

המחקר דן למעשה בעשרים מקרים, שבהם ה"א מתקיימת אחר ב, כ, ל במקרא,¹⁹ בתשעה מהם – בצירוף של שם עצם עם כינוי רמז או שם תואר: "כהיום הזה" (בראשית לט, יא; דברים ו, כד; ירמיהו מד, כב; עזרא ט, ז; שם שם, טו; נחמיה ט, י); "להעם הזה" (דברי הימים ב י, ז); "כהחלונות האלה" (יחזקאל מ, כה); "להגרים הגרים" (יחזקאל מז, כב).²⁰ מפתח מאוד לייחס את המקרים האלה במקרא

15. ראה ד' טלשירי, "לשון חכמים באספקלריה של שמות פרטיים", מחקרים בלשון ה-ו (תשנ"ב), עמ' 242, הערה 112.

16. J. T. Milik, "Tefillin, mezuzot et targums", *Qumrân Grotte 4, II*, Discoveries in the Judaean Desert, 6, Oxford 1977, עמ' 71; הפנה אותי פרופ' אלישע קימרן.

17. קרי: והלחם.

18. ראה F. Böttcher, *Ausführliches Lehrbuch der hebräischen Sprache*, I, Leipzig 1866, עמ' 402.

19. מכלל של 25, אלא שחמישה מהם אינם שייכים לענייננו, לפי שהרכיב העיקרי בצירוף הוא שם פרטי – "להרפה" (שמואל ב כא, כ, ושם כב), "להקץ" (דברי הימים א כד, י), "להפצץ" (שם שם, טו) – או כינוי רמז – "להלז" (דניאל ח, טז).

20. אשר ליתר המקרים – את "בהשדה" ("להחבא בהשדה", מלכים ב ז, יב) המסורה עצמה אינה מקיימת בקרי, ואפשר להחיל עליה חשד לגרירה מתוך רשלנות (דווקא כאן בטכר [הערה 18 לעיל] נוקט עיקרון אחר, סגנוני – הקבלה אל "העיר" שבהמשך הפסוק); לגורם הגרירה – אמנם לא בתנאי שלנו – אפשר לייחס גם "להעלות העלה להמזבח" (דברי הימים ב כט, כז), "להנחותם בהדרך" (נחמיה ט, יט); ועדיין צריך עיון. ש' פסברג ("הכתיב 'שה' לכינוי הזיקה:

ואת התופעה שלנו כתעודה 30 ממורכעת לאותו גורם תחבירי.²¹ וכדוגמתם מצאנו בתלמוד בבלי, ברכות יז ע"א, כתב יד אוקספורד 366: "לא כהעולם הזה העולם הבא".²²

אני מבקש לצרף לרשימה זו שתי תופעות הקשורות ליחס בין התעודות לספרות חז"ל. האחת אינה עולה מהשוואת תעודות המרד הגדול לתעודות מרד בר כוכבא אלא מהשוואת התעודות מכאן לספרות חז"ל מכאן. בתעודה 30, להגדרת שטח המגרש – בית זרע חטים חמש סאים – מצורף ציון לוואי: "אם יתיר או חסר" (טופס 1, שורה 3; טופס 2, שורה 14); שרידים של נוסחה זו נראים גם בתעודה 22, טופס 2. מקבילה מדויקת יש בתעודות הארמיות מזמן מרד בר כוכבא: "הן יתיר הן חסר", והדבר עשוי ללמד על קיום הנוסח הזה ("אם יתיר או חסר") גם בעברית של תקופת בר כוכבא. לעומת זאת, הנוסחה המשמשת בספרות חז"ל היא "אם חסר אם יתר", כגון במשנה בבא בתרא ז, ב ושם, ג²³ – תחילה חסר ואחר כך יתר. למעשה, לשון חכמים נוהגת תמיד להקדים את החסר (או את הפחות) ליתר (גם בזוג הפעלים פחת-הותיר).²⁴ במקורות חז"ל הנוסחה הזאת אינה מצוינת בפירוש כנוסח כתוב של שטר, אבל היא משמשת לשון של הצהרה, וקרוב לוודאי שהכוונה היא שכך גם כותבים בשטר. מכל מקום, הרי כאן הבדל בסגנון המשפטי שנהג בתקופת חז"ל עצמה לעומת הנוסח שנמסר בחיבורי חז"ל.²⁵

התופעה האחרת נוגעת לסגנון המשנה – לאו דווקא לשון המשפט – ביחס ללשון התעודות האמורות מזמן המרד הגדול. במקום אחד (ליתר דיוק, בשניים שהם אחד) נקטה המשנה שתי דרכים שנדרונו כאן: קיום ה"א היידוע אחר ב, כ, ל והבלעת הנו"ן הסופית של מילת היחס מן: "נטל את המפתח ופתח את הפשפש, ניכנס להתא ומהתא להיכל" (תמיד ג, ז; מידות ד, ב).²⁶ להתא, מהתא – כנגד לתא, מן התא, כגורת הדפוס במסכת תמיד שם, לפי התקן של לשון חכמים. זימון שתי תופעות חריגות כל כך זו בצד זו אומר שיש כאן מעשה עריכה מכוונת. כאמור, שתי

כלום משמשת ה"א אם קריאה מצעית ל-ε בתקופת בית שני?", מחקרים בלשון ז (תשנ"ו), עמ' 109–117) מציג לפתור את כל הדוגמאות האלה, ועליהן של ה', כתופעה של כתיב בלבד: ה"א אם קריאה לפתח/סגול ואחריו דגש.

21. אין בכך כדי לסתור את הסברה של ש' פסברג (הערה 20 לעיל) שזו תופעה של כתיב בלבד, אבל גורם תחבירי נוטל ממשקלה.

22. ראה גם י' אבינרי, היכל רש"י, ג, תל-אביב תשט"ז, עמ' רעט.

23. כך בכתב יד קאופמן; אני מתעלם כאן מן הנוסח האחר: "ה...הן..." ומן ההבדל אם/או.

24. ראה גב"ע צרפתי, "צמדי מילים בסדר קבוע בלשון חכמים", כלשון עמי, עיונים בלשון העברית, ירושלים תשנ"ז, עמ' 81.

25. השווה לנאמר על החילוף מן היום/מהיום, מישור, "מן היום עד..." (הערה 12 לעיל).

26. על השאלה מה המקור ומה המובאה ראה י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים תשט"ז, עמ' 35 הערה 57 (לדעתו, המקור בתמיד ומשם הועתק למידות).

התופעות שורשן במקרא, ובמקרה שלנו – סדרי העבודה בבית המקדש. אפשר לצמצם ולומר: ידה של פרשת המקדש בספר יחזקאל מ, א עד מג, יז בדבר.²⁷ בפרשה זו יש שימוש בלעדי בצירוף מה- (לעומת מן ה-), ואחת הדוגמאות לקיום ה"א היידוע אחרי ב, כ, ל במקרא מצויה בפרשה זו: "כהחלונות" (מ, כה). התלות המכוונת של משנתנו בפרשה זו ביחזקאל מתבטאת גם בעצם השימוש במונח תא – במקום במונח לשכה בלשון חז"ל הרגילה.

מקובל במחקר שמסכת תמיד משופעת ייחודי סגנון החורגים מן התקן של לשון המשנה בגיבושה הכללי,²⁸ והנוטים ללשון המקרא, כגון החלו (=התחילו), מקצוע²⁹ (=קרן) – ומקובל שסגנון זה משקף את הלשון הספרותית של זמן הבית.³⁰ הממצא האפיגרפי מזמן המרד הגדול מאשר את הדעה, שאכן ייחודי הלשון המופיעים במשנה, מסכת תמיד, משקפים את הסגנון הרשמי של סוף ימי הבית.

27. פרשה זו ביחזקאל שימשה מקור למינוח גם למחבר "מגילת המקדש"; ראה י' ידין, מגילת המקדש, ירושלים תשל"ז, א, עמ' 147. פסוקים מספר יחזקאל העוסקים במקדש מובאים בחמישה מקומות במסכת מידות, אחד מהם – מד, ב – במשנה שלנו עצמה על מקבילתה במסכת תמיד.

28. ראה אפשטיין (הערה 26 לעיל), עמ' 27–28.

29. גם מונח זה נמצא באותה הפרשה ביחזקאל (מא, כב).

30. ראה י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 1129.

ב י ק ו ר ו ת

דנה טאובה

לשונות העיתון

יצחק שלזינגר, לשונות העיתון: מאפיינים סגנוניים בלשון העיתונות היומית הכתובה על מדוריה השונים, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 2000, 308 עמ'

ספרו של יצחק שלזינגר, "לשונות העיתון: מאפיינים סגנוניים בלשון העיתונות היומית הכתובה על מדוריה השונים", מכיל עשרים פרקים: מבוא שעניינו חקר העברית המודרנית, מקומה של העיתונות העברית המודרנית בקרב סוגי השיח הכתוב, שאלת ההבחנה בין הלשון הרבירה ללשון הכתובה, תיאור סטיליסטי של טקסטים, שיטת המחקר ובחירת הקורפוס והרכבו המילוני של הקורפוס; שבעה פרקים העוסקים בחלקי דיבור שונים (שם התואר, תואר הפועל, שם הפועל, כינויים, מילות יחס, מילות שלילה ומילות שעבוד); פרק העוסק במוספיות מילוניות; פרק העוסק באורך המשפט כסוגל סגנוני ופרק המציג תכונות שיח אחדות של טקסט. הפרק השנים-עשר מוקדש לדיון בכותרות העיתון ושמונת הפרקים הנותרים בספר עוסקים באפיון סגנוני-לשוני של מדורי העיתון השונים: המאמר הפובליציסטי, המדור "חוק וסדר", הכתבות, מדור הכלכלה, המדור הספרותי, המדור הפרסומי, מדור הספורט ומדור הרכילות. הספר נחתם בסיכום קצר של הפרופיל הסגנוני של לשונות העיתון.

היזמה לכתוב ספר המכיל תיאור מקיף ומפורט של לשון העיתונות בעברית המודרנית היא יזמה שראוי לברך עליה, והבחירה בלשון העיתונות כמייצג נאמן של השפה על התהליכים הלשוניים המתרחשים בה היא בחירה נכונה. הצדקה מפורטת של בחירה זו נותן המחבר בסעיפים 1.2 ו-1.3 שבמבוא.

המצע המחקרי של הספר כהגדרתו של המחבר הוא "תורת הסגנון הבלשנית" ובייחוד ההיבט הסטטיסטי שבה – הסטיליסטיקה הכמותית (ראה סעיף 1.5), שעיקרה, כמוצג בידי המחבר, בחינת סטייתם של טקסטים בקורים לשוניים כאלה או אחרים מן הנורמה. המחבר מבטיח לקוראיו הרכבת קלסטרון לשוני-סגנוני של העיתונות שייתן "תיאור כוללני של טקסט על פי תכונות לשוניות שונות, שכל אחת מהן – אין בה די כדי לתאר את הטקסט כולו, אך צירופן של תכונות לשון שונות מאפשר לחוקר לאפיין את הטקסט אפיון סגנוני-לשוני" (עמ' 25). אולם התמקדותו בהיבט הכמותי של התיאור הלשוני הופכת את הדיון בסגנונות העיתון למקבץ של רשימות וטבלאות סטטיסטיות (המשקפות את מידת השימוש החוזר בערכים

מילוניים, את תפוצת הקטגוריות המילוניות-דקדוקיות במילות הטקסט, את אורך המשפט ומורכבותו ועוד), שאין עולה ממנו תמונה לשונית מעמיקה של לשון העיתונות. תמונה כזאת, מן הראוי שתתבסס על בחינה מדוקדקת של הפונקציות שיש ליסודות הלשוניים כחלופות דקדוקיות או סגנוניות בטקסט ועל אופן הצטרפותם לכלל טקסט לכיד. אמנם בהערה 18 בעמ' 23 שלזינגר מציין שאין במחקרו מרבית המאפיינים של חקר השיח ואין הוא עוסק בנושאי קישוריות ולכידות, אך אין בהערה אגבית זו כדי לפטור אותו מלדון דיון מנומק בשאלה מדוע בחר להתמקד בהיבט הכמותי דווקא. יתר על כן, במקום שהוא מנסה לייחד את דרך התיאור שלו מתיאורים בלשניים שהוא מכנה "קלאסיים", הוא מתעלם ממחקרים בבלשנות הבוחנים את הטקסט כמארג מורכב ואינם נושאים אופי אטומיסטי, כפי שהוא טוען (להלן כמה מן התכונות המייחדות שהוא מציין: "אין הוא בורר לו עובדות לשון מסוימות כדי להתרכז בהן ולהגיע למסקנות בשאלת 'מה יש בטקסטים אלה? האם יש בהם תבנית כזאת או אחרת? האם יש בהם צירופים כאלה או אחרים?' – עמ' 25; "לא יצמצם תיאור זה בענף לשוני אחד, כמקובל כמעט בכל מחקר בלשני קלאסי [...] – עמ' 26; "המחקר אינו מתוחם בהכרח לפי ענפי הלשון, שמחקרים בלשניים מקובלים עוסקים בהם" – עמ' 26). די שאזכיר לעניין זה את תאוריית הניתוח היורד של ל' הימלסלב (L. Hjelmslev, *Prolegomena to a Theory of Language*, revised English edition, translated by F. J. Whitfield, (Wisconsin 1961).

בספר זה, שתיאורו אינו תיאור בלשני קלאסי במוצהר, נפקד אפוא מקומן של שאלות מרכזיות בחקר הלשון הכתובה בכלל ובחקר לשון העיתונות בפרט, דוגמת שימושי הזמנים והשפעתם על מבנה הטקסט ושרשור המשפטים בו, דגמי המשפטים ותלויות שונות ביניהם, גבולות יחידות הטקסט, סדר המילים או ביטויים להבחנות במישור המסר (יחסי תמה-רמה או רקע-חזית, למשל), שאלות שאין הן אטומיסטיות במהותן, ושיש בהן כדי לשקף תכונות המייחדות טקסט אחד מרעהו. בסעיף מיוחד במבוא (1.61) המחבר דן בחשיבותו של טקסט-נורמה, טקסט שביחס אליו תוערכנה הסטיות הסגנוניות שבטקסט הראשי. כטקסט-נורמה בחר בצדק בקורפוס הכתבות בעיתון (כתבות השטח והכתבות החדשותיות) משום היותן, כלשונו, טקסט שאינו נכתב בלחץ של זמן, שלכתיבתו מטרה רפרנציאלית מובהקת, שאין הוא ייחודי לקבוצה חברתית או מקצועית מוגדרת, שכתביו באים לא דווקא מרקע דומה ושתוכנו נועד לקהל רחב של קוראים (עמ' 27-28). בסופו של הסעיף הנדון (עמ' 29) יש הסתייגות מה, פתח מילוט, מן המשימה הקשה של הסטיליסטיקה המשווה: "ננהג אפוא גמישות בשימוש במחקר ההשוואתי, ולא בכל השאלות שיידונו תיעשה השוואה בין סוגי טקסטים". ה"גמישות" שנקט שלזינגר הביאה לידי כך שחוץ מנתונים מספריים מסודרים בטבלאות ופירוש מילולי שלהם, אין בספר דיון מעמיק המשווה בין לשון הכתבות (שמן הראוי היה שתוצג ראשונה)

ובין לשונות העיתון האחרות. גם בסיכום (עמ' 282–283) אין מסקנות משוות ביחס לטקסט-הנורמה.

נכון עשה שלזינגר בהפרידו את קורפוס הכותרות מן הדיונים במדורי העיתון השונים, שכן לכותרות מעמד טקסטואלי ותפקיד תוכני ייחודיים. הקוראים יוצאים נשכרים גם מטיפולו באידיולקטים בפרק העוסק במאמר הפובליציסטי.

כמצוין לעיל, חלק נכבד מן הספר (עמ' 34–106, 113–128) מוקדש לדיון בחלקי הדיבר ובתפוצתם היחסית בלשונות העיתון. "המרת הטקסט הרצוף ברשימת מילים מקודדת", טוען המחבר, "מחייבת את מיון המוקדם של המילים לפי חלקי דיבר" (עמ' 34). לבד מן העובדה שאין כל חידוש בתהיותיו ואף לא בקביעותיו באשר לדרך הגדרת חלקי הדיבר וחלוקתם לקבוצות, ואין בהן משום פתרון לבעיות העולות מעצם החלוקה, אין העיסוק בחלקי הדיבר תורם לדיון בשאלת אפיון הבלשני סגנוני של לשונות העיתון, שהוא דיון טקסטואלי במהותו ושייך אפוא למישור הביצועי של הלשון, מישור ה-*parole*. העיקר במישור הזה הוא היחס ההדדי בין היסודות הלשוניים ואופן התרכבותם לכלל טקסט, ולא היחס המספרי ביניהם בטקסט נתון בהשוואה לטקסט אחר.

הערות פרטניות אחדות

עמ' 34: המחבר מציג את ההבחנה בין מילות תוכן למילות תפקוד, ולעניין המושג תפקוד מפנה אותנו (בהערה 29, עמ' 35) לעמ' 411 בספרו של ליונס (J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge 1968). במראה מקום זה מדובר בתפקוד במשמעות שונה: המושג *use* הננקט שם פירושו שימוש במבע לשוני בנסיבות המגוונות של חיי היום-יום. לא זו בלבד, אלא שגם הדיון המתפתח בו שומט במידה מסוימת את הבסיס לחלוקה לחלקי הדיבר, שכן מודגשת בו חשיבות הסביבה בקביעת המשמעות.

עמ' 35: המחבר משייך את שם התואר לקבוצת "מילות תוכן לא מובהקות, על הגבול שבין תוכן לתפקוד [...]" על יסוד הקביעה שאין הוא עומד בפני עצמו, שאין לו "מטען סמנטי מלא, אלא כזה שהוא חלק מן המטען הסמנטי של המגדיר [! צ"ל: המוגדר] שלו". על דבריו אלו יש להעיר שתי הערות: ראשית, לשמות תואר ולתוארי פועל יש מטען סמנטי משלהם, שהתלויות התחביריות השונות אינן משפיעות עליו יותר משהן משפיעות במקרים אחרים (למשל, במקרה של תלות בין פועל למושא). שנית, השימוש שהוא עושה כאן במושג "תפקוד" שונה מן השימוש במושג זה בניגוד – מילות תוכן: מילות תפקוד, שהרי המחבר בדבריו כאן אינו מתייחס למידת הפורמליזציה של היסוד הלשוני אלא למעמדו התחבירי. אם כך הדבר, מן הראוי שאף שם עצם במעמד של סומך ייחשב בעיניו למילת תוכן בלתי מובהקת, ואילו שם תואר במעמד נשוא ייתפס אצלו כמילת תוכן מובהקת. חשוב להעיר גם שהקביעה ששם התואר אינו יסוד

העומד בפני עצמו אינה עניין מובן מאליו שאינו דורש הוכחה. כך, בדיונו המקיף במהות היחס הלוואי, מציג גולדנברג בעמ' 8 של מאמרו משנת 1995 את שם התואר כקומפלקס אטריבוטיבי המכיל את גרעינו בתוכו (G. Goldenberg, "Attribution in Semitic Languages", *Langues Orientales Anciennes*: *Philologie et Linguistique* 5-6, עמ' 1-20).

עמ' 44: שם התואר, טוען המחבר, הוא "בעל תבנית עמומה מבחינה מורפולוגית, והוא 'שט' בין מערכת השם למערכת הפועל" בכך שמצד אחד הוא כולל קטגוריה של מין ומספר כמו שם העצם, ומצד אחר "כמה מן הבלשנים רואים בו פרדיקאט במבנה העומק (שוב – כמו הפועל – על פני השטח) וכך אכן מתואר הלוואי (שמייצגו הראשי עשוי להיחשב שם-התואר) בתחביר הטרנספורמטיווי". דבריו אלו של המחבר אינם ברורים כלל ועיקר: האם העובדה ששם התואר עשוי להיות מנותח בבלשנות הגנרטיווית כפרדיקאט במבנה העומק מקרבת אותו מבחינה מורפולוגית לפועל במבנה השטח? האין כאן בלבול בין מישורי ניתוח הן לשיטתה של הבלשנות הגנרטיווית (מבנה עומק כנגד מבנה שטח) והן לשיטתה של כל בלשנות (צורה מול תפקוד)? זאת ועוד, האם לא עמדו בלשנים לפניו על הקשר בשפות שמיות שבין שם התואר לפועל, קשר המוצא את ביטוי המובהק בצורת הבינוני?

ועוד לעניין אותו סעיף, האם יש קשר בין העובדה שתצורת שמות התואר היא בעלת היקף נרחב (לפי ציטוט מניר [תשנ"ג]) ובין עמימותם המורפולוגית? האם במילים תצורה ומורפולוגיה מתכוון המחבר לדבר אחד, או שמא במושג "עמימות מורפולוגית" מתכוון המחבר לעמימות בשיוך הקטגוריאלי של שם התואר לחלק דיבר זה או אחר?

בהמשכו של הסעיף יש חלוקה סמנטית של שם התואר. אין מקום לחלוקה זו בסעיף שכותרתו "בחינה מורפולוגית".

המחבר מדבר בעמוד זה גם על המעמדים התחביריים של שם התואר ומציין רשימה של ארבעה מעמדים (שם התואר הלוואי, שם התואר הנשוא, שם תואר מועצם ושם תואר נסמך לשם עצם). איברי הרשימה שהוא מביא אינם מוציאים זה את זה ככל מקרה (שם התואר הנסמך, למשל, עשוי להיות במעמד נשוא או במעמד לוואי), ולפיכך אינם קבוצת התחלפות הולמת.

עמ' 46: כדוגמה לאחד "המשתתפים הבולטים ביותר" בתבנית שעומדת, בעיני המחבר, על הגבול שבין קטגוריית שם העצם לקטגוריית שם הפועל, הוא מביא את שמות התואר בעלי סופית יי. הסיבה לכך, לטענתו, היא שהם גזורים בחלקם הגדול משמות עצם ו"מכילים אפוא את ה-agent". מוזר מאוד השימוש של המחבר במושג agent בהקשר שאין בו כל פעולה, מפורשת או משתמעת. אין זה ברור גם למה המחבר מתכוון במושג "שם הפועל" (סעיף 2.22 שורה 4). במחקר המצוטט בראש הסעיף הנדון, המילים המשויות לקטגוריית הביניים הן

אלה "הנושאות ברבזמן תכונות של שם-עצם ושל שם-תואר" (רביד ושלזינגר תשמ"ח [ולא תשמ"ז!], עמ' 64). נראה כי המחבר טעה כאן בציטוט של עצמו. המחבר טוען עוד בהקשר זה כי "כשאומרים ישראלי אין מציניים רק את ההשתייכות הלאומית, אלא גם את בעל ההשתייכות, כלומר איש ישראלי, אזרח ישראלי וכיו"ב". לפי תפיסת שם התואר כקומפלקס אטריבוטיבי (ראה עמודים 11-6 במאמרו של גולדנברג המצוטט לעיל), כל שם תואר מכיל את בעל התכונה ואת התכונה עצמה גם יחד.

עמ' 62: השימוש שהמחבר עושה במונח תחבירי במיון תוארי הפועל מטעה: מן הראוי היה להפריד ולציין סינטגמטי במקום שהכוונה ליצירת תואר פועל בדרך של צירוף (לעומת גזירה מורפולוגית) ותחבירי (סינטקטי) במקום שיסוד מתפרש כתואר פועל מכוח מעמדו במשפט.

עמ' 65: מהאופן שהמחבר מציג בו את בחירותיו הסגנוניות של הדובר לא ברור מדוע מדובר בבחירה סגנונית "שהיא לפעמים בחירה תחבירית" כשהדובר נוקט את הצירוף מהר תחת הצירוף במהירות, ואילו כשהוא מעדיף את פתאום על פני בפתאומיות בחירתו צורנית-מילונית. ועוד באותו עמוד: חבל שהמחבר ממציא משפטים (1-4) כדי לקבוע רמות משלכיות שונות במקום להדגים לנו משפטים מן הקורפוס רחב-ההיקף שבדק. ספק אם החלופה "הם ישבו חרישית", למשל, היא חלופה אפשרית בעברית בת ימינו.

עמ' 78: מושג המטפורה לציון תהליך הפורמליזציה של שמות עצם כמילות יחס (פנים – לפני, בפני) אינו מתאים, כפי שעומד על כך המחבר עצמו ("אין כאן אפוא תהליך מטאפורי רגיל"), ומוטב היה מראש לוותר על השימוש בו.

עמ' 81: בהערת שוליים 88 בעמוד זה המחבר מציין אגב דיון במילה מטעם: "ההבדל בין מתחם שם-עצם למילת-יחס אינו רב. שניהם מצטרפים לשם-עצם והם במעמד נחות ביחס אליו. ההבדל הוא כנראה רק במטען הסמנטי שלהם. המתחם נושא מטען סמנטי, ואילו למילת-היחס יש תפקיד כמצינת את המעמד התחבירי של שם-העצם ומשמעותה מבנית או הקשרית". דבריו אלו, המסתיימים משום מה בפסיק ולא בנקודה, הם דוגמה לדרך תיאור שאינה הולמת את עקרונות התיאור הבלשני: נעשה בהם שימוש במושגים ערכיים (מעמד נחות) תחת השימוש במושגים אובייקטיביים דוגמת מתואר-מתאר; נטענות בהם טענות כלליות על יסוד מקרה מסוים – מילה העשויה לתפקד בשתי קטגוריות נפרדות – בלי שייבחן מקומה של מילה זו ביחס לאיברים אחרים הבאים עמה באותה קבוצת בחירה, ונעשה בהם שימוש מרושל במושגי יסוד בלשניים. מה פירוש "משמעות מבנית או הקשרית"? מול אילו משמעותות אחרות עומדות המשמעות המבנית והמשמעות ההקשרית? האם בניסוח "מבנית או הקשרית" הכוונה לדבר אחד (כמו בעמ' 78: "משמעות שהיא מבנית בעיקרה, שהיא הקשרית")? ואם כן, על יסוד מה?

שיוכה של מטעם הבאה אחרי מתוארה לקבוצת המתחמים חסר בסיס (אין היא מופיעה ובצדק ברשימת המתחמים הבאים אחרי הגרעין בספרה של מאיה אגמון-פרוכטמן משנת 1982, "הידוע והסתום"). הקביעה שההבדל בין מתחם שם עצם למילת יחס אינו רב מופרכת לחלוטין: המתחמים קשורים בקטגוריית היידוע וקבוצת ההתחלפות שלהם שונה מזו של מילות היחס. גם הטענה שמילת היחס היא נטולת מטען סמנטי נכונה רק ביחס למילות יחס מוצרכות (שאין להן קבוצת התחלפות).

עמ' 88: בהעלותו את הקושי בהגדרת קבוצת מילות השלילה מציין המחבר: "עומדת לפנינו האפשרות להגדירן כמתחמי שם-עצם, או – בהתחשב ביכולתן להמיר המרה מילונית מילות-יחס ודאיות – כמילות-יחס. נציג אפוא גם אותן כמילות-יחס גבוליות או כתחליפי מילות-יחס". בהיעדר כל הדגמה המבירה לאילו מילות שלילה הוא מתכוון ומהם ההקשרים שמתעוררות בהם בעיות של מיון והגדרה – דבריו אלו נשארים סתומים וסתמיים. גם המושג "מילת יחס גבולית" אינו ברור.

עמ' 91: תשאול הנבחנים במבחן השדה המתואר בידי המחבר (מבדק אחד נערך בבלשנים והאחר – לתלמידי אוניברסיטה) אינו הולם. לבד מכך שתשאולם של בלשנים בשאלות דקדוק עלול להיות מוטא מראש, גם בתשאולם של הלא בלשנים קיבלו הנשאלים הסברים שהיה כדי לעורר מודעות לשונית לבעיות שביקש המחבר לבחון. המחבר עצמו (עמ' 96) מציין כי "בשאלות מטא-לשוניות מסוג זה כמעט כלתי אפשרי להסוות את מטרת המבדק כדי לקבל תשובות ספונטניות". חבל שהבחנו זו לא הניעה אותו לוותר כליל על "מבחן שדה" זה. נעיר עוד שהקורפוס שנלקחו ממנו הדוגמאות למבדקים אינו מצוין כקורפוס עיתוני דווקא, ומתקבל הרושם שהובא לכאן מחקר ממקום אחר שהרלוונטיות שלו לתיאור לשונות העיתון אינה ברורה. נעיר גם שבטבלאות המסכמות המלוות את תיאור מדורי העיתון השונים אין התייחסות רבה למילות היחס ולתפקידן באפיון הטקסטים לסוגיהם.

עמ' 103: כדוגמה לשלילת שם תואר באמצעות מילית השלילה אל ניתנת המילה אלחוטי. אמנם שם התואר חוטי מופיע במילונו של אבן-שושן (כמקור מצוינת ספרות ימי הביניים), אולם ספק אם הוא שימש בסיס להוספת מילית השלילה אל. ניתוחו של רוזן בעמוד 148 של ספרו משנת 1977 (ולא משנת 1974 כמצוין ברשימה הביבליוגרפית אצל שלזינגר; H. B. Rosén, *Contemporary Hebrew*, Mouton 1977), המציע לצירופים מסוג זה את הניתוח הבא לרכיבים מידיים: $(A+B) + -iy$ הוא הניתוח ההולם במקרה זה.

עמ' 104: בסעיף העוסק במילות השלילה כסוגל סגנוני בטקסטים עיתוניים המחבר קובע כי הבחירה הסגנונית במילות השלילה אפשרית בכמה מישורים ומציין, למעשה, שתי בחירות: הבחירה שהוא קורא לה בחירה מילונית, זו שבין אין,

בלתי ולא בשלילת בינוני או שם תואר, והבחירה, שאין הוא קורא לה בשם, בין לא לבלתי בשלילת שם התואר. אין זה ברור מדבריו למה מתייחסת המילה "מישורים" ועל יסוד מה נקבעת כאן חלוקה ל-א רב. בהערה 118 בעמ' 105 שלזינגר רומז על תפוצה שונה של מילות השלילה. מוטב היה לו ויתר על החלוקה למישורים והיה מתאר תחת זאת את תפוצת מילות השלילה בהתאם למעמדים התחביריים השונים של היסודות שהן באות עמם.

ועוד בעניין הפרק על מילות השלילה: שלזינגר אמנם מציין ברשימה הביבליוגרפית המצורפת לספר את עבודת הדוקטור של לאה צבעוני, "דרכי השלילה בעברית הישראלית", אך אין הוא דן דיון משווה או מבקר בממצאים שהיא מביאה, וחבל, שכן צבעוני עוסקת באותן סוגיות ממש ומבססת את דבריה על קורפוס מגוון ורחב יריעה.

עמ' 107: בפרק על המוספיות המילוניות שלזינגר דן בשימוש בתחיליות הארמיות בצירופים דוגמת דר-משמעות. נשאלת השאלה מדוע בחר המחבר להציע הסבר אימפרסיוניסטי משלו לתופעה (עמ' 108: "ייתכן אפוא, שיש תחושה של אי-נוחות, אולי של אי-תקינות, ביצירת צירוף של שני יסודות עבריים לצירוף מסוג 'חדש'") בעודו מתעלם מן ההסבר הטיפולוגי שרוזן נותן בספרו המצוטט לעיל (עמ' 148-149) לשימוש בתחיליות הארמיות במשלב המשכילי בעברית בת ימינו. השאלה מתחדדת נוכח העובדה שמחקרו זה של רוזן מופיע ברשימה הביבליוגרפית שצירף שלזינגר לספרו.

עמ' 139: בסעיף הדן באפיונו של טקסט כדינמי או כסטאטי המחבר קובע קביעות נחרצות באשר למידת הדינמיות של משפטים לפי אופי נשואיהם: פועליים או לא פועליים; גזורים מפעלים יוצאים או עומדים; גזורים בבניינים פעילים או בבניינים סבילים. הדברים מוצגים באופן אקסיומטי, אינם מודגמים ואינם מוכחים, ומעוררים אפוא לא מעט תהיות: האם הפעלים היוצאים ראה את, שמע את דינמיים יותר מן הפעלים העומדים השתעל או השתולל? כלום שרשרת אירועים המוצגת על ידי סדרה של פעלים בסביל (תופעה אופיינית ללשון העיתונות) אינה יכולה לציין דינמיות? האם נשוא המשפט הוא גורם יחיד בקביעת מידת הדינמיות של הטקסט? האם לשינויי סדר מילים אין השפעה על רמת הדינמיות המובעת בו?

עמ' 168: בעמוד זה מופיעה בפעם הראשונה פסקה שהמחבר חוזר עליה כמעט מילה במילה שבע פעמים נוספות (בעמודים 194, 203, 211, 219, 230, 237, 252). בפסקה זו מובאת קביעה כללית הנוגעת למידת הדינמיות של הטקסט והיא מקדימה טבלה המסכמת את סוגי הנשואים במדור הנבדק. במבוא לספר המחבר מדבר על יתרונותיו הרבים של המחשב ועל תרומתו לבחינת הסגנון ובייחוד להיבט הכמותי שבו. כאן, לעומת זאת, נגלית מכשלה גדולה שבשימוש במחשב: הפיתוי לעשות שימוש אוטומטי בהוראת העתק-הדבק.

עמ' 169: "קשה לדעת", טוען המחבר, "מה משקלו של השימוש בתואר-הפועל הנשואי בטקסט [...]", "ברוב המשפטים האלה", הוא מוסיף, "הנשוא הוא אפשר, ייתכן וכיו"ב". המחבר אינו מציין לפי אילו קריטריונים הוא מנתח צורות אלו כתוארי פועל. על כל פנים אין זו דרך הניתוח המקובלת שלהן. אצל רוזן, למשל, בספרו המצוטט לעיל (עמ' 113, 211) ובספרו "עברית טובה" (עמ' 220 במהדורה השלישית המתוקנת והמורחבת משנת 1977) צורות כגון אלו מוצגות כחג"מ ("חסרי גוף מספר"), כצורות אימפרסונליות המהוות חלק דיבר לעצמו. דיון נרחב בצורות אלו יש גם אצל רוזן כחזר בעבודת הדוקטור שלו משנת 1989, "מבנה המסר של המשפט בעברית הישראלית" (עמ' 210–220).

עמ' 171: האומנם העובדה שכותב המרכה לכתוב על אישים פוליטיים משתמש יותר מכותבים אחרים בשמות פרטיים היא בבחינת ממצא אידיולוגי? עמ' 222: המחבר מזכיר כאן את מחקרו של צבי שראל, "הכשירות התקשורתית וההבחנה בין רמות לשון", כמבחן שדה המספק תשובות מן ההיבט הסוציולווגוויסטי, וטוען שהוא מחייב מחקרי המשך בלשניים סגנוניים שיחשפו את הקריטריונים שלפיהם הדוברים מדרגים את רמת הלשון הננקטת בטקסט. מאכזב אפוא שלמרות הבנה זו מסתפק המחבר בסופו של עניין בשני קריטריונים שאינם פרי מחקר שעשה בעצמו, אלא קריטריונים שקבעו "העוסקים בתיאור סגנוני של טקסטים" (המחבר אינו מציין מפורשות שמות של חוקרים שהציעו קריטריונים אלו).

עמ' 223: על יסוד איזה קריטריון מבני קובע המחבר שהצירוף מעורר במשפט: "לא קרא לה מעורר בשמה הפרטי" הוא מילת קישור?

עמ' 237: בניתוח ממצאי לוח 46 מסיק המחבר מסקנה מעגלית ("חלקו של שם-הפעולה אינו גדול במיוחד, ומכאן שאין הטקסטים של מדורי הספורט מתאפיינים בגלגול פעלים לצירופים שמניים"). יתר על כן, אין הוא מביא בחשבון שלא בכל שם פעולה ניתן לראות ייצוג של משפט. חבל שבספר העוסק בלשונות העיתון אין פרק על שם הפעולה, שהוא מנגנון תחבירי שכיח למדי בלשון העיתון.

עמ' 244: חבל שבדיונו בהמרות סגנוניות במדור הספורט בעיתון הסתפק המחבר בשתי דוגמאות בלבד מתחום התחביר. שתי התופעות המודגמות – הנטייה להשתמש בביטויים פריפרסטיים והרחבת השימוש בתוארי היחס – מעניינות וראויות למחקרי המשך.

עמ' 253–260: בעמודים אלו המוקדשים ללשון מדור הרכילות המחבר מזכיר כמה עניינים תחביריים חשובים ומעניינים כמו שאלת סדר המילים, תבניות משפטים, תפוצתם של מבנים תחביריים מתחרים ואמצעי קישור בטקסט. כל הנושאים הללו מזמנים מחקרי המשך בקורפוס הרחב שבדק המחבר.

העברית בראי הסמנטיקה

גד בן-עמי צרפתי, העברית בראי הסמנטיקה, אסופות ומבואות בלשון, ה, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א, 304 עמודים + מפתחות

הסמנטיקה היא תחום של הבלשנות שנוצר כענף עצמאי במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. הראשון שהשתמש במונח "סמנטיקה" לציון תורת המשמעים היה הצרפתי מישל בריאל בספרו "מסה על הסמנטיקה" בשנת 1897.¹ במשך למעלה ממחצית המאה היה ענף זה מעין בן חורג במחקר הבלשני, אולי משום שלא היה בכוחו להתחרות בענפים אחרים דוגמת הפונטיקה, המורפולוגיה והתחביר, הניתנים לניתוח ולמדידה אובייקטיבית. לעומת זאת, התחום של חקר המשמעות הוא מופשט, והניתוח הסמנטי הוא סובייקטיבי במידה רבה. אולם מאז שנות השישים של המאה הקודמת זכתה הסמנטיקה לתשומת לב מרובה מצד בלשנים, וקשה לתאר כיום ספר שעניינו מבוא לבלשנות ושאינו מקדיש לענף זה פרק מכובד. תחומה של הסמנטיקה הבלשנית השתנה במשך הזמן. בתחילה התמקדה הסמנטיקה בעיקר בהיבטים הדיאכרוניים של השינויים במשמעות של מילים. במשך הזמן גבר העיסוק בתיאורים סינכרוניים, כנראה בהשפעת המחקר הבלשני בתחומים אחרים של הבלשנות, כגון פונולוגיה, מורפולוגיה ותחביר. כך התפתח חקר השדות הסמנטיים הבודק את ההיערכות של משמעות המילים השייכות לתחום משמעות משותף בנקודת זמן מסוימת, וכן הוקדשו מאמצים לעמוד על טיבם של הרכיבים ("תכונות") הבונים את משמעי המילים. בעשרות השנים האחרונות נעשו ניסיונות להרחיב את תחומי הסמנטיקה אל מעבר למילה הבודדת; ניסיון כזה מצא ביטוי בענף הקרוי "סמנטיקה גנרטיבית" שאפשר לראותו כנקודת מפגש בין התחביר לסמנטיקה. ענף זה הציע כלים לניתוח משמעותם של משפטים ושל מבנים תחביריים.

לאחרונה ניטשטשו הגבולות שבין הסמנטיקה לפרגמטיקה, ומרבית ספרי הסמנטיקה כוללים בתוכם גם תיאורים של "הלשון בפעולה", כלומר תיאור תפקודה של הלשון ככלי לתקשורת. תיאורים אלו מתייחסים לרובד הפרגמטי של משמעות המבוע, כפי שהיא נקבעת על פי ההקשר הנסיבתי (הסיטואציוני) שבו הדברים

נאמרים או נכתבים. מקובל לייחס חשיבות להיבטים הסוציו-לשוניים של התקשורת הלשונית, וכך נוסף לניתוח המשמעות ממד חברתי: הבחנה בין משמעה של מילים ושל מבעים בתת-תרבויות שונות, כלומר במסגרת של משלבים ושל סוציולקטים (דיאלקטים חברתיים) שונים. גם כיוון זה יש לראות כחלק מן החשיבות שמייחסים כיום הסמנטיקאים להקשר התקשורתי החוץ-לשוני. נציין לדוגמה את ההתעניינות המיוחדת של בלשנים בעגות (סלנגים) של קבוצות שונות באוכלוסייה.

ספרו של הפרופ' גד בן-עמי צרפתי "העברית בראי הסמנטיקה" הוא עיבוד של הספר "סמנטיקה עברית", שמהדורתו הראשונה ראתה אור בשנת תשל"ח. פרקי הספר שלפנינו כוללים את הנושאים האלה: מושגי יסוד בסמנטיקה, מבנה הלסקיקון, מילים שקופות ומילים אטומות, נרדפות ודור-משמעות, הנרדפות, הדור-משמעות, התהוות הדור-משמעות, הדור-משמעות והלשון, יחסי מובן, מעתקי המשמעות, מטפורה ומטונימיה, אטימולוגיה עממית וחיסור, מחלקות נוספות של מעתקי משמעות, הסיבות למעתקי המשמעות, השפעת לשון זרה. הספר מכיל חומר עשיר מתקופותיה השונות של העברית, והוא מנתח תופעות סמנטיות מרתקות הקשורות במשמעה של מילים.

מחבר הספר נמנע במוצהר מלעסוק בתחומי ההרחבה של הסמנטיקה שהוזכרו לעיל. הוא מגביל את דיוניו לסמנטיקה הלסקיקלית, כלומר לנושאים הקשורים למשמעה של מילים: דור-משמעות, שינויי משמעות ויחסים (פרדיגמטיים) שבין המשמעים. לדעתנו יש להצטרף על כך שאינו מרחיב את הדיון בהיבטים החברתיים והתרבותיים של המשמעות, ובעיקר לפן המשלבי של המילים. הקשרים שבין המשמעות למשלב (רגיסטר) הם נושא חשוב בסמנטיקה של ימינו. מילונים רבים, ובתוכם גם מילונים עבריים, נוהגים לציין אם המילה "מסומנת" מבחינת המשלב (כלומר, אם היא שייכת למשלב עממי או לעגה, או אם היא משמשת בטקסטים ספרותיים בלבד).

תופעת הטאבו, כלומר האיסור החברתי על השימוש במילים ובביטויים מסוימים, וכן השימוש בתחליפי לשון נקייה (euphemism), נדונים בספרו של צרפתי רק בדרך אגב. הסוגיה של "תקינות פוליטית", שביטוייה הלשוני קשור לתופעת הטאבו החברתי התרבותי והמעסיקה את תרבות המערב בימינו, נזכרת בקיצור נמרץ, תוך כדי הדיון בנושא הנרדפות (עמ' 66, סעיף 5.2), וחבל שאינה זוכה לתשומת הלב הראויה לה.

נושא אחר החסר בספר הוא הניתוח הסמנטי של הצירופים המילוניים (קולוקציות, ניבים וצרפים) ויחסי המשמעות שבין רכיביהם.² הדבר תמוה, משום שנושא זה, הנתון בתחום הפרגמטיקה, שייך לסמנטיקה הלסקיקלית שהיא עניינו של הספר.

2. המושג "ניב" אמנם נדון בסעיף 12.12 (עמ' 222) בהקשר של פירוק ניבים, אולם אין בו התייחסות ליחסי המשמעות שבין רכיביו.

נוכיר כאן לדוגמה את הניתוח הסמנטי של צירופי סמיכות כבולים (החסר בספר) – נושא מעניין ובעייתי בלשון העברית.

כאמור, אין הספר נוגע בתיאורים סמנטיים של המשפט ושל הטקסט. באשר להיבטים הפרגמטיים, מלבד דיון קצר ומבואי במושגים כגון דאיקסיס ופונקציות לשון, הוא נמנע מלדון בהשפעתם של היבטים אלה על המשמעות. לדעת המחבר "זה הוא עניינו של ענף הבלשנות הקרוי פרגמטיקה, לא נעסוק בנושא זה כאן" (עמ' 16). עמדה זו שונה מזו המקובלת בימינו, הרואה במבע, כלומר ביצירה של מסר תקשורתי בתוך הקשר טבעי, את יחידת התקשורת הבסיסית.

המחבר אינו מגביל את עצמו לתיאור ההיבטים הסינכרוניים של משמעי מילים בעברית בת ימינו. בצד הדוגמות מן העברית החדשה מובאות דוגמות רבות מן המקורות: העברית המקראית, לשון חז"ל והעברית של ימי הביניים. גישתו היא אפוא דיאכרונית באופייה. גישה כזו מוצדקת כאשר דנים במעצמים סמנטיים, היינו בגלגולי משמעות של מילים שעברו מתקופת לשון אחת לאחרת. אולם יש בה סכנה לתיאור המדעי כאשר דנים בתופעות כגון נרדפות ופוליסמיה. ניתוח של תופעות כאלה מן הדין שיעשה תוך התייחסות לאותה נקודת זמן, כלומר במישור סינכרוני מסוים.

הקורא ימצא בספר דיון רחב ומפורט בתופעת הדר-משמעות בלשון העברית. אין ספק שהמחבר מגלה עניין מיוחד בסוגיה זו; הנושא אכן נדון בארבעה מתוך חמישה-עשר פרקי הספר (!) והוא מלווה בניתוח של דוגמות רבות ומאלפות. הדר-משמעות היא אכן תופעה רווחת בכל לשון חיה, ועם זאת ספק אם מוצדק להקדיש לה דיון כה רחב. הבדיקה מלמדת שתחת הכותרת "דר-משמעות" נכללות תופעות רבות: פוליסמיה, הומונימיה, שינויים פונטיים ומורפולוגיים ועוד.³ בספר נכלל גם דיון בפתרון של דר-משמעות לקסיקלית בתוך ההקשר (עמ' 115, סעיף 8.5). לדעתנו מן הראוי היה להבחין הבחנה ברורה יותר בין ריבוי המשמעויות של מילים-לקסמות (פוליסמיה או הומונימיה) ובין דר-משמעות של משפטים ומבעים (ambiguity); כדי להבחין בין שתי התופעות רצוי היה לייחד לכל אחת מן התופעות מונח שונה.⁴ בצד הדיון בדר-משמעות כהפרעה לתקשורת (עמ' 117, סעיף 8.6) יש גם התייחסות לניצול התופעה לצרכים רטוריים. בהקשר זה מוזכרות התופעות של "משנה הוראה", "תרחי משמע" ו"צימוד" (עמ' 111–115). הדוגמות לתופעות אלה

3. בהערה מס' 1 בעמ' 58 מצוין שיש פגם מסוים במונח "דר-משמעות", והמחבר משווה אותו למונח האנגלי ambiguity. אולם אם נדייק נמצא, כי השימוש במונח האנגלי מתייחס לדר-משמעות בהקשר. ראה, למשל, D. A. Cruse, *Lexical Semantics*, Cambridge 1987, עמ' 49–68.

4. ראה ר' ניר, "תופעות של דר-משמעות בעברית העיתונאית בת-זמננו", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ד, חטיבה א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 55–62.

לקוחות רובן ככולן מן המקורות. כדי להשלים את התמונה רצוי היה להתייחס גם לסוגות (ז'אנרים) שונות של טקסטים בני זמננו, כגון שירה, סאטירה ופרסומת, שבהן נעשה שימוש מכוון בתופעה זו.

הפרק האחרון מוקדש להשפעות של לשון זרה, פרק חשוב וערוך היטב. הפרק מחולק לשלושה חלקים עיקריים: שאילה לקסיקלית, שאילת משמעות ותרגום שאילה. שתי התופעות האחרונות מופיעות תחת הכותרת "שאיילה סמנטית". בסעיף הדין בהשפעתה של השאיילה הלקסיקלית (15.25) מציין המחבר את העדר השקיפות של המילים השאולות, וקובע: "יש אפוא מקום להתנגד לריבוי המילים השאולות לא רק מחמת דבקות במקורות וטוב טעם, אלא מפני שהן פוגמות במבנה הלשון ומקשות על הבנתה" (עמ' 291). מיד לאחר מכן הוא מביא לדוגמה את המונחים "דדוקצייה" ו"אינדוקצייה" ומציין (בהערה) שיש לפקפק אם המונחים העבריים שקבעה האקדמיה ללשון העברית ("אֶפְרוּט", "אֶכְלוּל") יתקבלו בשימוש. האם יש להסיק מכך שהשימוש במילים שאולות מן הראוי שיהיה סלקטיווי? בעניין זה יש להוסיף, שהודות לשימוש במילים שאולות מתעשרת לפעמים המערכת הסמנטית של העברית בת זמננו בכך שהיא מאפשרת הבחנות בין מילים קרובות במשמעותן, כגון "סטודנט" (לצד "תלמיד"), "אוניברסיטה" (לצד "מכללה"), "פוליטיקה" (לצד "מדיניות"), "אופוזיציה" (לצד "התנגדות"), "פונקצייה" (לצד "תפקיד"), "פסטיבל" (לצד "חגיגה").

יש לברך את המחבר על כך שצירף שני מפתחות חשובים: מפתח המקורות ומפתח המילים. תמוה הדבר שלא מצא לנכון לצרף גם מפתח אלף-ביתי של נושאים ועניינים, שעל פיו ניתן יהיה למצוא בספר נושאים מסוימים שהקורא מעוניין בהם. זהו חיסרון בולט בספר מקיף העוסק בנושאים רבים ומגוונים.

בסיכום, הספר "העברית בראי הסמנטיקה" הוא תוספת חשובה לסדרה "אסופות ומבואות בלשון" שמפרסמת האקדמיה ללשון העברית. הוא מכיל חומר רב ומגוון על הסמנטיקה הלקסיקלית של העברית לתקופותיה. עם זאת, יש מקום להשלים את התמונה בדיון בהיבטים פרגמטיים וסוציו-לשוניים של העברית בת זמננו.

ספרים שנתקבלו

בלשנות עברית 47: כתב עת לבלשנות עברית תיאורית, חישובית ויישומית, בעריכת יצחק שלזינגר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תש"ס, 96 עמודים
בן-מנחם דוד, ספר האשל: לר' יצחק בן-יהודה (המאה ה-13), הוצאת המחבר, פתח-תקוה תשס"א, 235 עמודים

הלוי אריאל יצחק, קובץ דקדוקי תורה: במסורת המקרא... בכתיבתם ובקריאתם בנקודותיהם ובטעמיהם... ובו שלשה שערים: קונטרס פרק בשיר, ספר מחברת התיגאן, ספר חלק הדקדוק, הוצאת המחבר, ירושלים תשס"א, קפג+74+פג עמודים

וייסברג אליקים, תורת העברת מסרים תלמודיים (*The Transmission of Talmudic Messages*), עבודת דוקטור, אוניברסיטת ליידן, תשס"א, 305+XXI עמודים
ספר בן-ציון פישלר: מחקרים בלשון העברית ובהוראתה, בעריכת אורה (וורדיג) שוורצולד ורפאל ניר, הוצאת רכס, אבן יהודה 2001, 292 עמודים
שימרון יאיר, כיצד נתהוותה השפה וכיצד העברית: פרהיסטוריה, צ'ריקובר, תל-אביב 2000, 320 עמודים + מפתחות

תירוש-בקר עפרה, לשון חכמים הנמסרת בספרות הקראים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס, כרכים א-ב, 849+353 עמודים
תעודה טז-יז: מחקרים במדעי היהדות, בעריכת יאיר הופמן, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשס"א, 722 עמודים

Greenfield Jonas C., *Al Kanfei Yonah: Collected Studies of Jonas C. Greenfield on Semitic Philology*, ed. Shalom M. Paul, Michael E. Stone and Avital Pinnick, Brill-Magnes Press, Vol. 1-2, Jerusalem 2001, 1005 pp. + bibliographical references and index

Khan Geoffrey, *The Early Karaite Tradition of Hebrew Grammatical Thought: Including a Critical Edition, Translation and Analysis of the Diqduq of 'Abu Ya'qūb Yūsuf ibn Nūḥ on the Hagiographa*, Brill, Leiden-Boston-Koeln 2000, 536 pp. + indexes

Summaries

Sigal Shlomo

The Interpretation of the Verb תחולל in the Verse

רוח צפון תחולל גשם ופנים נועמים לשון סתר (Prov. 25:23)

Many interpretations have been suggested for the verse רוח צפון תחולל גשם ופנים נועמים לשון סתר (Prov. 25:23). The interpretation that the north wind causes rain contradicts the reality in Israel, but the alternative interpretations of the verb תחולל are also difficult to accept. The best interpretation seems to be that a northerly wind prevents rain, just as an angry face (towards the gossiper) prevents gossip.

This article brings evidence from the Bible and from Akkadian for the interpretation that תחולל can also denote 'prevent'.

In conclusion, this article brings new evidence for an ancient interpretation.

Moshe Florentin

מכרתייהם כלי חמס as Reflected in Samaritan Traditions

The hapax legomenon מכרתייהם (Gen. 49:5) is one of the most obscure words in the Bible. Of the many very different interpretations which are surveyed critically in this paper, the Samaritan traditions of commentary are unique and of particular interest.

The Samaritan traditions are reflected in four venues: First is the pronunciation of the Hebrew word in the recitation of the Pentateuch, *makrētiyyimma*, which parallels the Tiberian form מְכַרֵּת*, i.e., a noun derived from the root כר"ת. Second are the Arabic translations, which read مقاطعهم 'their swords'. This meaning is also attested in Yannai's description of Esau chasing Jacob: ובא לקראתו אחד מכרתו. Thus the Samaritan pronunciation (and interpretation) and Yannai are the only Hebrew witnesses that reflect the meaning מְכַרֵּת 'sword'. Third are the

manuscripts of the Samaritan Aramaic targum, most of which translate the word as בקיומיהון 'their covenants'. This reflects an understanding that Simeon and Levi put an end to the violence of the Shechemites via an alliance with them. This commentary is attested in another Samaritan manuscript which reads: כלי חמס מקטרון (the root קט"ר means 'ally' or 'vow' in Late Samaritan Aramaic). Fourth are the commentary treatises. The treatise شرح البركتين (The commentary of the two blessings, Jacob's blessing, and Moses'), like the targum, understands מכרתיהם as 'allies'.

Menaḥem Zevi Kaddari

Še- Clauses in *Miqṣat Ma'aše Ha-Torah*

The *še-* clauses found in *Miqṣat Ma'aše Ha-Torah* serve a variety of functions. They are frequently substantivized as object clauses (complementing the verbs *ḥšv*, *ṛmr*, *ydʿ*, *hkyr*, *bqš*, *ktv*). Other *še-* clauses are substantive, or relative clauses (mainly restrictive ones). A few adverbial *še-* clauses are also found.

Rivka Shemesh

The Basic Verbs of Saying דיבר and אמר in Mishnaic Hebrew

This article examines the two basic verbs of saying in mishnaic Hebrew, דיבר and אמר. דיבר is the most common verb of saying in mishnaic Hebrew (5475 occurrences) and focuses mainly on the content of the message (for example, as a verb of assertion, liturgy, commitment, or telling). דיבר occurs much more rarely (39 occurrences) and is used mainly as a verb of speech production and of conversing, in which it does not focus on the content of the message. The differences discussed also cover the ways in which the two semantic participants, the addressee and the message, are realized in the syntactical frames of the verbs. Comparison to basic verbs of saying in biblical Hebrew shows that several shifts have occurred in mishnaic Hebrew: (1) a change in the frequency of דיבר and אמר (i.e., a ratio of 4:1 in biblical Hebrew, as opposed to 140:1 in mishnaic Hebrew); (2) a reduction in the use of דיבר

and an expansion of אָמַר; and (3) a reduction in the number of the basic verbs of saying (the biblical verbs דִּבֶּר and סִפֵּר do not function as verbs of saying in mishnaic Hebrew).

Alex Tal

Laying and Hatching Eggs: Additions to the Talmudic Lexicon

A substantial part of the first chapter of BT *Beṣa* treats egg-related subjects. This note concerns three Babylonian Aramaic expressions found in this chapter: (1) it is suggested that the word בַּת means, in a certain context, 'egg', as in Syriac; (2) that the phrase בִּיעֵי דְרִפְיָא in this chapter appears to mean 'eggs that are hatched' similar to Syriac and Mandaic פִּעַע 'hatch' and; (3) the verb רָמָא, which usually means 'to throw', here denotes 'to lay an egg'.

Aaron Amit

תַּגְרֵי סִמְטָא and the Selling Stone: A Study in Talmudic Lexicography

The unique phrase תַּגְרֵי סִמְטָא occurs only in Tosefta *Bikkurim* 2:15–17 and in a *baraita* in BT *Pesahim* 50b. In both passages, it appears in the context of dishonorable and destructive trades (namely, breeders of small cattle and those who cut down beautiful trees), practitioners of which are said to "never see a sign of blessing". The consensus among both classical commentators and scholars has been that תַּגְרֵי סִמְטָא refers to street vendors who sit in the main market or in a nearby alleyway. In accordance with this interpretation, many scholars derive סִמְטָא from the Latin *semita* 'alley'. This understanding is difficult for a number of reasons. First and foremost, it does not fit the context in either source, as it is unclear why the actions of ordinary street vendors should be denied blessing.

This paper proposes that the word סִמְטָא is to be derived from the Greek σώματα, literally 'bodies', attested in Greek in the sense of 'slaves'.

The phrase **סימטא תגרי** should therefore be translated 'slave traders'. This explains both the context and form in which the phrase occurs. It is further demonstrated that this understanding elucidates another problematic tannaitic source. In *Sifra* we find the following comment on the biblical injunction "they shall not be sold as slaves" (Lev. 25:42): **שלא יעשה סימטא ויעמידם על אבן הלקח**. However, I now suggest the following interpretation: It is forbidden to make them [Hebrew slaves] into bodies (σώματα) and place them on the selling stone, i.e., the slave trader's block.

Richard C. Steiner

Three Grievous Curses from the Aramaic Inscription from Bukān

This article treats three curses from the Old Aramaic inscription found at Bukān in Iranian Azerbaijan. The first is **ולץ הא לחלרי זי בועתר** 'and he is accursed to Ḥaldi who is in Z'ṛ'. The controversy surrounding the identification of Z'ṛ is discussed at length.

The second curse is **וארקה תהי ממלח[ה]**. Lemaire took this to mean 'may his soil be salted', viewing **ממלח[ה]** as a *pa^{ce}l* passive participle. According to Sokoloff, **ממלח[ה]** could also be an abstract noun with the meaning 'saltiness'. In my opinion, it is a concrete noun meaning 'salt-mine', like Punic **ממלה** < **ממלחה**, and the curse resembles the one in Zeph. 2:9 **כי מואב כסדם תהיה ובני עמון כעמרה ממשק חרול ומכרה מלח**.

The third curse is **ושבע שני אל יתן הדר קלה במתה** 'and for seven years may Hadad not give forth his voice (i.e., thunder) in his land'. The best parallel is Danel's prediction of drought in the Ugaritic Aqhat legend: "For seven years Baal shall fail [...] No dew, no rain, [...] no goodness of Baal's voice".

A curse reminiscent of our inscription appears in an inscription of Menua, king of Urartu.

Steven E. Fassberg

The Alternation of *Ethpeel* and *Ethpaal* in Syriac

The alternation of verbal stems (בנינים) is attested in different Semitic languages and has been noted by scholars of Hebrew, Aramaic, and Akkadian. Most attention has been paid to the alternation of verbs in the G and D stems and the D and C stems. The present study investigates the alternation of the *ethpeel* (Gt) and *ethpaal* (Dt) stems in Syriac. Because one cannot distinguish between the *ethpeel* and *ethpaal* stems in unpointed texts, the investigation focuses on pointed texts: the Syriac Old and New Testaments. In the case of the former, fluctuation between verbs in *ethpeel* and *ethpaal* are noted in the Walton polyglot (1657), the Urmia edition (1852), the Mosul edition (1871–1887), and the Lee edition (1823, which has supralinear and sublinear dots distinguishing the stems). The evidence for the alternation of verbs containing the same meaning in *ethpeel* and *ethpaal* in the New Testament are drawn from the British and Foreign Bible Society edition of 1920.

The data show that *ethpeel* alternates frequently with *ethpaal* without any apparent difference in meaning or use. In the Old Testament one finds (1) that the same verbal root may occur in the two different stems with no different meaning; and (2) the choice of stem in a passage may differ between the four editions of the Old Testament. In the New Testament one also finds that the same verbal root may occur in both the *ethpeel* and *ethpaal*.

Verbs in *ethpeel* usually take a singular subject and verbs in *ethpaal* a plural subject; however, one can also find examples of *ethpeel* with plural subjects and *ethpaal* with singular subjects. Often it is impossible to distinguish between the two stems in some forms of the imperfect and the participle, as well as in verbs with pronominal object suffixes. The many fluctuations indicate that the system of stems is in a state of flux and confusion. The reasons for this may be (1) phonetic: the complete loss of gemination in the Western tradition and the partial conditioned loss in the Eastern tradition; (2) graphic: confusion arising from a plethora of diacritical points, the lack of pointing in manuscripts, and scribal and editorial errors; (3) morphosemantic: other alternations in the verbal system, especially of *peal* and *paal*.

Zohar Amar and Yaron Serri

Compilation from Jonah Ibn Ǧanāḥ's Dictionary of Medical Terms

This article treats the less well-known activity of the great medieval linguist Jonah ibn Ǧanāḥ (ca. 980–1040) in the field of medicine. It presents fragments from a lost book that he wrote in his youth explaining medical terms, which were preserved in later medical essays. An analysis of the citations shows that the book in question is one of the first, most important dictionaries written by physicians of the Andalusian school. Ibn Ǧanāḥ provides the names of common drugs in different languages and dialects including Arabic, Greek, Latin, and Spanish (but not Hebrew!). It is clear that Ibn Ǧanāḥ intended to write a short handbook. Faithful to his method, he does not elaborate, providing only essential details: a concise description of the drugs, their identifying signs, and uses.

It seems that Ibn Ǧanāḥ's training as a physician and linguist specializing in the explanation of names of medicinal drugs sheds new and fuller light on his linguistic work ספר השורשים (Book of Roots), although this was written as he approached old age and from different motives. This dictionary, written for a Jewish audience, clearly demonstrates his vast knowledge in the field of medicine and its terminology. It contributed to a broader and more profound understanding, definition, and interpretation of the world of biblical terms for his contemporaries.

Rivka Halevy

Complementary Distribution of Single vs. Expanded Lexical Units in Modern Israeli Hebrew

This article deals with the *état de langue* of Modern Israeli Hebrew (MIH) with regard to verbal and nominal word formation, noting that the classical inherited Semitic system, characterized by synthetic morphology, no longer meets the needs of the fourth generation of modern Hebrew speakers. It is claimed here that MIH employs a double paradigm for creating verbal and nominal terms. On the one hand, the traditional synthetic system of *binyanim* for verbs and of *miškalim*

for nouns still functions in MIH. On the other, there has been a remarkable extension of expanded analytic constructions, which are not necessarily due to European influence, but may be considered a natural internal development of the living language. Although expanded verbal or nominal constructions are attested in previous layers of Hebrew (BH and MH), the chief innovation of MIH is that it makes ample use of the complementary distribution of the two constructions to develop functional contrasts. Expanded construction here denotes verbal and nominal constructions in which the head is lexically an empty or partly empty word form, often arbitrarily chosen, whereas the complement or determiner carries the expression's main lexical meaning, e.g., *התלונן :: הגיש תלונה :: נמנם :: חטף תנומה :: כלא, חטף תנומה :: נמנם :: הגיש תלונה :: התלונן*, *מתקן כליאה :: כלא, חטף תנומה :: נמנם :: הגיש תלונה :: התלונן*, *איש צבא :: חייל*. This article investigates the functional differentiation between the two constructions in MIH and discusses the significance of this double paradigm for the characterization of MIH. It also contrasts this pattern of development with patterns attested by other languages.

Gad B. Sarfatti and Qeren Dubnov

Semantics of Denominative Verbs

The authors divide Hebrew denominative verbs in two groups. The first includes verbs whose meaning remains close to that of the noun from which they are derived – by far the general case in Hebrew. The second group includes verbs whose meaning has become distanced from that of the original noun. The article focuses on the second group, which is divided into three categories: (1) verbs whose meaning derives from a metaphorical meaning of a noun: e.g., *כוכב* 'star', metaphorically 'outstanding performer' and from this 'be an outstanding performer'; (2) verbs that have acquired a metaphorical meaning; e.g., from *מגנט* 'magnet' we have 'magnetize', 'give magnetic properties (to a metal)', and metaphorically 'attract the attention (of people)'; and (3) verbs that underwent a semantic change at the moment of their derivation from the noun, in such a way that in many cases the normal speaker fails to link the nominal meaning to the verb: e.g., from *אף* 'nose' to *אנה* 'get angry'; from *שכם* 'shoulder' to *השכים* 'get up early in the morning'; from *אצבע* 'finger' to *הצביע* 'vote'. The authors claim that this third category is extremely rare in Hebrew in all its historical layers whereas it is common

in some other languages, in Italian and Russian for example. It is suggested here that this peculiarity of Hebrew is perhaps due to the rigid structure of its verbal declination and to its lack of semantic affixes.

Mordechay Mishor

Some Linguistic Peculiarities of First Revolt Period Documents

New research has established that certain documents from Murabba'at, three of which – Nos. 22, 29, and 30 – are Hebrew deeds, first attributed to the Bar Kokhba Revolt period, actually belong to the First Revolt. Linguistic features in these documents attest to an earlier stage than the language of the Bar Kokhba documents: the use of *ʿeṣ* ('tree') instead of *ʾilan*; the use of *ʿeta-* (< *ʿet ha*) as an accusative particle before a definite article (instead of *ta-*); the elision of final *nun* of preposition *min* ('from') before a definite article; and the conservation of *he* of the definite article after the preposition *l-*. An example similar to the last two is attested in Mishna *Tamid* 3:7 and its parallel in *Middot* 4:2, both considered representative of the earliest layer of the Mishna.

Dana Taube

Yitzhak Shlesinger, *Journalistic Hebrew: Stylistic Aspects of Israeli Newspaper Sections*, Beer-Sheva: Ben-Gurion University of the Negev Press, 2000, 308 pp.

The undertaking of a comprehensive, detailed description of the language of Israeli newspapers is commendable and the choice of newspapers as a corpus representative of linguistic developments an appropriate one. Shlesinger's twenty-chapter book opens with an introduction dealing with the study of modern Hebrew. Other topics covered include the place of the modern Hebrew press within the genres of written discourse, the problem of differentiating spoken from written language, stylistic description of texts, procedures for analysis and choice of corpora and their lexical makeup, various parts of speech, lexical affixes, sentence length, discourse features, and headlines. The final eight

chapters provide a stylistic-linguistic characterization of the various newspaper sections.

The author's theoretical framework is grounded in linguistic stylistics, particularly in its quantitative aspect – statistics – the essence of which, according to Shlesinger, is examination of linguistic deviations of a given text from an established norm. Unfortunately, this concentration on the quantitative aspect turns the discussion of styles into a collection of tables, with no in-depth analysis, and fails to yield a coherent picture of newspaper language. Nor does the author provide, as promised (p. 25), a comprehensive linguistic-stylistic description of a text by means of joint consideration of linguistic features. The central issues of the analysis of written, and of newspaper language in particular are absent from the book: the choice of verbal forms and their impact on textual structure and on sentence concatenation, sentence patterns, text unit boundaries, word order, and other exponents of functional sentence perspective. Although the author rightly chose newspaper language as his corpus, he fails to compare the language of news reports to that of other sections. In addition, although a substantial portion of the book, seven chapters, is devoted to the discussion of parts of speech and their relative distribution in the various sections of the newspaper, there is nothing new in the author's handling of this topic, nor does it contribute to the linguistic-stylistic characterization of the various languages of the newspaper.

To sum up, in spite of the author's considerable efforts, we cannot yet say that we have at our disposal a comprehensive and detailed description of the language of Israeli newspapers.

Raphael Nir

Gad B. Sarfatti, *Semantic Aspects of Hebrew*, Studies in Language, 5, Jerusalem: The Academy of the Hebrew Language, 2001, 304 pp. + indexes

Sartaffi's book is a new and revised edition of his *Hebrew Semantics* (1978). The author concentrates on lexical semantics, from both the synchronic and diachronic viewpoints, providing abundant semantic analyses of words from biblical, postbiblical, and modern Hebrew. The analyses deal with various types of semantic shifts (the diachronic aspect)

as well as with structural relations between meanings (the synchronic aspect). Four out of fifteen chapters of the book discuss different angles of polysemy, homonymy, and ambiguity. Although current theories of semantics include the study of pragmatics ("language in action"), Sarfatti intentionally avoids dealing with sociocultural aspects, such as registerial differentiation and "politically correct" limitations on the use of words and expressions.

In sum, Sarfatti's book makes an important contribution to the semantic study of the classical and contemporary Hebrew lexicon.

English summaries edited by Dena Ordan